

વર્ષ : 2025

વાર્ષિક પરીક્ષા માટે

પરીક્ષાલક્ષી

અસાઈનમેન્ટ

ધોરણ : 9

અનુક્રમણિકા		
ક્રમ	વિષય	પેજ નં.
1	વિજ્ઞાન	02
2	સામાજિક વિજ્ઞાન	25
3	ગુજરાતી	52
4	સંસ્કૃત	69
5	હિન્દી	76
6	ENGLISH	90
7	ગણિત	106

કિંમત : ₹ 200 /-

વિષય : વિજ્ઞાન(સોલ્યુશન)

વિભાગ – B

પ્રકરણ-1

1. વ્યાખ્યા આપો : (1) ઉત્કલનબિંદુ (2) બાષ્પીભવન

જવાબ-1 (1) ઉત્કલનબિંદુ : જે તાપમાને વાતાવરણીય દબાણ હેઠળ પ્રવાહી ઊકળવા લાગે છે, તે તાપમાનને તે પ્રવાહીનું ઉત્કલનબિંદુ કહે છે.

(2) બાષ્પીભવન : ઉત્કલનબિંદુથી ઓછા કોઈ પણ તાપમાને પ્રવાહીનું વાયુ(બાષ્પ)માં રૂપાંતર થવાની પ્રક્રિયાને બાષ્પીભવન કહે છે.

2. નીચેના પૈકી કયાં દ્રવ્યો છે?

ખુરશી, હવા, પ્રેમ, સુગંધ, ઘિક્કાર, બદામ, વિચાર, ઠંડી, લીંબુ પાણી, અત્તરની સુગંધ

જવાબ-2

ખુરશી, હવા, બદામ, લીંબુ પાણી અને અત્તરની સુગંધ દ્રવ્યો છે.

3. બાષ્પીભવન થવાથી શા માટે ઠંડક ફેલાય છે?

જવાબ-3 ખુલ્લા પાત્રમાં રાખેલ પ્રવાહીમાં ઘરેક તાપમાને સતત બાષ્પીભવન થતું રહે છે. બાષ્પીભવન દરમિયાન ઊર્જાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રવાહીના કણો પોતાની આસપાસની ઊર્જાનું અવશોષણ કરે છે, જેને લીધે આસપાસમાં ઠંડક ફેલાય છે.

4. નીચે દર્શાવેલ તાપમાનને અંશ સેલ્સિયસમાં ફેરવો :

(1) 300 K (2) 573 K

જવાબ-4 (1) $300\text{ K} - 273 = 27\text{ }^\circ\text{C}$

(2) $573\text{ K} - 273 = 300\text{ }^\circ\text{C}$

5. ઉનાળામાં માટલા(ઘડા)નું પાણી શા માટે ઠંડું હોય છે?

જવાબ-5 માટલા(ઘડા)ની સપાટી પરથી પાણીનું સતત બાષ્પીભવન થતું રહે છે. આથી ઉનાળામાં માટલા(ઘડા)નું પાણી ઠંડું હોય છે.

6. વૈજ્ઞાનિક કારણ આપો : ગરમ પાણી કરતાં પાણીની વરાળથી વધુ દઝાય છે.

જવાબ-6 373 K તાપમાને પાણીની બાષ્પના કણોમાં તે જ તાપમાન ધરાવતા પાણીના કણો કરતાં વધુ ઊર્જા હોય છે. વરાળના કણોએ આ ઊર્જા બાષ્પીભવન-ગુપ્ત ઉષ્માના સ્વરૂપમાં શોષી હોવાથી ગરમ પાણી કરતાં પાણીની વરાળથી વધુ દઝાય છે.

પ્રકરણ-3

1. HNO_3 ના આણ્વીય દળની ગણતરી કરો. (H=1, N=14, O=16)

જવાબ-1 HNO_3 નું આણ્વીય દળ :

= 1 (H નું પરમાણ્વીય દળ) + 1 (N નું પરમાણ્વીય દળ) + 3 (O નું પરમાણ્વીય દળ)

= 1 (1) + 1 (14) + 3 (16)

= 1 + 14 + 48

= 63 u

2. H_2SO_4 ના આણ્વીય દળની ગણતરી કરો.

(H =1, S=32, O=16)

જવાબ-2 H_2SO_4 નું આણ્વીય દળ :

= 2 (H નું પરમાણ્વીય દળ) + 1 (S નું પરમાણ્વીય દળ) + 4 (O નું પરમાણ્વીય દળ)

= 2 (1) + 1 (32) + 4 (16)

= 2 + 32 + 64

= 98 u

3. NaOH ના આણ્વીય દળની ગણતરી કરો.

(Na=23, O=16, H=1)

જવાબ-3 NaOH નું આણ્વીય દળ :

= 1 (Na નું પરમાણ્વીય દળ) + 1 (O નું પરમાણ્વીય દળ) + 1 (H નું પરમાણ્વીય દળ)

= 1 (23) + 1 (16) + 1 (1)

= 23 + 16 + 1

= 40 u

4. સંયોજનનો અણુ એટલે શું ?

જવાબ-4 જુદાં જુદાં તત્ત્વોના પરમાણુઓ એક નિશ્ચિત પ્રમાણમાં એકબીજા સાથે જોડાઈને જે અણુનું નિર્માણ કરે છે, તેને સંયોજનનો અણુ કહે છે.

ઉદાહરણ : પાણી (H_2O) , એમોનિયા (NH_3) અને કાર્બન ડાયોક્સાઇડ (CO_2)

5. નીચેનાં તત્ત્વોની જોડી વડે બનતાં સંયોજનોનાં સૂત્રો લખો :

(1) હાઈડ્રોજન અને સલ્ફર (2) સોડિયમ અને ઓક્સિજન

જવાબ-5 (1) H_2S (2) Na_2O

6. નિશ્ચિત પ્રમાણનો નિયમ લખી, ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.

જવાબ-6

નિયમ : રાસાયણિક પદાર્થમાં તત્ત્વો હંમેશાં દળથી નિશ્ચિત પ્રમાણમાં હાજર રહેલા હોય છે.

સમજૂતી :

(1) પાણી જેવું સંયોજન અનેક સ્ત્રોત દ્વારા મેળવી શકાય છે. પાણીનો સ્ત્રોત કોઈ પણ હોય પરંતુ જો 9 g પાણીનું વિઘટન થાય ત્યારે હંમેશાં 1 g હાઈડ્રોજન અને 8 g ઓક્સિજન ઉદ્ભવે છે. તેથી પાણીમાં હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજનનો દળથી ગુણોત્તર હંમેશાં 1 : 8 થાય છે.

(2) એમોનિયામાં નાઇટ્રોજન અને હાઈડ્રોજનનો દળથી ગુણોત્તર હંમેશાં 14 : 3 હોય છે.

7. દળ-સંચયનો નિયમ સમજાવો.

જવાબ-7

નિયમ : કોઈ પણ રાસાયણિક પ્રક્રિયામાં દળનું સર્જન કે વિનાશ થતો નથી.

સમજૂતી : પાણીમાં x ગ્રામ લેડ નાઇટ્રેટ ઉમેરી દ્રાવણ બનાવવામાં આવે છે. આ દ્રાવણમાં y ગ્રામ સોડિયમ ક્લોરાઇડ ઉમેરવામાં આવે છે. જેથી દ્રાવણમાં સફેદ અવક્ષેપ મળે છે. આ અવક્ષેપનું વજન (x + y) ગ્રામ જેટલું મળે છે, જે શરૂઆતમાં લીધેલાં દ્રાવણોના વજન જેટલું જ છે.

→ આ હકીકત દર્શાવે છે કે રાસાયણિક પ્રક્રિયા દરમિયાન દ્રવ્યનું સર્જન કે વિનાશ થતો નથી.

8. નીચેનાં સંયોજનોનાં સૂત્ર લખો :

- (1) બેરિયમ સલ્ફેટ (2) ફેરસ સલ્ફાઇડ
(3) સોડિયમ સલ્ફાઇડ (4) એલ્યુમિનિયમ સલ્ફાઇડ

જવાબ-8 (1) BaSO₄ (2) FeS (3) Na₂SO₃ (4) Al₂SO₃

9. બહુપરમાણ્વીય આયન એટલે શું? ઉદાહરણ આપો.

જવાબ-9 એક કરતાં વધુ પરમાણુ ધરાવતા આયનને બહુપરમાણ્વીય આયન કહે છે.

ઉદાહરણ : NH₂¹⁺ : એમોનિયમ આયન

CO₃²⁻ : કાર્બોનેટ આયન

SO₄²⁻ : સલ્ફેટ આયન

PO₂³⁻ : ફોસ્ફેટ આયન

10. K₂SO₄ નાં આણ્વીય દળની ગણતરી કરો.

(K=39, S=32, O=16)

જવાબ-10 K₂SO₄ નું આણ્વીય દળ :

= 2 (K નું પરમાણ્વીય દળ) + 1 (S નું પરમાણ્વીય દળ) + 4 (O નું પરમાણ્વીય દળ)

= 2 (39) + 1 (32) + 4 (16)

= 78 + 32 + 64

= 174 u

11. સંયોજકતા એટલે શું? તેનું મહત્ત્વ જણાવો.

જવાબ-11 કોઈ પણ તત્ત્વની બીજા તત્ત્વ સાથે સંયોજવાની સાપેક્ષ શક્તિ(ક્ષમતા)ને તે તત્ત્વની સંયોજકતા કહે છે.

મહત્ત્વ : કોઈ એક તત્ત્વના પરમાણુઓ અન્ય તત્ત્વના પરમાણુઓ સાથે સંયોજાઈને કેવી રીતે સંયોજન બનાવે છે, તે સંયોજકતાના આધારે નક્કી કરી શકાય છે.

12. પાણી બનાવવા માટે હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજન દળથી 1 : 8ના પ્રમાણમાં જોડાય છે, તો 3g હાઇડ્રોજન વાયુ સાથે સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા કરવા માટે ઓક્સિજનનો કેટલો જથ્થો જરૂરી છે?

જવાબ-12 પાણી બનાવવા માટે,

1 g હાઇડ્રોજન માટે જરૂરી ઓક્સિજન = 8 g

∴ 3 g હાઇડ્રોજન માટે જરૂરી ઓક્સિજન = 8 x 3 g = 24 g

∴ આમ, 3 g હાઇડ્રોજન માટે જરૂરી ઓક્સિજનનું વજન = 24 g

પ્રકરણ-4

1. સમસ્થાનિકોના કોઈ પણ બે ઉપયોગો લખો.

જવાબ-1 સમસ્થાનિકોનાં ઉપયોગો :

(1) પરમાણુ ભઠ્ઠીમાં બળતણ સ્વરૂપે યુરેનિયમના સમસ્થાનિકનો ઉપયોગ થાય છે.

(2) કોબાલ્ટનો એક સમસ્થાનિક કેન્સરની સારવારમાં વપરાય છે.

(3) ગોઇટર (Goitre) રોગની સારવારમાં આયોડિનના એક સમસ્થાનિકનો ઉપયોગ થાય છે.

2. તફાવત આપો: પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોન

જવાબ-2

પ્રોટોન	ઇલેક્ટ્રોન
→ આ કણો ધન વીજભાર ધરાવે છે.	→ આ કણો ઋણ વીજભાર ધરાવે છે.
→ તે પરમાણુના કેન્દ્રમાં આવેલા છે.	→ તે પરમાણુકેન્દ્રની આસપાસ જુદી જુદી કક્ષાઓમાં ભ્રમણ કરે છે.
→ તેનું વજન ઇલેક્ટ્રોનના વજન કરતાં લગભગ 1836 ગણું છે.	→ તેનું વજન પ્રોટોનના વજનની સરખામણીમાં નહિવત્ છે.

3. કાર્બન અને સોડિયમ પરમાણુમાં ઇલેક્ટ્રોનની વહેંચણી દર્શાવો.
જવાબ-3 કાર્બન (Z = 6) → ઇલેક્ટ્રોન રચના : (2, 4)
સોડિયમ (Z = 11) → ઇલેક્ટ્રોન રચના : (2, 8, 1)

4. કોઈ પણ તત્ત્વના પરમાણુને દર્શાવવા માટેની સંજ્ઞા જણાવો.

જવાબ-4 કોઈ પણ તત્ત્વના પરમાણુને દર્શાવવા માટે તેના પરમાણ્વીય ક્રમાંક, દળાંક અને તત્ત્વની સંજ્ઞા નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

→ આ સંજ્ઞાને ન્યુક્લિઇડ્સ કહે છે.

દા. ત., ⁷14N, ⁸16O અને ⁹19F

5. જો Z = 8 હોય, તો તત્ત્વની સંયોજકતા શું હશે? તત્ત્વનું નામ દર્શાવો.

જવાબ-5 Z = 8 ; સંયોજકતા = 2 ; તત્ત્વનું નામ = ઓક્સિજન

6. સંયોજકતા ઇલેક્ટ્રોન કોને કહે છે? સંયોજકતા ઇલેક્ટ્રોનનું મહત્ત્વ સમજાવો.

જવાબ-6 સંયોજકતા ઇલેક્ટ્રોન : તત્ત્વના પરમાણુની સૌથી બહારની કક્ષામાં રહેલા ઇલેક્ટ્રોનને સંયોજકતા ઇલેક્ટ્રોન કહે છે. સંયોજકતા ઇલેક્ટ્રોનનું મહત્ત્વ : સંયોજકતા ઇલેક્ટ્રોન દ્વારા (1) પરમાણુનો ઉત્સર્જન વર્ણપટ અને (2) પરમાણુના રાસાયણિક ગુણધર્મ સમજાવી શકાય છે.

પ્રકરણ-6

1. અન્નવાહક પેશીના ઘટકો જણાવો.

જવાબ-1 અન્નવાહક પેશીના ચાર ઘટકો કે એકમો :

- (1) ચાલનીનલિકા, (2) સાથીકોષ, (3) અન્નવાહક મૂદૂતક અને (4) અન્નવાહક તંતુઓ છે.

2. વર્ધનશીલ પેશીનાં લક્ષણો જણાવો.

જવાબ-2 વર્ધનશીલ પેશીનાં લક્ષણો :

- (1) આ પેશીના કોષો ખૂબ જ સક્રિય હોય છે.
(2) કોષો સ્પષ્ટ કોષકેન્દ્ર અને વધારે ઘટ્ટ કોષરસ ધરાવે છે.
(3) કોષો સેલ્યુલોઝયુક્ત પાતળી કોષદીવાલ ધરાવે છે.
(4) કોષો રસધાની ધરાવતા નથી.

3. તફાવત આપો : અસ્થિ અને કાસ્થિ

જવાબ-3

અસ્થિ	કાસ્થિ
1. તે ઘન, કઠણ અને અસ્થિતિસ્થાપક હોય છે.	1. તે ઘન, આંશિક રીતે કઠણ અને સ્થિતિસ્થાપક હોય છે.
2. તેના પેશીકોષોને અસ્થિકોષો કહે છે.	2. તેના પેશીકોષોને કાસ્થિકોષો કહે છે.
3. અસ્થિને વાળી શકાતા નથી.	3. કેટલાક કાસ્થિને વાળી શકાય છે.

4. સ્નાયુ પેશીનાં સામાન્ય લક્ષણો જણાવી, સ્નાયુ પેશીના પ્રકાર લખો.

જવાબ-4 સ્નાયુ પેશીનાં સામાન્ય લક્ષણો : સ્નાયુ પેશી લાંબા કોષોની બનેલી છે. તેને સ્નાયુતંતુ કહે છે.

→ સ્નાયુતંતુઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સંકોચનશીલ પ્રોટીન (એક્ટિન અને માયોસીન) આવેલું હોય છે. તેના સંકોચન અને શિથિલનથી હલનચલન થાય છે. આથી આ પેશી આપણા શરીરમાં હલનચલન કે પ્રચલન માટે જવાબદાર છે.

→ સ્નાયુ પેશીના પ્રકાર : (1) રેખિત સ્નાયુ પેશી, (2) અરેખિત સ્નાયુ પેશી અને (3) હૃદ સ્નાયુ પેશી.

5. ટૂંક નોંધ લખો : મેદપૂર્ણ પેશી

જવાબ-5 આ પેશી ત્વચાની નીચે અને આંતરિક અંગોની વચ્ચે જોવા મળે છે.

→ આ પેશી ચરબી(મેદ)નો સંગ્રહ કરતી પેશી છે, કારણ કે પેશીના કોષો ચરબીના ગોલકોથી ભરેલા હોય છે.

→ કાર્ય : તે ઉષ્માનિયમનું કાર્ય કરે છે.

6. નીચે આપેલામાં પેશીના પ્રકારને ઓળખો :

(1) ત્વચા (2) અસ્થિ (3) મૂત્રપિંડનલિકાનું અસ્તર (4) વાહિપુલ

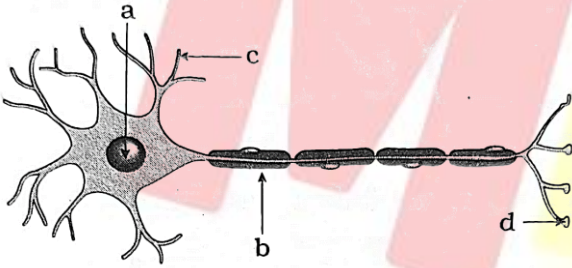
જવાબ-6 (1) ત્વચા : અધિચ્છદીય પેશી

(2) અસ્થિ : સંયોજક પેશી

(3) મૂત્રપિંડનલિકાનું અસ્તર: અધિચ્છદીય પેશી

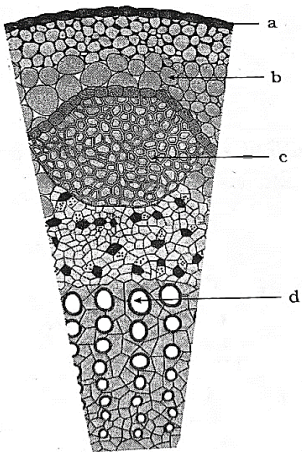
(4) વાહિપુલ: જટિલ સ્થાયી પેશી

7. નીચે આપેલ આકૃતિમાં આપેલ ભાગોનાં નામ શોધો : (ચેતાતંતુ, શિખાતંતુ, કોષકેન્દ્ર, અક્ષતંતુ)

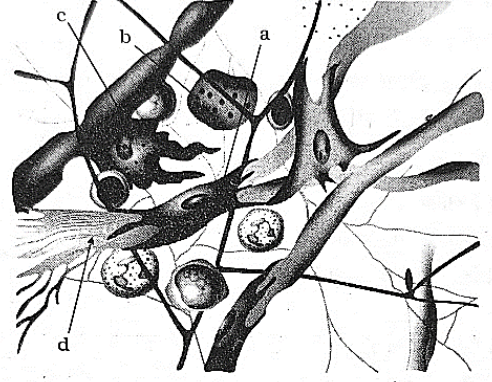
જવાબ-7 a. કોષકેન્દ્ર b. અક્ષતંતુ
c. શિખાતંતુ d. ચેતાતંતુ

8. નીચે આપેલ આકૃતિમાં આપેલ ભાગોનાં નામ શોધો : (જલવાહક, ક્યુટિન, દઢોતક, મૃદૂતક)

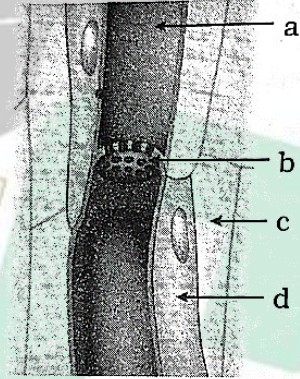
જવાબ-8 a. ક્યુટિન b. મૃદૂતક
c. દઢોતક d. જલવાહક

9. નીચે આપેલ આકૃતિમાં આપેલ ભાગોનાં નામ શોધો : (માસ્ટ કોષ, તંતુકોષ, બૃહદ્ ભક્ષક કોષ, કોલાજન તંતુ)

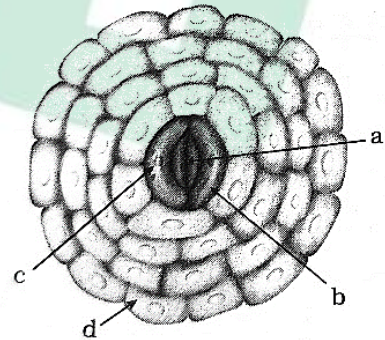
જવાબ-9 a. તંતુકોષ b. માસ્ટ કોષ
c. બૃહદ્ ભક્ષક કોષ d. કોલાજન તંતુ

10. નીચે આપેલ આકૃતિમાં આપેલ ભાગોનાં નામ શોધો : (અન્નવાહક મૃદૂતક, ચાલનીનલિકા, સાથીકોષ, ચાલનીપટ્ટિકા)

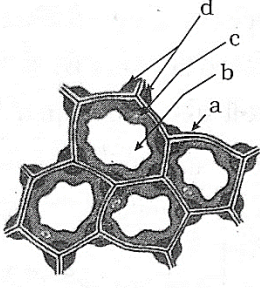
જવાબ-10 a. ચાલનીનલિકા b. ચાલનીપટ્ટિકા
c. અન્નવાહક મૃદૂતક d. સાથીકોષ

11. નીચે આપેલ આકૃતિમાં આપેલ ભાગોનાં નામ શોધો : (વાયુરંધ્ર, રક્ષક કોષ, હરિતકણ, અધિસ્તરીય કોષ)

જવાબ-11 a. વાયુરંધ્ર b. રક્ષક કોષ
c. હરિતકણ d. અધિસ્તરીય કોષ

12. નીચે આપેલ આકૃતિમાં આપેલ ભાગોનાં નામ શોધો : (કોષદીવાલ, રસધાની, કોષકેન્દ્ર, કોષદીવાલનું સ્થૂલન)

- જવાબ-12** a. કોષદીવાલ b. રસધાની
c. કોષકેન્દ્ર d. કોષદીવાલનું સ્થૂલન

પ્રકરણ-7

1. તફાવત આપો : અંતર અને સ્થાનાંતર

જવાબ-1

અંતર	સ્થાનાંતર
1. અંતર એ આપેલા સમયગાળામાં ગતિ કરતા પદાર્થે કાપેલા ગતિપથની કુલ લંબાઈ છે.	1. સ્થાનાંતર એ આપેલા સમયગાળામાં ચોક્કસ દિશામાં પદાર્થના સ્થાનમાં થતો ફેરફાર છે.
2. તે ગતિપથ પર આધાર રાખે છે.	2. તે ગતિપથ પર આધાર રાખતું નથી.
3. તે સદિશ રાશિ છે.	3. તે સદિશ રાશિ છે.
4. અંતરનું મૂલ્ય સ્થાનાંતર કરતાં વધુ અથવા સ્થાનાંતર જેટલું હોય છે.	4. સ્થાનાંતરનું મૂલ્ય અંતર કરતાં ઓછું અથવા અંતર જેટલું હોય છે.

2. વેગનું માત્ર સૂત્ર લખો અને તેનો SI એકમ જણાવો. તે સદિશ રાશિ છે કે અદિશ?

જવાબ-2 પદાર્થ એકમ સમયમાં કરેલા સ્થાનાંતરને પદાર્થનો વેગ કહે છે.

$$\rightarrow \text{સૂત્ર : } v = \frac{\text{સ્થાનાંતર}}{\text{સમય}} = \frac{s}{t}$$

$\rightarrow$ વેગનો SI એકમ = meter / second (m/s) છે.

$\rightarrow$ વેગ સદિશ રાશી છે.

3. પ્રવેગની વ્યાખ્યા લખો અને તેનું સૂત્ર લખો.

જવાબ-3

$\rightarrow$ પદાર્થના વેગમાં થતા વધારાના દરને પ્રવેગ કહે છે.

$\rightarrow$ તે સદિશ રાશિ છે.

$\rightarrow$ તેનો SI એકમ ms^{-2}

$$\rightarrow \text{સૂત્ર : પ્રવેગ} = \frac{\text{વેગમાં ફેરફાર}}{\text{સમયગાળો}}$$

4. અનિયમિત પ્રવેગી ગતિ એટલે શું? તેનું એક ઉદાહરણ આપો.

જવાબ-4 કોઈ પદાર્થના વેગનો બદલાવવાનો (ફેરફારનો) દર અનિયમિત હોય, તો તે પદાર્થ અનિયમિત પ્રવેગી ગતિ કરે છે તેમ કહેવાય.

ઉદાહરણ : ટ્રાફિકવાળા રસ્તા પર વાહનની ગતિ.

$\rightarrow$ ટ્રાફિકવાળા રસ્તા પર વાહનનો પ્રવેગ વારંવાર બદલાતો હોય છે. આથી વાહનની ગતિ અનિયમિત પ્રવેગી ગતિ કહેવાય છે.

5. તફાવત આપો: પ્રવેગ અને પ્રતિપ્રવેગ

જવાબ-5

પ્રવેગ	પ્રતિપ્રવેગ
1. એકમ સમયમાં પદાર્થના વેગમાં થતા વધારાને પ્રવેગ કહે છે.	1. એકમ સમયમાં પદાર્થના વેગમાં થતા ઘટાડાને પ્રતિપ્રવેગ કહે છે.
2. પ્રવેગિત ગતિમાં પ્રવેગનું મૂલ્ય હંમેશાં ધન હોય છે.	2. પ્રતિપ્રવેગિત ગતિમાં પ્રવેગનું મૂલ્ય ઋણ હોય છે.
3. પ્રવેગની દિશા વેગની દિશામાં હોય છે.	3. પ્રતિપ્રવેગની દિશા વેગની દિશાની વિરુદ્ધ હોય છે.
4. અમુક ઊંચાઈએથી મુક્ત પતન કરતા પદાર્થમાં પ્રવેગ ઉત્પન્ન થાય છે.	4. શિરોલંબ ઊંચે ઉછાળેલા પદાર્થમાં પ્રતિપ્રવેગ ઉત્પન્ન થાય છે.

6. તફાવત આપો : નિયમિત ગતિ અને અનિયમિત ગતિ

જવાબ-6

નિયમિત ગતિ	અનિયમિત ગતિ
1. આ પ્રકારની ગતિમાં પદાર્થ એક સરખા સમયગાળામાં એક સરખું અંતર કાપે છે.	1. આ પ્રકારની ગતિમાં પદાર્થ એક સરખા સમયગાળામાં એક સરખું અંતર કાપતો નથી.
2. આ પ્રકારની ગતિમાં અંતર-સમયનો આલેખ સુરેખા હોય છે.	2. આ પ્રકારની ગતિમાં અંતર-સમયનો આલેખ સુરેખા હોતો નથી.
3. આ પ્રકારની ગતિમાં વેગ સમયનો આલેખ X અક્ષને સમાંતર હોય છે.	3. આ પ્રકારની ગતિમાં વેગ સમયનો આલેખ X અક્ષને સમાંતર હોતો નથી.
4. નિયમિત ગતિમાં મૂલ્ય સમાન હોય છે.	4. અનિયમિત ગતિ નું મૂલ્ય સમાન હોતું નથી.

7. ટ્રેનમાં બેઠેલા એક વ્યક્તિનો ગતિ માટે વેગ-સમયનો આલેખ નીચેની આકૃતિમાં દર્શાવ્યો છે :

(1) આલેખમાં દર્શાવેલ રેખા AB દ્વારા નિરૂપિત ટ્રેનની ગતિનો પ્રકાર આલેખો.

(2) રેખા CD દ્વારા પ્રદર્શિત થતો વિફટની ગતિનો પ્રકાર લખો.

જવાબ-7 (1) ગતિનો પ્રકાર : નિયમિત પ્રવેગી ગતિ

(2) ગતિનો પ્રકાર : પ્રતિપ્રવેગી

8. એક પદાર્થ 4sમાં 16 m અંતર કાપે છે. ત્યારબાદ 2 sમાં બીજું 16 m અંતર કાપે છે, તો આ પદાર્થની સરેરાશ ઝડપ કેટલી હશે?

જવાબ-8 પદાર્થ દ્વારા કપાયેલું કુલ અંતર

$$= 16 \text{ m} + 16 \text{ m} = 32 \text{ m}$$

$$\text{કુલ સમય} = 4 \text{ s} + 2 \text{ s} = 6 \text{ s}$$

$$\text{હવે, સરેરાશ ઝડપ } V_{av} = \frac{\text{કાપેલ કુલ અંતર}}{\text{લેખેલ કુલ સમય}}$$

$$= \frac{32 \text{ m}}{6 \text{ s}}$$

$$= 5.33 \text{ ms}^{-1}$$

$\therefore$ પદાર્થની સરેરાશ ઝડપ 5.33 ms^{-1} છે.

9. મુસાફરીના પ્રારંભના સમયે એક કારના ઓડોમિટરનું અવલોકન 2000 km છે અને મુસાફરીના અંતમાં 2400 km દર્શાવે છે. જો આ મુસાફરી દરમિયાન લાગતો સમય 8th હોય, તો કારની સરેરાશ ઝડપ km h^{-1} તથા ms^{-1} માં ગણો.

જવાબ-9

$$\text{કારે કાપેલું અંતર} = 2400 \text{ km} - 2000 \text{ km} = 400 \text{ km}$$

$$\text{સમય } t = 8 \text{ h}$$

$$\text{કારની સરેરાશ ઝડપ} = \frac{\text{કારે કાપેલું કુલ અંતર}}{\text{કુલ સમય}}$$

$$V_{av} = \frac{s}{t} = \frac{400 \text{ km}}{8 \text{ h}}$$

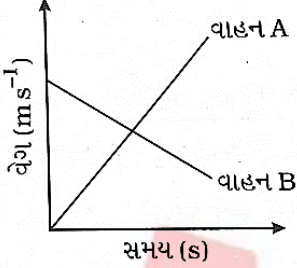
$$= 50 \text{ km h}^{-1}$$

$$= \frac{50 \times 1000 \text{ m}}{3600 \text{ s}}$$

$$= 13.9 \text{ ms}^{-1}$$

આમ, કારની સરેરાશ ઝડપ 50 kmh^{-1} કે 13.9 ms^{-1} હશે.

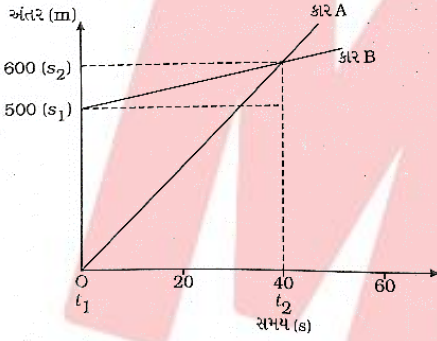
10. ગતિમાન વાહનો A અને B માટે વેગ વિરુદ્ધ સમયના આવેખો આકૃતિમાં દર્શાવ્યા છે. કયું વાહન ગતિ કરે છે, તે બતાવો.

જવાબ-10

વાહન A માટે આવેખનો ઢાળ ધન છે તેથી વાહન A ગતિ કરે છે.

11. બે ગતિમાન કાર A અને B માટે અંતર વિરુદ્ધ સમયનો આવેખ આકૃતિમાં દર્શાવ્યો છે :

(1) કાર A અને કાર B નું પ્રારંભિક સ્થાન જણાવો.
(2) બંને કાર કયા સમયે અને ઊગમબિંદુથી કયા અંતરે એકબીજાને મળશે?

જવાબ-11 (1) કાર A નું પ્રારંભિક સ્થાન = ઊગમબિંદુ O
કાર B નું પ્રારંભિક સ્થાન ઓ ઊગમબિંદુ થી 500 m અંતરે
(2) 40 s સમયે અને 'O' થી 600 m અંતરે

12. નિયમિત પ્રવેગી અને નિયમિત પ્રતિપ્રવેગી ગતિ એટલે શું? તેનાં એક-એક ઉદાહરણ આપો.

જવાબ-12

નિયમિત પ્રવેગી ગતિ : સુરેખ પથ પર એક જ દિશામાં ગતિ કરતા પદાર્થના વેગમાં થતો વધારો સમયના એકસરખા ગાળામાં સમાન રહેતો હોય, તો તે પદાર્થ નિયમિત પ્રવેગી ગતિ કરે છે એમ કહેવાય.

→ ઉદાહરણ : મુક્ત પતન કરતા પદાર્થની ગતિ.

નિયમિત પ્રતિપ્રવેગી ગતિ : સુરેખ પથ પર એક જ દિશામાં ગતિ કરતા પદાર્થના વેગમાં થતો ઘટાડો સમયના એકસરખા ગાળામાં સમાન રહેતો હોય, તો તે પદાર્થ નિયમિત પ્રતિપ્રવેગી ગતિ કરે છે એમ કહેવાય.

→ ઉદાહરણ : ઊર્ધ્વદિશામાં ફેંકવામાં આવેલા પદાર્થની ગતિ.

પ્રકરણ-8

1. વેગમાનની વ્યાખ્યા લખો અને તેના SI એકમ જણાવો.

જવાબ-1 પદાર્થના દળ અને તેના વેગના ગુણનફળને પદાર્થનું વેગમાન કહે છે.

→ વેગમાનનો SI એકમ કિલોગ્રામ મીટર / સેકન્ડ છે.

2. નીચેના પૈકી કોનું જડત્વ વધુ છે ?

(1) રબરનો દડો અને તેટલા જ પરિમાણવાળો પથ્થર

(2) સાઇકલ અને ટ્રેન

જવાબ-2 (1) પથ્થર (2) ટ્રેન

3. "પદાર્થની પ્રવેગી ગતિ થવા માટે તેના પર બાહ્ય બળ લાગવું જરૂરી છે." સમજાવો.

જવાબ-3 ન્યૂટનના ગતિના બીજા નિયમ પરથી, $F = ma$

→ જો પદાર્થ પર લાગતું પરિણામી બાહ્ય બળ શૂન્ય હોય, તો $F = 0$

→ તેથી $ma = 0$ ($\therefore F = ma$ વાપરતાં)

$\therefore m = \text{અથવા } 0a = 0$

→ પણ $m = 0$ શક્ય નથી $\therefore a = 0$ થાય

→ આમ, પદાર્થ પ્રવેગી ગતિ કરે, એટલે કે $a \neq 0$ માટે તેના પર 0 બાહ્ય બળ F લાગવું જરૂરી છે.

4. પદાર્થ પર થતી બળની અસર શાના પર આધાર રાખે છે?

જવાબ-4 પદાર્થ પર થતી બળની અસર : (1) પદાર્થ પર લાગતા બળના મૂલ્ય પર, (2) પદાર્થ પર આ બળ કેટલા સમય સુધી લાગે છે તેના પર અને (3) બળની દિશા પર આધાર રાખે છે.

5. બળનો આઘાત એટલે શું? તે સદિશ રાશિ છે કે અદિશ? તેનો SI એકમ જણાવો.

જવાબ-5 બળ અને તે લાગતું હોય તે દરમિયાનના સમયના ગુણનફળને બળનો આઘાત કહે છે.

→ તેનો SI એકમ kgm s^{-1} અથવા Ns છે.

→ તે સદિશ રાશી છે.

6. કરાટેનો ખેલાડી કઈ રીતે એક જ ઝટકામાં બરફની પાટને તોડી નાખે છે?

જવાબ-6 કરાટેનો ખેલાડી ખૂબ જ મોટા વેગથી ખૂબ ઓછા સમયગાળામાં બરફની પાટ પર ઝટકો મારે છે. જેના લીધે બરફની પાટ પર મોટા મૂલ્યનું બળ F લાગે છે અને બરફની પાટ તૂટી જાય છે.

7. વૈજ્ઞાનિક કારણ આપો : "વાહનનાં ટાયરો ખરબચડાં રાખવામાં આવે છે."

જવાબ-7 વાહનના ટાયરોની ખરબચડી સપાટીને લીધે વાહન ગતિમાં હોય ત્યારે ટાયર અને જમીન વચ્ચે ઘર્ષણબળ વધે છે.

→ પૂરતા ઘર્ષણ બળને લીધે ટાયર જમીન પર સરકી જતું નથી અને વાહન ચલાવવું સલામત રહે છે.

8. વૈજ્ઞાનિક કારણ આપો : "ગતિમાન બસમાંથી એકાએક ઊતરતાં પડી જવાય છે."

જવાબ-8 ગતિમાન બસમાં વ્યક્તિની ગતિ બસની ગતિ જેટલી જ હોય છે. હવે જો વ્યક્તિ ગતિમાન બસમાંથી નીચે ઊતરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેના પગ જમીનના સંપર્કમાં આવતા સ્થિર થઈ જાય છે, પરંતુ શરીરનો ઉપરનો ભાગ ગતિના જડત્વને કારણે ગતિમાં જ રહે છે. પરિણામે વ્યક્તિ બસની ગતિની દિશામાં પડી જાય છે.

9. તફાવત આપો : ન્યૂટનના ગતિનો પહેલો નિયમ અને ન્યૂટનના ગતિનો બીજો નિયમ

જવાબ-9

ન્યૂટનનો ગતિનો પહેલો નિયમ	ન્યૂટનનો ગતિનો બીજો નિયમ
→ આ નિયમ બળની વ્યાખ્યા આપે છે.	→ આ નિયમ બળનું મૂલ્ય આપે છે.
→ આ નિયમ પદાર્થનું જડત્વ સમજાવે છે.	→ આ નિયમ વેગમાનમાં થતા ફેરફારનો દર અને બળનો સંબંધ સમજાવે છે.

10. તફાવત આપો : બળ અને વેગમાન

જવાબ-10

બળ	વેગમાન
→ જેને લીધે પદાર્થની સ્થિર અવસ્થા કે અચળ વેગી ગતિની અવસ્થામાં ફેરફાર થાય છે. તેને બળ કહે છે.	→ ગતિમાન પદાર્થના દળ અને વેગને સાંકળતી ભૌતિક રાશિ એ વેગમાન છે.
→ બળનું મૂલ્ય પદાર્થના દળ અને પ્રવેગના ગુણનફળ જેટલું હોય છે.	→ વેગમાનનું મૂલ્ય પદાર્થના દળ અને વેગના ગુણનફળ જેટલું હોય છે.
→ બળનો એકમ newton (N) છે.	→ વેગમાનનો એકમ kg ms ⁻¹ અથવા Ns છે. (CGS પદ્ધતિમાં વેગમાનનો એકમ gcms ⁻¹ છે.)
(CGS પદ્ધતિમાં બળનો એકમ dyne છે.)	

11. સંતુલિત બળો અને અસંતુલિત બળો વિશે સમજાવો.

જવાબ-11 સંતુલિત બળો : જે બળોની સંયુક્ત અસર હેઠળ પદાર્થની સ્થિર અથવા ગતિમાન અવસ્થામાં ફેરફાર થતો ન હોય, તે બળોને સંતુલિત બળો કહે છે.

→ સંતુલિત બળોનું પરિણામી બળ શૂન્ય હોય છે. આથી સ્થિર અવસ્થામાં રહેલો પદાર્થ સ્થિર અને ગતિમાન પદાર્થ પોતાની ગતિ, અચળ વેગથી ચાલુ રાખે છે.

→ અસંતુલિત બળો : જે બળોની સંયુક્ત અસર હેઠળ સ્થિર અવસ્થામાં રહેલો પદાર્થ ગતિમાન અવસ્થામાં આવે અથવા ગતિમાન અવસ્થામાં રહેલા પદાર્થના વેગમાં (એટલે કે તેની ઝડપમાં કે દિશામાં કે બંનેમાં) ફેરફાર થાય, તો તેવાં બળોને અસંતુલિત બળો કહે છે.

→ અસંતુલિત બળોનું પરિણામી બળ શૂન્યેતર (શૂન્ય સિવાયનું) હોય છે.

પ્રકરણ-10

1. SI એકમ પદ્ધતિમાં કાર્યનો એકમ મેગવો અને તેની વ્યાખ્યા લખો.

જવાબ-1 કાર્ય $W = Fs$

→ SI એકમ પદ્ધતિમાં બળનો એકમ ન્યૂટન (N) અને સ્થાનાંતરનો એકમ મીટર (m) છે. તેથી કાર્યનો એકમ ન્યૂટન-મીટર (Nm) થાય.

→ ભૌતિક વૈજ્ઞાનિક જૂલની યાદમાં આ એકમને જૂલ (J) કહે છે.

→ આમ, $1 J = 1 N m$

જૂલ (J) ની વ્યાખ્યા : પદાર્થ પર 1N બળ લાગતાં પદાર્થનું સ્થાનાંતર બળની દિશામાં 1 m જેટલું થતું હોય, તો તેના પર થયેલું કાર્ય 1 J કહેવાય છે.

2. ઊર્જાના મુખ્ય પ્રકારો લખો.

જવાબ-2 યાંત્રિક ઊર્જા (સ્થિતિ-ઊર્જા + ગતિ-ઊર્જા), ઉષ્મા-ઊર્જા, રાસાયણિક ઊર્જા, વિદ્યુત-ઊર્જા અને પ્રકાશ-ઊર્જા વગેરે ઊર્જાના મુખ્ય પ્રકારો છે.

3. ગતિ-ઊર્જાનાં ચાર ઉદાહરણો લખો.

જવાબ-3 ગતિ-ઊર્જાનાં ઉદાહરણો: (1) રાઇફલમાંથી છોડેલી ગોળી ગતિ-ઊર્જા ધરાવે છે અને લક્ષ્યને વીધે છે. (2) પવનની ગતિ-ઊર્જાનો ઉપયોગ પવનચક્કી ચલાવવામાં થાય છે. (3) વહેતા પાણીમાં સમાયેલી ગતિ-ઊર્જા વડે વિદ્યુત પેદા કરી શકાય છે. (4) ઝાડ પરથી તૂટેલું નારિયેળ પૃથ્વી તરફ ગતિ કરે છે ત્યારે તે ગતિ-ઊર્જા ધરાવે છે.

4. પાવરની વ્યાખ્યા આપો તથા વોટ અને કિલોવોટ વચ્ચેનો સંબંધ જણાવો.

જવાબ-4 કાર્ય કરવાના સમયદરને અથવા ઊર્જાના રૂપાંતરણના દરને પાવર કહે છે.

→ જો કોઈ પદાર્થ t સમયમાં W જેટલું કાર્ય કરતો હોય, તો

→ પાવર = કાર્ય / સમય

→ $P = W/t$

→ પાવરનો SI એકમ જૂલ/સેકન્ડ (J/s) છે. જેને વરાળચંત્રના શોધક જેમ્સ સેકન્ડ વોટના માનમાં વોટ (W) કહે છે.

→ $1 W = 1 J s^{-1}$

→ વોટ (W) : જો કોઈ પદાર્થ 1 સેકન્ડમાં 1 જૂલ કાર્ય કરતો હોય, તો તેના ઊર્જા વપરાશનો દર 1 J s છે અથવા તેનો પાવર 1 W છે તેમ કહેવાય.

→ પાવરના મોટા એકમ kW (કિલોવોટ) અને MW (મેગાવોટ) છે. જ્યાં, $1 kW = 10^3 W = 10^3 J s^{-1}$ અને $1 MW = 10^6 W = 10^6 J s^{-1}$

5. 15 kg દળનો એક પદાર્થ 4 ms⁻¹ ના નિયમિત વેગથી ગતિ કરે છે. પદાર્થની ગતિ-ઊર્જા કેટલી હશે?

જવાબ-5 પદાર્થનું દળ $m = 15 kg$

→ પદાર્થની વેગ $v = 4 ms^{-1}$

→ ગતિ-ઊર્જા $E_k = \frac{1}{2} mv^2$

$$= \frac{1}{2} \times 15 kg \times (4 m s^{-1})^2$$

$$= 120 J$$

પદાર્થની ગતિ-ઊર્જા 120 J છે.

6. 12 kg દળનો એક પદાર્થ જમીન પરથી અમુક ઊંચાઈ પર આવેલ છે. જો આ પદાર્થની સ્થિતિ-ઊર્જા 480 J હોય, તો પદાર્થની જમીનની સાપેક્ષ ઊંચાઈ શોધો.

જવાબ-6 પદાર્થનું દળ $m = 12 kg$

સ્થિતિ-ઊર્જા એપ = 480 J

$$E_p = mgh$$

$$\therefore 480 J = 12 kg \times 10 m s^{-2} \times h$$

$$h = \frac{480 J}{120 kg ms^{-2}}$$

$$= 4 m$$

પદાર્થ જમીનથી 4 m ની ઊંચાઈ પર આવેલ છે.

પ્રકરણ-11

1. અનુમાન લગાવો કે નીચેનામાંથી કયા ધ્વનિની પિય વધારે છે?

(1) ગિટાર (2) કારનું હોર્ન

જવાબ-1 (1) ગિટાર

2. કોઈ ધ્વનિતરંગ માટે તરંગલંબાઈ અને આવર્તકાળ એટલે શું?
જવાબ-2 તરંગલંબાઈ : સંગત તરંગમાં બે ક્રમિક સંઘનન (C) અથવા બે ક્રમિક વિઘનન (R) વચ્ચેના અંતરને સંગત તરંગની તરંગલંબાઈ કહે છે.

આવર્તકાળ (T) : માધ્યમમાં કોઈ નિશ્ચિત બિંદુ પાસેથી બે ક્રમિક સંઘનનો કે બે ક્રમિક વિઘનનોને પસાર થવા માટે લાગતા સમયને ધ્વનિતરંગનો આવર્તકાળ કહે છે.

3. પરાશ્રાવ્ય ધ્વનિ વિશે જરૂરી સમજ આપો.

જવાબ-3 પરાશ્રાવ્ય ધ્વનિ અથવા પરાધ્વનિ (Ultrasonic Sound): 20,000 Hz = 20 kHz કરતા વધુ આવૃત્તિવાળા ધ્વનિને પરાશ્રાવ્ય ધ્વનિ કહે છે.

→ સામાન્ય માનવકાન પરાધ્વનિ સાંભળી શકતો નથી.
 → ડોલ્ફિન, ચામાચીડિયું અને પોરપોઈઝ (વહેલ જેવું જ સસ્તન પ્રાણી) પરાધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે અને સાંભળી પણ શકે છે.

→ ફૂતરું, બિલાડી, માછલી, કેટલાંક પક્ષીઓ અને કેટલાંક જીવજંતુઓ આવા પરાશ્રાવ્ય ધ્વનિતરંગો ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેમજ સાંભળી પણ શકે છે.

→ કેટલીક પ્રજાતિ(moths)નાં ફૂદાઓની શ્રવણશક્તિ ખૂબ જ ઊંચી હોય છે. આ ફૂદાં, ચામાચીડિયા દ્વારા ઉત્પન્ન થતા ઉચ્ચ આવૃત્તિના ચીંચી જેવા ધ્વનિને સાંભળી શકે છે. તેથી તેમને પોતાની આસપાસ ઊડતાં ચામાચીડિયાની જાણકારી મળી જાય છે અને પોતાને પકડાઈ જતા બચાવે છે.

→ ઉંદરો પરાધ્વનિ ઉત્પન્ન કરીને કેટલીક રમતો રમે છે.

4. કોઈ પડઘો 3 s સમય પછી સંભળાય છે. જો ધ્વનિની ઝડપ 342 ms⁻¹ હોય, તો સ્ત્રોત અને પરાવર્તક સપાટી વચ્ચેનું અંતર કેટલું હશે?

જવાબ-4 ધ્વનિની ઝડપ $v = 342 \text{ ms}^{-1}$; સમય $t = 3 \text{ s}$

સ્ત્રોત અને પરાવર્તક સપાટી વચ્ચેનું અંતર $d = ?$

પડઘો સંભળાય ત્યારે ધ્વનિ દ્વારા કપાયેલ કુલ અંતર

= ધ્વનિની ઝડપ x સમય

$$\therefore 2d = v \times t$$

$$d = v \times \frac{t}{2}$$

$$= 342 \times \frac{3}{2}$$

$$= 513 \text{ m}$$

5. તફાવત આપો: યાંત્રિક તરંગ અને બિનયાંત્રિક તરંગ

જવાબ-5

યાંત્રિક તરંગ	બિનયાંત્રિક તરંગ
→ યાંત્રિક તરંગના પ્રસરણ માટે માધ્યમ હોવું જરૂરી છે.	→ બિનયાંત્રિક તરંગના પ્રસરણ માટે માધ્યમ જરૂરી નથી.
→ આ તરંગો પ્રસરે ત્યારે માધ્યમના કણો તેમના મધ્યમાન સ્થાનની આસપાસ દોલન કરે છે. તેઓ શૂન્યાવકાશમાં પ્રસરતા નથી.	→ આ તરંગો શૂન્યાવકાશમાં પણ પ્રસરે છે.
→ પાણી પર પ્રસરતાં તરંગો, ધ્વનિના તરંગો યાંત્રિક તરંગનાં ઉદાહરણ છે.	→ વિદ્યુતચુંબકીય તરંગો બિનયાંત્રિક તરંગનું ઉદાહરણ છે.
→ આ તરંગો લંબગત કે સંગત તરંગો હોઈ શકે.	→ આ તરંગો ફક્ત લંબગત તરંગો જ હોય છે.

6. અનુરણન શું છે ? તેને કેવી રીતે ઘટાડી શકાય છે ?

જવાબ-6 → ધ્વનિ ઉત્પન્ન થવાનો બંધ થયા બાદ વારંવાર થતા પરાવર્તનને લીધે જે ધ્વનિ મળે છે તેને અનુરણન કહે છે.

→ અનુરણન ઘટાડવાના ઉપાયો :

(1) હોલની છત તથા દીવાલો પર ધ્વનિશોષક પદાર્થો જેવા કે દબાવેલા ફાઇબર બોર્ડ, ગ્લાસ વુલ, રફ પ્લાસ્ટર, પડદા વગેરે લગાડવામાં આવે છે.

(2) સીટો બનાવવા માટેના પદાર્થની પસંદગી પણ તેના ધ્વનિ શોષકતાના ગુણોને આધારે કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ-12

1. પાલતુ પશુ-ઉછેરથી શું લાભ થાય છે?

જવાબ-1 → દૂધાળા પ્રાણીઓને દુગ્ધસ્રવણનો સમય વધારી દૂધનો ઉત્પાદન અને ગુણવત્તા વધારી શકાય છે.

→ ખેતી ઉપયોગી કાર્ય માટેના પશુઓની સારી ઓલાદો મેળવી શકાય છે.

→ સારી ગુણવત્તા ધરાવતા માંસનું ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે.

2. તફાવત આપો : ગુરુ પોષક તત્ત્વો અને લઘુ પોષક તત્ત્વો

જવાબ-2

ગુરુ (બૃહદ્) પોષક દ્રવ્યો	લઘુ (સૂક્ષ્મ) પોષક દ્રવ્યો
→ આ પોષક દ્રવ્યો વનસ્પતિને વધુ માત્રામાં જોઈએ છે.	→ આ પોષક દ્રવ્યો વનસ્પતિને ઓછી માત્રામાં જોઈએ છે.
→ તેમની સંખ્યા 6 છે.	→ તેમની સંખ્યા 7 છે.
→ ઉદાહરણ : નાઇટ્રોજન, ફોસ્ફરસ, પોટેશિયમ, કેલ્શિયમ, મેંગેશિયમ, સલ્ફર	→ ઉદાહરણ : આયર્ન, ઝિંક, કોપર, ક્લોરિન, મેંગેનીઝ, મોલિબ્ડેનમ, બોરોન

3. ટૂંક નોંધ લખો : મિશ્રપાક-ઉછેર

જવાબ-3 એક જ ખેતરમાં એકસાથે બે અથવા બેથી વધુ પાક ઉછેરવાની પદ્ધતિને મિશ્ર પાક-ઉછેર કહે છે.

ભારતમાં ખેડૂતો દ્વારા નીચે દર્શાવેલા પાકોના મિશ્રણનો ઉપયોગ મિશ્ર પાક-ઉછેર પદ્ધતિમાં કરવામાં આવે છે:

(1) ઘઉં + ચણા

(2) મગફળી + સૂર્યમુખી

(3) કપાસ + મગ

(4) મકાઈ + અડદ

(5) ઘઉં + રાઈ

(6) બાજરી + તુવેર

લાભ : આ ઉછેર રીતથી નુકસાન થવાની સંભાવના ઓછી થઈ જાય છે. કારણકે, એક પાક નાશ થવા છતાં બીજા પાકના ઉત્પાદનની આશા જાગ્રત રહે છે.

4. પશુધન-ઉછેરના હેતુ જણાવી, ભારતીય પશુધનની મુખ્ય જાતિઓનાં નામ લખો.

જવાબ-4 પશુધન ઉછેરના હેતુ:

(1) દૂધ-ઉત્પાદન તથા (2) હળ ચલાવવું, સિંચાઈ અને ભારવહન જેવાં ખેતીવાડીનાં કામો માટે.

→ ભારતીય પશુધનની મુખ્ય જાતિઓનાં નામ :

(1) બોસ ઇન્ડિક્સ (ગાય) અને (2) બોસ બુબેલિસ (ભેંસ).

5. પાક-ઉત્પાદનને નુકસાન કરતાં પરિબળો અને તેનાથી શું નુકસાન થાય છે, તે જણાવો.

જવાબ-5 પાક-ઉત્પાદનને વિવિધ પરિબળો (ઘટકો) દ્વારા નુકસાન થઈ શકે છે.

- જૈવિક પરિબળો (ઘટકો) : કીટકો, ખોતરીને ખાનારા (ઉંદર), પક્ષીઓ, ફૂગ, ઇતરડીઓ અને જીવાણુઓ.
- અજૈવિક પરિબળો (ઘટકો) : ભેજ અને તાપમાન.
- આ પરિબળોને કારણે કૃષિ-ઉત્પાદનોની ગુણવત્તામાં ઘટાડો, વજનમાં ઘટાડો, નબળી અંકુરણક્ષમતા, નીપજનો રંગ દૂર થવો વગેરે કારણોથી ઉત્પાદનની બજારકિંમત ઘટે છે. આ વિવિધ નુકસાન થાય છે.

6. ખેતરોમાં જૈવિક ખાતર અને રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ શા માટે કરાય છે?

જવાબ-6 ખેતરોમાં જૈવિક ખાતર અને રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ ભૂમિની ફળદ્રુપતા જાળવી રાખવા, ભૂમિમાં ખનીજ પોષકો ઉમેરવા, સારી વાનસ્પતિક વૃદ્ધિ (પર્ણો, શાખાઓ અને પુષ્પો) દ્વારા સ્વસ્થ વનસ્પતિઓ અને વધારે ઉત્પાદન મેળવવા માટે કરાય છે.

વિભાગ - C

પ્રકરણ-1

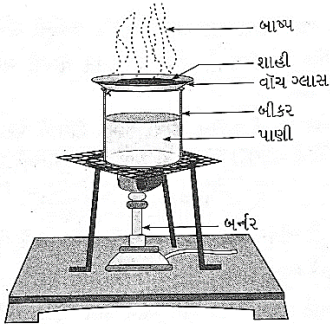
1. દ્રવ્યની અવસ્થાઓ શા માટે ઉદ્ભવે છે? દ્રવ્ય અવસ્થાના પ્રકાર જણાવી, દરેક અવસ્થાનાં ત્રણ-ત્રણ ઉદાહરણ આપો.

જવાબ-1 દ્રવ્યના કણોની લાક્ષણિકતાઓ અને આંતરઆણ્વીય આકર્ષણ બળની પ્રબળતા જુદી જુદી હોવાના કારણે દ્રવ્યની અવસ્થાઓ ઉદ્ભવે છે.

→ દ્રવ્યની ત્રણ અવસ્થાઓ છે : (1) ઘન, (2) પ્રવાહી (3) વાયુ.

ઘન અવસ્થા	પ્રવાહી અવસ્થા	વાયુ અવસ્થા
તાંબું, લોખંડ, બરફ	પાણી, પેટ્રોલ, આલ્કોહોલ	હવા, નાઇટ્રોજન, ઓક્સિજન

2. નીચેની આકૃતિ પરથી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (1) આકૃતિ કઈ પ્રક્રિયા સૂચવે છે?
- (2) આ પ્રક્રિયા દ્વારા કયા પદાર્થોનું અલગીકરણ કરી શકાય?
- (3) આકૃતિમાં થતી પ્રક્રિયાના આધારે શાહીનો કયો ગુણધર્મ સમજી શકાય છે?

જવાબ-2 (1) બાષ્પીભવન (2) અબાષ્પશીલ પદાર્થો (3) અબાષ્પશીલ પદાર્થ છે.

3. ઘન અવસ્થાના ગુણધર્મો જણાવો.

જવાબ-3

- ઘન પદાર્થને ચોક્કસ આકાર, કદ અને સીમા હોય છે.
- ઘન પદાર્થ પર બાહ્ય દબાણની ખાસ અસર થતી નથી. તેથી તે સંકોચન પામતા નથી.
- ઘન પદાર્થ તરલ હોતા નથી. આથી વહી શકતા નથી.
- બાહ્ય બળ લગાડવાથી ઘન પદાર્થ તૂટી શકે છે. પરંતુ તેમના આકારમાં ફેરફાર થવો મુશ્કેલ છે.
- સ્પંજ વાદળીને આપણે દબાવી શકીએ છીએ કારણકે તેના ઘટક કણો વચ્ચે રહેલી જગ્યામાંની હવા બહાર નીકળી જાય છે. પરંતુ અવસ્થા બદલાતી નથી.

4. વાયુ અવસ્થાના ગુણધર્મો જણાવો.

- જવાબ-4** (1) વાયુ પદાર્થને પોતાનો ચોક્કસ આકાર કે કદ હોતું નથી. પરંતુ ચોક્કસ દળ હોય છે.
- (2) ઘન તેમજ પ્રવાહીની તુલનામાં વાયુનું સંકોચન ઘણી વધુ માત્રામાં થાય છે.
- (3) વાયુના ઘટક કણો વચ્ચેનું અંતર ખૂબ જ વધુ હોય છે.
- (4) તેમાં આંતરઆણ્વીય બળ નહિવત્ હોય છે.
- (5) પ્રસરણ દર પ્રવાહી કરતાં વધુ હોય છે.
- (6) વાયુ પદાર્થને નિશ્ચિત કદ હોતું નથી.
- (7) વાયુ અવસ્થામાં કણોની ગતિ (હલનચલન) અસ્તવ્યસ્ત (અનિયમિત) અને વધુ હોય છે.

5. બાષ્પીભવન પર અસર કરતાં પરિબળો સમજાવો.

જવાબ-5 સપાટીનું ક્ષેત્રફળ વધવાથી :

- બાષ્પીભવન એ સપાટી પર થતી પ્રક્રિયા છે. સપાટીનું ક્ષેત્રફળ વધવાથી બાષ્પીભવન નો દર વધે છે.
- ઉદા. : કપડાં સુકાવવા માટે કપડાંને પહોળા કરીએ છીએ. તાપમાનનો વધારો :
- તાપમાન વધવાથી વધુને વધુ કણોને પૂરતી ગતિ ઉર્જા પ્રાપ્ત થાય છે.
- જેથી તે બાષ્પ અવસ્થામાં રૂપાંતર થાય છે.
- ઉદા. : ઉનાળાનાં દૂધ જલ્દી બગડી જાય છે.
- ભેજની માત્રામાં ઘટાડો થવો :**
- હવામાં રહેલી પાણીની બાષ્પની માત્રા ને ભેજ કહે છે. ભેજની માત્રામાં ઘટાડો થવાથી બાષ્પીભવનનો દર વધે છે.
- પવનની ઝડપમાં વધારો :**
- પાણીના બાષ્પના કણો પવનની સાથે ઉડી જાય છે જેનાથી બાષ્પની માત્રા ઘટી જાય છે.
- ઉદા. : વધુ પડતા પવનના કારણે ઝડપથી કપડાં સુકાઈ જાય છે.

પ્રકરણ-2

1. નિલંબનના ગુણધર્મો લખો.

- જવાબ-1** (1) આ દ્રાવણ વિષમંગ મિશ્રણ છે.
- (2) નિલંબન કણો નરી આંખે જોઈ શકાય છે.
- (3) નિલંબિત કણો દ્રાવણમાંથી પસાર થતા પ્રકાશનાં કિરણોનું પ્રકીર્ણન કરે છે. જેથી પ્રકાશનાં કિરણોનો પ્રજ્વલિત માર્ગ જોઈ શકાય છે.
- (4) નિલંબનને ખલેલ પહોંચાડયા સિવાય મૂકી રાખવામાં આવે, તો દ્રાવ્યના કણો નીચે બેસી જાય છે. એટલે કે નિલંબિત દ્રાવણ સ્થાયી નથી.
- (5) નિલંબિત દ્રાવણને મિશ્રણમાંથી અલગ કરી શકાય છે અને નિલંબિત કણો નીચે બેસી ગયા પછી દ્રાવણ પ્રકાશનું પ્રકીર્ણન કરી શકતું નથી.

2. કલિલ દ્રાવણના ગુણધર્મો લખો.

જવાબ-2

- કલીલ દ્રાવણ વિસમાંગ મિશ્રણ છે. જોકે દેખાવમાં સમાંગ મિશ્રણ લાગે છે.
- કલીલ કણો દ્રાવણમાં બધે જ પ્રસરેલા હોય છે.
- દ્રાવ્યના કણો દ્રાવકમાં પરીક્ષેપિત અવસ્થામાં હોય છે. જેને કલીલ કહે છે.
- તેમાના દ્રાવ્ય ઘટકને ગાળણ જેવી ભૌતિક પદ્ધતિથી અલગ કરી શકાતા નથી.
- કલીલ દ્રાવણને ખલેલ પહોંચાડ્યા વગર રાખી મૂકવામાં આવે તો તે નીચે બેસી જતા નથી. આથી તે સ્થાયી છે.
- કલીલનું દ્રાવણ પ્રકાશના કિરણોનું પ્રકીરણ કરે છે.
- જેને ટીડલ અસર કહે છે.

3. નીચેનાને ભૌતિક અથવા રાસાયણિક ફેરફારોમાં વર્ગીકૃત કરો : વૃક્ષનું કાપવું, તવીમાં માખણનું પીગળવું, તિજોરીને કાટ લાગવો, પાણી ઉકાળીને વરાળ બનાવવી, કાચાં ફળો વડે ફૂટસલાડ બનાવવું, કાગળ અને લાકડાનું સળગવું.

જવાબ-3

ભૌતિક ફેરફાર	રાસાયણિક ફેરફાર
→ વૃક્ષનું કાપવું.	→ તિજોરીને કાટ લાગવો.
→ તવીમાં માખણનું પીગળવું.	→ પાણીમાં વિદ્યુતપ્રવાહ પસાર કરી, પાણીનું હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન વાયુમાં વિઘટન કરવું.
→ પાણી ઉકાળીને વરાળ બનાવવી.	→ કાગળ અને લાકડાનું સળગવું
→ પાણીમાં સામાન્ય ક્ષાર (મીઠું) ઓગાળવું.	
→ કાચાં ફળો વડે ફૂટસલાડ બનાવવું.	

4. ધાતુ તત્ત્વોના ગુણધર્મો જણાવો.

જવાબ-4

- ધાતુઓ યજ્ઞકાટ ધરાવે છે.
- કેટલીક ધાતુઓ ચાંદી જેવો યજ્ઞકતો શ્વેત અથવા સોના જેવો સોનેરી પીળો રંગ ધરાવે છે.
- ધાતુઓ વિદ્યુત અને ઉષ્માની સુવાહક હોય છે.
- ધાતુઓ તણાવપણું અને ટિપાઉપણું ધરાવે છે.
- ધાતુઓ રણકાર ધરાવે છે.
- ગોલ્ડ (સોનું), સિલ્વર (ચાંદી), કોપર (તાંબું), આયર્ન (લોખંડ), સોડિયમ અને પોટેશિયમ ઓરડાના તાપમાને ઘન સ્વરૂપની ધાતુઓ છે, જ્યારે મરક્યુરી (પારો) એ માત્ર એક જ પ્રવાહી સ્વરૂપની ધાતુ છે.

5. નીચેનાને તત્ત્વ, સંયોજન અને મિશ્રણમાં વર્ગીકૃત કરો : સોડિયમ, માટી, ખાંડનું દ્રાવણ, સાબુ, સિલ્વર, મિથેન, કોલસો, કાર્બન ડાયોક્સાઇડ, સિલિકોન

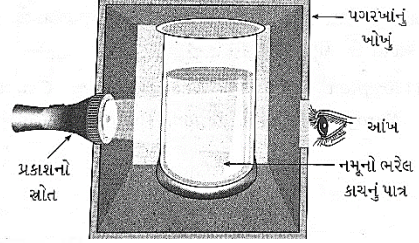
જવાબ-5

તત્ત્વ	સંયોજન	મિશ્રણ
સોડિયમ, સિલ્વર, સિલિકોન	સાબુ, મિથેન, કાર્બન, ડાયોક્સાઇડ	માટી, ખાંડનું દ્રાવણ, કોલસો

6. વિદ્યાર્થીઓનું એક જૂથ પગરખાંનું એક ખાલી ખોખું લઈ તેને ચારે બાજુથી કાળા કાગળ વડે ઢાંકી દે છે. આ ખોખાના એક છેડે પ્રકાશનો સ્રોત દાખલ કરવા એક નાનું છિદ્ર બનાવે છે. આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે કાચના એક પાત્રમાં દૂધ ભરીને ખોખામાં ગોઠવે છે.

પાત્રમાં મૂકેલ દૂધ પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થતું જોઈને તેઓને આશ્ચર્ય થાય છે. તેઓ આ જ પ્રવૃત્તિ મીઠાનું દ્રાવણ ભરીને કરે છે પણ પ્રકાશ તેમાંથી આરપાર પસાર થઈ જાય છે.

- (1) દૂધ કેમ પ્રકાશિત થાય છે, તે સમજાવો. સંકળાયેલી ઘટનાનું નામ આપો.
- (2) "મીઠાના દ્રાવણમાં આવું પરિણામ મળતું નથી." સમજાવો.
- (3) શું તમે બીજાં બે દ્રાવણોનાં નામ આપી શકો કે જેમાં દૂધમાં જોવા મળતી અસર જેવી જ અસર જોવા મળે?

જવાબ-6

- (1) દૂધ એ કલિલ દ્રાવણ છે અને ટિડલ અસર દર્શાવે છે.
- (2) મીઠાનું દ્રાવણ એ સાચું દ્રાવણ છે અને પ્રકાશનું વિખેરણ કરશે નહિ.
- (3) ડિટર્જન્ટ દ્રાવણ, સલ્ફર દ્રાવણ

7. અઘાતુઓ સામાન્ય રીતે ઉષ્મા અને વિદ્યુતના અતિ મંદવાહક હોય છે. તેઓ યજ્ઞકાટવિહીન, રણકારવિહીન, અટીપનીય તથા વિવિધ રંગો ધરાવે છે.

- (1) એક અઘાતુનું બહુરૂપ વિદ્યુતનું સુવાહક છે, તેનું નામ આપો.
- (2) યજ્ઞકાટ ધરાવતા અઘાતુ તત્ત્વનું નામ આપો.
- (3) સૌથી વધારે સંયોજનો બનાવનાર અઘાતુનું નામ આપો.

જવાબ-7 (1) ગ્રેફાઇટ (2) આયોડિન (3) કાર્બન

8. નીચેના દરેક ફેરફારને ભૌતિક ફેરફાર અથવા રાસાયણિક ફેરફારમાં વર્ગીકરણ કરી, કારણ આપો :

- (1) સૂર્યપ્રકાશમાં ભીનો શર્ટ સૂકવવો.
- (2) ફાનસમાં કેરોસીનનું દહન થવું.
- (3) મલાઈને વલોવીને તેમાંથી માખણ મેળવવું.

જવાબ-8

- (1) ભૌતિક ફેરફાર
→ કારણ : સૂર્યપ્રકાશમાં ભીનો શર્ટ સૂકવવો એ ભૌતિક ફેરફાર છે. કારણ કે આ પ્રક્રિયા દરમિયાન પ્રવાહી પાણીના અણુઓનું વાયુ સ્વરૂપમાં રૂપાંતર થાય છે.
- (2) રાસાયણિક ફેરફાર
→ કારણ : ફાનસમાં કેરોસીનનું દહન થવું એ રાસાયણિક ફેરફાર છે. કારણ કે કેરોસીનનું દહન થવાથી કાર્બન ડાયોક્સાઇડ અને પાણી ઉદ્ભવે છે.
- (3) ભૌતિક ફેરફાર
→ કારણ : મલાઈને વલોવીને તેમાંથી માખણ મેળવવું એ ભૌતિક ફેરફાર છે કારણ કે આ પ્રક્રિયા દરમિયાન માત્ર ભૌતિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે.

9. નીચેનાં ઉદાહરણોમાં કલિલનો પ્રકાર, પરિક્ષેપિત કલા અને પરિક્ષેપન માધ્યમ જણાવો :

- (1) ઘુમાડો (2) વાદળી (3) ફોમ રબર

જવાબ-9

ઉદાહરણ	કલિલનો પ્રકાર	પરિક્ષેપિત કલા	પરિક્ષેપન માધ્યમ
(1) ધુમાડો	એરોસોલ	ધન	વાયુ
(2) વાદળી	ધન સોલ	વાયુ	ધન
(3) ફોમ રબર	ધન સોલ	વાયુ	ધન

10. તત્વ વિશે સામાન્ય સમજૂતી આપો.

જવાબ-10

→ ફેન્ય વૈજ્ઞાનિક એન્ટોની વોરેન્ટ લેવોઇઝરે તત્વની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપી હતી :

“દ્રવ્યના મૂળભૂત સ્વરૂપને તત્વ કહે છે, જેનું રાસાયણિક પ્રક્રિયા દ્વારા સરળ પદાર્થોમાં વિભાજન કરી શકાતું નથી.”
→ તત્વનું ધાતુ, અધાતુ અને અર્ધધાતુ એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ગીકરણ કરી શકાય છે.

→ હાલના સમયમાં તત્વોની સંખ્યા 100થી વધારે છે, તે પૈકી 92 તત્વો કુદરતમાંથી મળે છે અને બાકીનાં માનવનિર્મિત છે.

→ મોટા ભાગનાં તત્વો ધન સ્વરૂપે છે.

→ ઓરડાના તાપમાને 11 તત્વો વાયુ સ્વરૂપે છે.

→ ઓરડાના તાપમાને 2 તત્વો પ્રવાહી સ્વરૂપે છે: બ્રોમિન અને મરક્યુરી.

→ ઓરડાના તાપમાનથી થોડા ઊંચા તાપમાને (303 K) ગેલિયમ અને સીઝિયમ ધાતુઓ પ્રવાહી સ્વરૂપે હોય છે.

પ્રકરણ-3

1. આપેલી સંજ્ઞા પરથી તત્વોનાં નામ જણાવો :

(1) Cl (2) H (3) Ar (4) O (5) B (6) Mg

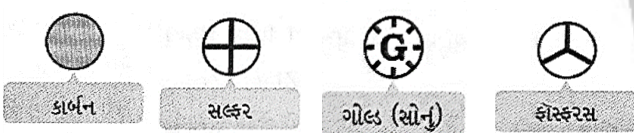
જવાબ-1

(1) Cl - ક્લોરીન (2) H - હાઇડ્રોજન
(3) Ar - આર્ગોન (4) O - ઓક્સિજન
(5) B - બોરોન (6) Mg - મેગ્નેશિયમ

2. તત્વની સંજ્ઞાઓનો વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગ કરનાર સૌપ્રથમ વૈજ્ઞાનિક કોણ હતા? ડાલ્ટન દ્વારા દર્શાવાયેલ તત્વો જેવાં કે કાર્બન, સલ્ફર, ગોલ્ડ અને ફોસ્ફરસની સંજ્ઞા જણાવો.

જવાબ-2

તત્વોની સંજ્ઞાઓનો વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગ કરનાર સૌપ્રથમ વૈજ્ઞાનિક ડાલ્ટન હતા.

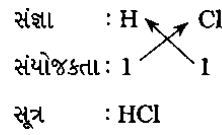
3. દ્વિઅંગી સંયોજનો એટલે શું? આ સંયોજનોનાં સૂત્રો કેવી રીતે લખવામાં આવે છે?

જવાબ-3 બે જુદાં જુદાં તત્વોથી બનતાં સૌથી સરળતમ સંયોજનોને દ્વિઅંગી સંયોજનો કહે છે.

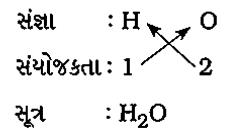
→ સંયોજનોનાં રાસાયણિક સૂત્રો લખવા માટે તે ઘટક તત્વોની સંજ્ઞાની નીચે સંયોજકતા લખવામાં આવે છે.

→ ત્યારબાદ સંયોજતા પરમાણુઓની સંયોજકતાનો કોસ કરવામાં આવે છે. દા. ત.,

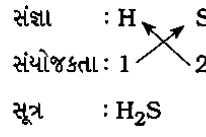
(1) હાઇડ્રોજન ક્લોરાઇડ :

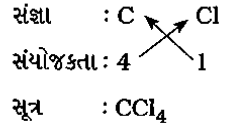
(3) પાણી :

(2) હાઇડ્રોજન સલ્ફાઇડ :

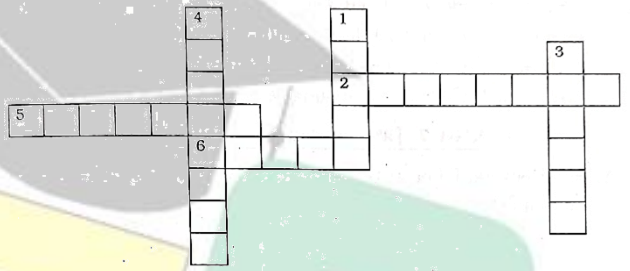
(4) કાર્બન ટેટ્રાક્લોરાઇડ :

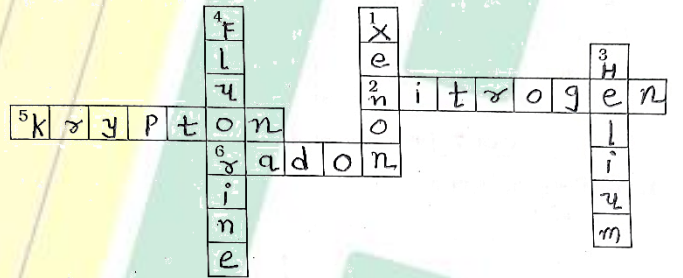
4. આપેલ શબ્દ ચોરસ કોયડા(આકૃતિ)માં તત્વોનાં નામ છુપાયેલાં છે. તેમની સંજ્ઞાઓ નીચે આપેલ છે. કોયડો પૂરો કરો :

(નામ : Krypton, Fluorine, Neon, Radon, Oxygen, Xenon, Nitrogen, Helium, Argon, Hydrogen, Chlorine)

તત્વોની સંજ્ઞા : 1 = Xe 2 = N 3 = He 4 = F 5 = Kr 6 = Rn

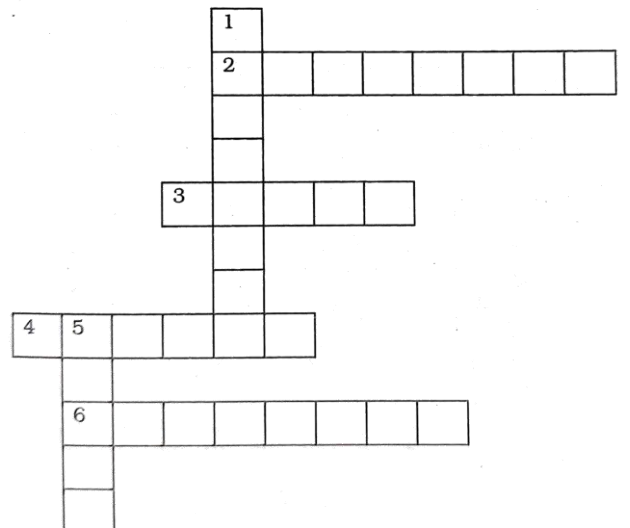
જવાબ-4

5. આપેલ શબ્દ ચોરસ કોયડામાં તત્વોનાં નામ છુપાયેલાં છે. તેમની સંજ્ઞાઓ નીચે આપેલ છે. કોયડો પૂરો કરો :

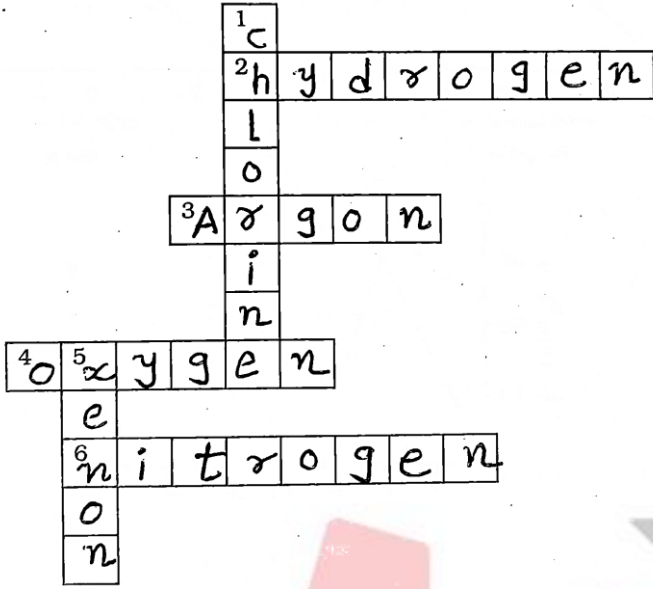
(નામ : Chlorine, Calcium, Hydrogen, Ozone, Argon, Oxygen, Xenon, Argenteum, Nitrogen, Neon, Helium)

તત્વોની સંજ્ઞા : 1 = 2 = H 3 = Ar 4 = O 5 = Xe 6 = N

જવાબ-5

પ્રકરણ-6

1. મૂદ્તક પેશી કોને કહે છે? તેનાં લક્ષણો અને પ્રકાર સમજાવો.

જવાબ-1 મૂદ્તક પેશી : વનસ્પતિમાં સૌથી સામાન્ય સરળ સ્થાયી પેશીના એક પ્રકારને મૂદ્તક પેશી કહે છે.

લક્ષણો : (1) કોષો જીવંત હોય છે. (2) મૂદ્તક પેશી પાતળી કોષદીવાલવાળા સરળ કોષોની બનેલી છે. (3) કોષોના કોષરસમાં મોટી રસદાની હોય છે.

પ્રકાર : મૂદ્તકના કોષો હરિતદ્રવ્ય યુક્ત હરિતકણ ધરાવતા હોય, તો તેને હરિતકણોતક કહે છે. તે પ્રકાશસંશ્લેષણનું કાર્ય કરે છે.

→ જલીય વનસ્પતિઓમાં ખૂબ જ મોટા હવાકોટરો ધરાવતી મૂદ્તક પેશી આવેલી છે. આ પ્રકારની મૂદ્તકને વાયૂતક પેશી કહે છે. તે જલીય વનસ્પતિઓને તરવા માટે તારક બળ આપે છે.

2. દઢોતક પેશીની રચના અને કાર્ય સમજાવો.

જવાબ-2 મૃત કોષો ધરાવતી સરળ સ્થાયી પેશીને દઢોતક પેશી કહે છે.

સ્થાન : પ્રકાંડમાં, વાહિપુલની નજીક, પર્ણોની શિરાઓમાં તેમજ બીજ અને ફળોની કઠણ છાલમાં હોય છે.

→ નાળિયેરની રેસાયુક્ત છાલ દઢોતક પેશીની બનેલી છે.

લક્ષણો (રચના) : (1) આ પેશીના કોષો લાંબા અને સાંકડા હોય છે. (2) કોષોની પ્રાથમિક દીવાલ પર લિગ્નિનનું સ્થૂલન (જમાવટ) હોય છે. (3) કોષોની દીવાલ જાડી હોય છે. (4) કોષો વચ્ચે આંતરકોષીય અવકાશ હોતો નથી. (5) કોષો મૃત હોય છે.

3. જલવાહક પેશીની રચના અને કાર્યો વર્ણવો.

જવાબ-3 વનસ્પતિમાં પાણી અને દ્રાવ્ય ખનિજ ક્ષારોનું મૂળથી પર્ણ સુધી વહનનું કાર્ય કરતી જટિલ સ્થાયી પેશીને જલવાહક પેશી કહે છે.

રચના : જલવાહક પેશીના બંધારણમાં ચાર ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે : (1) જલવાહિકી, (2) જલવાહિની, (3) જલવાહક મૂદ્તક અને (4) જલવાહક તંતુઓ (દઢોતક).

→ જલવાહિકી અને જલવાહિનીની સંરચના જાલિકાકાર હોય છે.

કાર્ય : → જલવાહક મૂદ્તક જલવાહક પેશીનો એકમાત્ર જીવંત ઘટક છે.

→ જલવાહક તંતુઓ મુખ્યત્વે મજબૂતાઈ અને આધારોતકના કાર્યમાં મદદરૂપ છે.

4. તફાવત આપો : રેખિત સ્નાયુ અને અરેખિત સ્નાયુ

જવાબ-4

રેખિત સ્નાયુ	અરેખિત સ્નાયુ
1. તે એચિક સ્નાયુ પેશી છે.	1. તે અનેચિક સ્નાયુ પેશી છે.
2. તેમાં કમશ: રીતે ગોઠવાયેલાં ઘેરા અને આછા પટ્ટા હોય છે.	2. તેમાં ઘેરા અને ઝાંખાં પટ્ટાનો અભાવ હોય છે.
3. તેની રચના કરતા કોષો લાંબા અને નળાકાર તંતુ જેવા હોય છે.	3. તેની રચના કરતા કોષો લાંબા, બંને છેડે અણીદાર ત્રાકાકાર હોય છે.
4. તેના સ્નાયુતંતુ બહુકોષકેન્દ્રીય હોય છે.	4. તેના સ્નાયુતંતુ એકકોષકેન્દ્રીય હોય છે.
5. હાડકાં સાથે ચોટેલા હોવાથી તેને કંકાલ સ્નાયુ પેશી પણ કહે છે.	5. તેને સરળ સ્નાયુ પેશી પણ કહે છે.
6. તે હાથ-પગના હલનચલન સાથે સંકળાયેલા છે.	6. તે અન્નનળીમાં ખોરાકના વહન, રુધિરવાહિનીમાં રુધિરપ્રવાહના વહન સાથે સંકળાયેલા છે.

5. એક વ્યક્તિને એકાએક ગભરામણ થતાં તેને ડોક્ટર પાસે લઈ જવામાં આવે છે. ડોક્ટર તેના નાડીના ધબકારા અને દબાણ માપી હાઈ બ્લડપ્રેશરનું નિદાન કરે છે.

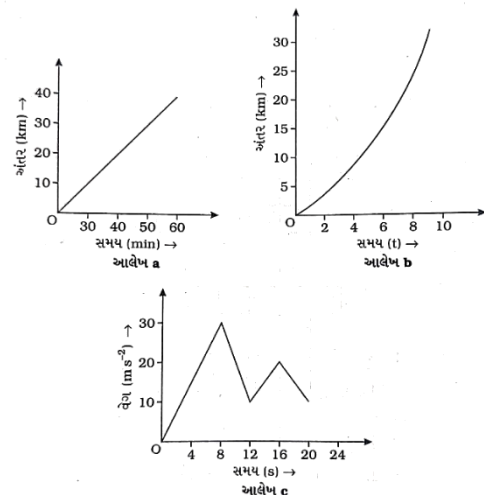
- (1) હાઈ બ્લડપ્રેશરમાં કઈ પેશી વધારે કાર્યરત હોય છે?
- (2) આ સ્થિતિમાં કઈ પેશીનો પ્રવાહ ઝડપી બને છે?
- (3) શું આ સ્થિતિ શરીર માટે નુકસાનકારક છે?

જવાબ-5

- (1) હાઈ બ્લડપ્રેશરમાં હૃદય સ્નાયુ પેશી વધારે કાર્યરત હોય છે.
- (2) આ સ્થિતિમાં રુધિર પેશીનો પ્રવાહ ઝડપી બને છે.
- (3) હા.

પ્રકરણ-7

1. નીચેની આકૃતિમાં વિવિધ પ્રકારના આલેખ આપેલા છે. તેના પરથી નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(1) આપેલ આલેખોનું અંતર - સમય અને વેગ-સમયમાં વર્ગીકરણ કરો.

(2) આપેલ ત્રણેય આલેખ કયા પ્રકારની ગતિ દર્શાવે છે, તે જણાવો.

જવાબ-1

(1) અંતર - સમયનો આલેખ : આલેખ a અને આલેખ b

વેગ-સમયનો આલેખ : આલેખ c

(2) આલેખ a = અચળ ઝડપે ગતિ કરે છે.

આલેખ b = પ્રવેગી ગતિ કરે છે.

આલેખ c = અનિયમિત પ્રવેગી ગતિ કરે છે.

2. તફાવત લખો : વેગ અને ઝડપ

જવાબ-2

વેગ	ઝડપ
1. પદાર્થ એકમ સમયમાં કરેલા સ્થાનાંતરને વેગ કહે છે.	1. પદાર્થ એકમ સમયમાં કાપેલા અંતરને ઝડપ કહે છે.
2. તે સદીશ રાશિ છે.	2. તે અદિશ રાશિ છે.
3. તેનો SI એકમ ms^{-1}	3. તેનો SI એકમ ms^{-1} છે.
4. વેગ = $\frac{\text{સ્થાનાંતર}}{\text{સમયગાળો}}$	4. ઝડપ = $\frac{\text{કાપેલું અંતર}}{\text{કુલ સમય}}$

3. ગતિમાન પદાર્થ માટે વેગ-સમયના આલેખના ઉપયોગો જણાવો.

જવાબ-3

(1) વેગ - સમયના આલેખ પરથી ગતિમાન પદાર્થ નિયમિત ગતિ કરે છે કે અનિયમિત તે જાણી શકાય છે.

(2) વેગ - સમયના આલેખ પરથી પદાર્થના વેગના મૂલ્યમાં થતા ફેરફારો વિશે જાણકારી મેળવી શકાય છે. આલેખનો ઢાળ પ્રવેગ દર્શાવે છે. આ પરથી પદાર્થ પ્રવેગી અથવા પ્રતિપ્રવેગી ગતિ કરે છે તે જાણી શકાય છે.

(3) વેગ - સમયના આલેખ પરથી આલેખ દ્વારા ઘેરાતા પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ શોધવાથી આપેલ સમયગાળા દરમિયાન પદાર્થ કાપેલું અંતર શોધી શકાય છે.

(4) એક જ આલેખપત્ર પર બે જુદા જુદા પદાર્થો માટે વેગ - સમયના આલેખ પરથી તે બે પદાર્થોના વેગની સરખામણી કરી શકાય છે.

4. અંતર - સમયના આલેખોના ઉપયોગો જણાવો.

જવાબ-4

(1) અંતર-સમયના આલેખ પરથી પદાર્થની ગતિના પ્રકાર વિશે જાણી શકાય છે. એટલે કે પદાર્થની ગતિ નિયમિત છે કે અનિયમિત તે જાણી શકાય છે.

(2) અંતર - સમયના આલેખ પરથી આપેલ સમયગાળાના કોઈ પણ સમયે ગતિ કરતા પદાર્થનું અંદાજિત સ્થાન નક્કી કરી શકાય છે તેમજ જે-તે સ્થાન પર પદાર્થ કયા સમયે પહોંચ્યો હશે તે પણ કહી શકાય છે.

(3) અંતર- સમયના આલેખમાં મળતી સુરેખાના ઢાળ પરથી નિયમિત ગતિ કરતા પદાર્થની ઝડપ (વેગનું મૂલ્ય) શોધી શકાય છે.

(4) એક જ આલેખપત્ર પર દોરેલા અંતર-સમયના આલેખ પરથી નિયમિત ઝડપથી ગતિ કરતા પદાર્થોની ઝડપની સરખામણી કરી શકાય છે.

(5) એક જ આલેખપત્ર પર દોરેલા અંતર - સમયના આલેખ પરથી એક જ સીધા રસ્તા પર જુદી જુદી ઝડપથી ગતિ કરતા બે પદાર્થો એકબીજાને ક્યાં અને ક્યારે મળશે તે પણ નક્કી કરી શકાય છે.

5. પ્રવેગનું માત્ર સૂત્ર લખો. તે પરથી પ્રવેગી ગતિ અને પ્રતિપ્રવેગી ગતિ સમજાવો. પ્રવેગનો એકમ જણાવો. તે સંદેશ રાશિ છે કે અદિશ તે જણાવો.

જવાબ-5

→ પ્રવેગ એટલે એકમ સમયમાં વેગમાં થતા ફેરફારનું માપ.

→ પ્રવેગ a = વેગમાં થતો ફેરફાર/સમયગાળો

$$= \frac{\Delta v}{\Delta t}$$

→ જો ગતિમાન પદાર્થનો t = 0 સમયે વેગ (એટલે કે પ્રારંભિક વેગ) u હોય અને t = t સમયે તેનો વેગ (એટલે અંતિમ વેગ) v હોય, તો પદાર્થનો પ્રવેગ 'a' નીચે મુજબ મળે :

$$\text{પ્રવેગ } a = \frac{(\text{અંતિમ વેગ}) - (\text{પ્રારંભિક વેગ})}{(\text{અંતિમ સમય}) - (\text{પ્રારંભિક સમય})}$$

$$= \frac{v - u}{t + 0} = \frac{v - u}{t}$$

→ ઉપરના સૂત્ર પરથી નીચેના બે મહત્વના મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે :

(1) જો v > u હોય એટલે કે સમયની સાથે પદાર્થના વેગમાં વધારો થતો હોય, તો પ્રવેગનું મૂલ્ય હંમેશાં ધન મળે છે.

અહીં પદાર્થ પ્રવેગી ગતિ કરે છે તેમ કહેવાય. અત્રે પ્રવેગની દિશા વેગની દિશામાં જ હોય છે.

(2) જો v < u એટલે કે સમયની સાથે પદાર્થના વેગમાં ઘટાડો થતો હોય, તો પ્રવેગનું મૂલ્ય હંમેશાં ઋણ મળે છે.

અહીં પદાર્થ પ્રતિપ્રવેગી ગતિ કરે છે તેમ કહેવાય. અત્રે પ્રવેગની દિશા વેગની વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે.

પ્રવેગ સદિશ રાશિ છે.

પ્રકરણ-8

1. ન્યૂટનનો ગતિનો બીજો નિયમ લખો અને F = ma મેળવો.

જવાબ-1 ન્યૂટનનો ગતિનો બીજો નિયમ : પદાર્થના વેગમાનમાં થતા ફેરફારનો સમય-દર તેના પર લાગતા અસંતુલિત બળ જેટલો અને બળની દિશામાં હોય છે.

F = ma સૂત્રની તારવણી : ધારો કે, કોઈ m દળ ધરાવતો પદાર્થ સુરેખ પથ પર 4 જેટલા પ્રારંભિક વેગથી ગતિ કરે છે. t સમયમાં તે F પદાર્થ નિયમિત (અચળ) પ્રવેગી ગતિ કરી અચળ (નિયમિત) બળ ની અસર હેઠળ v જેટલો વેગ પ્રાપ્ત કરે છે.

→ પદાર્થનું પ્રારંભિક વેગમાન p₁ = mu

→ પદાર્થનું અંતિમ વેગમાન p₂ = mv

→ t સમયમાં પદાર્થના વેગમાનમાં થતો ફેરફાર,

$$\Delta p \propto p_2 - p_1$$

$$\Delta p \propto mv - mu$$

$$\propto m \times (v - u)$$

$$\therefore \text{પદાર્થના વેગમાનના ફેરફારનો દર} \propto m \times (v - u) / t$$

$$\therefore \text{ન્યૂટનના ગતિના બીજા નિયમ અનુસાર લાગુ પાડેલ બળ,}$$

$$F \propto m \times (v - u) / t$$

$$F = km \times (v - u) / t$$

$$\text{પરંતુ, પ્રવેગની વ્યાખ્યા અનુસાર } \frac{v - u}{t} \text{ પ્રવેગ } = a$$

$$\therefore F = k ma$$

અહીં, k = સમપ્રમાણતાનો અચળાંક

→ દળ અને પ્રવેગના SI એકમો અનુક્રમે kg અને ms⁻² છે.

→ અહીં બળનો એકમ એવો પસંદ કરવામાં આવે છે કે જેથી અચળાંક k = 1 થાય.

આ માટે 1 એકમ બળને નીચે મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે:

"1 kg દળની વસ્તુમાં 1 ms⁻² નો પ્રવેગ ઉત્પન્ન કરવા માટે જરૂરી બળ 1 એકમ કહેવાય છે."

$$1 \text{ એકમ બળ} = k \times (1 \text{ kg}) \times (1 \text{ ms}^{-2})$$

$$\therefore k = 1$$

$$\therefore F = ma$$

2. બળ સદિશ રાશિ છે કે અદિશ? તેના SI અને CGS એકમ પદ્ધતિમાંના એકમો જણાવી, તેમની વચ્ચેનો સંબંધ મેળવો.

જવાબ-2 બળ એ સદિશ રાશિ છે.

→ બળનો SI એકમ = (દળનો SI એકમ) x (પ્રવેગનો SI એકમ)
($F = ma$ વાપરતાં)

→ 1 newton = 1 kg × 1 ms⁻² અથવા

→ 1 N = 1 kgms⁻²

ન્યૂટનની વ્યાખ્યા: જે બળ વડે 1 kg દળના પદાર્થમાં 1ms⁻² પ્રવેગ ઉત્પન્ન થાય તે બળને 1 N કહે છે.

→ CGS પદ્ધતિમાં બળનો એકમ g cms⁻² અથવા dyne છે.

→ 1 N અને dyne વચ્ચેનો સંબંધ નીચે મુજબ મેળવી શકાય:

→ 1N = 1kgms⁻²

= 1000g × 100cms⁻²

= 100000gms⁻² = 10⁵ dyne

→ આમ, 1N = 10⁵ dyne

3. ન્યૂટનનો ગતિનો ત્રીજો નિયમ લખો. વિવિધ વ્યવહારિક ઉદાહરણો દ્વારા તે સમજાવો.

જવાબ-3 બે પદાર્થો વચ્ચેની આંતરક્રિયા દરમિયાન જ્યારે એક પદાર્થ બીજા પદાર્થ પર બળ લગાડે છે ત્યારે બીજો પદાર્થ પણ તત્કાળ પહેલાં પદાર્થ પર બળ લગાડે છે. આ બંને બળો હંમેશા સમાન મૂલ્યના અને પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે. આ બળો અલગ અલગ પદાર્થો પર લાગે છે. તે કદાપી એક જ પદાર્થ પર લાગતા નથી.

→ ઉદાહરણ તરીકે ફૂટબોલની રમતમાં ઘણીવાર આપણે ફૂટબોલ તરફ જોવામાં અને તેને વધારે બળથી કીક મારવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે પ્રતિસ્પર્ધી ટીમના ખેલાડી સાથે અથડાઈ જઈએ છે. આ ઘટનામાં આપણે અને પ્રતિસ્પર્ધી ટીમનો ખેલાડી બંને ઇજાગ્રસ્ત થાય છે કારણ કે તે બંને એકબીજા પર એકસરખા મૂલ્યના બળો લગાડે છે. ટૂંકમાં, એકલા-અટુલા બળનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી.

→ બળો હંમેશા જોડમાં હોય છે આ બંને પરસ્પર વિરોધી બળોને અનુક્રમે ક્રિયાબળ અને પ્રતિક્રિયા બળ કહે છે.

ન્યૂટનના ગતિના ત્રીજા નિયમના ઉદાહરણ:

→ જ્યારે આપણે રસ્તા પર ચાલવાની ઈચ્છા કરીએ છીએ ત્યારે ન્યૂટનના ગતિના બીજા નિયમ અનુસાર આ માટે બળની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે કે જે આપણા શરીરમાં પ્રવેગ ઉત્પન્ન કરે છે.

→ બંદૂક દ્વારા ગોળી છોડવાની ઘટનામાં બંદૂક દ્વારા ગોળી પર આગળની તરફ એક બળ લાગે છે જે ક્રિયાબળ છે તે જ વખતે ગોળી પણ બંદૂક પર તેટલા જ મૂલ્યનું પરંતુ વિરુદ્ધ દિશામાં પ્રતિક્રિયા બળ લગાડે છે. તેથી બંદૂક પાછળ તરફ ધકેલાય છે. જેને બંદૂકનો રીકોઈલ કહે છે.

→ એક ખલાસી નદી કિનારે સ્થિર બોટમાં ઉભો છે. હવે હોડી પરથી આગળ તરફ કૂદકો મારીને ખલાસી કિનારા પર આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે બોટ પર પણ તેટલા જ મૂલ્યનો પ્રતિ ક્રિયા બળ લાગે છે પરિણામે હોડી નદીમાં પાછળ ધકેલાય છે.

4. શ્રી દવે પોતાની કાર ચલાવતા હોય છે ત્યારે તેમની બાજુમાં બેઠેલા તેમના પુત્ર રાજુ પર તેમની નજર પડે છે. તેણે સીટ-બેલ્ટ પહેર્યો હોતો

નથી. તેઓ તેમના પુત્રને સીટ-બેલ્ટ પહેરવાનું કારણ સમજાવે છે. રાજુ પોતાના પિતાનું કહ્યું માને છે.

(1) કાર ચલાવતી વખતે સીટ-બેલ્ટ શા માટે પહેરવો જોઈએ?

(2) રાજુના પિતાના કયા ગુણો અહીં જોવા મળે છે?

(3) રાજુનાં મૂલ્યો / ગુણો જણાવો.

જવાબ-4

(1) કારણ કે, કોઈ કારણસર જો કારને અચાનક બ્રેક લગાવવામાં આવે તો (ગતિના) જડત્વના ગુણધર્મના લીધે આપણે અચાનક આગળ તરફ ધકેલાઈ જઈએ છીએ અને કારની પેનલ સાથે અથડાઈ જવાથી આપણને નાની-મોટી ઈજા થવાની શક્યતા રહેલી છે.

જો સીટ-બેલ્ટ બાંધવામાં આવે, તો અકસ્માતથી બચી શકાય છે.

(2) રાજુના પિતાના ગુણો :

(a) ન્યૂટનના ગતિના પ્રથમ નિયમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન

(b) સુરક્ષા પ્રત્યેની સભાનતા અને ડ્રાઇવિંગ કરતી વખતે નિયમોનું પાલન કરવું.

(3) રાજુનાં મૂલ્યો / ગુણો :

(a) આજ્ઞાંકિત (b) સમજદારીપણું

5. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(1) તફાવત આપો : વેગ અને વેગમાન

(2) વૈજ્ઞાનિક કારણ આપો : "કેળાંની છાલ પર પગ પડે ત્યારે લપસી જવાય છે."

જવાબ-5

(1)

વેગ	વેગમાન
1. એકમ સમયમાં પદાર્થ કરેલા સ્થાનાંતરને વેગ કહે છે.	1. પદાર્થના દળ અને વેગના ગુણનફળને વેગમાન કહે છે.
2. વેગના ફેરફારનો દર પ્રવેગ દર્શાવે છે.	2. વેગમાનમાં થતા ફેરફારનો દર બળનું મૂલ્ય દર્શાવે છે.
3. વેગનો એકમ ms ⁻¹ છે.	3. વેગમાનનો એકમ kg ms ⁻¹ છે

(2) પગ અને જમીન વચ્ચેના ઘર્ષણ બળને કારણે આપણે ચાલી શકીએ છીએ.

→ કેળાંની છાલ પર પગ પડતા પગ અને જમીન વચ્ચે કેળાંની છાલ આવે છે.

→ જે લીસી હોવાથી ઘર્ષણ બળ ઘટી જાય છે.

→ પગ અને જમીન વચ્ચેનો ઘર્ષણબળ ઓછું થઈ જવાને કારણે લપસી જવાય છે.

પ્રકરણ-11

1. ટૂંક નોંધ લખો : પડઘો

જવાબ-1 કોઈ ખાલી મોટા ઓરડામાં-ખાલી સભાખંડમાં કોઈ વ્યક્તિ જોરથી બૂમ પાડે, તો આપણને તેનો મૂળ ધ્વનિ પહેલાં સંભળાય છે અને ત્યારબાદ પરાવર્તિત ધ્વનિ સંભળાય છે. આ પરાવર્તિત ધ્વનિને પડઘો કહે છે.

→ શ્રવણશક્તિના વિલંબન(Persistence of hearing)ની કારણે આપણા મગજમાં ધ્વનિની સંવેદના 0.1 s સુધી રહે છે. તેથી પડઘો સ્પષ્ટ રીતે સંભળાય તે માટે મૂળ ધ્વનિ અને પરાવર્તિત ધ્વનિ વચ્ચે ઓછામાં ઓછો 0.1 sનો સમયગાળો ચોક્કસ હોવો જોઈએ.

→ આમ, સભાખંડમાં ઉત્પન્ન થયેલ મૂળ ધ્વનિ અને પરાવર્તિત થયેલ ધ્વનિ વચ્ચેનો સમયગાળો 0.1s કે તેથી થોડો વધુ હોય ત્યારે મૂળ ધ્વનિ અને પરાવર્તિત ધ્વનિ અલગ અલગ સંભળાય છે. આ પરાવર્તિત ધ્વનિને પડઘો કહે છે.

→ ધ્વનિના ક્રમિક કે ગુણક પરાવર્તનના કારણે આપણને એકથી વધારે વખત પડઘા સંભળાઈ શકે છે.

→ ઘણી પરાવર્તક સપાટીઓ જેમ કે વાદળો તથા જમીન પરથી થતાં ધ્વનિના પુનરાવર્તિત પરાવર્તનના ફળસ્વરૂપે વાદળનો ગડગડાટ ઉત્પન્ન થાય છે.

2. પરાધ્વનિના કોઈ પણ ત્રણ ઉપયોગો લખો.

જવાબ-2

(1) પરાધ્વનિ મોટે ભાગે તે ભાગોને સાફ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, જ્યાં પહોંચવું કઠિન હોય છે. જેમ કે, સર્પિલાકાર નળી, વિષમ આકારના ભાગો, ઇલેક્ટ્રોનિક ઘટકો વગેરે.

(2) પરાધ્વનિનો ઉપયોગ ધાતુના બ્લોકમાં રહેલી તિરાડો તથા અન્ય ખામીઓ શોધવામાં કરી શકાય છે. ધાતુના બ્લોક મોટા ભાગે મોટાં મોટાં ભવનો, પુલો, મશીનો તથા વૈજ્ઞાનિક સાધનો બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

(3) પરાધ્વનિ-તરંગોને હૃદયના જુદા જુદા ભાગો દ્વારા પરાવર્તિત કરાવી હૃદયનું પ્રતિબિંબ બનાવાય છે. આ ટેકનિકને 'ઈકો કાર્ડિયોગ્રાફી' (ECG) કહે છે.

3. તફાવત આપો: સંગત તરંગ અને લંબગત તરંગ

જવાબ-3

સંગત તરંગ	લંબગત તરંગ
1. તેમાં માધ્યમના કણોનું દોલન તરંગ પ્રસરણની દિશામાં જ થાય છે.	1. તેમાં માધ્યમના કણોનું દોલન તરંગ પ્રસરણની દિશાને લંબ દિશામાં થાય છે.
2. તેમાં માધ્યમના કણો આગળ-પાછળ ગતિ કરે છે.	2. તેમાં માધ્યમના કણો ઉપર- નીચે ગતિ કરે છે.
3. તે સંઘનન અને વિઘનન દ્વારા આગળ વધે છે.	3. તે શૂંગ અને ગર્ત દ્વારા આગળ વધે છે.
4. ધ્વનિ તરંગો આ પ્રકારના તરંગો છે.	4. વિદ્યુતચુંબકીય તરંગો આ પ્રકારના તરંગો છે.

4. શ્રાવ્ય ધ્વનિ અને અશ્રાવ્ય ધ્વનિ વિશે સમજાવો.

જવાબ-4

શ્રાવ્ય ધ્વનિ (Audible Sound) : જો ધ્વનિની આવૃત્તિ 20 Hz થી 20,000 Hz (એટલે કે 20 kHz) વચ્ચે હોય, તો તેવો ધ્વનિ સામાન્ય માનવકાન ઉપર સંવેદના ઉપજાવી શકતો હોવાથી આવો ધ્વનિ સામાન્ય માનવી સાંભળી શકે છે.

→ 5 વર્ષથી નીચેની ઉંમરનાં બાળકો અને કૂતરા જેવાં પ્રાણીઓ 25 kHz સુધીની ધ્વનિતરંગની આવૃત્તિ સાંભળી શકે છે.

→ જેમ જેમ ઉંમર વધે છે તેમ તેમ સામાન્ય માનવીના કાન, ઊંચી આવૃત્તિવાળા ધ્વનિતરંગો ઓછા સાંભળી શકે છે.

અવશ્રાવ્ય ધ્વનિ :- (Infrasonic Sound): 20 Hz કરતાં ઓછી આવૃત્તિવાળા ધ્વનિને અવશ્રાવ્ય ધ્વનિ કહે છે. આવા ધ્વનિને આપણે સાંભળી શકતા નથી.

→ વહેલ અને હાથી અવશ્રાવ્ય ધ્વનિ વિસ્તારનો ધ્વનિ (20 Hz કરતાં ઓછી આવૃત્તિવાળા ધ્વનિતરંગો) ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

→ ભૂકંપ વખતે મુખ્ય આઘાત તરંગ (Shock wave) પહેલાં ઉત્પન્ન થતાં તરંગો અવશ્રાવ્ય તરંગો છે.

5. અનુરણન વિશે સમજૂતી આપો અને તેને ઘટાડવાના / નિવારવાના ઉપાયો જણાવો.

જવાબ-5 કોઈ મોટા ઓરડામાં (સભાખંડમાં) ઉત્પન્ન થયેલો ધ્વનિ, ઉત્પન્ન થવાનો બંધ થાય કે તરત જ તે ધ્વનિ સંભળાવો બંધ થતો નથી.

→ કોઈ મોટા ઓરડામાં ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ, દીવાલો પરથી પુનરાવર્તિત પરાવર્તન પામવાના કારણે ત્યાં સુધી સંભળાવાનો ચાલુ રહેશે કે જ્યાં સુધી તેનું મૂલ્ય ઘટીને અશ્રાવ્ય ન બને.

આ પુનરાવર્તિત પરાવર્તનના કારણે જે પ્રબળ ધ્વનિ મળે છે, તેને અનુરણન (Reverberation) કહે છે.

→ કોઈ સભાખંડ કે મોટા હોલમાં વધારે પડતું અનુરણન અનિચ્છનીય છે.

અનુરણન ઘટાડવાના / નિવારવાના ઉપાયો નીચે મુજબ છે:

(1) સભાખંડની છત તથા દીવાલો પર ધ્વનિશોષક પદાર્થો જેવા કે સંકોચિત ફાઇબર બોર્ડ, ગ્લાસ-વુલ, ખરબચડું પ્લાસ્ટર અથવા વધારે ગડીવાળા પડદા વગેરે લગાડવામાં આવે છે.

(2) ખુરશીઓના પદાર્થની પસંદગી પણ તેના ધ્વનિશોષકતાના ગુણોને આધારે કરવામાં આવે છે.

6. ટૂંક નોંધ લખો : પિય

જવાબ-6

→ ધ્વનિનો જે ગુણધર્મ તેની મહત્તા અને ન્યૂનતા રજૂ કરે છે. તેને પિય કહે છે.

→ પિય એ ધ્વનિની આવૃત્તિ સાથે સંબંધિત છે. પણ પિય અને આવૃત્તિ એક સમાન નથી.

→ કોઈ ઉત્સર્જિત ધ્વનિની આવૃત્તિનું આપણુ મસ્તિષ્ક કેવું અર્થઘટન કરે છે તેને પીય કહે છે.

→ પિય એ આત્મલક્ષી રાશિ છે. તે કોઈ ભૌતિક રાશિ નથી.

→ પિય ને માપી શકાતી નથી. પિય ધ્વનિની એવી લાક્ષણિકતા છે. જે તીણા અને ઘેરા અવાજ વચ્ચેનો ભેદ પારખવામાં મદદરૂપ બને છે.

→ સ્ત્રીનો અવાજ પુરુષ કરતાં તીણો હોય છે એનું કારણ એ છે કે સ્ત્રીના અવાજની આવૃત્તિ પુરુષના અવાજ કરતાં ઊંચી હોય છે.

→ કોઈ ધ્વનિનો સ્ત્રોતનો કંપન જેટલી ઝડપથી થાય છે તેની આવૃત્તિ તેટલી જ વધારે હોય છે, તથા તેની પિય પણ વધારે હોય છે.

7. કંપન એટલે શું? ધ્વનિ કઈ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ?

જવાબ-7 કંપન એટલે કોઈ વસ્તુની ઝડપથી આમ-તેમ અથવા આગળ-પાછળ થતી ગતિ.

ધ્વનિ હંમેશાં કંપિત વસ્તુઓ દ્વારા જ ઉદ્ભવી શકે છે.

દા. ત., (1) તાળી પાડીને હવાના બંધારણીય કણોને કંપિત કરીને.

(2) વાયોલિનમાં ધીમો પ્રહાર કરીને / અફાળીને કે ઘસીને (ઘર્ષણ દ્વારા).

(3) સિતારના તારને પકડીને-ખેંચીને.

(4) વાંસળીમાં હવા ફુંકીને.

(5) મનુષ્યના શરીરની અંદરના વાક્-તંતુઓને કંપન કરાવીને.

(6) પંખી પોતાની પાંખો ફફડાવીને.

(7) માખીની ઊડવાની વિશિષ્ટ રીતને લીધે ઉદ્ભવતો ગણગણાટનો ધ્વનિ.

(8) વિવિધ વસ્તુઓને આંચકો આપીને કે ધુજાવીને કે હલાવીને.

(9) ખેંચાયેલ રબર-બેન્ડને ખેંચીને છોડી દેતાં રબર-બેન્ડ કંપન કરે છે અને ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

8. તફાવત આપો: ધ્વનિની પ્રબળતા અને ધ્વનિની તીવ્રતા

જવાબ-8

ધ્વનિની પ્રબળતા	ધ્વનિની તીવ્રતા
1. પ્રબળ ધ્વનિ અને મૃદુ ધ્વનિ વચ્ચેનો તફાવત જેના લીધે શ્રોતાના કાનમાં ઉદ્ભવતી સંવેદના વડે નક્કી થાય છે, તેને ધ્વનિની પ્રબળતા કહે છે.	1. ધ્વનિની પ્રસરણ દિશાને લંબરૂપે રહેલા એકમ ક્ષેત્રફળમાંથી એક સેકન્ડમાં પસાર થતી ધ્વનિ-ઊર્જાને ધ્વનિની તીવ્રતા કહે છે.
2. તે સંપૂર્ણરૂપે કોઈ ભૌતિક રાશિ નથી. તેને ચોક્કસપણે માપી શકાતી નથી.	2. તે સંપૂર્ણરૂપે એક ભૌતિક રાશિ છે, જેનું માપન ચોક્કસપણે થઈ શકે છે.
3. તે વ્યક્તિના કાનની સંવેદન-શીલતા પર આધારિત છે.	3. તે વ્યક્તિના કાનની સંવેદન-શીલતા પર આધારિત નથી.
4. ધ્વનિની પ્રબળતા ડેસિબલ - decibel (dB) એકમમાં મપાય છે.	4. ધ્વનિની તીવ્રતા $W m^{-2}$ એકમમાં મપાય છે.
5. તેનું અસ્તિત્વ વ્યક્તિલક્ષી (Subjective) છે.	5. તેનું અસ્તિત્વ માત્રાલક્ષી (Objective) છે.

9. સંગત તરંગની તરંગલંબાઈ અને આવર્તકાળ વિશે સમજ આપો.

જવાબ-9 સંગતતરંગની તરંગલંબાઈ :-

→ સંગત તરંગમાં બે ક્રમિક સંઘનનો (C) અથવા બે ક્રમિક વિઘનનો (R) વચ્ચેના અંતરને સંગત તરંગની તરંગલંબાઈ કહે છે.

→ તરંગલંબાઈને સામાન્ય રીતે λ (ગ્રીક અક્ષર લેમ્ડા) વડે દર્શાવાય છે.

→ તરંગલંબાઈનો SI એકમ મીટર (m) છે.

→ ઘણી વખત તરંગલંબાઈને નાના એકમ એંગસ્ટ્રોમ (સંજ્ઞા : Å) માં દર્શાવવામાં આવે છે. $1 \text{ Å} = 10^{-10} \text{ m}$

(અથવા $1 \text{ Å} = 10^{-8} \text{ cm}$)

સંગતતરંગનાં આવર્તકાળ :-

→ માધ્યમની ઘનતાના એક સંપૂર્ણ દોલન માટે લીધેલ સમયને ધ્વનિતરંગનો આવર્તકાળ કહે છે.

→ આવર્તકાળને T સંજ્ઞાથી દર્શાવાય છે.

→ આવર્તકાળનો SI એકમ સેકન્ડ (s) છે.

→ આવૃત્તિ અને આવર્તકાળ વચ્ચેનો સંબંધ નીચે મુજબ છે :

$$v = 1/T$$

10. એક શહેરમાં ડેન્જુ, મેલેરિયા અને ચિકનગુનિયાની બિમારી ફેલાઈ છે અને ઘણા બધા માણસો તેનો શિકાર થયેલા છે અને તેનાથી પીડાય છે. શહેરમાં મચ્છરોના ઉપદ્રવ પર કાબૂ મેળવવા માટે મ્યુનિસિપાલિટીના અમલદારો મેગાફોનનો ઉપયોગ કરીને આવી બિમારીથી બચવા અને રક્ષણ મેળવવા માટેની જાહેરાતો કરે છે.

(1) મેગાફોન કેવી રીતે કાર્ય કરે છે?

(2) મેગાફોનનો સિદ્ધાંત લખો.

(3) મ્યુનિસિપાલિટીના અમલદારો દ્વારા નિદર્શિત થતા ગુણો જણાવો.

જવાબ-10

(1) મેગાફોનની બનાવટ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે તેમાં દાખલ થતો ધ્વનિ યોગ્ય ગુણક પરાવર્તન અનુભવી જુદી જુદી

દિશાઓમાં ફેલાવાના બદલે એક ચોક્કસ દિશામાં ગતિ કરે અને પરિણામે શ્રોતાઓને તે ધ્વનિ સ્પષ્ટ અને મોટો સંભળાય છે.

(2) મેગાફોનનો સિદ્ધાંત : ધ્વનિનું ગુણક પરાવર્તન

(3) મ્યુનિસિપાલિટીના અમલદારોના ગુણો : (i) મેગાફોનની કાર્યવાહી અને તેના ઉપયોગની જાણકારી, (ii) સામાજિક જવાબદારીનું ભાન તથા (iii) પોતાની નોકરી અંગેની નિષ્ઠા.

વિભાગ - D

પ્રકરણ-4

1. રુથરફોર્ડનો પ્રયોગ ટૂંકમાં વર્ણવી, આ પ્રયોગનાં અવલોકનો જણાવો.

જવાબ-1

રુથરફોર્ડનો પ્રયોગ

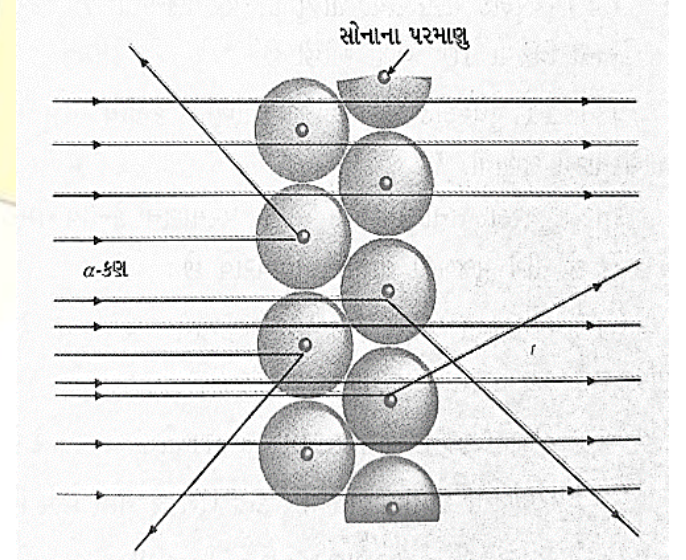
→ રુથરફોર્ડ સોનાના પાતળા વરખ પર ઝડપથી ગતિ કરતા આલ્ફા કણોનો મારો ચલાવ્યો.

→ આ માટે તેમણે સોનાના 1000 પરમાણુ ધરાવતો લગભગ 100 nm જાડાઈ ધરાવતો વર્ગ પસંદ કર્યો.

→ ઝડપથી ગતિ કરતા આલ્ફા કણો નોંધપાત્ર ઉર્જા ધરાવે છે.

→ એવું અનુમાન કર્યું કે સોનાના પરમાણુમાં રહેલા અવપરમાણ્વીય કણો દ્વારા આલ્ફા કણો વિચલન પામશે.

→ અહીં પ્રોટોન કરતા આલ્ફા કણો ભારે હોવાથી વધુ વિચલનની અપેક્ષા ન હતી.

અવલોકન :

→ ઝડપથી ગતિ કરતા આલ્ફા કણો સોનાના વરખમાંથી સીધે સીધા જ પસાર થઈ ગઈ જાય છે.

→ કેટલાક આલ્ફા કણોનો સોનાના વરખ દ્વારા ઓછા અંશના ખૂણે વિચલન થાય છે.

→ દર 12 હજાર આલ્ફા કણો પૈકી એક આલ્ફા કણ 180 અંશના ખૂણે અથડાઈને પાછો ફરે છે.

2. (1) રુથરફોર્ડના a-કણ પ્રકીર્ણનના પ્રયોગનાં તારણો જણાવો.

(2) રુથરફોર્ડ સૂચવેલા પરમાણુના કેન્દ્રીય નમૂનાની વાક્ષણિકતાઓ જણાવો.

જવાબ-2

(1) રુથરફોર્ડના આલ્ફાના પ્રયોગ ના ફલિતાર્થ તારણો નીચે મુજબ છે.

→ સોનાના વરખમાંથી મોટાભાગના આલ્ફા કણો વિચલન પામ્યા વગર સીધા જ પસાર થઈ જતા હોવાથી કહી શકાય કે પરમાણુનો મોટાભાગનો વિસ્તાર ખાલી છે. અર્થાત પરમાણુ મહદ અંશે પોલો છે.

→ ખૂબ જ થોડા આલ્ફા કણો પોતાના માર્ગમાંથી વિચલન પામે છે.

→ જે દર્શાવે છે કે પરમાણુમાં ધન વીજભારિત ભાગ એ ખૂબ જ ઓછી જગ્યામાં રોકાયેલ છે.

→ અતિશય ઓછી માત્રામાં આલ્ફા કણો 180° ખૂણે વિચલિત થયા હતા. જે સૂચવે છે કે સોનાના પરમાણુઓ સંપૂર્ણ ધન વીજભારિત ભાગ અને દળ પરમાણુના અંદરના ભાગમાં ખૂબ જ ઓછી જગ્યામાં સંકેન્દ્રીત થયેલું છે.

→ ગણતરીથી શોધ્યું કે પરમાણુની ત્રિજ્યા કરતા તેના કેન્દ્રની ત્રિજ્યા 10^5 ગણી ઓછી છે.

(2) રુથરફોર્ડે તેના પ્રયોગના આધારે પરમાણુનો કેન્દ્રીય નમૂનો રજૂ કર્યો, જે નીચે મુજબની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે :

(1) પરમાણુમાં રહેલ ધનભારિત કેન્દ્રને પરમાણુનું કેન્દ્ર (ન્યુક્લિયસ) કહે છે. તેમાં પરમાણુનું સમગ્ર દળ સમાયેલું છે.

(2) ઇલેક્ટ્રોન કેન્દ્રની આસપાસ વર્તુળાકાર માર્ગમાં (નિશ્ચિત કક્ષાઓમાં) ભ્રમણ કરે છે.

(3) પરમાણુના કદની સાપેક્ષે તેનું કેન્દ્ર ખૂબ જ નાનું હોય છે.

3. નીલ્સ બોહરે રજૂ કરેલ પરમાણુ બંધારણ અંગેની અભિધારણાઓ જણાવો.

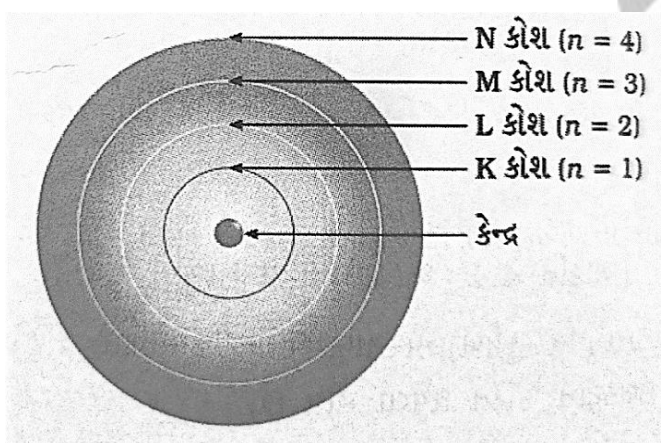
જવાબ-3

નીલ્સ બોહરે પરમાણુ બંધારણ અંગે નીચે મુજબની અભિધારણાઓ રજૂ કરી :

(1) પરમાણુમાં ઇલેક્ટ્રોનની સ્વતંત્ર કક્ષાઓ તરીકે ઓળખાતી અમુક ચોક્કસ કક્ષાઓને માન્ય કક્ષાઓ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

(2) સ્વતંત્ર કક્ષાઓ(માન્ય કક્ષાઓ)માં પરિભ્રમણ દરમિયાન ઇલેક્ટ્રોન વિકિરણ સ્વરૂપે ઊર્જા મુક્ત કરતા નથી.

આ કક્ષાઓ અથવા કોશને ઊર્જાસ્તર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમને K, L, M, N અક્ષરો દ્વારા અથવા $n = 1, 2, 3, 4...$ સંખ્યાઓ વડે દર્શાવવામાં આવે છે.

4. સમસ્થાનિકો વિશે નોંધ લખો.

જવાબ-4 કુદરતમાં અમુક એવાં તત્ત્વો અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેઓના પરમાણ્વીય ક્રમાંક સમાન, પરંતુ દળક્રમાંક અસમાન હોય છે.

દા. ત., હાઈડ્રોજન પરમાણુ ત્રણ પરમાણ્વીય ઘટકો ધરાવે છે, જે અનુક્રમે પ્રોટિયમ, ડ્યુટેરિયમ અને ટ્રિટિયમ છે. આ દરેકના પરમાણ્વીય ક્રમાંક 1 છે, પરંતુ દળક્રમાંક અનુક્રમે 1, 2 અને 3 છે.

(1) કાર્બન : ${}_6^{12}\text{C}$ અને ${}_6^{14}\text{C}$

(2) ક્લોરિન : ${}_{17}^{35}\text{Cl}$ અને ${}_{17}^{37}\text{Cl}$

વ્યાખ્યા : સમાન તત્ત્વના જુદા જુદા પરમાણુઓ કે જેમના પરમાણ્વીય ક્રમાંક સમાન, પરંતુ દળક્રમાંક અસમાન હોય તેમને સમસ્થાનિકો કહે છે.

→ ઘણાં તત્ત્વો સમસ્થાનિકોનું મિશ્રણ ધરાવતાં હોય છે. તત્ત્વનો દરેક સમસ્થાનિક એક શુદ્ધ પદાર્થ છે.

→ સમસ્થાનિકોના રાસાયણિક ગુણધર્મો સમાન હોય છે, પરંતુ તેઓના ભૌતિક ગુણધર્મો જુદા જુદા હોય છે.

→ અમુક સમસ્થાનિકો વિશિષ્ટ ગુણધર્મો ધરાવે છે, જેનો ઉપયોગ વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં થાય છે.

→ સમસ્થાનિકોના અનુપ્રયોગો નીચે મુજબ છે :

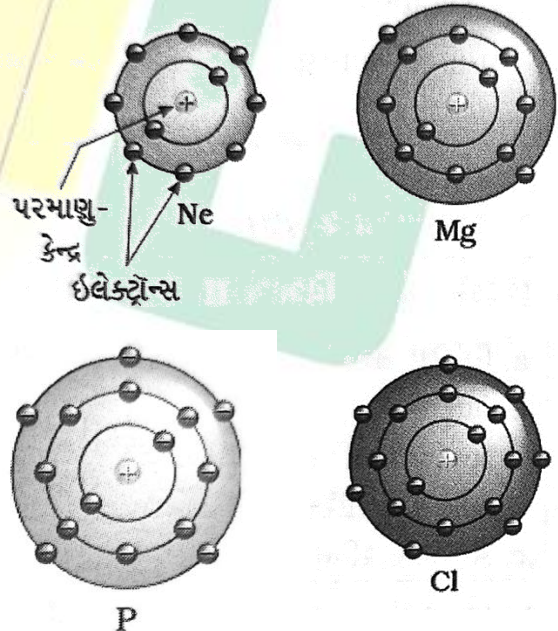
(1) પરમાણુ ભઠ્ઠીમાં બળતણ સ્વરૂપે યુરેનિયમના સમસ્થાનિકનો ઉપયોગ થાય છે.

(2) કોબાલ્ટનો એક સમસ્થાનિક કેન્સરની સારવારમાં વપરાય છે.

(3) ગોઇટર (Goitre) રોગની સારવારમાં આયોડિનના એક સમસ્થાનિકનો ઉપયોગ થાય છે.

5. નીચેના પરમાણુઓની બોહ્ર નમૂના પ્રમાણે પરમાણ્વીય ઇલેક્ટ્રોન-રચના લખો : (1) ${}_{10}\text{Ne}$ (2) ${}_{12}\text{Mg}$ (3) ${}_{15}\text{P}$ (4) ${}_{17}\text{Cl}$

જવાબ-5

6. એક તત્ત્વ Xનો પરમાણુ તેની M કક્ષામાં 7 ઇલેક્ટ્રોન ધરાવે છે.

(1) તત્ત્વ Xની ઇલેક્ટ્રોન-રચના લખો.

(2) તત્ત્વ Xનો પરમાણ્વીય ક્રમાંક જણાવો.

(3) તત્ત્વ X ધાતુ છે કે અધાતુ તે જણાવો.

(4) તત્ત્વ X કયું હશે?

જવાબ-6

(1) ઇલેક્ટ્રોન રચના : K L M

(2) પરમાણ્વીય ક્રમાંક : $Z = 17$

(3) અઘાતુ તત્ત્વ છે.

(4) ક્લોરિન

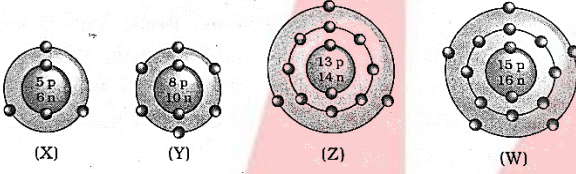
7. $^{31}_{15}\text{P}$ સંજ્ઞા પરથી (1) તત્ત્વનો પરમાણ્વીય ક્રમાંક (2) તત્ત્વનો દળાંક (3) તત્ત્વની 15 ઇલેક્ટ્રોન-રચના (4) એક સંયોજક સોડિયમ ધાતુ સાથેના સંયોજનનું સૂત્ર જણાવો.

જવાબ-7(1) પરમાણ્વીય ક્રમાંક (Z) = 15(2) દળક્રમાંક (A) = 31

(3) ન્યુટ્રોનની સંખ્યા = 16

(4) Na_3P

8. આકૃતિ પરથી પરમાણુઓ X, Y, Z અને Wના પરમાણ્વીય ક્રમાંક, દળાંક અને સંયોજકતા વિશે શું માહિતી મળશે? તમારો ઉત્તર કોષ્ટક સ્વરૂપે આપો.

જવાબ-8

પરમાણુ	X	Y	Z	W
પરમાણ્વીય ક્રમાંક	5	8	13	15
દળાંક	11u	18u	27u	31u
સંયોજકતા	3	2	3	3, 5

9. (1) 20 Ca અને 18 Ar સમાન દળાંક ધરાવે છે. પરંતુ પરમાણુ ક્રમાંક જુદા જુદા ધરાવે છે, તો આ જોડીને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે? તેની વ્યાખ્યા આપો.

(2) આ બંને તત્ત્વોના પરમાણુઓમાં ન્યુક્લિઓન્સની કુલ સંખ્યા કેટલી છે?

(3) તત્ત્વમાં રહેલા ન્યુક્લિઓન્સમાં કયા અવપરમાણ્વીય કણોનો સમાવેશ થાય છે?

જવાબ-9

(1) આ જોડીને સમદળીય અથવા સમભારીય તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા : જુદાં જુદાં તત્ત્વોના પરમાણુ કે જેમના પરમાણ્વીય ક્રમાંક અસમાન, પરંતુ દળાંક સમાન હોય તેવાં તત્ત્વોને સમદળીય અથવા સમભારીય તત્ત્વો કહે છે.

(2) Ca (કેલ્શિયમ) અને Ar (આર્ગોન) માં ન્યુક્લિઓન્સની સંખ્યા = 40

(3) ન્યુટ્રોન

10. (1) પરમાણુનું બંધારણ સમજવા કયા કયા નમૂના રજૂ કરવામાં આવ્યા?

(2) ન્યૂટ્રોન વિશે સામાન્ય માહિતી આપો.

જવાબ-10

(1) થોમસનનો નમૂનો, રુથરફોર્ડનો નમૂનો, બોહરનો નમૂનો

(2) ઈ. સ. 1932માં જેમ્સ ચેડવિકે પરમાણુમાં રહેલા એક અન્ય અવપરમાણ્વીય કણની શોધ કરી હતી.

→ આ કણ વીજભારવિહીન (તટસ્થ) અને તેનું દળ પ્રોટોનના દળ જેટલું જ હતું, જેને ન્યૂટ્રોન નામ અપાયું.

→ ન્યૂટ્રોન પરમાણુના કેન્દ્રમાં આવેલા હોય છે. હાઇડ્રોજન પરમાણુના કેન્દ્રમાં ન્યૂટ્રોન હોતો નથી.

→ તેની સંજ્ઞા 'n' છે.

→ પરમાણુનું સમગ્ર દળ પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનના દળના સરવાળા જેટલું હોય છે.

પ્રકરણ-5

1. આસૃતિ એટલે શું? આસૃતિ ક્રિયાનું એક ઉદાહરણ જણાવી, આસૃતિ ક્રિયાનું મહત્ત્વ જણાવો.

જવાબ-1

આસૃતિ એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું પ્રસરણ છે.

વ્યાખ્યા : બે જુદી જુદી સાંદ્રતા ધરાવતા દ્રાવણ વચ્ચે મૂકવામાં આવેલ પસંદગીમાન પ્રવેશશીલ પટલ દ્વારા પાણીના અણુઓ તેના વધારે સંકેન્દ્રણ ધરાવતા વિસ્તારમાંથી ઓછું સંકેન્દ્રણ ધરાવતા વિસ્તારમાં પ્રસરણ પામે છે. આ ક્રિયાને આસૃતિ (રસાકર્ષણ) કહે છે.

ઉદાહરણ : સૂકી દ્રાક્ષ પાણીમાં મૂકતાં, થોડા સમય બાદ દ્રાક્ષ પાણી મેળવી કૂલે છે. લીલી દ્રાક્ષ ક્ષાર કે શર્કરાના સાંદ્ર દ્રાવણમાં મૂકતાં, થોડા સમય બાદ પાણી ગુમાવી ચીમળાઈ જાય છે.

મહત્ત્વ : મીઠા પાણીના એકકોષીય સજીવો અને મોટા ભાગના વનસ્પતિકોષો આસૃતિ દ્વારા પાણી મેળવે છે.

→ વનસ્પતિમાં મૂળ દ્વારા ભૂમિમાંથી પાણીનું શોષણ આસૃતિ દ્વારા થાય છે.

2. ટૂંક નોંધ લખો : અંત:કોષરસજાળ

જવાબ-2

સ્થાન : સુકોષકેન્દ્રી કોષના સમગ્ર કોષરસના વિસ્તારમાં સમકેન્દ્રિત રીતે પથરાયેલી પટલમય રચના છે.

રચના : તે લાંબી નલિકામય કે ગોળાકાર અથવા લંબગોળાકાર પુટિકાઓ (કોથળીઓ) જેવી રચનાઓની બનેલી આવરિત જાળીમય સ્વરૂપ ધરાવે છે.

અંત:કોષરસજાળના પ્રકાર : (1) ખરબચડી (કણિકામય) અંત:કોષરસજાળ (2) લીસી અંત:કોષરસજાળ

કાર્યો : (1) કોષકેન્દ્ર અને કોષરસ વચ્ચે કે કોષરસના વિવિધ પ્રદેશોમાં મુખ્યત્વે પ્રોટીન દ્રવ્યોના વહન માટે અંત:કોષરસજાળ વહન માર્ગ તરીકે કાર્ય કરે છે.

(2) કોષના અગત્યના કાર્ય માટે આવશ્યક પ્રોટીન અને લિપિડનું નિર્માણ કરે છે. કેટલાંક પ્રોટીન અને લિપિડ કોષરસપટલના બંધારણમાં ઉપયોગી જ્યારે કેટલાંક ઉત્સેચક અને અંત:સ્ત્રાવો તરીકે કાર્ય કરે છે.

(3) કોષની કેટલીક જૈવરાસાયણિક પ્રવૃત્તિઓ માટે અંત:કોષરસજાળ કોષરસીય બંધારણીય સપાટી પૂરી પાડે છે.

3. કણાભસૂત્રની રચના, વિશિષ્ટતા અને કાર્યની સમજૂતી આપો.

જવાબ-3

રચના :

→ કણાભસૂત્ર બે આવરણો ધરાવે છે. બાહ્ય આવરણ ઘણું ખરું છીદ્રીષ્ટ હોય છે અને અંત:આવરણ ઊંડા અંત: પ્રવર્ધો ધરાવે છે.

→ આ અંત:પ્રવર્તો ATP નિર્માણ માટે રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ માટે વિશાળ સપાટી પૂરી પાડે છે.

વિશિષ્ટતા :

→ કણાભસૂત્ર અદ્ભુત અંગીકા છે. તે પોતાનું આગવું વલયાકાર DNA અને રિબોઝોમ્સ ધરાવે છે આથી પોતાના કેટલાક પ્રોટીનનું નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

કાર્યો :

→ કોષ તેમજ જીવનની વિવિધ રાસાયણિક પ્રવૃત્તિ માટે જરૂરી ઊર્જા ATP ના સ્વરૂપમાં કણાભસૂત્ર દ્વારા મુક્ત થાય છે.
→ ATP કોષના ઉર્જા ચલણ તરીકે અને તેનું નિર્માણ કરતા કણાભસૂત્ર કોષના ઉર્જા ઘર તરીકે ઓળખાય છે.

4. રંજક કણોના પ્રકાર અને હરિતકણની રચના સમજાવો.

જવાબ-4

→ રંજકણોના ત્રણ પ્રકાર છે

1. રંગકણો 2. રંગવિહીન કણો 3. હરિતકણો

રંગકણો :

→ ક્લોરોફિલ રંજકદ્રવ્ય ધરાવતા રંજકકણોને હરિતકણ કહે છે.

→ હરિતકણ ક્લોરોફિલ ઉપરાંત પીળા રંગના અને નારંગી રંગના રંજકદ્રવ્યો ધરાવે છે.

→ હરિતકણ પ્રકાશસંશ્લેષણ માટે અગત્યના છે.

રંગવિહીનકણો :

→ તેઓ પ્રાથમિક કક્ષાની અંગીકાઓ છે.

→ તેમાં સ્ટાર્ચ, ચરબી અને પ્રોટીન કણિકાઓનો સંગ્રહ થાય છે.

હરિતકણો :

→ હરિતકણની બાહ્ય રચનામાં કણાભસૂત્રની રચનાને મળતી આવે છે.

→ હરિતકણો પોતાના આગવા વલયાકાર DNA અને રિબોઝોમ્સ ધરાવે છે.

5. (1) નીચે આપેલી માહિતીને અનુરૂપ અંગિકાઓનાં નામ જણાવો.

- (a) કોષનું શક્તિઘર (b) કોષનો પરિવહન માર્ગ
(c) કોષની પાયક કોથળી (d) કોષનો નિયામક એકમ

(2) તફાવત આપો : સમભાજન અને અર્ધાકરણ

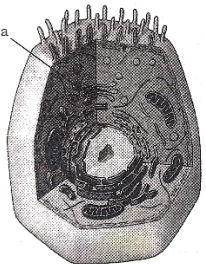
જવાબ-5 (1)

- (a) કણાભસૂત્ર (b) અંત:કોષરસજાળ
(c) લાયસોઝોમ (d) કોષકેન્દ્ર

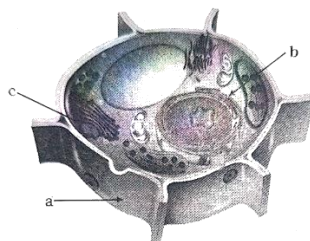
(2)

સમભાજન	અર્ધાકરણ
1. તેમાં સર્જાતા બાળકોષોમાં રંગસૂત્રોની સંખ્યા માતૃકોષ જેટલી જ જળવાઈ રહે છે.	1. તેમાં સર્જાતા બાળકોષોમાં રંગસૂત્રોની સંખ્યા માતૃકોષ કરતાં અડધી હોય છે.
2. સમભાજનને અંતે બે બાળકોષોનું નિર્માણ થાય છે.	2. અર્ધાકરણને અંતે ચાર બાળકોષોનું નિર્માણ થાય છે.
3. સજીવોમાં વૃદ્ધિ અને પેશીઓના સમારકામમાં સમભાજન મદદરૂપ છે.	3. સજીવોમાં પ્રજનન માટે જરૂરી જન્યુકોષોના નિર્માણ માટે અર્ધાકરણ આવશ્યક છે.

6. નિર્દેશિત a ભાગનું નામ, તેના સંશોધક જણાવી, એક કાર્ય લખો.

(1)

(2)

(i) આકૃતિમાં a ઓળખી, તેના બંધારણમાં આવેલા પદાર્થનું નામ આપો.

(ii) આકૃતિમાં b અને c ઓળખો.

જવાબ-6

(1) નિર્દેશિત a નું નામ : ગોલ્ગીપ્રસાધન

સંશોધક : કેમિલો ગોલ્ગી

કાર્ય : (1) નીપજોનું પેકેજિંગ, રૂપાંતરણ તેમજ સંગ્રહ કરવાના કાર્ય ગોલ્ગીપ્રસાધનની પુટિકાઓમાં થાય છે. (2) કેટલાક કિસ્સામાં સરળ શર્કરાઓમાંથી જટિલ શર્કરાઓનું નિર્માણ કરે છે. (3) તે લાયસોઝોમ અંગિકાના નિર્માણ સાથે સંકળાયેલી છે.

(2) (i) a = કોષદીવાલ

તેના બંધારણમાં આવેલો પદાર્થ = સેલ્યુલોઝ

(ii) b = કોષકેન્દ્ર, c = ગોલ્ગીપ્રસાધન

7. (1) વૈજ્ઞાનિક કારણ આપો: "કોષરસપટલને પસંદગીમાન પ્રવેશશીલ પટલ કહે છે."

(2) તફાવત આપો : આદિકોષકેન્દ્રી કોષ અને સુકોષકેન્દ્રી કોષ

જવાબ-7

(1) કોષરસપટલ કોષને તેના બાહ્ય પર્યાવરણથી અલગ કરતું સૌથી બહારનું આવરણ છે.

→ તે કેટલાક દ્રવ્યોને કોષમાં પ્રવેશ આપવાની તેમજ કોષમાંથી બહાર નીકળવાની મંજૂરી આપે છે.

→ તે કેટલાક દ્રવ્યોની ગતિશીલતાને અવરોધે છે.

→ આથી કોષરસપટલને પસંદગીમાન પ્રવેશીલ પટલ કહે છે.

(2)

આદિકોષ કેન્દ્રી કોષ	સુકોષકેન્દ્રી કોષ
1. તેમાં પ્રાથમિક કોષકેન્દ્ર હોય છે.	1. તેમાં સુવિકસિત કોષકેન્દ્ર હોય છે.
2. તેમાં માત્ર ન્યુક્લિકએસિડ હોય છે.	2. તેમાં ન્યુક્લિક એસિડ અને રંગસૂત્રોનું આયોજન હોય છે.
3. તેમાં કોષકેન્દ્ર પટલ તેમજ કોષીય પટલીય અંગિકાઓની ગેરહાજરી હોય છે.	3. તેમાં કોષકેન્દ્ર પટલ તેમજ કોષીય પટલીય અંગિકાઓની હાજરી હોય છે.
4. ઉદાહરણ : બેક્ટેરિયાનો કોષ	4. ઉદાહરણ : વનસ્પતિકોષ અને પ્રાણીકોષ.

8. (1) વૈજ્ઞાનિક કારણ આપો : "કણાભસૂત્રને કોષનું ઊર્જાઘર કહે છે."

(2) તફાવત આપો : વનસ્પતિકોષની રસધાની અને પ્રાણીકોષની રસધાની

જવાબ-8

(1) સજીવ કોષમાં જ્યાં ઉર્જા ઉત્પન્ન થાય છે, તે અંગિકા ને ઉર્જાઘર) પાવર હાઉસ (કહે છે.

→ જીવનની વિવિધ રાસાયણિક પ્રવૃત્તિ માટે આ ઊર્જાની જરૂર હોય છે.

→ તે ઊર્જા ATP સ્વરૂપે કણાભસૂત્ર દ્વારા મુક્ત કરવામાં આવે છે.

→ આથી કણાભસૂત્રને કોષનું ઉર્જાઘર કહે છે.

(2)

વનસ્પતિ કોષની રસધાની	પ્રાણીકોષની રસધાની
1. વનસ્પતિ કોષમાં રસધાની ઘણા મોટા કદની હોય છે.	1. પ્રાણીકોષની રસધાની નાના કદની હોય છે.

2. વનસ્પતિ કોષની રસધાની મુખ્યત્વે કોષીય દ્રવ્યોથી ભરેલી હોય છે.	2. પ્રાણી કોષની રસધાની અજ્ઞધાની તરીકે ખોરાકના દ્રવ્યો ધરાવે છે.
3. તે કોષને આશૂનતા અને બરડતા આપે છે.	3. તે કેટલીક વિશિષ્ટ રસધાની તરીકે વધારાના પાણી અને નકામા પદાર્થોનો કોષમાંથી ત્યાગ કરે છે.

9. (1) ટૂંક નોંધ લખો : કોપદીવાલ
(2) કોષકેન્દ્રનાં કાર્યો જણાવો.

જવાબ-9

(1) વનસ્પતિકોષમાં કોષરસપટલની બહારની તરફ આવેલા કોષની સૌથી બહારના સખત આવરણને કોષદીવાલ કહે છે.

→ પ્રાણીકોષમાં કોષદીવાલનો અભાવ હોય છે.
→ વનસ્પતિકોષની કોષદીવાલમાં મુખ્યત્વે સેલ્યુલોઝ પદાર્થ આવેલો છે. તે વનસ્પતિને બંધારણીય મજબૂતાઈ આપે છે.
કાર્યો: (1) તે કોષનો આકાર જાળવી રાખે છે. (2) તે કોષમાં પાણી અને પ્રવાહીમાં રહેલા પદાર્થને પ્રવેશવા દે છે, જેથી જીવંત કોષ દ્વારા પદાર્થોનો વિનિમય શક્ય બને છે. (3) તે કોષને વધુ પડતા જલશોષણથી બચાવે છે. (4) તે કોષને યાંત્રિક મજબૂતાઈ આપે છે.

(2) કોષકેન્દ્રના કાર્યો જણાવો.

→ તે કોષમાં થતી વિવિધ ક્રિયાઓનું નિયમન કરે છે.
→ તે કોષીય પ્રજનનમાં કેન્દ્રસ્થ ભાગ ભજવે છે. આ પ્રક્રિયાને કારણે એક કોષના વિભાજનથી બે નવા કોષ બને છે.
→ કોષની રાસાયણિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા, કોષનો વિકાસ થાય અને તે પરિપક્વતા તરફ આગળ વધે તે માટે કોષકેન્દ્ર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.
→ રંગસૂત્રોમાં રહેલ DNA (જનીન)ના અણુઓ વારસાગત લક્ષણોની માહિતી ધરાવે છે. તે દ્વારા વારસાગત લક્ષણોનું અનુગામી પેઢીમાં વહન થાય છે. દા.ત., પિતામાંથી બીજી પેઢીના પુત્રમાં.

10. ટૂંક નોંધ લખો : ગોલ્ગીપ્રસાધન

જવાબ-10

સંશોધન : કેમિલો ગોલ્ગી નામના વૈજ્ઞાનિકે ગોલ્ગી પ્રસાધનનું સંશોધન અને સુવ્યવસ્થિત વર્ણન કર્યું.

સ્થાન : પ્રાણી કોષોમાં અને વનસ્પતિ કોષોમાં.

રચના : તેની રચનામાં એકબીજાને સમાંતર થપ્પીઓમાં ગોઠવાયેલી પુટીકાઓ આવેલી છે.

→ આવી પુટીકાઓને સિસ્ટર્નો કહે છે.

કાર્યો : અંત:કોષરસજાળ દ્વારા દ્રવ્યોનું કોષની અંદર અને કોષની બહાર મુક્ત કરવામાં આવે છે.

→ નીપજો નું પેકેજીંગ રૂપાંતરણ તેમજ સંગ્રહ કરવાના કાર્ય કરે છે.

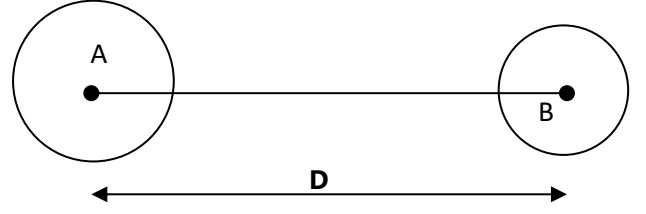
→ કેટલાક કિસ્સામાં સરળ શર્કરાઓમાંથી જટિલ શર્કરાઓનું નિર્માણ કરે છે.

→ તે લાઇસોઝોમ અંગિકાના નિર્માણ સાથે સંકળાયેલી છે.

પ્રકરણ-9

1. ગુરુત્વાકર્ષણનો સાર્વત્રિક નિયમ સમજાવો અને તેનું ગાણિતિક સ્વરૂપ મેળવો.

જવાબ-1 ગુરુત્વાકર્ષણનો સાર્વત્રિક નિયમ : વિશ્વનો પ્રત્યેક પદાર્થ બીજા પદાર્થને પોતાના તરફ આકર્ષે છે. બે પદાર્થો વચ્ચેનો આ આકર્ષણ બળ તેમના દળના ગુણાકારના સમપ્રમાણમાં અને તેમની વચ્ચેના અંતરના વર્ગના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં હોય છે. આ બળની દિશા બંને પદાર્થોને જોડતી રેખાની દિશામાં હોય છે.

→ ધારો કે બે પદાર્થો A અને B ના દળ અનુક્રમે M અને m છે.
→ આ પદાર્થોના કેન્દ્રોને જોડતી રેખા C_1C_2 છે.
→ $C_1C_2 = d$ એ બે પદાર્થો વચ્ચેનું અંતર છે.
→ ધારો કે બંને પદાર્થો વચ્ચે લાગતું આકર્ષણ બળ F છે. જે આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે C_1C_2 રેખાની દિશામાં છે.

→ ન્યુટનના ગુરુત્વાકર્ષણના સાર્વત્રિક નિયમ અનુસાર બે પદાર્થો વચ્ચે લાગતું આ બળ F તેમના દળના ગુણાકારના સમપ્રમાણમાં હોય છે. એટલે કે,

$$F \propto M \times m \quad \dots\dots\dots(1)$$

→ અને આ બળ બંને પદાર્થો વચ્ચેના અંતરના વર્ગના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે કે,

$$F \propto \frac{1}{d^2} \quad \dots\dots\dots(2)$$

$$F \propto \frac{M \times m}{d^2} \quad \dots\dots\dots(3)$$

$$\therefore F = G \frac{Mm}{d^2} \quad \dots\dots\dots(4)$$

જ્યાં, G = સમપ્રમાણતાનો અચળાંક છે, જેને ગુરુત્વાકર્ષણનો સાર્વત્રિક અચળાંક કહે છે.

આમ, $F = G \frac{Mm}{d^2}$ એ ન્યુટનના ગુરુત્વાકર્ષણના સાર્વત્રિક નિયમનું ગાણિતિક સ્વરૂપ છે.

2. ગુરુત્વપ્રવેગ એટલે શું? g અને G વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવતું વ્યાપક સૂત્ર મેળવો.

જવાબ-2 પદાર્થ પર લાગતા પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણ બળને લીધે પદાર્થમાં ઉદ્ભવતા પ્રવેગ ને ગુરુત્વપ્રવેગ g કહે છે.

→ જો પદાર્થનું દળ Me હોય અને પૃથ્વીની ત્રિજ્યા Re હોય, તો પૃથ્વીના કેન્દ્રથી d જેટલા અંતરે રહેલા m દળના પદાર્થ પર લાગતું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ,

$$F = G \frac{Mem}{d^2} \quad \dots\dots\dots(1)$$

→ ન્યુટનના ગતિના બીજા નિયમ મુજબ પદાર્થ પર લાગતું બળ એ પદાર્થના દળ અને પ્રવેગના ગુણનફળ જેટલું હોય છે.

$$\therefore F = ma$$

→ હવે ગુરુત્વપ્રવેગ ની વ્યાખ્યા પરથી,

$$a = g$$

$$\therefore F = mg \quad \dots\dots\dots(2)$$

→ સમીકરણ (1) અને (2) પરથી,

$$mg = G \frac{Mem}{d^2}$$

$$\therefore g = G \frac{M}{d^2}$$

અત્રે $d > Re$

3. ગુરુત્વપ્રવેગ 'g'ના મૂલ્યમાં થતા ફેરફારો કઈ કઈ બાબતો પર આધાર રાખે છે?

જવાબ-3 ગુરુત્વપ્રવેગ 'g'નું મૂલ્ય નીચેની બાબતો પર આધાર રાખે છે : (1) પૃથ્વી સંપૂર્ણ ગોળાકાર નથી. પૃથ્વી વિષુવવૃત્ત પાસે સહેજ ઉપસેલી અને ધ્રુવ પ્રદેશ પાસે સહેજ દબાયેલી - ચપટી છે. પૃથ્વીની ધ્રુવીય ત્રિજ્યા કરતાં વિષુવવૃત્તીય ત્રિજ્યા આશરે 21 km જેટલી વધારે છે.

(2) પૃથ્વીના ધરીભ્રમણ(પરિભ્રમણ)ના કારણે પણ પૃથ્વીની સપાટી પર gનું મૂલ્ય વિષુવવૃત્ત પર સૌથી ઓછું અને ધ્રુવ પ્રદેશ પર g નું મૂલ્ય સૌથી વધુ હોય છે.

(3) ગુરુત્વપ્રવેગ g નું મૂલ્ય પૃથ્વીની સપાટી પર મહત્તમ હોય છે.

(4) પૃથ્વીની સપાટી પર ક્યાંક જમીન છે તો ક્યાંક પાણી, જમીન-પ્રદેશમાં મેદાનો, પર્વતો અને ઊંડી ખીણોનો સમાવેશ થાય છે. વળી જમીન પરના ખડકોમાં પણ ભિન્નતાઓ જોવા મળે છે. જળવિસ્તારોમાં નદી, તળાવ, સાગર, મહાસાગરનો સમાવેશ થાય છે અને પ્રત્યેકની ઊંડાઈમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. વળી, પાણીની ઘનતામાં પણ સૂક્ષ્મ તફાવત જોવા મળે છે.

→ આમ, પૃથ્વીનો ગોળો પ્રત્યેક સ્થળે સરખી ઘનતા ધરાવતો ન હોવાથી, પૃથ્વીની સપાટી પર પણ જે-તે સ્થળે g ના મૂલ્યમાં સૂક્ષ્મ તફાવતો જોવા મળે છે.

4. નિયમિત (અચળ) પ્રવેગી ગતિનાં સમીકરણો પરથી મુક્ત પતન કરતા પદાર્થની ગતિનાં સમીકરણો મેળવો.

જવાબ-4 અચળ પ્રવેગી ગતિના સમીકરણો નીચે મુજબ છે.

$$(1) v = u + at$$

$$(2) s = ut + \frac{1}{2}at^2$$

$$(3) 2as = v^2 - u^2$$

→ મુક્ત પતન કરતો પદાર્થ પ્રારંભમાં સ્થિર હોય છે. તેથી $u=0$ અને તે પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણ બળ હેઠળ અચળ પ્રવેગી ગતિ કરતો હોય છે. તેથી $a = g$ અને કાપેલ અંતર $s = h$ થાય.

$$\therefore v = gt$$

$$h = \frac{1}{2}gt^2$$

$$2gh = v^2$$

5. નિયમિત (અચળ) પ્રવેગી ગતિનાં સમીકરણો પરથી ઊર્ધ્વદિશામાં ગતિ કરતા પદાર્થની ગતિનાં સમીકરણો મેળવો.

જવાબ-5

અચળ પ્રવેગી રેખીય ગતિના સમીકરણો નીચે મુજબ છે.

$$(1) v = u + at$$

$$(2) s = ut + \frac{1}{2}at^2$$

$$(3) 2as = v^2 - u^2$$

→ હવે, જ્યારે પદાર્થને જમીન પરથી ઉર્ધ્વદિશામાં ફેંકવામાં આવે છે, ત્યારે તે ગુરુત્વાકર્ષણ બળની વિરુદ્ધ દિશામાં ગતિ કરતો હોવાથી પદાર્થ પ્રતિ પ્રવેગી ગતિ કરે છે તેનું મૂલ્ય 9.8 ms^{-2} હોય છે.

→ પરંતુ તેની દિશા ગુરુત્વપ્રવેગની દિશા કરતા વિરુદ્ધ હોય છે. તેથી તે ઋણ લેવામાં આવે છે. આમ અહીં $a = -g$.

→ આવા કિસ્સામાં બાહ્ય બળ આપીને પદાર્થને ઉર્ધ્વદિશામાં મોકલવામાં આવતો હોવાથી પ્રારંભિક વેગ u શૂન્ય હોતો નથી.

→ મહત્તમ ઊંચાઈએ પહોંચ્યા પછી તે ક્ષણભર સ્થિર થતો હોવાથી તેનો અંતિમ વેગ v શૂન્ય હોય છે.

→ અહીં પદાર્થ ઉર્ધ્વદિશામાં મહત્તમ અંતર $s = h$ જેટલું કાપે છે. તેથી અત્રે $s = h$, $a = -g$ અને $v = 0$ મુકતા,

$$u - gt = 0$$

$$u = gt$$

$$h = ut - \frac{1}{2}gt^2$$

$$2gh = u^2$$

6. આર્કિમિડિઝનો સિદ્ધાંત આપો. તેના ઉપયોગો જણાવો.

જવાબ-6 આર્કિમિડિઝનો સિદ્ધાંત :

→ જ્યારે કોઈ પદાર્થને પ્રવાહીમાં આંશિક કે સંપૂર્ણપણે ડુબાડવામાં આવે ત્યારે તેના પર લાગતું પ્રવાહીનું ઉત્પલાવક બળ તેને વિસ્થાપિત કરેલા પ્રવાહીના વજન જેટલું હોય છે.

આર્કિમિડિઝના સિદ્ધાંતના ઉપયોગો :

→ વહાણ અને સબમરીની રચના કરવામાં

→ દૂધની શુદ્ધતા માપવા માટેના લેક્ટોમીટરમાં પ્રવાહીની ઘનતા શોધવા માટેના હાઇડ્રોમીટરમાં ઉપયોગ થાય છે.

→ આર્કિમિડિઝ ના સિદ્ધાંતની મદદથી ઘન કે પ્રવાહીની વિશિષ્ટ ઘનતા અનિયમિત આકારના પદાર્થનો કદ પદાર્થના દ્રવ્યમાં રહેલી ભેળસેળ મિશ્ર ધાતુના ઘટક દ્રવ્યોનું પ્રમાણ વગેરે જાણી શકાય છે.

7. (1) ધાન્વી તેના મિત્રની સૂચના અનુસાર પૃથ્વીના ધ્રુવ પ્રદેશ પર થોડાક ગ્રામ સોનું ખરીદે છે. જ્યારે ધાન્વી તેના મિત્રને વિષુવવૃત્ત પર મળે છે, ત્યારે તેને તે સોનું આપી દે છે. શું તેનો મિત્ર ખરીદેલ સોનાના વજનથી સંતુષ્ટ હશે? જો ના તો કેમ?

(2) એક પદાર્થનું દળ 10 ગ્રામ છે. તે પદાર્થનું પૃથ્વી પર અને ચંદ્ર પર તેનું વજન કેટલું થાય?

જવાબ-7

→ ધાન્વીનો મિત્ર ખરીદાયેલા સોનાના વજનથી સંતુષ્ટ થશે નહીં.

→ કારણ કે, પૃથ્વીની સપાટી પર કોઈ પણ સ્થળે ગુરુત્વપ્રવેગ $\propto \frac{1}{Re^2}$; જ્યાં, $Re =$ પૃથ્વીની ત્રિજ્યા

→ ધ્રુવ પ્રદેશ આગળ પૃથ્વીની ત્રિજ્યા, વિષુવવૃત્ત પાસેની ત્રિજ્યા કરતાં (લગભગ 21 km જેટલી) ઓછી છે. તેથી પૃથ્વીના ગુરુત્વપ્રવેગ g નું મૂલ્ય ધ્રુવ પ્રદેશો પાસે વિષુવવૃત્ત કરતાં વધુ છે.

→ આમ, ધ્રુવો પર સોનાનું વજન, વિષુવવૃત્ત પરના સોનાના વજન કરતાં વધુ હશે.

(2)

→ પૃથ્વી પર વજન = 98 N

→ ચંદ્ર પર વજન = 16.3 N

8. બે પદાર્થો વચ્ચે લાગતું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ કેટલું થશે? જો (1) એક પદાર્થનું દળ બમણું કરવામાં આવે અને (2) પદાર્થો વચ્ચેનું અંતર બમણું અને ત્રણ ગણું કરવામાં આવે. (3) બંને પદાર્થોનું દળ બમણું કરવામાં આવે.

જવાબ-8

→ M અને m દળવાળા બે પદાર્થોનાં કેન્દ્રો વચ્ચેનું અંતર d છે, તો તેમની વચ્ચે પ્રવર્તતું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ,

$$F = \frac{G M m}{d^2}$$

(i) જો એક પદાર્થનું દળ બમણું કરવામાં આવે તો,

$$F' = \frac{G(2M)m}{d^2} = 2 \times \frac{GMm}{d^2} = 2F$$

∴ બળ બમણું થશે.

(ii) બે પદાર્થો વચ્ચેનું અંતર બમણું કરવામાં આવે તો,

$$F' = \frac{G(M)m}{2d^2} = \frac{1}{4} \times \frac{GMm}{d^2} = \frac{1}{4} F$$

∴ બળ ચોથા ભાગનું થશે.

અને બે પદાર્થો વચ્ચેનું અંતર ત્રણ ગણું કરવામાં આવે તો,

$$F' = \frac{G(M)m}{3d^2} = \frac{1}{9} \times \frac{GMm}{d^2} = \frac{1}{9} F$$

∴ બળ નવમાં ભાગનું થશે.

(iii) બંને પદાર્થનું દળ બમણું કરવામાં આવે તો,

$$F' = \frac{G(2M)(2m)}{d^2} = 4 \times \frac{GMm}{d^2} = 4 F$$

∴ બળ ચાર ગણું થશે.

9. (1) જો બે પદાર્થો વચ્ચેનું અંતર અડધું કરવામાં આવે, તો તેમની વચ્ચે લાગતું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ કેટલું થશે?

જવાબ-9

→ m1 અને m2 દળ ધરાવતા, d અંતરે રહેલા બે પદાર્થો વચ્ચે લાગતું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ,

$$F = \frac{Gm_1m_2}{d^2} \dots\dots\dots(1)$$

હવે જો d' = $\frac{1}{2}$ થાય, તો

$$F' = \frac{Gm_1m_2}{(d')^2} = G \frac{m_1m_2}{\left(\frac{d}{2}\right)^2} = \frac{4 \times Gm_1m_2}{d^2}$$

.....(2)

સમીકરણ (1) અને (2) પરથી,

$$F' = 4 F \text{ એટલે કે ગુરુત્વાકર્ષણ બળનું મૂલ્ય 4 ગણું થાય}$$

(2) તફાવત આપો : દળ અને વજન

દળ	વજન
1. પદાર્થમાં રહેલા દ્રવ્યના જથ્થાને પદાર્થનું દળ કહે છે.	1. પદાર્થ પર લાગતા ગુરુત્વાકર્ષણ બળને પદાર્થનું વજન કહે છે.
2. દળ અદિશ રાશિ છે.	2. વજન સદિશ રાશિ છે.
3. દળનો SI એકમ kg છે.	3. વજનનો SI એકમ newton છે.
4. પદાર્થનું દળ ભૌતિક તુલા કે ત્રાજવા વડે મપાય છે.	4. પદાર્થનું વજન સ્પ્રિંગ કાંટા વડે મપાય છે.
5. પદાર્થનું દળ દરેક સ્થળે અચળ રહે છે.	5. પદાર્થનું વજન દરેક સ્થળે અચળ રહેતું નથી. તેનું મૂલ્ય જે-તે સ્થળના g પર આધારિત હોઈ બદલાય છે.

10. (1) ટૂંક નોંધ લખો: ઘક્કો (2) ટૂંક નોંધ લખો : દળ

જવાબ-10

(1) પદાર્થની સપાટી પર લંબરૂપે લાગતા બળને ઘક્કો કહે છે.

→ ઘક્કો એ (વિશિષ્ટ પ્રકારનું) બળ છે.

→ તેથી તેનો SI એકમ = બળનો SI એકમ = newton (N)

→ ઘક્કો સદિશ રાશિ છે.

→ ઘક્કાની અસરનો આધાર તે પદાર્થના કેટલા ક્ષેત્રફળ ઉપર લાગે છે તેના પર છે.

(2) પદાર્થમાં રહેલા દ્રવ્યના જથ્થાને પદાર્થનું દળ કહે છે. તેને m વડે દર્શાવાય છે.

→ દળનો SI એકમ kg છે.

→ તેનું માપન સાદી તુલા વડે કરવામાં આવે છે.

→ પદાર્થનું દળ તેના જડત્વનું માપ છે. પદાર્થનું દળ જેટલું વધારે તેટલું તેનું જડત્વ પણ વધારે.

→ પદાર્થનું દળ હંમેશાં અચળ રહે છે. પછી તે પૃથ્વી પર હોય, ચંદ્ર પર હોય કે બાહ્ય અંતરિક્ષમાં હોય. ટૂંકમાં પદાર્થને એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને લઈ જતાં તેનું દળ બદલાતું નથી.

પ્રકરણ-10

1. વસ્તુની ગતિ-ઊર્જાની વ્યાખ્યા આપો. પદાર્થની ગતિ-ઊર્જાનું સમીકરણ મેળવો.

જવાબ-1 વ્યાખ્યા : કોઈ નિશ્ચિત વેગથી ગતિ કરતા પદાર્થની ગતિ-ઊર્જા પદાર્થને તે વેગ પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવા પડતા કાર્ય બરાબર હોય છે.

→ ગતિ-ઊર્જાની સંજ્ઞા E_k છે.

→ ગતિ-ઊર્જાનો SI એકમ જૂલ (J) છે.

પદાર્થની ગતિ-ઊર્જાનું સમીકરણ :

ધારો કે m દળનો એક પદાર્થ u જેટલા સમાન વેગ થી ગતિ કરી રહ્યો છે. હવે ધારો કે તેના પર F જેટલું અચળ બળ સ્થાનાંતરની દિશામાં લાગે છે તેથી t સમય માટે s જેટલું સ્થાનાંતર કરી v જેટલો વેગ પ્રાપ્ત કરે છે.

$$W = Fs$$

$$F = ma \text{ (ન્યુટનનાં ગતિનો બીજા નિયમ)}$$

$$W = (ma) s$$

અચળ પ્રવેગી ગતિના સમીકરણ $v_2 - u_2 = 2as$ પરથી,

$$s = \frac{v_2^2 - u_2^2}{2a}$$

ઉપરનાં બંને સમીકરણ પરથી,

$$W = \frac{1}{2} m (v_2^2 - u_2^2)$$

$$u = 0 \text{ હોય તો,}$$

$$W = \frac{1}{2} mv_2^2$$

→ પદાર્થની ગતિ ઊર્જાને E_k સ્વરૂપે દર્શાવાય છે.

તેથી,

$$E_k = \frac{1}{2} mv_2^2$$

2. સ્થિતિ-ઊર્જાની વ્યાખ્યા લખો અને તેનો SI એકમ જણાવો. સ્થિતિ-ઊર્જાનાં ચાર ઉદાહરણો આપો.

જવાબ-2

→ પદાર્થની સંરચના અને / અથવા સ્થાનને કારણે, પદાર્થ કાર્ય કરવાની જે ક્ષમતા (ઊર્જા) ધરાવે છે, તેને પદાર્થની સ્થિતિ-ઊર્જા E_p કહે છે.

→ સ્થિતિ-ઊર્જા E_p નો SI એકમ જૂલ (J) છે.

→ સ્થિતિ-ઊર્જાનાં ઉદાહરણો :

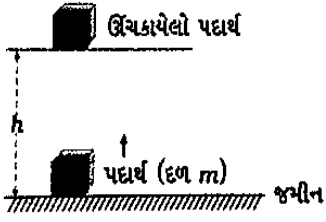
(1) ઊંચાઈ પર બાંધેલા બંધમાં સંગ્રહાયેલું પાણી સ્થિતિ-ઊર્જા ધરાવે છે. (2) દબાયેલી કે ખેંચાયેલી સ્પ્રિંગ સ્થિતિ-ઊર્જા ધરાવે છે. (3) ધનુષ્ય પર ખેંચેલું બાણ સ્થિતિ-ઊર્જા ધરાવે છે. (4) હાથ વડે ઊંચકેલો હથોડો સ્થિતિ-ઊર્જા ધરાવે છે.

3. ગુરુત્વીય સ્થિતિ-ઊર્જાની વ્યાખ્યા લખો. m દળવાળા પદાર્થને સંદર્ભ સપાટી પરથી (જમીન પરથી) h ઊંચાઈએ લઈ જતા તેની ગુરુત્વીય સ્થિતિ-ઊર્જાનું સૂત્ર મેળવો.

જવાબ-3

વ્યાખ્યા : જમીનથી ઉપર કોઈ બિંદુ પાસે પદાર્થને જમીન પરથી તે બિંદુ સુધી લઈ જવા માટે ગુરુત્વીય બળની વિરુદ્ધમાં તેના પર કરવા પડતા કાર્યને તે બિંદુ પાસે પદાર્થની ગુરુત્વીય સ્થિતિ-ઊર્જા કહે છે.

ગુરુત્વીય સ્થિતિ-ઊર્જાનું સૂત્ર :-

→ આકૃતિમાં દર્શાવ્યા મુજબ m દળના પદાર્થને h ઊંચાઈ સુધી લઈ જવામાં આવે છે. આ માટે બળની જરૂર પડશે.

→ પદાર્થને જમીનથી આપેલ ઊંચાઈ h સુધી લઈ જવા માટે જરૂરી લઘુત્તમ બળ પદાર્થના વજન mg જેટલું હોય છે.

→ હવે, પદાર્થમાં તેના પર કરેલા કાર્ય જેટલી ઊર્જા સંગ્રહ પામે છે.

→ ધારો કે, પદાર્થ પર ગુરુત્વીય બળની વિરુદ્ધમાં કરેલ કાર્ય W છે.

$$\begin{aligned} \rightarrow \text{આમ, કરેલ કાર્ય } W &= \text{બળ} \times \text{સ્થાનાંતર} \\ &= mg \times h \\ &= mgh \end{aligned}$$

→ આમ, mgh ને પદાર્થની સ્થિતિ ઊર્જા E_p કહે છે.

→ માટે, $E_p = mgh$

4. નીચે આપેલ માનવ ઉપયોગી ઉપકરણોમાં કઈ ઊર્જાનું રૂપાંતરણ કઈ ઊર્જામાં થાય છે, તે જણાવો :

(1) ઇલેક્ટ્રિક મોટર	(2) ઇલેક્ટ્રિક ઓવન	(3) સોલર સેલ
(4) ડાયનેમો	(5) માઈક્રોફોન	(6) લાઉડસ્પીકર
(7) સોલર વોટરહીટર	(8) ગેસ સ્ટવ	

જવાબ-4

- (1) ઇલેક્ટ્રિક મોટર : વિદ્યુત-ઊર્જાનું યાંત્રિક ઊર્જામાં રૂપાંતરણ
- (2) ઇલેક્ટ્રિક ઓવન : વિદ્યુત-ઊર્જાનું ઉષ્મા-ઊર્જામાં રૂપાંતરણ
- (3) સોલર સેલ : સૌર ઊર્જાનું વિદ્યુત-ઊર્જામાં રૂપાંતરણ
- (4) ડાયનેમો : યાંત્રિક ઊર્જાનું વિદ્યુત-ઊર્જામાં રૂપાંતરણ
- (5) માઈક્રોફોન : ધ્વનિ-ઊર્જાનું વિદ્યુત-ઊર્જામાં રૂપાંતરણ
- (6) લાઉડસ્પીકર : વિદ્યુત-ઊર્જાનું ધ્વનિ-ઊર્જામાં રૂપાંતરણ
- (7) સોલર વોટરહીટર : પ્રકાશ-ઊર્જાનું ઉષ્મા-ઊર્જામાં રૂપાંતરણ
- (8) ગેસ સ્ટવ : રાસાયણિક ઊર્જાનું ઉષ્મા-ઊર્જામાં રૂપાંતરણ

5. (1) ઊર્જા એટલે શું? ઊર્જાનો ડા એકમ જણાવો.
- (2) કાર્ય એટલે શું? તેનું સૂત્ર જણાવો, તેનો ડા એકમ જણાવો.

જવાબ-5

(1) પદાર્થમાં રહેલી કાર્ય કરવાની ક્ષમતાને પદાર્થની ઊર્જા કહે છે.

→ ઊર્જાનો ડા એકમ જૂલ (J) છે.

(2) કાર્ય :

→ પદાર્થ પર બળ લાગતા પદાર્થનું સ્થાનાંતર બળ ની દિશામાં થતું હોય તો પદાર્થ પર કાર્ય થતું કહેવાય.

$$\begin{aligned} \rightarrow \text{કાર્ય} &= \text{બળ} \times \text{બળની દિશામાં સ્થાનાંતર} \\ W &= Fs \end{aligned}$$

પ્રકરણ-12

1. ખોરાકના મુખ્ય પોષક ઘટકોનાં નામ આપી, તે ક્યા ખોરાકમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવો.

જવાબ-1

→ ઊર્જાની આવશ્યકતા માટે ખોરાક જરૂરી છે. કાર્બોહિદ્રેટ, લિપિડ, પ્રોટીન, વિટામિન્સ જેવા ખોરાકના વિવિધ પોષક ઘટકો અને ખનીજોના સ્ત્રોત નીચે દર્શાવેલી વિવિધ વનસ્પતિઓ છે.

ખોરાકના પોષક ઘટકો	વનસ્પતિ સ્ત્રોત
1. કાર્બોહિદ્રેટ	→ ઘઉં, ચોખા, મકાઈ, જુવાર, બાજરી જેવાં ધાન્યો
2. પ્રોટીન	→ ચણા, વટાણા, અડદ, મગ, તુવેર, મઠ, વાલ, મસૂર જેવાં કઠોળ
3. આવશ્યક તેલ	→ સોયાબીન, મગફળી, તલ, એરંડા (દિવેલા), રાઈ, સરસવ, અળસી, સૂર્યમુખી જેવાં તેલબીજ કે તેલીબિયાં

→ આ ઉપરાંત શાકભાજી, મસાલા અને ફળોમાંથી વિટામિન અને ખનીજ ક્ષાર સાથે કેટલાક પ્રોટીન અને કાર્બોહિદ્રેટ પણ મળે છે.

→ પશુધન માટે ઘાસચારો બર્સીમ (Berseem), જવ (ઓટ) અને સુદાન ઘાસ સ્વરૂપે છે.

2. રાસાયણિક ખાતર શું છે? તેના ઉપયોગના લાભ અને ગેરલાભ જણાવો.

જવાબ-2

→ રાસાયણિક ખાતર વ્યાવસાયિક સ્વરૂપમાં તૈયાર કરેલા વનસ્પતિનાં પોષક દ્રવ્ય છે.

→ લાભ : (1) તે વનસ્પતિને નાઇટ્રોજન, ફોસ્ફરસ અને પોટેશિયમ પૂરા પાડે છે. પરિણામે વાનસ્પતિક વૃદ્ધિ (પો, શાખાઓ) અને પુષ્પોની વૃદ્ધિ સારી થાય છે. (2) તેનાથી સ્વસ્થ વનસ્પતિઓ અને તે દ્વારા વધુ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થાય છે.

→ આમ, તેના દ્વારા ઓછા સમયમાં પાકનું વધારે ઉત્પાદન મળે છે.

→ ગેરલાભ : (1) તે આર્થિક રીતે મોંઘા છે. (2) વધારે પડતી સિંચાઈને કારણે પાણી સાથે વહી જાય છે અને વનસ્પતિઓ તેનું પૂરતા પ્રમાણમાં શોષણ કરી શકતી નથી. (3) તેનાથી જલ-પ્રદૂષણ થાય છે. (4) તેનો સતત ઉપયોગ ભૂમિની ફળદ્રુપતા ઘટાડે છે. (5) તેના વારંવાર ઉપયોગથી ભૂમિના સૂક્ષ્મ જીવો અને અળસિયાં જેવા ભૂમિગત સજીવના જીવનચક્ર અવરોધાય છે.

3. ભારતમાં પાણીના સ્ત્રોતની પ્રાપ્યતાને આધારે સિંચાઈની રીતો સમજાવો.

જવાબ-3

સિંચાઈ માટે ઉપલબ્ધ પાણીના સ્ત્રોત :

(1) કૂવાઓ :-

ખોદેલા કૂવા : તેના દ્વારા ભૂમિગત પાણીના સ્તરોમાં આવેલા પાણીને એકત્રિત કરવામાં આવે છે.

નળવેલ (ટ્યુબવેલ) તેમાં ઊંડા જળસ્તરોમાંથી પાણી કાઢવામાં આવે છે.

→ આ કૂવાઓમાંથી પંપ દ્વારા સિંચાઈ માટે પાણી કાઢવામાં આવે છે.

(2) નહેરો : નહેરો સિંચાઈ માટેનું મોટું અને વ્યાપક તંત્ર છે. તેમાં નદીઓમાંથી અથવા એક કે વધારે જળાશયોમાંથી પાણી આવતું હોય છે. મુખ્ય નહેરોમાંથી શાખા-ઉપશાખાઓમાં થઈ અંતે ખેતરોમાં સિંચાઈ માટે પાણીનો ઉપયોગ થાય છે.

(3) નદીના પાણીને ઊંચકવાની પ્રણાલી / તંત્રો (River Lift Systems - RLS) : જે વિસ્તારોમાં જળાશયોમાંથી ઓછું પાણી મળવાને કારણે નહેરોમાં પાણીનો પ્રવાહ અનિયમિત કે અપૂરતો હોય ત્યાં પાણીને ઊંચે લઈ જવા માટેનું તંત્ર (પ્રણાલી) વધારે ઉપયોગી છે. નદીકિનારે આવેલાં ખેતરોમાં સિંચાઈ માટે નદીમાંથી સીધું પાણી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

(4) તળાવો : નાના જળાશયોમાં વહેતા પાણીને રોકી તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. અંતે તળાવનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

→ આ ઉપરાંત ખેતીમાં પાણીની પ્રાપ્યતા વધારવા માટે ચેક ડેમ (નાના બંધ) બનાવવામાં આવે છે. તેના દ્વારા વરસાદના પાણીનો સંગ્રહ કરી ભૂમિ-ધોવાણ ઓછું કરવામાં આવે છે. નાના બંધમાં સંગૃહીત પાણીથી ભૂગર્ભીય જળમાં વધારો થાય છે.

4. મરઘાં-પાલનમાં સારું ઉત્પાદન મેળવવા કઈ પ્રબંધન પ્રણાલી જરૂરી છે ?

જવાબ-4 મરઘાં-પાલન કરનારે નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપવું જરૂરી છે :

(1) નિવાસ : મરઘાંના નિવાસની સ્વચ્છતા અને સફાઈ પર પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ. નિવાસ પૂરતી મોકળાશ ધરાવતું અને યોગ્ય તાપમાન મળી રહે તેવું હોવું જોઈએ.

(2) આહાર : ઈંડાં મૂકનાર મરઘી અને માંસ ઉત્પાદન માટેની મરઘીની આહારજરૂરિયાત અલગ અલગ હોવાથી તે મુજબનું આયોજન જરૂરી બને છે. આ માટે પ્રોટીન તથા ચરબી વધારે પ્રમાણમાં અને વિટામિન A, Kની વધારે માત્રા ધરાવતો ખોરાક આપવો જરૂરી છે.

(3) રોગ-નિયંત્રણ : મરઘાંને બેક્ટેરિયા (જીવાણુ), વાઇરસ(વિષાણુ), ફૂગ અને પરોપજીવીઓથી તેમજ આહારત્રુટિથી રોગો થાય છે. મરઘાં-પાલન કરનારે રોગો સામે સાવધાની રાખવી જરૂરી છે. આ માટે સફાઈ તથા સ્વચ્છતા પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. તેના માટે નિયમિત રીતે ચેપનાશક પદાર્થોનો છંટકાવ કરવો જરૂરી છે. રોગોના સંક્રમણ સમયે યોગ્ય અને ધનિષ્ઠ રસીકરણ દ્વારા સંસર્ગજન્ય રોગો સામે રક્ષણ આપી મરઘાંમાં રોગોનો ફેલાવો ઘટાડી, તેમને થતા નુકસાનમાં ઘટાડો કરી શકાય.

5. આંતરપાક અને પાકની ફેરબદલીથી શો લાભ થાય છે?

જવાબ-5

આંતરપાક કે આંતરખેડના લાભ :

(1) પોષક દ્રવ્યોનો વધુ માત્રામાં ઉપયોગ થઈ શકે છે.

(2) મજૂરી અને સમયનો બચાવ થાય છે.

(3) રોગો અથવા રોગકારકોને એક જ પાકની બધી વનસ્પતિઓમાં ફેલાતા રોકી શકાય છે.

(4) બંને પાકથી સારું ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે.

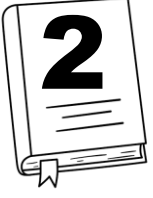
પાક-ફેરબદલીના લાભ :

(1) ભૂમિની ફળદ્રુપતામાં વધારો થાય છે.

(2) ભૂમિના રાસાયણિક સ્વરૂપમાં થતો ફેરફાર અટકાવે છે.

(3) એક જ વર્ષમાં બે અથવા ત્રણ પાક દ્વારા સારું ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે.

(4) ભૂમિમાં ચોક્કસ પોષક દ્રવ્યને ઓછું થઈ જતું અટકાવે છે.

વિષય : સામાજિક વિજ્ઞાન (સોલ્યુશન)

વિભાગ – B

પ્રકરણ-1

1. બક્સરનું યુદ્ધ ક્યારે અને કોની કોની વચ્ચે થયું? તેનું શું પરિણામ આવ્યું?

જવાબ-1 બક્સરનું યુદ્ધ ઈ. સ. 1764માં બંગાળના પૂર્વનવાબ મીરકાસીમ, મુઘલ શહેનશાહ શાહઆલમ તથા અવધના નવાબના સંયુક્ત લશ્કર અને અંગ્રેજો વચ્ચે થયું.

→ બક્સરના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોની જીત થઈ. મીરકાસીમ નાસી ગયો. મુઘલ શહેનશાહ શાહઆલમે અંગ્રેજોને બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશા પ્રાંતોમાંથી જમીનમહેસૂલ ઉઘરાવવાની દીવાની સત્તા આપી.

2. નીચેના શબ્દોની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરો :

(1) દ્વિમુખી શાસનપદ્ધતિ (2) ખાલસાનીતિ

જવાબ-2

(1) દ્વિમુખી શાસનપદ્ધતિ : કોઈ પ્રદેશનું શાસન બે જુદી જુદી શાસનપદ્ધતિઓથી ચાલતું હોય તેને 'દ્વિમુખી શાસનપદ્ધતિ' કહેવામાં આવે છે.

(2) ખાલસાનીતિ : ખાલસાનીતિ એટલે રાજાની સત્તાનો અંત લાવી તેના રાજ્યને સીધું જ અંગ્રેજી શાસન નીચે મૂકવું. ખાલસાનીતિ એ ગવર્નર જનરલ ડેલહાઉસીએ અપનાવેલી સામ્રાજ્યવાદી નીતિ હતી.

3. કારણ આપો : ડેલહાઉસી સામ્રાજ્યવાદી સાથે સુધારાવાદી પણ હતો.

જવાબ-3 ડેલહાઉસીનાં સુધારાવાદી કાર્યો નીચે મુજબ હતાં :

- ડેલહાઉસીએ ભારતમાં રેલવેની શરૂઆત કરી.
- તેના સમયમાં ઈ. સ. 1853માં ભારતમાં મુંબઈથી થાણા સુધીનો પ્રથમ રેલમાર્ગ શરૂ થયો.
- તેણે ભારતમાં આધુનિક ટપાલ પદ્ધતિ શરૂ કરી. તેના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ભારત વચ્ચે તારવ્યવહાર શરૂ થયો.
- તેણે ભારતમાં અંગ્રેજી કેળવણીની વ્યવસ્થા કરી.
- તેણે બાળલગ્ન પર પ્રતિબંધ મૂકતો અને વિધવા-પુનર્લગ્નને છૂટ આપતો કાયદો પસાર કર્યો.

તેથી કહી શકાય કે ડેલહાઉસી સામ્રાજ્યવાદી સાથે સુધારાવાદી પણ હતો.

4. વેલેસ્વીની સહાયકારી યોજનાની મુખ્ય શરતો કઈ કઈ હતી?

જવાબ-4 આ યોજનાની મુખ્ય શરતો નીચે મુજબ હતી :

(1) આ યોજના સ્વીકારનાર રાજાને અંગ્રેજ સરકારનું તાલીમ પામેલું અંગ્રેજ સૈન્ય આપશે, જે આંતરિક અને બાહ્ય આક્રમણથી રાજ્યનું રક્ષણ કરશે. (2) તેના બદલામાં રાજા લશ્કરી ખર્ચ આપશે અથવા ખર્ચ પેટે પોતાની તેટલી ઊપજનો પ્રદેશ અંગ્રેજોને આપવો. (3) તે રાજા અંગ્રેજ સરકારની મંજૂરી વિના

કોઈ રાજ્ય સાથે યુદ્ધ કે સંધિ કરશે નહિ. (4) તેણે સહાયકારી યોજનાના અમલ માટે રાજ્યદરબારમાં એક અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ (રેસિડન્ટ) રાખવો પડશે. (5) તે અંગ્રેજો સિવાય બીજા કોઈ પરદેશીઓને નોકરીમાં રાખશે નહિ.

5. યુરોપિયન પ્રજાને ભારત આવવાનો જળમાર્ગ શોધવાની શા માટે ફરજ પડી?

જવાબ-5 પ્રાચીન કાળથી પશ્ચિમના દેશો અને ભારત વચ્ચે મોટા પાયા પર વેપારબંધો ચાલતો હતો. એ સમયે યુરોપનાં બજારોમાં ભારતનાં મરી-મસાલા, તેજાના, મલમલ, રેશમી કાપડ, ગળી તેમજ અન્ય કીમતી ચીજવસ્તુઓની ભારે માંગ રહેતી. પશ્ચિમ અને પૂર્વના દેશો વચ્ચેનો વેપાર ઈરાની અખાત અને રાતા સમુદ્રના જળમાર્ગે તેમજ મધ્ય એશિયાના જમીનમાર્ગે ચાલતો. આ માર્ગમાં તુર્કસ્તાનમાં આવેલું કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. ઈ. સ. 1453માં તુર્ક મુસ્લિમોએ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ જીતી લીધું. પરિણામે યુરોપના દેશો અને ભારત વચ્ચેના વેપારનો માર્ગ બંધ થયો. યુરોપિયન પ્રજાને ભારતના મરી-મસાલા વગર ચાલે તેમ ન હતું. તેથી તેમને ભારત આવવાનો નવો જળમાર્ગ શોધવાની ફરજ પડી.

પ્રકરણ-4

1. બંગાળના ભાગલા ક્યારે અને કોણે પાડ્યા? શા માટે?

જવાબ-1 વિશાળ બંગાળ પ્રાંતમાં વહીવટી કાર્યક્ષમતા લાવવાના બહાના હેઠળ ઈ. સ. 1905માં તે સમયના વાઇસરોય કર્ઝને બંગાળના પૂર્વ બંગાળ અને પશ્ચિમ બંગાળ એમ બે ભાગલા પાડ્યા. આની પાછળ કર્ઝનનો ઇરાદો સમગ્ર ભારતમાં સૌથી વધારે જાગ્રત બંગાળી પ્રજાની - હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રજાની - કોમી એકતા તોડવાનો હતો.

2. ગુજરાતમાં થયેલી ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળો વિશે જણાવો.

જવાબ-2 (1) શ્રી અરવિંદ ધોષે ગુજરાતમાં સશસ્ત્ર ક્રાંતિની ભૂમિકા તૈયાર કરી હતી. તેમણે 'ભવાની મંદિર' નામના પુસ્તકમાં ક્રાંતિની યોજના વર્ણવી હતી. (2) ઈ. સ. 1902માં બારીન્દ્રકુમાર ધોષ ગુજરાત આવ્યા. તેમણે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ક્રાંતિનો પ્રચાર કર્યો. અહીં તેમને શ્રી છોટુભાઈ પુરાણી અને શ્રી અંબુભાઈ પુરાણીનો સાથ મળ્યો. નર્મદા નદીના કિનારે તેમને સાકરિયા સ્વામી મળ્યા. (3) શ્રી બારીન્દ્રકુમાર ધોષે વડોદરા, ચરોતર પ્રદેશ (ખેડા), અમદાવાદ, મહેસાણા વગેરે સ્થળોએ ફરીને મધ્યમવર્ણના યુવાનોને ક્રાંતિમાં જોડ્યા. (4) ગુજરાતમાં ઉગ્ર ક્રાંતિની યોજનાઓ ફેલાવવા માટે 'દેશી વનસ્પતિની દવાઓ', 'નાહવાનો સાબુ બનાવવાની રીત', 'કસરત', 'ગુલાબનો કિસ્સો', 'કાયદાનો સંગ્રહ' વગેરે શીર્ષકોવાળી પુસ્તિકાઓ પ્રકાશિત કરવામાં આવી. આ પુસ્તિકાઓમાં બોમ્બ બનાવવાની રીત હતી. (5) નર્મદા નદીના કિનારે ચાંદોદ-કરનાલી પાસે 'ગંગનાથ વિદ્યાલય'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. એ વિદ્યાલયમાં છૂપી રીતે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. (6) ગુજરાતના અનેક યુવાનો ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા.

3. અસહકારનું આંદોલન શા માટે મોકૂફ રાખવામાં આવ્યું?

જવાબ-3 (1) ગાંધીજી બ્રિટિશ સરકાર સામે અહિંસક આંદોલન ચલાવવાના આગ્રહી હતા. (2) 5 ફેબ્રુઆરી, 1922ના રોજ ઉત્તર પ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લાના ચૌરીચૌરા ગામમાં લોકો હિંસાને માર્ગે વળ્યા. (3) તેમણે પોલીસ ચોકીમાં ભરાયેલા 21 પોલીસોને જીવતા સળગાવી દીધા. (4) આંદોલનમાં હિંસા થતાં ગાંધીજીને ખૂબ દુઃખ થયું. અહિંસક વડત માટે લોકો હજુ તૈયાર નથી એમ તેમને લાગ્યું. આથી તેમણે અસહકારનું આંદોલન મોકૂફ રાખ્યું.

4. નીચેના શબ્દોની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરો :

(1) કાળો કાયદો (2) ખિલાફત આંદોલન

જવાબ-4

(1) કાળો કાયદો : અંગ્રેજ સરકારે પોતાના વિરોધીઓ પર દમન ગુજારવા માટે 'રોલેટ એક્ટ' બનાવ્યો. તેનાથી ભારતીયોનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વાણીસ્વાતંત્ર્ય ધીનવાઈ ગયું. ગાંધીજીએ 'રોલેટ એક્ટ'ને કાળો કાયદો કહ્યો હતો.

(2) ખિલાફત આંદોલન : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તુર્કી જર્મનીના પક્ષે જોડાયું. તેથી ઇંગ્લેન્ડના વિજય પછી તેની સાથે જે સંધિ કરવામાં આવી હતી, તેની શરતો અત્યંત કડક અને અન્યાયી હતી. તુર્કીનો સુલતાન એ વખતે ઇસ્લામ ધર્મનો ખલીફા (ધાર્મિક વડો) હતો. તેણે સંધિની શરતોનો વિરોધ કર્યો. સંધિની શરતો હળવી કરવા માટે ભારતમાં જે ચળવળ થઈ તેને 'ખિલાફત આંદોલન' કહેવામાં આવે છે.

5. જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડ વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

જવાબ-5 બ્રિટિશ સરકારના દમનનો તેમજ લોકપ્રિય નેતાઓ ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ. કિયલૂની ધરપકડનો વિરોધ કરવા 13 એપ્રિલ, 1919ના રોજ (વૈશાખી પૂર્ણિમાના દિવસે) અમૃતસરના જલિયાંવાલા બાગમાં એક જંગી સભા ભરાઈ.

→ બાગને ફરતે દોઢેક મીટર જેટલી ઊંચી દીવાલ હતી. બાગની વચ્ચે અવાવરુ ફૂલો હતો. બાગમાં જવા-આવવા માટે ફક્ત એક જ સાંકડો રસ્તો હતો.

→ સભા ચાલતી હતી ત્યારે અમૃતસરનો પોલીસવડો જનરલ ડાયર લશ્કરી ટુકડી સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે લોકોને વિખરાઈ જવાની ચેતવણી આપ્યા વિના ઓચિંતા જ ગોળીબાર કરવા સૈનિકોને હુકમ આપ્યો.

→ લશ્કરે માત્ર દસ મિનિટમાં 1500 જેટલા ગોળીબારના રાઉન્ડ છોડતાં આશરે 379 લોકો મૃત્યુ પામ્યા અને લગભગ 1200 લોકો ઘવાયા. કોંગ્રેસે નીમેલી તપાસ સમિતિના મતે લગભગ 1000 લોકો મૃત્યુ પામ્યા હતા.

→ આ હત્યાકાંડથી આખા દેશમાં હાહાકાર મચી ગયો. ગાંધીજીની અંગ્રેજો પ્રત્યેની રહીસહી શ્રદ્ધા પણ ડગી ગઈ.

→ આ હત્યાકાંડે આખા દેશમાં રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. આ હત્યાકાંડે અસહકારના ભાવિ આંદોલનની ભૂમિકા પૂરી પાડી.

પ્રકરણ-5

1. લાલા લજપતરાયનું અવસાન શાથી થયું?

જવાબ-1 લાહોરમાં સાયમન કમિશનના વિરોધમાં નીકળેલા સરઘસની આગેવાની લાલા લજપતરાયે લીધી હતી. એ સમયે અંગ્રેજ અમલદાર જ્હોન સાંડર્સના હુકમથી અંગ્રેજ પોલીસે લાલા લજપતરાય પર લાઠીઓના સખત ફટકા માર્યાં. લાઠીચાર્જની જીવલેણ ઈજાઓને કારણે લાલા લજપતરાયનું અવસાન થયું.

2. 'આઝાદ હિંદ ફોજ'નાં સૂત્રો જણાવો.

જવાબ-2 'ચલો દિલ્લી', 'તુમ મુઝે ખૂન દો, મૈં તુમ્હે આઝાદી દૂંગા' અને 'જયહિંદ' એ 'આઝાદ હિંદ ફોજ'નાં સૂત્રો હતાં.

3. નીચેના પારિભાષિક શબ્દોની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરો :

(1) દાંડીકૂચ (2) સવિનય કાનૂનભંગ

જવાબ-3 (1) દાંડીકૂચ : સવિનય કાનૂનભંગના આંદોલનના એક ભાગરૂપે મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા ગાંધીજીએ 12 માર્ચ, 1930ના રોજ અમદાવાદના સાબરમતી હરિજન આશ્રમ(ગાંધી આશ્રમ)થી નવસારી જિલ્લાના દાંડી બંદરના કિનારા સુધી પદયાત્રા કરી, જે 'દાંડીકૂચ'ના નામે પ્રસિદ્ધ બની.

(2) સવિનય કાનૂનભંગ : 'સવિનય કાનૂનભંગ' એટલે સરકારના અન્યાયી કાયદાનો શાંત, અહિંસક અને વિનય સાથે છડેયોક ભંગ કરવો.

4. કારણ આપો : ઈ. સ. 1929માં લાહોરમાં રાવી નદીના કિનારે ભરાયેલા કોંગ્રેસ અધિવેશનનું ઘણું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે.

જવાબ-4 (1) (31 ડિસેમ્બર, 1929માં) જવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખપદે લાહોરમાં રાવી નદીના કિનારે ભરાયેલા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં 'પૂર્ણ સ્વરાજ્ય'નો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો. (2) 26 જાન્યુઆરી, 1930ના દિવસે બધા કાર્યકરોએ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ પ્રથમ વાર સ્વાતંત્ર્યદિન ઊજવવામાં આવ્યો. (3) એ પછી દર વર્ષે 26 જાન્યુઆરીનો દિવસ 'પ્રજાસત્તાકદિન' તરીકે ઊજવવો એમ આ અધિવેશનમાં ઠરાવવામાં આવ્યું. (4) આમ, 1929માં લાહોરમાં રાવી નદીના કિનારે ભરાયેલા કોંગ્રેસ અધિવેશને સ્વાતંત્ર્યની વડતને નવો વળાંક આપ્યો. તેથી તેનું ઘણું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે.

5. નેહરુ અહેવાલમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો?

જવાબ-5 નેહરુ અહેવાલમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય (ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ), સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર, મૂળભૂત અધિકારો, પુખ્તવય મતાધિકાર વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રકરણ-6

1. 'હંડું યુદ્ધ' એટલે શું? તેનો અંત કેવી રીતે આવ્યો?

જવાબ-1 દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી વિશ્વના રાજકારણમાં અમેરિકાતરફી અને રશિયાતરફી એ બે પરસ્પર વિરોધી વિચારસરણીવાળાં સત્તાજૂથો રચાયાં.

→ આ બંને સત્તાજૂથોએ વિશ્વ પર પોતાનાં પ્રભાવ અને પ્રભુત્વ જમાવવા જે અત્યંત તંગ રાજકીય પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું તેને 'હંડું યુદ્ધ' (Cold War) કહેવામાં આવે છે.

→ 20મી સદીના છેલ્લા દાયકામાં રશિયાના પ્રમુખ ગોબર્ખોયોવની ઉદારમતવાદી નીતિને કારણે સોવિયેત યુનિયનની રાજકીય વિચારસરણીમાં આવેલા પરિવર્તનથી સોવિયેત યુનિયનનું વિઘટન થયું.

→ પરિણામે વિશ્વમાંથી હંડા યુદ્ધની સ્થિતિનો કાયમ માટે અંત આવ્યો.

2. વિશ્વમાં ક્યાં ક્યાં લશ્કરી જૂથોની સ્થાપના થઈ? કોઈ એક લશ્કરી જૂથ વિશે સમજાવો.

જવાબ-2 વિશ્વમાં નાટો (NATO), સિઆટો (SEATO), સેન્ટો (CENTO) અને વોસો કરાર નામનાં લશ્કરી જૂથોની સ્થાપના થઈ.

→ નાટો (NATO) : સોવિયેત યુનિયન અને તેના સામ્યવાદને અંકુશિત કરવાના ઉદ્દેશથી એપ્રિલ, 1949માં અમેરિકાની પ્રેરણા અને નેતૃત્વ હેઠળ ઉત્તર એટલેન્ટિક મહાસાગરના કિનારે

આવેલા પશ્ચિમી લોકશાહી દેશોનું એક લશ્કરી સંગઠન રચવામાં આવ્યું. તે 'નાટો' (NATO - નોર્થ ઈસ્ટ એટલેન્ટિક ટ્રીટી ઓર્ગનાઇઝેશન)ના નામે ઓળખાય છે.

3. બિનજોડાણની નીતિનો અર્થ સમજાવો.

જવાબ-3 → દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી સ્વતંત્ર થયેલા કેટલાક રાષ્ટ્રોએ પરસ્પર વિરોધી બે સત્તા જૂથો અને લશ્કરી જૂથો સાથે ન જોડાયા.

→ આમ, વિશ્વના કોઈપણ સત્તા જુથ કે લશ્કરી જૂથમાં નહીં જોડાયેલ રાષ્ટ્રોએ અપનાવેલ વિદેશ નીતિને 'બિનજોડાણવાદી નીતિ' કહેવામાં આવે છે.

4. ક્યૂબાની કટોકટી વિશે માહિતી આપો.

જવાબ-4 ઈ. સ. 1961-1962 દરમિયાન અમેરિકાએ તેની દક્ષિણ-પશ્ચિમે આવેલા સામ્યવાદી દેશ ક્યુબાની નાકાબંધી કરી.

→ અમેરિકાના સંભવિત લશ્કરી આક્રમણ સામે ક્યૂબાની સલામતી માટે સોવિયેત યુનિયને પરમાણુ શસ્ત્રોથી સજ્જ મિસાઇલો ભરેલાં વહાણો કેરિબિયન સમુદ્ર તરફ રવાના કર્યાં.

→ વિશ્વની બંને મહાસત્તાઓએ એકબીજા પર પરમાણુ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાની ધમકી આપી. વિશ્વમાં પરમાણુ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. અંતે અમેરિકા અને સોવિયેત યુનિયનના વડાઓએ સૌપ્રથમ વાર 'હોટ લાઇન' પર વાતચીત કરી.

→ પરિણામે સોવિયેત યુનિયને પોતાનાં વહાણ પાછાં વાળી લીધાં અને અમેરિકાએ ક્યૂબા સામે ગોઠવેલાં પરમાણુ શસ્ત્રોવાળાં મિસાઇલો ઉતારી લીધાં. પરિણામે બંને દેશો વચ્ચે યુદ્ધની ઘટના ટળી ગઈ.

→ આ ઘટનાને 'ક્યૂબાની કટોકટી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

5. સોવિયેત યુનિયનનું વિઘટન વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

જવાબ-5 20મી સદીના છેલ્લા દાયકા દરમિયાન ઉદારમતવાદી વલણ ધરાવતા મિખાઇલ ગોર્બોચોવ સોવિયેત યુનિયનના પ્રમુખ બન્યા. તેમની એ નીતિને કારણે સોવિયેત યુનિયન વિચારસરણીમાં પરિવર્તન આવ્યું. તેથી સોવિયેત યુનિયન(રશિયા)નું વિભાજન થયું. સોવિયેત યુનિયનનું શાંતિપૂર્ણ વિઘટન એ વિશ્વરાજકારણની એક અદ્વિતીય અને શકવર્તી ઘટના ગણાય છે.

→ 11 માર્ચ, 1985માં મિખાઇલ ગોર્બોચોવ સામ્યવાદી પક્ષના નવા મહામંત્રી તરીકે સત્તાસ્થાને આવ્યા. તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન રશિયાએ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી. તે અમેરિકા જેવી મહાસત્તા સામે શક્તિ ધરાવતું બન્યું.

→ મિખાઇલ ગોર્બોચોવની 'ગ્લાસ્નોસ્ત' (ખુલ્લાપણું) અને 'પેરેસ્ટ્રોઇકા' (આર્થિક અને સામાજિક સુધારણાની નીતિ) નીતિઓને કારણે સોવિયેત સમાજવાદી પ્રજાસત્તાક સંઘનાં સભ્ય-રાજ્યો સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ રાજ્યનો દરજ્જો મેળવવા તત્પર બન્યાં. આ રાજ્યો એક પછી એક સ્વતંત્ર બન્યાની ઘોષણા કરવા લાગ્યાં.

→ ધીમે ધીમે સોવિયેત યુનિયનના વહીવટીતંત્ર પર સામ્યવાદી પક્ષ, અમલદારશાહી અને લાલ સેના(રેડ આર્મી)ની પકડ ઢીલી પડવા લાગી.

→ ઈ. સ. 1990માં સોવિયેત યુનિયનના વિભાજનથી પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. ડિસેમ્બર, 1991માં દેશનાં કુલ 15 રાજ્યોમાંથી 14 રાજ્યો સ્વતંત્ર થતાં સોવિયેત યુનિયનના વિઘટનની પ્રક્રિયા પૂરી થઈ.

→ 15મું રાજ્ય રશિયા સૌથી મોટું છે. તે 'રશિયન ફેડરેશન'ના નામે ઓળખાય છે.

1. હૈદરાબાદમાં શા માટે 'પોલીસ પગલું' ભરવામાં આવ્યું હતું?

જવાબ-1 → સરદાર પટેલે નિજામ ને સમજાવવા તેની સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી તેમણે નિજામ વતી વાટાઘાટો કરનાર અધિકારીઓને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે હૈદરાબાદના લોકો ભારતીય સંઘ સાથે જોડાઈ જવાની તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવે છે. તેથી તેમની ઇચ્છા મુજબ હૈદરાબાદનો ભારતીય સંઘ સાથે જોડાણ કરવું એ સૌના હિતમાં છે.

→ એ સમયે નિજામના અધિકારીઓએ અને સૈન્યએ લોકો પર ત્રાસ ગુજારવાનું શરૂ કર્યું.

→ લોકોને એ અસહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી બચાવવા માટે ભારત સરકારને હૈદરાબાદ સામે પોલીસ પગલું ભરવું પડ્યું.

2. 'ઓપરેશન વિજય' એટલે શું? તે શા માટે કરવામાં આવ્યું ?

જવાબ-2 → ઓપરેશન વિજય એટલે ભારત સરકારે ગોવાને પોર્ટુગીઝ સરકારના અંકુશથી મુક્ત કરવા શરૂ કરેલું લશ્કરી અભિયાન.

→ ઈ.સ. 1950 માં ભારત સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર બન્યું એ સમયે ગોવા, દીવ અને દમણ પોર્ટુગીઝોના સંસ્થાનો હતાં.

→ ગોવાને ભારતમાં જોડી તેના લોકોએ ઉગ્ર આંદોલનો શરૂ કર્યું.

→ 18 જૂન 1954 ના રોજ લોકોએ મોટા પાયા પર સત્યાગ્રહ કર્યાં

→ 15 ઓગસ્ટ 1955 ના રોજ હજારો લોકોએ ગોવા મુક્તિ આંદોલન કરી ગોવા, દીવ અને દમણમાં પ્રવેશવા પ્રયત્ન કર્યો.

→ વાટાઘાટો, સમજાવટ અને સત્યાગ્રહ જેવા શાંત પ્રયાસોને સફળતા નહીં મળે એમ લાગવાથી ભારત સરકારે ગોવાને મુક્ત કરવા જનરલ ચૌધરીની આગેવાની હેઠળ ઓપરેશન વિજય કરવામાં આવ્યું.

3. આઝાદી પછી ભારત સમક્ષ કયા બે મુખ્ય પ્રશ્નો તાત્કાલિક ઊભા થયા

જવાબ-3 આઝાદી પછી ભારત સમક્ષ તાત્કાલિક નીચેના બે મુખ્ય પ્રશ્નો ઊભા થયા :

→ સ્વતંત્ર ભારતને અનુરૂપ રાજ્યબંધારણ ઘડવું.

→ બ્રિટિશ પ્રાંતો અને નાનાં-મોટાં 562 દેશી રાજ્યો - રિયાસતોનું એકીકરણ કરી, તેમને ભારતસંઘ સાથે જોડી દઈને એક, અખંડ અને સ્વતંત્ર ભારતની રચના કરવી.

4. નીચેના પારિભાષિક શબ્દોની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરો :

(1) પ્રદેશવાદ (2) હરિયાણી ક્રાંતિ

જવાબ-4

(1) પ્રદેશવાદ : ચોક્કસ પ્રાદેશિક વિસ્તારમાં કાયમી વસવાટ કરીને રહેતી પ્રજામાં પોતાના વિસ્તારની ભૂમિ માટે એક પ્રકારની ભાવાત્મક લાગણી જન્મે છે, તેને 'પ્રદેશવાદ' કહે છે. પ્રદેશવાદના ઉદ્ભવ અને વિકાસ માટે મુખ્યત્વે ભાષા, જાતિ અને ધર્મ આ ત્રણ પરિબળો જવાબદાર છે.

(2) હરિયાણી ક્રાંતિ : ભારતમાં કૃષિક્ષેત્રે આવેલા ટેકનિકલ અને સંસ્થાગત સુધારાઓને પરિણામે દેશ અન્ન-ઉત્પાદનમાં સ્વાવલંબી બન્યો છે. દેશમાં કૃષિ-ઉત્પાદન ઘણું વધ્યું છે. આ ઘટના 'હરિયાણી ક્રાંતિ' કહેવાય છે.

5. કારણ આપો : હૈદરાબાદના નિજામે સ્વતંત્ર રહેવાનું પસંદ કર્યું.

જવાબ-5 ભારત આઝાદ થયો એ પહેલાં હૈદરાબાદના નિજામે ભારતીય સંઘથી સ્વતંત્ર રહેવાનું જાહેર કર્યું હતું.

→ આથી ભારત સરકારે તેને સમજાવ્યું કે, હૈદરાબાદની ચારે બાજુ ભારતીય સંઘના પ્રદેશો આવેલા છે એટલે તે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ટકી શકશે નહિ.

→ જોડાણ વિશે નિઝામે પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું કે, જો ભારતના ભાગલા પડશે તો ભૌગોલિક કારણસર તે પાકિસ્તાનમાં અને વૈચારિક કારણોસર ભારતમાં જોડાઈ શકશે નહિ.

→ આમ, પોતાની વિચારસરણી મુજબ હૈદરાબાદના નિઝામે સ્વતંત્ર રહેવાનું પસંદ કર્યું.

પ્રકરણ-8

1. ભારતના બંધારણમાં સુધારો કરવાની શી જોગવાઈ છે?

જવાબ-1 ભારતના બંધારણમાં સુધારો કરવા માટે નીચેની ત્રણ કલમોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે :

(1) સંસદમાં હાજર રહેલા સભ્યોની અડધા કરતાં વધારે તેમજ મતદાનમાં ભાગ લેતા સભ્યોની સાદી બહુમતીથી બંધારણમાં સુધારો કરી શકાય છે.

(2) કેટલીક બાબતોમાં સંસદનાં બંને ગૃહોની કુલ સભ્યસંખ્યાની બહુમતી તેમજ હાજર રહેલા અને મતદાનમાં ભાગ લેતા સભ્યોની 2/3 બહુમતી જરૂરી છે.

(3) કેટલીક બાબતોમાં સંસદનાં બંને ગૃહોની કુલ સભ્યસંખ્યાની બહુમતી તેમજ હાજર રહેલા અને મતદાનમાં ભાગ લેતા સભ્યોની 2/3 બહુમતીની આવશ્યકતા ઉપરાંત 50 % કરતાં વધારે રાજ્યોની વિધાનસભાઓની મંજૂરી જરૂરી છે.

2. કારણ આપો : આમુખ એ હોકાયંત્રની ગરજ સારે છે.

જવાબ-2 કાયદાની કોઈ કલમ કે વિગતમાં અસ્પષ્ટતા કે વિસંગતતા હોય ત્યારે અથવા કાયદાનો હેતુ સ્પષ્ટ ન થતો હોય ત્યારે આમુખ કાયદાની કલમ, મુદ્દા કે શબ્દનું યથાર્થ અર્થઘટન કરવામાં માર્ગદર્શક બને છે. તે કાયદાને સમજવાની ગુરુચાવી છે. આમુખ બંધારણની જોગવાઈઓને સમજવામાં હોકાયંત્રની ગરજ સારે છે.

3. કારણ આપો : ભારત એ બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે.

જવાબ-3 ભારતમાં ધર્મ, જાતિ કે પંથના ભેદભાવ વિના બધા નાગરિકોને સમાન અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. ભારતના બધા નાગરિકોને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો મૂળભૂત હક આપવામાં આવ્યો છે. ભારત સરકાર કોઈ પંથ કે ધર્મને વરેલી નથી. રાજ્ય બધા ધર્મોને સમાન ગણે છે. રાજ્યની નજરમાં ધર્મને કારણે કોઈ ઊંચું કે નીચું નથી. દરેકને પોતપોતાની પસંદગીનો ધર્મ પાળવાની છૂટ છે. ભારત સરકાર ધાર્મિક બાબતોમાં નિષ્પક્ષ અને તટસ્થ છે. ભારતના બંધારણમાં 'સર્વધર્મ-સમદષ્ટિ' અને 'સર્વધર્મ-સમભાવ'નો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. આથી કહી શકાય કે, ભારત એ બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે.

4. 'સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા વિના રાજકીય સમાનતા અધૂરી છે.' સમજાવો.

જવાબ-4 બંધારણના આમુખમાં સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા તેમજ સામાજિક ન્યાય પર આધારિત સમાજવાદી સમાજરચનાના ધ્યેયને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભારત સરકારે આ ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે સામાજિક કલ્યાણ સાધવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. દેશની પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવી, દેશમાં સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા સાધવા ભારત સરકારે અને રાજ્ય સરકારોએ અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે.

5. નીચેના શબ્દોની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરો:

(1) કેન્દ્રયાદી (2) શેષ સત્તા

જવાબ-5

(1) કેન્દ્રયાદી : કેન્દ્રયાદીમાં સૂચવેલા વિષયો પર કેન્દ્ર(સંઘ)સરકાર કાયદા ઘડી શકે છે તેમજ તેમાં ફેરફાર કરી શકે છે. આ યાદીમાં મુખ્યત્વે સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો, અણુશક્તિ, નાણું અને બેન્કિંગ, રેલવે, તાર અને ટપાલ, વીમો જેવા 97 વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(2) શેષ સત્તા : જે વિષયો પર કાયદા ઘડવાની સત્તાની વહેંચણી કરવામાં આવી ન હોય, તેમનો સમાવેશ 'શેષ સત્તા'માં કરવામાં આવ્યો છે. એ વિષયો પર કાયદા ઘડવાની અને તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા માત્ર કેન્દ્રસરકારને આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-9

1. ભારતના બંધારણમાં આપેલ બંધારણીય અધિકારો જણાવો.

જવાબ-1 ભારતના નાગરિકને બંધારણે આ છ બંધારણીય અધિકારો - મૂળભૂત હકો - આપ્યા છે : (1) સમાનતાનો હક, (2) સ્વતંત્રતાનો હક, (3) ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો હક, (4) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હક, (5) શોષણના વિરોધનો હક અને (6) બંધારણીય ઇલાજોના હક

2. કારણ આપો : બંધારણીય ઇલાજોનો હક 'બંધારણના આત્મા સમાન' છે.

જવાબ-2 ભારતના બંધારણે દરેક નાગરિકને મૂળભૂત હકોના અમલની ખાતરી આપતો બંધારણીય ઇલાજોનો હક આપ્યો છે. → આ હક મુજબ, કોઈ પણ નાગરિક અદાલતો પાસેથી પોતાના મૂળભૂત હકોનું રક્ષણ મેળવી શકે છે. આથી બંધારણીય ઇલાજોના હકનું અનન્ય મહત્ત્વ છે.

→ તેથી બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. બાબાસાહેબના મતે, "બંધારણીય ઇલાજોનો હક 'બંધારણના આત્મા સમાન' છે."

3. લઘુમતીઓને બક્ષવામાં આવેલ બંધારણીય અધિકારો જણાવો.

જવાબ-3 લઘુમતીઓને બક્ષવામાં આવેલા બંધારણીય અધિકારો આ મુજબ છે : (1) લઘુમતી કોમો પોતાની સંસ્કૃતિ, ભાષા કે ધર્મના આધારે શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપી શકે છે તેમજ તેનું સંચાલન કરી શકે છે. (2) રાજ્યસરકાર કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના તેમને દરેક પ્રકારની નાણાકીય સહાય આપવા બંધાયેલી છે. (3) રાજ્યસરકાર લઘુમતી સંસ્થાઓની મિલકતોનું સંપાદન જરૂરી વળતર આપીને જ કરી શકે છે.

4. "હક અને ફરજ એકબીજા સાથે જોડાયેલાં છે." સમજાવો.

જવાબ-4 હક અને ફરજ એકબીજાનાં પૂરક છે. આપણે અમુક હકનો વિચાર કરીએ એટલે તેની સાથે સંકળાયેલી ફરજનો વિચાર પણ કરવો જ પડે છે. ફરજ વિનાનો કોઈ હક નથી અને હક ન હોય ત્યાં ફરજ પણ હોતી નથી. એક વ્યક્તિનો હક બીજી વ્યક્તિ માટે ફરજ બની રહે છે. હક ભોગવવા માટે ફરજ અચૂક બજાવવી પડે છે. એક નાગરિક પોતાનો હક ભોગવે ત્યારે બીજાના તે પ્રકારના હકો જાળવવા એ તેની ફરજ બની રહે છે. રસ્તાની ડાબી બાજુએ ચાલવાની આપણી ફરજ છે, તેમ બીજાને પણ એ રસ્તા પર સરળતાથી ચાલવાનો હક છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હક વિના ફરજ નથી અને ફરજ વિના હક નથી. હક અને ફરજ એકબીજાં સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે. તે બંને એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે.

5. "સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાનું જતન થાય એ જોવાની ફરજ સૌની છે." કારણ આપો.

જવાબ-5 આપણાં સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સ્થળોનાં રક્ષણ પરત્વે તેમજ એ સ્થળોને થઈ રહેલા નુકસાન કે નાશ

પરત્વે દેશના નાગરિકોમાં જાગૃતિ અને સભાનતા કેળવવાં જોઈએ. 'આપણો વારસો અમૂલ્ય છે, તેથી તેને નષ્ટ ન જ થવા દેવાય' એવો લોકમત કેળવવો જોઈએ. આપણો સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસો એ આપણા દેશની અને લોકોની ઓળખનો અરીસો છે. આપણો અમૂલ્ય વારસો જ આપણને ગૌરવ અર્પે છે. તેથી એ વારસાના સંરક્ષણમાં લોકોએ સહકાર આપવો જોઈએ તેમજ તેના જતનની જવાબદારી ઉઠાવવી જોઈએ. આમ, સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાનું જતન થાય એ જોવાની આપણા સૌની ફરજ છે.

પ્રકરણ-10

1. સાંસદની લાયકાત કઈ છે?

જવાબ-1 ભારતીય સંસદના સભ્ય માટેની લાયકાતો : (1) તે ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ. (2) તેની ઉંમર 25 વર્ષ કરતાં ઓછી ન હોવી જોઈએ. (3) તે સંઘસરકાર કે રાજ્યસરકારનો પગારદાર નોકર ન હોવો જોઈએ. (4) તે માનસિક રીતે અસ્થિર તેમજ નાદાર ન હોવો જોઈએ. (5) તે અદાલત દ્વારા ગુનેગાર પુરવાર થયેલો ન હોવો જોઈએ.

2. મહાભિયોગની કાર્યવાહી શું છે?

જવાબ-2 સંસદનાં બંને ગૃહો રાષ્ટ્રપ્રમુખ વિરુદ્ધ બંધારણભંગનું તહોમતનામું પસાર કરે તો જ રાષ્ટ્રપ્રમુખને તેમના હોદા પરથી પદભ્રષ્ટ કરી શકાય. આ માટે સંસદના કોઈ પણ એક ગૃહે 2/3 બહુમતીથી રાષ્ટ્રપ્રમુખ સામેનું લેખિત તહોમતનામું પસાર કરવાનું હોય છે અને બીજા ગૃહે તે તહોમતનામા ઉપર અદાલતી તપાસ કરવાની હોય છે. જો બીજું ગૃહ પણ 2/3 બહુમતીથી રાષ્ટ્રપ્રમુખ પરનો આરોપ પુરવાર થયેલો જાહેર કરે, તો જ રાષ્ટ્રપ્રમુખને તેમના હોદા પરથી દૂર કરી શકાય છે.

→ આ પ્રકારની કાર્યવાહીને 'મહાભિયોગ' (Impeachment) કહે છે.

3. કારણ આપો : ભારતમાં સંસદ સર્વોપરી નથી, પરંતુ બંધારણ સર્વોપરી છે.

જવાબ-3 ભારતીય સંસદે બંધારણમાં દર્શાવેલી મર્યાદાઓમાં રહીને પોતાની સત્તાઓ ભોગવવાની છે. સંસદે ઘડેલા કોઈ કાયદામાં બંધારણીય જોગવાઈઓનો ભંગ થતો હોય કે તે બંધારણ સાથે સુસંગત ન હોય, તો તેને અદાલતમાં પડકારી શકાય છે. અદાલતને ખાતરી થાય કે સંસદે ઘડેલો કાયદો બંધારણીય જોગવાઈઓનો ભંગ કરે છે, તો તે તેને ગેરબંધારણીય ગણીને રદબાતલ કરી શકે છે. આમ, ભારતમાં બંધારણ સર્વોપરી છે, સંસદ નહિ.

4. કારણ આપો : સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા કહેવાય છે.

જવાબ-4 સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની રચના અને વહીવટ - લોકશાહી પદ્ધતિએ ચાલે છે. આથી આ સંસ્થાઓ દ્વારા લોકોને લોકશાસનના પ્રત્યક્ષ પાઠ શીખવા મળે છે. આ સંસ્થાઓ દ્વારા લોકોને મતાધિકારનું મહત્ત્વ સમજાય છે. તેમને યોગ્ય પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરવાની અને કાર્યદક્ષ પ્રતિનિધિઓ તરીકે કાર્ય કરવાની તાલીમ મળે છે. આ તાલીમ અને અનુભવ તેમને ધારાસભાના કે કારોબારીના સભ્યો તરીકેની ફરજો બજાવવામાં ઉપયોગી થાય છે. સ્થાનિક સ્તરે નાગરિકો પોતાના રોજબરોજના પ્રશ્નોના નિરાકરણમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે. સ્થાનિક કાર્યો કરતાં કરતાં તેમનામાં રાજ્ય કે રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો વિશે પોતાનાં મંતવ્યો બાંધવાની સૂઝ વિકસે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની હું સંસ્થાઓ દ્વારા નાગરિકોને ધરઆંગણે લોકશાહીની પ્રણાલિકાઓ અને કાર્યપદ્ધતિનો અનુભવ મળે છે. તેથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ 'લોકશાહીની તાલીમશાળા' છે.

5. કારણ આપો : લોકસભા દેશની ચાવીરૂપ પ્રજાકીય સંસ્થા છે.

જવાબ-5 લોકસભા પ્રજા દ્વારા સીધેસીધા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનું બનેલું સંસદનું નીચલું ગૃહ છે. સંઘસરકાર પોતાનાં બધાં જ કાર્યો માટે લોકસભાને જ જવાબદાર છે. લોકસભામાં પ્રજાના પ્રશ્નોને વાચા આપવામાં આવે છે. લોકસભામાં પ્રજાના વિચારો, ઇચ્છાઓ, માગણીઓ, આકાંક્ષાઓનો પડઘો પડે છે અને એ પ્રમાણે કાયદા ઘડવામાં આવે છે. લોકસભાના સભ્યો લોકોની ઇચ્છાને વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. તેઓ પ્રજાના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ ઉકેલે છે. આથી કહી શકાય કે, લોકસભા દેશની ચાવીરૂપ પ્રજાકીય સંસ્થા છે.

6. કારણ આપો : સક્ષમ અને બાહોશ સનદી અધિકારીઓ સરકારની કરોડરજી સમાન છે.

જવાબ-6 નિષ્ણાત જ્ઞાન, વહીવટી ક્ષમતા અને સૂઝબૂઝ, બહોળો અનુભવ અને દીર્ઘદષ્ટિને કારણે સનદી અધિકારીઓ રાજ્યનો કાર્યક્ષમ વહીવટ કરી શકે છે. રાજ્યની કારોબારી (મંત્રીમંડળ) એ લોકકલ્યાણ અને સુખાકારીની ચિંતા અને ચિંતન કરતા મગજ સમાન છે; જ્યારે વહીવટી કારોબારીના સનદી અધિકારીઓ તેના હાથપગ છે. સરકારના કાયદા, નીતિઓ વગેરેનો અમલ સનદી અધિકારીઓ જ કરે છે. તેઓ સરકારને પીઠબળ પૂરું પાડે છે. આથી કહી શકાય કે, સક્ષમ અને બાહોશ સનદી અધિકારીઓ સરકારની કરોડરજી સમાન છે.

પ્રકરણ-11

1. સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂકની લાયકાતો જણાવો.

જવાબ-1 સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશો તરીકેની નિમણૂક માટે જરૂરી લાયકાતો : (1) તે ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ. (2) તેની વય 65 વર્ષથી વધુ ન હોવી જોઈએ. (3) તેણે કોઈ પણ રાજ્યની વડી અદાલત (હાઈકોર્ટ)ના ન્યાયાધીશ તરીકે ઓછામાં ઓછાં 5 વર્ષ સળંગ સેવા બજાવી હોવી જોઈએ. અથવા (4) તેણે કોઈ પણ રાજ્યની વડી અદાલત(હાઈકોર્ટ)માં ઓછામાં ઓછાં 10 વર્ષ સુધી સળંગ વકીલાત કરી હોવી જોઈએ. અથવા (5) રાષ્ટ્રપ્રમુખના મત મુજબ તે પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ.

2. ફોજદારી દાવા અંગેની અપીલમાં સર્વોચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ વર્ણવો.

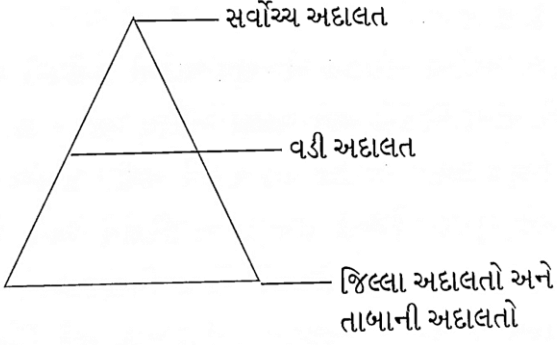
જવાબ-2 ફોજદારી દાવા અંગેની અપીલમાં સર્વોચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ આ મુજબ છે : (1) ફોજદારી દાવાના ચુકાદામાં રાજ્યની વડી અદાલતે આરોપીને ફાંસીની સજા ફરમાવી હોય અને અપીલ કે પુનર્વિચાર માટે પ્રમાણપત્ર આપ્યું હોય તો એ ચુકાદા વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરી શકાય છે. (2) કોઈ પણ રાજ્યની વડી અદાલતમાં ચાલતા મુકદ્દમાને સર્વોચ્ચ અદાલત પોતાની અદાલતમાં તબદીલ (Transfer) કરી શકે છે.

3. કારણ આપો : ન્યાયતંત્ર લોકશાહીની આધારશિલા છે.

જવાબ-3 ભારતીય લોકશાહીમાં બંધારણ અને નાગરિકોના મૂળભૂત હકોનું રક્ષણ કરવા તેમજ કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે અથવા રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચે સત્તાઓ અને કાર્યક્ષેત્ર અંગે કોઈ ઘર્ષણ ઊભા થાય તો તેનો બંધારણીય ઉકેલ લાવવા માટે સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્રની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ધારાસભા અને કારોબારી દ્વારા બંધારણીય મર્યાદાઓનો ઉલ્લંઘન ન થાય તેનું ન્યાયતંત્ર ધ્યાન રાખે છે. આમ, ભારતનું ન્યાયતંત્ર લોકશાહીની આધારશિલા છે.

4. કારણ આપો : વડી અદાલત કડીરૂપ સ્થાન ધરાવે છે.

→ ભારતની સંઘીય શાસનપદ્ધતિમાં સમગ્ર દેશ માટે સળંગ, સુગ્રથિત, એકસૂત્રી અને સ્વતંત્ર પિરામિડ સ્વરૂપનું ન્યાયતંત્ર છે. કેન્દ્ર કક્ષાએ ટોચ પર દેશની સર્વોચ્ચ અદાલત છે, મધ્યમાં વડી અદાલત છે અને પાયામાં જિલ્લા અદાલતો તથા તાબાની અદાલતો છે.

→ વડી અદાલત જિલ્લા અદાલતોની અપીલો સાંભળે છે અને તેના ચુકાદાઓ આપે છે, જ્યારે વડી અદાલતોની અપીલો સર્વોચ્ચ અદાલત સાંભળે છે અને તેના ચુકાદાઓ આપે છે. આમ, ભારતના ન્યાયતંત્રમાં વડી અદાલત કડીરૂપ છે.

5. કારણ આપો : લોકઅદાલતો આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે.

જવાબ-5 → સ્થાનિક કક્ષાએ સમાજના ગરીબ અને શોષિત લોકોને સરળ રીતે ઝડપી અને સસ્તો ન્યાય મળે એ હેતુથી લોક અદાલતો નું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

→ લોક અદાલતોમાં સ્થળ પર જ બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરાવવામાં આવે છે. અહીં બંને પક્ષોનો હિત અને માન જળવાય છે. બંને પક્ષોમાંથી કોઈની જીત કે હાર હોતી નથી. આ બધા કારણોસર લોક અદાલતો આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે.

6. કારણ આપો : સર્વોચ્ચ અદાલત નઝીરી અદાલત ગણાય છે.

જવાબ-6 → સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓ અને નિર્ણયો કાયમી દસ્તાવેજો ગણાય છે.

→ એ ચુકાદાઓ અને નિર્ણયો દેશના તમામ નાગરિકો અને દેશની બધી અદાલતો ને માટે બંધન કરતા હોય છે તેમ જ તેમને નમુના રૂપ ગણી બીજી અદાલતો તેમને આધારે ચુકાદાઓ આપે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત દરેક પ્રકારના મુકદ્દમામાં આપેલ ચુકાદાની નોંધ રાખે છે અને તેને ગેજેટમાં પ્રકાશિત કરે છે. ઉપર દર્શાવેલા કારણો સર્વોચ્ચ અદાલત નઝીરી અદાલત ગણાય છે.

પ્રકરણ-13

1. "ભારત 'સંસ્કૃતિનું સમન્વયતીર્થ' બન્યું છે." સમજાવો.

જવાબ-1 બધા ધર્મો, જાતિઓ અને પ્રજા પ્રત્યે સમભાવ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું આગવું લક્ષણ છે. આથી કોઈ પણ ધર્મ પાળતી પ્રજા કે જાતિ માટે ભારતે મૈત્રીનાં દ્વાર ખુલ્લાં રાખીને સૌને આવકાર્યાં છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો દેહ હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે પ્રજાની સંસ્કૃતિઓના સુભગ સમન્વયમાંથી ઘડાયો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમન્વયકારી ભાવના રહેલી છે. તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જગતની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાનાં સાંસ્કૃતિક તત્ત્વોનું સંયોજન જોવા મળે છે. પરિણામે ભારત 'સંસ્કૃતિનું સમન્વયતીર્થ' બન્યું છે.

2. ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કેમ સરળ બન્યો છે?

જવાબ-2 (1) જગતનો બહુ મોટા ભાગનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સમુદ્રમાર્ગે થાય છે, એટલે જે દેશોને સમુદ્રકિનારાનો લાભ મળ્યો છે તે પોતાનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સરળતાથી વિકસાવી શકે છે. (2) ભારત લગભગ 7500 કિમી લાંબો સમુદ્રકિનારો અને મોકાનું

ભૌગોલિક સ્થાન ધરાવે છે. તેના સમુદ્રમાર્ગો નજીકના પશ્ચિમ એશિયા, દક્ષિણ એશિયા, દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને પૂર્વ આફ્રિકા તરફ જાય છે. આ ઉપરાંત, તેના લાંબા સમુદ્રમાર્ગો સુએઝની નહેરમાં થઈને યુરોપ, ઉત્તર આફ્રિકા અને ઉત્તર અમેરિકા; કેપ ઓફ ગુડ હોપ થઈને પશ્ચિમ આફ્રિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા અને ઈન્ડોનેશિયાની મલાક્કાની સામુદ્રધુનીમાં થઈને પેસિફિક મહાસાગર પસાર કરીને કેનેડા અને યૂ.એસ.એ. પહોંચી શકાય છે. આમ, સમુદ્રમાર્ગોનો બહોળો લાભમળવાથી ભારતનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સરળ બન્યો છે.

3. ભારત વૈવિધ્યસભર ભૂપૃષ્ઠ સાથી ધરાવે છે?

જવાબ-3

1)) ઉત્તર ભારતમાં નિક્ષિપ અને રૂપાંતરિત ખડકોથી બનેલી ઊંચી, વિશાળ પર્વતમાળા આવેલી છે. તેમાં ઊંચાં પર્વતશિખરો, ઉચ્ચપ્રદેશો, સાંકડી અને ઊંડી ખીણો, ઘાટ વગેરે આવેલાં છે. (2) ઉત્તરનું મેદાન સિંધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્ર જેવી મોટી નદીઓના કાંપની માટીનું બનેલું છે. તેની દક્ષિણે આવેલો ભારતનો બાકીનો ભાગ ભારતીય દ્વીપકલ્પ કહેવાય છે. (3) દક્ષિણનો દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ અગ્નિકૃત અને રૂપાંતરિત ખડકોનો બનેલો છે. તે દેશનો પ્રાચીનતમ ભૂ-ભાગ છે. તેમાં પ્રાચીન પર્વતશ્રેણીઓના અવશિષ્ટ ભાગો અને કપાયેલા ઉચ્ચપ્રદેશો છે. (4) ભારતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારે તટીય મેદાનો છે.

→ ઉપર દર્શાવેલાં ભૂ-સ્વરૂપોના વૈવિધ્યના આધારે કહી શકાય કે, ભારત વૈવિધ્યસભર ભૂપૃષ્ઠ ધરાવે છે.

4. નીચેના શબ્દોની સંકલ્પનાઓ સમજાવો :

(1) દ્વીપકલ્પ (2) અપસારી પ્લેટ

જવાબ-4

(1) દ્વીપકલ્પ : જેની ત્રણ બાજુએ સમુદ્ર કે પાણીનો વિશાળ જથ્થો હોય એવો ભૂખંડ 'દ્વીપકલ્પ' કહેવાય છે. દા. ત., દક્ષિણ ભારતનો દ્વીપકલ્પ, સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ, મલાયાનો દ્વીપકલ્પ વગેરે.

(2) અપસારી પ્લેટ : કેટલીક જગ્યાએ મૃદાવરણીય પ્લેટો એકબીજાથી અલગ અથવા દૂર થઈ રહી છે. આ પ્લેટો 'અપસારી પ્લેટ' કહેવાય છે. અપસરણની ક્રિયાથી ભૂપૃષ્ઠ પર સ્તરભંગ થાય છે.

5. સુએઝ નહેર શરૂ થવાથી ભારતને કયો લાભ થયો છે?

જવાબ-5 (1) રાતા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડતી સુએઝ નહેર ઈ. સ. 1869માં શરૂ થવાથી ભારત અને યુરોપ વચ્ચેનું અંતર આશરે 7000 કિમી જેટલું ઓછું થયું છે. તેથી જળમાર્ગે યુરોપ, યૂ.એસ.એ. અને કેનેડા સાથે વેપાર કરવામાં સમયની ઘણી બચત થઈ છે. (2) આ દેશો સાથે વિદેશ વ્યાપારમાં ખૂબ લાભ પ્રાપ્ત થયો છે.

6. મૃદાવરણીય પ્લેટો કેટલી છે અને કઈ કઈ છે, તે જણાવો.

જવાબ-6 મૃદાવરણીય પ્લેટો મુખ્ય સાત છે : (1) પેસિફિક પ્લેટ, (2) ઉત્તર અમેરિકન પ્લેટ, (3) દક્ષિણ અમેરિકન પ્લેટ, (4) યુરેશિયન પ્લેટ, (5) આફ્રિકન પ્લેટ, (6) ઈન્ડો-ઓસ્ટ્રેલિયન પ્લેટ અને (7) એન્ટાર્કટિક પ્લેટ.

પ્રકરણ-14

1. રૂપાંતરિત ખડકોની રચના સ્પષ્ટ કરો.

જવાબ-1 પૃથ્વીની ભૂસંચલન ક્રિયાને લીધે આગ્નેય અને પ્રસ્તર ખડકોનાં કણરચના, સ્તરરચના, બંધારણ, રંગ વગેરે મૂળભૂત

ગુણધર્મો રૂપાંતર પામીને જે ખડકો બને છે. તે 'રૂપાંતરિત ખડકો' કહેવાય છે. આ ખડકોની રચનામાં ગરમી અને દબાણ એ બે પરિબલો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

→ રૂપાંતરિત ખડકોમાંથી આરસપહાણ, ક્વાર્ટ્ઝાઇટ, ગ્રેફાઇટ, સ્લેટ, હીરા વગેરે ખનીજો મળી આવે છે.

2. નીચે દર્શાવેલ ખનીજો પૈકી કયા ખનીજો ધાતુમય છે અને કયા અધાતુમય તે કોષ્ટક સ્વરૂપે દર્શાવો :

ખનીજો : મેગ્નેશિયમ, યૂનાના પથ્થર, ગંધક, લોખંડ, સોનું, મેગેનીઝ, અબરખ, ચાંદી

ધાતુમય ખનીજ	અધાતુમય ખનીજ

જવાબ-2

ધાતુમય ખનીજ	અધાતુમય ખનીજ
મેગ્નેશિયમ, લોખંડ, સોનું , મેગેનીઝ , ચાંદી	યૂનાના પથ્થર, ગંધક , અબરખ

3. નીચેના શબ્દોની સંકલ્પનાઓ સમજાવો :

(1) બાંગર

(2) ખડક

જવાબ-3

(1) બાંગર : (1) તરાઈની દક્ષિણે નદીઓના જૂના કાંપનો થર 'બાંગર' કહેવાય છે. (2) કાંપના નિરંતર થતા જમાવને કારણે તે નવાં પૂરનાં મેદાનોથી થોડી ઊંચાઈએ આવેલા પગથિયા સમાન દેખાય છે.

(2) ખડક : પૃથ્વીના પોપડામાં કે ભૂ-કવચમાં આવેલા બધા જ ધન પદાર્થોને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીની ભાષામાં ખડક કહે છે.

4. જમીન-નિર્માણ કઈ રીતે થાય છે?

જવાબ-4 તાપમાનના મોટા ફેરફારો, વરસાદ, હિમ, હવા, વનસ્પતિ, જીવજંતુઓ વગેરે પરિબલોની અસરથી ખડકોનું ખવાણ થાય છે. તેનાથી ખડકોની ઉપરની સપાટીનો ભૂકો બની ભૂમિ-આવરણ રચાય છે. તેમાં ખડકોના ટુકડા, કાંકરા, માટી-રજ વગેરે હોય છે, જે 'રેગોલિથ' કહેવાય છે. તેમાં જૈવિક દ્રવ્યો, હવા અને પાણી ભળીને 'જમીન' બને છે.

5. ખડકોના મુખ્ય પ્રકારો જણાવો.

જવાબ-5 એક કે તેથી વધુ ખનીજોના બનેલા સંગઠિત પદાર્થને 'ખડક' કહે છે. ખડકો અતિ નક્કર સ્વરૂપ ધરાવતા હોય છે તેમ તદ્દન નરમ સ્વરૂપ પણ ધરાવતા હોય છે. ખડકો છિદ્રાળુ કે અછિદ્રાળુ તેમજ વજનમાં ભારે કે હલકા હોઈ શકે છે. વિવિધ પ્રક્રિયાઓના ફળસ્વરૂપે જુદા જુદા પ્રકારના ખડકોનું નિર્માણ થાય છે. ખડકો સામાન્ય રીતે નિશ્ચિત રાસાયણિક બંધારણ ધરાવતા નથી. તે મોટે ભાગે એક કરતાં વધુ ખનીજદ્રવ્યોના બનેલા હોય છે.

નિર્માણ ક્રિયાને આધારે ખડકોના નીચે મુજબ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો પડે છે :

(1) આગ્નેય ખડકો

(2) પ્રસ્તર અથવા નિક્ષેપકૃત ખડકો

(3) રૂપાંતરિત ખડકો

પ્રકરણ-17

1. કારણ આપો : જંગલો રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસ માટે ઉપયોગી છે.

જવાબ-1 → જંગલો ઈમારતી લાકડું, બળતણ અને વિવિધ પ્રકારની અન્ય વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. જંગલોમાં થતા વાંસમાંથી કાગળ, ટોપલા-ટોપલી, રમકડા, સાદડી, તેમજ ગૃહ સુશોભનની

વસ્તુઓ વગેરે છે. ચીડ ના રસમાંથી ટર્પેન્ટાઈન, દેવદાર અને ચીડના લાકડામાંથી રમત-ગમતના સાધનો, દિવાસળી, ચા અને દવાના પેકિંગની પેટીઓ, ચંદનમાંથી સુગંધીદાર તેલ અને સૌંદર્ય વર્ધક ચીજો, ટીમરૂના પાનમાંથી બીડી, જંગલોમાંથી વિવિધ ઔષધીઓ મળે છે.

→ જંગલો વનવાસી પ્રજાને આજીવિકા પૂરી પાડે છે.

→ આથી જંગલો રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસમાં ઉપયોગી છે.

2. જંગલવિનાશની અસરો ટૂંકમાં જણાવો.

જવાબ-2 જંગલોના આડેડ વિકાસથી -

→ પ્રદૂષણમાં વધારો થવો

→ વરસાદના પ્રમાણમાં ઘટાડો થવો

→ દુષ્કાળ પડવા

→ ગ્લોબલ વોર્મિંગ (Global Warming) - વૈશ્વિક તાપવૃદ્ધિ થવી

→ ગ્રીનહાઉસ ઇફેક્ટ (Greenhouse Effect) - હરિતગૃહ પ્રભાવની સમસ્યા સર્જવી

→ રણવિસ્તારોમાં વધારો થવો

→ વન્ય જીવો નિરાશ્રિત થવા

→ જમીનનું ધોવાણ થવું

→ નદીઓમાં પૂર આવવાં

→ કેટલાંક વન્ય પ્રાણીઓ લુપ્ત થવાં

→ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો હાસ થવો વગેરે માઠાં પરિણામો આપણા પર્યાવરણને ભોગવવાં પડ્યાં છે.

3. ઉષ્ણ કટિબંધીય વરસાદી જંગલોની વિશેષતાઓ જણાવો.

જવાબ-3 (1) અહીંનાં વૃક્ષોની ઊંચાઈ 60 મીટર કરતાં વધુ હોય છે. (2) ઝાડી-ઝાંખરાંના કારણે અહીં ભેજનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. (3) આ જંગલોમાં પાનખર ઋતુ હોતી નથી. (4) તે બારે માસ લીલાં રહે છે, તેથી તેમને 'નિત્ય લીલાં જંગલો' પણ કહે છે. (5) અહીંનાં વૃક્ષોનાં થડ જાડાં તથા તેમનું લાકડું કઠણ અને વજનદાર હોય છે.

4. ઉષ્ણ કટિબંધીય કાંટાળાં જંગલો વિશે માહિતી આપો.

જવાબ-4 (i) વિતરણ : ભારતમાં આ જંગલો 70 સેમી કરતાં ઓછા વરસાદવાળા પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે.

→ આ પ્રકારનાં જંગલો ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્ય પ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ, હરિયાણા અને પશ્ચિમઘાટના વર્ષાછાયાના કેટલાક વિસ્તારોમાં આવેલાં છે.

(ii) વૃક્ષો : ખજૂર, બોરડી, બાવળ, થોર, ખીજડો વગેરે અહીંનાં વૃક્ષો છે.

(iii) વિશેષતાઓ : આ વનસ્પતિનાં મૂળ લાંબાં, ઊંડાં અને પાણી મેળવવા માટે વર્તુળની ત્રિજ્યાઓની જેમ ચોતરફ ફેલાયેલાં હોય છે.

→ તેમનાં પાન નાનાં હોય છે, જેથી લાંબી સૂકી ઋતુમાં બાષ્પનિષ્કાસનની ક્રિયા મંદ થાય છે.

→ અહીંનાં જંગલોમાં વૃક્ષો છૂટાંછવાયાં હોય છે.

5. નીચેના શબ્દોની સંકલ્પના સમજાવો :

(1) ખરાઉ

(2) મેન્યુવ

જવાબ-5

(1) ખરાઉ : ખરાઉ એ ઉષ્ણ કટિબંધીય જંગલોનો એક પ્રકાર છે. આ જંગલોનાં વૃક્ષો પાનખર ઋતુમાં 6થી 8 અઠવાડિયાં દરમિયાન પોતાનાં પાંદડાં ખેરવી નાખે છે. તેથી આ જંગલો ઉષ્ણ કટિબંધીય ખરાઉ જંગલો કહેવાય છે.

આ જંગલો મોસમ પ્રમાણે પાંદડાં ખેરવતાં હોવાથી તેને 'મોસમી જંગલો' પણ કહે છે.

(2) મેન્ગ્રુવ : મેન્ગ્રુવ એટલે ભરતીનાં જંગલો. ભારતમાં દરિયાકિનારે નદીઓના મુખત્રિકોણપ્રદેશમાં મેન્ગ્રુવ જંગલો આવેલાં છે. બંગાળના ખાડીના કિનારાના પ્રદેશોમાં તેમજ ગુજરાતના કેટલાક સાગરકાંઠે દલદલીય વિસ્તારોમાં નાના પાયા પર 'મેન્ગ્રુવ' આવેલાં છે.

પ્રકરણ-21

1. કારણ આપો : પ્રાકૃતિક ખેતી દ્વારા ગૌવંશનું સંવર્ધન કરી શકાય છે.

જવાબ-1 ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય પવિત્ર અને માતા મનાય છે.

→ હિંદુ ધર્મની માન્યતા છે કે, ગાયના શરીરમાં તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓ વસે છે.

→ દેશી ગાયો પ્રાકૃતિક ખેતીનો મુખ્ય આધારસ્તંભ છે. દેશી ગાયના એક ગ્રામ ગોબરમાં ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં ઉપયોગી સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ હોય છે. એ જીવાણુઓ ખેતીમાં ખૂબ જ મહત્વના છે. તદુપરાંત, ગાયનાં મૂત્ર, દૂધ અને ઘીમાં પણ ઘણા ઔષધીય ગુણો રહેલા છે.

→ સામાન્યતઃ લોકો ગાયના વૈજ્ઞાનિક મહત્વ વિશે પૂરતી માહિતી કે સમજણ ધરાવતા નથી.

→ પ્રાકૃતિક ખેતી કરવાથી ગાયોને સાચા અર્થમાં માતાનો દરજ્જો મળશે તેમજ ખેડૂતો પણ સમૃદ્ધ બનશે.

→ આમ, પ્રાકૃતિક ખેતી કરવાથી ગાયનું મહત્વ વધશે અને ગાયની જરૂરિયાત વધતાં ગૌવંશનું સંવર્ધન થશે.

2. ખેતી-ખર્ચ વધવા પાછળનાં કોઈ પણ બે કારણો આપો.

જવાબ-2 ખેતી-ખર્ચ વધવા પાછળનાં મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છે :

→ પાકનું વધુ ઉત્પાદન મેળવવા માટે ખેતરમાં જરૂરિયાત કરતાં વધુ પ્રમાણમાં રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશકોનો ઉપયોગ કરવાથી વર્ષોવર્ષ ખેતી-ખર્ચ વધતો જાય છે.

→ વર્ષ દરમિયાન એકની એક જ જમીનમાં એક કરતાં વધારે પાક લેવા માટે સૂક્ષ્મ પોષક તત્ત્વોયુક્ત ખાતરો અને જમીન-સુધારકોની જરૂરિયાત સમયાંતરે વધતી ગઈ. પરિણામે ખેતી-ખર્ચ વધતો ગયો.

→ રાસાયણિક ખેતીના લીધે જમીન સખત થઈ જતાં વિવિધ પાકો લેવા માટે યાંત્રિક ખેતી-ખર્ચમાં વધારો થયો.

3. હરિયાણી ક્રાંતિ એટલે શું?

જવાબ-3 હાઇબ્રિડ બિયારણો (બિયારણની સુધારેલી જાતો), રાસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશકો, વીજ-વિતરણ, સિંચાઈ, કૃષિ વૈજ્ઞાનિકો, ખેડૂતોનો પ્રયંડ પુરુષાર્થ વગેરે પરિબળોથી કૃષિક્ષેત્રે અનાજ(મુખ્યત્વે ઘઉં અને ડાંગર)ના ઉત્પાદનમાં થયેલા અસાધારણ વધારાને 'હરિયાણી ક્રાંતિ' (Green Revoluion) કહેવામાં આવે છે.

4. ભારતીય સંસ્કૃતિને શા માટે 'ઋષિ-કૃષિની સંસ્કૃતિ' કહેવામાં આવે છે?

જવાબ-4 પ્રારંભિક જીવનમાં માનવી ખોરાકની શોધમાં જંગલમાં ભટકતું જીવન જીવતો હતો.

→ સમય જતાં માનવી નદીકિનારે ઝૂંપડીઓ બાંધીને રહેવા લાગ્યો અને ખેતીના વિવિધ પાકો ઉગાડતો થયો.

→ એ અરસામાં તે ઋષિઓના સંપર્કમાં આવ્યો. ઋષિઓના પરિશ્રમ

(કર્મયોગ) અને માર્ગદર્શનથી તે સમૃદ્ધમાં જીવવા લાગ્યો.

→ સામૂહિક જીવનમાંથી માનવીના જીવનમાં કુટુંબવ્યવસ્થા અને સમાજ-વ્યવસ્થાની રચના થઈ. આ સંસ્થાઓનો વિકાસ

થતાં માનવીના જીવનમાં માનવ સભ્યતા અને માનવ સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવી.

માનવી કૃષિપ્રધાન જીવન જીવવા લાગ્યો.

→ આમ, માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ઋષિઓનો અમૂલ્ય ફાળો રહ્યો હતો. તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિને 'ઋષિ-કૃષિની સંસ્કૃતિ' કહેવામાં આવે છે.

5. "પ્રાકૃતિક ખેતી કરવાથી પાણીની બચત થાય છે."

જવાબ-5 પ્રાકૃતિક ખેતીમાં પાકના અવશેષો(અવશિષ્ટ)ને ખેતરની જમીન પર પાથરવામાં આવે છે. તેથી જમીનની ભેજસંગ્રહ-શક્તિમાં વધારો થાય છે. પરિણામે પાણીની બચત થાય છે. આમ, પ્રાકૃતિક ખેતી કરવાથી પાણીની બચત થાય છે.

વિભાગ - C

પ્રકરણ-2

1. ટૂંક નોંધ લખો : રશિયન ક્રાંતિ

જવાબ-1 ઈ. સ. 1917ની રશિયન ક્રાંતિ વિશ્વના ઇતિહાસની એક મહત્વની ઘટના ગણાય છે.

→ રશિયાના ઝાર રાજાઓ આપખુદ હતા. તેઓ નિરંકુશ સત્તાઓ ભોગવતા હતા. ઝારના શાસનમાં પ્રજાને કોઈ અધિકાર ન હતો. રશિયાની પ્રજા ઝારશાહીના દમન નીચે કચડાતી હતી. ઝાર રાજાઓ એટલા બધા કઠોર હતા કે જો કોઈ વ્યક્તિ અધિકારની માગણી કરે તો તેની પર અત્યાચાર ગુજારવામાં આવતો અથવા તેને કાતિલ ઠંડી ધરાવતા સાઇબીરિયામાં મોકલી દેવામાં આવતો.

→ આમ, રશિયાની આપખુદ, નિરંકુશ અને અત્યાચારી ઝારશાહી દ્વારા પ્રજાને દુઃખ, ગરીબાઈ અને યાતના જ મળી.

→ રશિયાના ખેડૂતો, ખેતદાસો અને મજૂરોની મોટી વર્ગ રશિયાની સામંતશાહીથી કચડાતો હતો. તેઓ તેમના માલિકોનાં ખેતરોમાં કમરતોડ કાળી મજૂરી કરતા, છતાં તેમને પૂરતું વળતર મળતું નહોતું તેમની સ્થિતિ કંગાળ બની હતી.

→ 22 જાન્યુઆરી, 1905ને રવિવારના દિવસે સેન્ટ પિટ્સબર્ગના લોકો ફાઇર ગેપોન નામના પાદરીના નેતૃત્વ નીચે વિશાળ સરઘસ કાઢીને ઝાર નિકોલસ બીજાને આવેદનપત્ર આપવા માટે તેના મહેલે ગયા. તે નિઃશસ્ત્ર હતા. કેટલાક લોકોના હાથમાં ઝારની છબી હતી. તેમાં 'રશિયાનો ગોરો નાનો, પ્રભુ ઘણું જીવો' જેવાં સૂત્રો લખેલાં હતાં. આ લોકો પર ઝારે લશ્કર દ્વારા ગોળીબાર કરાવી હજારો નિર્દોષ લોકોને મારી નાખ્યા અને હજારોને ધાયલ કર્યા. સેન્ટ પિટ્સબર્ગના ઝારના મહેલ આગળનો બરફ લોહીથી લાલ થઈ ગયો. આ દિવસે રવિવાર હતો. તેથી એ દિવસ 'લોહિયાળ રવિવાર' તરીકે ઓળખાય છે.

→ ઈ. સ. 1905માં રશિયા અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં રશિયાનો પરાજય થયો. આથી ઝારશાહીની નબળાઈઓ ખુલ્લી પડી. રશિયાની પ્રજા ઉશ્કેરાઈ. તેણે ઝાર રાજા સામે ભારે દેખાવો કર્યા.

→ રોષે ભરાયેલી રશિયન પ્રજાને શાંત પાડવા ઝારે વર્ષોથી નહિ બોલાવેલી ડુમા (DUMA - ધારાસભા) બોલાવવાની જાહેરાત કરી. સમયાંતરે ડુમાની ચાર બેઠકો થઈ. પરંતુ તે પ્રજાને સંતોષ થાય એવાં પગલાં ભરે તે પહેલાં તેને બરખાસ્ત કરવામાં આવી.

→ 8 માર્ચ, 1917ના રોજ પેટ્રોગ્રાડના કામદારોએ હડતાલ પાડી. હડતાલને દબાવી દેવા માટે ઝાર નિકોલસ બીજાએ સૈન્ય

મોકલ્યું. પરંતુ સૈન્ય ગોળીબાર કરવાનો ઇન્કાર કર્યો. આ બનાવથી રશિયામાં ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ.

→ ઝારશાહીના પતન પછી કેરેન્સ્કીના નેતૃત્વ નીચેના મેન્શેવિક (લઘુમતી) પક્ષના હાથમાં સત્તા આવી. ઝારશાહીના પતનથી એકમાત્ર લેનિન સિવાય રશિયાના બધા લોકો ખુશ થયા હતા.

→ લેનિન માક્સવાદી વિચારસરણી મુજબ શ્રમજીવીઓના વર્ચસ્વમાં માનતો હતો; મેન્શેવિક પક્ષમાં મધ્યમવર્ગના લોકો વર્ચસ્વ ધરાવતા હતા. લેનિને બોલ્શેવિકો(બહુમતી)ને મેન્શેવિકો વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી નવેમ્બર, 1917માં સશસ્ત્ર ક્રાંતિ કરી સત્તા પ્રાપ્ત કરી, જે સમાજવાદી 'બોલ્શેવિક ક્રાંતિ' તરીકે જાણીતી બની.

→ આમ, રશિયામાંથી ઝારશાહીના 300 વર્ષ જૂના શાસનનો અંત આવ્યો. પ્રથમ વાર રશિયા ઝાર વિનાનું બન્યું.

2. ટૂંક નોંધ લખો : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ઘટનાઓ

જવાબ-2 1 ઓગસ્ટ, 1914ના રોજ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું.

→ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો બે જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયાં : (1) ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, રશિયા, ઇટાલી, જાપાન, સર્બિયા, અમેરિકા વગેરે 'મિત્રરાષ્ટ્રો'નું જૂથ અને (2) જર્મની, બલ્ગેરિયા, તુર્કી, હંગેરી, ઓસ્ટ્રિયા વગેરે 'ધરીરાષ્ટ્રો'નું જૂથ.

→ મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે 24 રાષ્ટ્રોએ અને ધરીરાષ્ટ્રોના પક્ષે 5 રાષ્ટ્રોએ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો.

→ યુદ્ધની શરૂઆતમાં જર્મનીએ યુરોપમાં નોંધપાત્ર વિજયો મેળવ્યા. તેણે ફ્રાન્સ અને રશિયાના સૈનિકોનો મોટી સંખ્યામાં સંહાર કર્યો. સબમરીન યુદ્ધ કરીને તેણે મિત્રરાષ્ટ્રોનાં અનેક જહાજો ડુબાડી દીધાં.

→ યુદ્ધમાં બંને જૂથોના પરસ્પર હવાઈ હુમલાઓ, ટેન્કો, ઝેરી ગેસ વગેરેના ઉપયોગ દ્વારા લાખો સૈનિકો અને નાગરિકો માર્યા ગયા.

→ ઈ. સ. 1917માં રશિયામાં ક્રાંતિ થઈ, તેથી રશિયા યુદ્ધમાંથી બહાર નીકળી ગયું.

→ આ સમયે જર્મની ખૂબ શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર હતું. તેણે અમેરિકાની લ્યુસિટાનિયા સ્ટીમરને ડુબાડી દીધી. આ ઘટનામાં અમેરિકાના 147 સૈનિકો માર્યા ગયા. આથી એપ્રિલ, 1917માં અમેરિકા યુદ્ધમાં મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે જોડાયું. તેની સાથે પનામા, ગ્રીસ, ક્યૂબા, ચીન, સિયામ વગેરે દેશો પણ મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે જોડાયાં. આથી મિત્રરાષ્ટ્રોની તાકાતમાં વધારો થયો.

→ અમેરિકાના સૈન્ય સામે જર્મનીનું સૈન્ય ટકી શક્યું નહિ. આથી સમગ્ર યુદ્ધનું પાસું પલટાઈ ગયું.

→ સપ્ટેમ્બર, 1918માં બલ્ગેરિયાએ; ઓક્ટોબર, 1918માં ઓસ્ટ્રિયાએ અને તુર્કીએ મિત્રરાષ્ટ્રોની શરણાગતિ સ્વીકારી.

→ જર્મનીનો સમ્રાટ કેસર વિલિયમ બીજો જર્મની છોડીને ભાગી ગયો.

→ જર્મન પ્રજાસત્તાકે 11 નવેમ્બર, 1918ના રોજ મિત્રરાષ્ટ્રોની શરણાગતિ સ્વીકારી, યુદ્ધવિરામ પર હસ્તાક્ષર કર્યાં. આમ, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો.

3. રાષ્ટ્રસંઘના ઉદ્દેશો જણાવો.

જવાબ-3 રાષ્ટ્રસંઘના મુખ્ય ઉદ્દેશો (હેતુઓ) નીચે પ્રમાણે હતા :

(1) આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવી. (2) દરેક રાષ્ટ્રે બીજા રાષ્ટ્રની અખંડિતતા જાળવવી. (3) દરેક રાષ્ટ્રે યુદ્ધનીતિનો ત્યાગ કરવો. (4) આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો વિકસાવવા. (5) આંતરરાષ્ટ્રીય ઝઘડાઓનો વાટાઘાટો દ્વારા કે મધ્યસ્થી દ્વારા શાંતિથી ઉકેલ લાવવો. (6) જો કોઈ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રસંઘની કે અન્યની મધ્યસ્થીની અવગણના કરશે તો રાષ્ટ્રસંઘ એ રાષ્ટ્રને 'બળવાખોર' રાષ્ટ્ર જાહેર કરશે અને સંઘનાં બધાં રાષ્ટ્રો તેની સાથે સંબંધો કાપી નાખશે. (7) ગરીબી, બેકારી, અજ્ઞાન અને

નિરક્ષરતા એ યુદ્ધનાં મૂળ કારણો હોવાથી તેમને દૂર કરવા બધાં સભ્યરાષ્ટ્રોએ પ્રયત્નો કરવા.

4. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો પૈકી જૂન 1919ની વર્સેલ્સની સંધિ વર્ણવો.

જવાબ-4 ઈ. સ. 1919માં ફ્રાન્સની રાજધાની પેરિસમાં મળેલાં મિત્રરાષ્ટ્રોએ 'શાંતિ પ્રક્રિયા' હાથ ધરી, જે 'પેરિસ શાંતિ સંમેલન' તરીકે પ્રસિદ્ધ બની. તેમાં 58 જેટલાં કમિશનો રચાયાં. તેમની 145 જેટલી બેઠકો યોજવામાં આવી હતી. આ શાંતિ સંમેલનમાં જર્મની સાથેની સમજૂતી વર્સેલ્સના શીશમહેલ(મિરર પેલેસ)માં કરવામાં આવી હતી. તેથી તે 'વર્સેલ્સની સંધિ' તરીકે ઓળખાઈ.

5. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટે જવાબદાર પરિબળો ટૂંકમાં જણાવો.

જવાબ-5 પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટેનાં જવાબદાર પરિબળો નીચે મુજબ હતાં :

1. આર્થિક પરિબળ : ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને સંસ્થાનવાદના ઝડપી ફેલાવાને લીધે યુરોપના દેશોને પુષ્કળ કાચા માલની જરૂર પડતી હતી.

→ 19મી સદીને અંતે જર્મનીએ એશિયા અને આફ્રિકાનાં બજારોમાં ઇંગ્લેન્ડ તથા ફ્રાન્સની તુલનામાં માલ ઓછી કિંમતે વેચવા માંડ્યો. આ રીતે તેણે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સનાં એશિયા તથા આફ્રિકાનાં બજારો તોડવા માંડ્યાં. પરિણામે જર્મનીને ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ સાથે તીવ્ર આર્થિક સ્પર્ધા થઈ.

2. લશ્કરવાદ : પાડોશી દેશોના આક્રમણના ભય અને શંકાથી ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, રશિયા વગેરે દેશોએ સ્વરક્ષણના બહાના હેઠળ પોતાનાં લશ્કર અને શસ્ત્રસામગ્રીમાં વધારો કરવા માંડ્યો.

→ આમ, આર્થિક સ્પર્ધામાં લશ્કરી સ્પર્ધા ઉમેરાતાં યુદ્ધનું વાતાવરણ સર્જાયું.

3. જૂથબંધીઓ - ગુપ્ત સંધિઓ : ઈ. સ. 1914 પહેલાં એક બાજુ જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, હંગેરી, બલ્ગેરિયા અને તુર્કીનું જૂથ, તો બીજી બાજુ ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, રશિયા અને જાપાનનું જૂથ રચાયું.

→ યુરોપની સત્તાઓ બે જૂથોમાં વહેંચાઈ ગઈ. આ બંને જૂથો વચ્ચે ઈર્ષ્યા, દુશ્મનાવટ, આશંકા, ભય, તિરસ્કાર અને સંઘર્ષની સ્થિતિ સર્જાઈ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું આ મહત્ત્વનું પરિબળ બન્યું.

4. ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદની ભાવના : બેલ્જિયમ અને ગ્રીસની સ્વતંત્રતા તેમજ ઇટાલી અને જર્મનીનું એકીકરણ થયું. યુરોપમાં આર્થિક ઈર્ષ્યાઓ, ખેંચતાણો, પ્રતિસ્પર્ધાઓ અને સામ્રાજ્યવાદની અત્યંત વૃદ્ધિને કારણે એકબીજાં રાષ્ટ્રોનાં હિતો ટકરાવા લાગ્યાં. યુરોપનાં આગળ પડતાં રાષ્ટ્રોએ પોતાની પ્રજાને ઉગ્ર અને આક્રમક દેશભક્તિના પાઠો શીખવ્યા, પોતાના દેશ માટે પ્રેમ અને બીજાં રાષ્ટ્રો પ્રત્યેની ધૃણાને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. જર્મનીનો સમ્રાટ કેસર વિલિયમ બીજો અત્યંત મહત્ત્વાકાંક્ષી અને સામ્રાજ્યવાદી હતો. તે 'વિશ્વપ્રભુત્વ'ની નીતિમાં માનતો હતો. તે પોતાની પ્રચંડ લશ્કરી તાકાતથી ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સને ડરાવીને પોતાનું ધાર્યું કરવા ઇચ્છતો હતો. વિલિયમની નીતિએ જર્મની અને સમગ્ર વિશ્વને યુદ્ધના મુખમાં ધકેલ્યું.

5. વર્તમાનપત્રોનો ફાળો: યુરોપનાં વર્તમાનપત્રોનાં આકરાં, ઉશ્કેરણીજનક, અતિશયોક્તિભર્યાં અને જૂઠાં લખાણોએ યુદ્ધની ભૂમિકા સર્જી.

6. યુદ્ધ અંગેનું તત્ત્વજ્ઞાન : યુરોપમાં બધે 'યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ'ની નીતિએ જોર પકડ્યું.

→ ટ્રિટસ્કે નામના જર્મન લેખકે 'શક્તિમાનને જ જીતવાનો હક છે.' અને 'યુદ્ધ એ રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાત છે.'ના સિદ્ધાંતો પ્રચલિત કર્યાં.

→ નીત્સે નામના જર્મન લેખકે યુદ્ધને 'પવિત્ર કાર્ય' ગણાવ્યું.

7. તાત્કાલિક કારણ : ઓસ્ટ્રિયાના રાજકુમાર આર્કડ્યુક ફર્ડિનાન્ડ અને તેની પત્નીનાં બોસ્નિયાની રાજધાની

સારાજેવોમાં સર્બિયાની 'કાળા હાથ' (બ્લેક હેન્ડ) નામની ઉગ્ર સંસ્થાના સભ્યે ખૂન કર્યાં.

→ આ ઘટના પાછળ સર્બિયાનો હાથ હોવાનો ઓસ્ટ્રિયાએ આક્ષેપ મૂક્યો અને 48 કલાકમાં તેના ગુનેગારને પકડી ઓસ્ટ્રિયા સમક્ષ હાજર કરવાનું સર્બિયાને આખરીનામું આપ્યું.

પ્રકરણ-3

1. વૈશ્વિક મહામંદી(ઈ. સ. 1929 - 1932)ના ઉદ્ભવની અસરો જણાવો.

જવાબ-1 → વિશ્વના મોટાભાગના રાષ્ટ્ર પર વૈશ્વિક મહામંત્રીની અસરો થઈ.

→ વિશ્વની મહાસત્તાક ગણાતા ગ્રેટ બ્રિટને પોતાના ચલણ પાઉન્ડ સામે અનામત રૂપે સોનાનો જથ્થો રાખવાની નીતિ ત્યજવી પડી.

→ અમેરિકા જેવા સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રમાં આર્થિક મંદીનું મોજુ ફરી વળ્યું.

→ અમેરિકામાં લાખો કામદારો બેકાર બન્યા.

→ વૈશ્વિક મંદીએ અમેરિકાની અર્થવ્યવસ્થાને નબળી પાડી.

→ વિશ્વના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અને ઉદ્યોગો મંદીની અસર નીચે આવ્યા.

2. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સામાન્ય સભા વિશે ટૂંક નોંધ લખો.

જવાબ-2 સામાન્ય સભા (General Assembly) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સૌથી મોટું અંગ છે. તે બધાં સભ્યરાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી છે.

→ સામાન્ય સભાની 2/3 બહુમતી અર્થાત્ સલામતી સમિતિની ભલામણથી જગતનું કોઈ પણ રાષ્ટ્ર સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સભ્યપદ મેળવી શકે છે.

→ દરેક રાષ્ટ્ર સામાન્ય સભામાં પોતાના પાંચ પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે છે. પરંતુ દરેક રાષ્ટ્રને એક જ મત આપવાનો અધિકાર છે.

→ હાલમાં (ઈ. સ. 2016માં) સામાન્ય સભામાં સભ્યોની કુલ સંખ્યા 193 છે.

→ સામાન્ય સભા કોઈ સામાન્ય બાબત પર સાદી બહુમતીથી ઠરાવ પસાર કરે છે. પરંતુ મહત્વના પ્રશ્ને હાજર રહેલા સભ્યરાષ્ટ્રોની 2/3 બહુમતીથી ઠરાવ પસાર કરવામાં આવે છે.

મુખ્ય કાર્યો:

(1) આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોને લગતી કોઈ પણ બાબત પર સામાન્ય સભા ચર્ચા કરી સલાહ, સૂચનો કે ભલામણો કરે છે.

(2) દર વર્ષે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના મહામંત્રીએ રજૂ કરેલા અંદાજપત્રને તે મંજૂર કરે છે અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના દરેક અંગના ખર્ચની રકમોની ફાળવણી કરે છે.

(3) વિશ્વનાં રાષ્ટ્રોના આર્થિક વિકાસ, માનવ-અધિકાર, નિઃશસ્ત્રીકરણ તેમજ વર્તમાન સમયના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ વગેરે બાબતો અંગે સામાન્ય સભા કામ કરે છે.

(4) તે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનાં વિવિધ અંગોના સભ્યોની ચૂંટણી કરે છે.

(5) તે દર વર્ષે પોતાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી કરે છે.

→ સામાન્ય સભાને વિશ્વની સંસદ (World Parliament - વર્લ્ડ પાર્લિમેન્ટ) કહી શકાય.

→ સામાન્ય સભાનું વડું મથક ન્યૂ યોર્કમાં છે.

3. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના ઉદ્ભવ માટેનાં જવાબદાર પરિબળો પૈકી 'વર્સેલ્સની સંધિ' અને રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતા વિશે જણાવો.

જવાબ-3 રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતા : ઈટાલી, જાપાન અને જર્મની જેવાં રાષ્ટ્રો તેમની સામ્રાજ્ય-લાલસા સંતોષવા નાનાં અને નબળાં રાષ્ટ્રો પર આક્રમણો કરવા લાગ્યાં.

→ રાષ્ટ્રસંઘને લશ્કરી પીઠબળ ન હોવાથી એ આક્રમણો રોકવામાં તેને નિષ્ફળતા મળી.

વર્સેલ્સની સંધિ : જર્મનીને યુદ્ધ માટે જવાબદાર ગણી તેની પર 6.5 અબજ પાઉન્ડનો જંગી યુદ્ધદંડ નાખવામાં આવ્યો.

→ આ સંધિ મુજબ તેનો રુદ્ધ પ્રાંત ફ્રાન્સે પડાવી લીધો.

→ જર્મનીની હાઈન નદી આંતરરાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી.

→ જર્મનીના મોટા ભાગના સમૃદ્ધ ખનીજ પ્રદેશો પડાવી લેવામાં આવ્યા.

→ વર્સેલ્સની સંધિ જર્મની માટે અન્યાયી અને અપમાનજનક હતી.

→ તેથી જર્મનીના સરમુખત્યાર હિટલરે આ સંધિને 'કાગળનું ચીથરું' કહીને ફગાવી દેવાની પ્રજાને હાકલ કરી. તેથી જર્મનીની પ્રજાને યુદ્ધનું પ્રોત્સાહન મળ્યું.

→ વર્સેલ્સની સંધિમાં ઈટાલીની ઉપેક્ષા થઈ હોવાથી તે રોષે ભરાયું હતું. આ સંધિથી જાપાનને પણ ઘણો અસંતોષ હતો.

→ આમ, વર્સેલ્સની અન્યાયી સંધિમાં જ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં બી વવાયાં હતાં.

4. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામતી સમિતિ વિશે ટૂંક નોંધ લખો.

જવાબ-4 → સલામતી સમિતિ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સૌથી મહત્વનો અંગ છે, તે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની કારોબારી છે.

→ તે 15 સભ્યોની બનેલી છે જેમાં યુ.એસ.એ, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને ચીન આ પાંચ તેના કાયમી સભ્યો છે. અને બાકીના 10 બિન કાયમી સભ્યો છે.

→ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના બંધારણે પાંચ કાયમી સભ્યોને ઠરાવનો નિષેધ કરવાનો વિશેષ અધિકાર આપ્યો છે. એ અધિકારને નિષેધાધિકાર કે વીટો કહેવામાં આવે છે.

→ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવા માટે સલામતી સમિતિને વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

→ સભ્ય રાષ્ટ્રો વચ્ચે યુદ્ધ થયું હોય તો તે લવાદી કે વાટાઘાટો દ્વારા તેનો અંત લાવવા પ્રયાસો કરે છે.

5. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના અંગ તરીકે આર્થિક-સામાજિક સમિતિની સમજ

જવાબ-5 સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની આ સમિતિ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે.

→ તેની કુલ સભ્યસંખ્યા 54 છે. સામાન્ય સભા તેમની ચૂંટણી દર ત્રણ વર્ષે માટે કરે છે. દર વર્ષે 1/3 ભાગના સભ્યો નિવૃત્ત થાય છે અને તેટલા જ નવા સભ્યો ચૂંટાય છે.

→ આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ - ઈકોસોક (Economic and Social Council-ECOSOC) તે જગતના દેશોની આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આરોગ્યવિષયક બાબતોનો અભ્યાસ કરી અહેવાલો તૈયાર કરે છે અને તેમના વિકાસ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની ભલામણ કરે છે.

→ તે ધર્મ, જાતિ કે પ્રદેશના ભેદભાવ વિના જગતની પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાના પ્રયત્નો કરે છે.

→ આ સમિતિની દેખરેખ નીચેની તેની પેટાસમિતિઓ (સંસ્થાઓ) વિશ્વભરમાં કામ કરે છે :

→ 'હુ' - વિશ્વ-આરોગ્ય સંસ્થા (World Health Organization - WHO) : તે વિશ્વના બધા લોકોની તંદુરસ્તીનું ધોરણ સુધારવાનું કામ કરે છે.

→ આંતરરાષ્ટ્રીય બેન્ક અને નાણાં ભંડોળ (International Monetary Fund - IMF) : તે વિશ્વમાં નાણાકીય સ્થિરતા સ્થાપવાનું કામ કરે છે.

→ 'ફાઓ' : આંતરરાષ્ટ્રીય અન્ન અને કૃષિ સંસ્થા (Food and Agriculture Organization - FAO) : તે દુનિયાના બધા દેશોમાં કૃષિ-ઉત્પાદનો, જંગલો, માછલીઓ વગેરેનું ઉત્પાદન વધારવાનું તેમજ પોષણનું ધોરણ ઊંચું લાવવાનું કામ કરે છે.

→ **યુનિસેફ** : સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું બાળકો માટેનું આકસ્મિક મદદ ભંડોળ (United Nations International Children's Emergency Fund - UNICEF) : તે વિશ્વનાં બાળકોનું સ્વાસ્થ્ય સુધારવા પૌષ્ટિક આહારની અને બાળકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

→ **યુનેસ્કો** : સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની શૈક્ષણિક, વૈજ્ઞાનિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થા (United Nations Educational Scientific Cultural Organization - UNESCO) : તે દુનિયાના બધા દેશોમાં શૈક્ષણિક, વૈજ્ઞાનિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર વધારવાનું કામ કરે છે.

પ્રકરણ-9

1. ટૂંક નોંધ લખો : સમાનતાનો હક

જવાબ-1 સમાનતા એ લોકશાહીનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે.

→ સમાનતાના હક દ્વારા બધા નાગરિકોને કાયદાની સમાનતા તેમજ કાયદાનું સમાન રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.

→ ભારતમાં ધર્મ, વંશ, જાતિ, લિંગ, જ્ઞાતિ, ભાષા, રંગ કે જન્મસ્થળના કોઈ પણ ભેદભાવ વિના દરેક નાગરિકને સમાનતાનો હક મળેલો છે.

→ આ હક સરકારી નોકરીઓ, ધંધો, જાહેર રોજગાર, હોદ્દાની પ્રાપ્તિ, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, જાહેર સ્થળનો ઉપયોગ, સામાજિક જીવન વગેરેની બાબતમાં દરેક નાગરિકને સમાનતા આપે છે.

→ દેશની અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને સામાજિક દષ્ટિએ પછાત મનાતા વર્ગો માટે રાજ્ય સરકાર ખાસ જોગવાઈઓ કરે તો તે સમાનતાના હકનો ભંગ ગણાશે નહિ.

→ આ વર્ગો માટે સરકારી નોકરીઓમાં તેમજ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે.

→ ભારતીય સમાજનું કલંક ગણાતી અસ્પૃશ્યતાને બંધારણે નાબૂદ કરી છે. તેથી અસ્પૃશ્યો કે અન્ય પછાત જાતિઓના લોકોને અછૂત ગણી તેમનો તિરસ્કાર કરી શકાશે નહિ, અસ્પૃશ્યતાનું આચરણ સજાપાત્ર ગુનો બને છે.

→ સમાજમાં કૃત્રિમ ભેદભાવ સર્જતા ઇલકાબો અને ખિતાબો નાબૂદ કરવામાં આવ્યા છે.

2. ટૂંક નોંધ લખો : શોષણ સામેનો હક

જવાબ-2 આ હક દ્વારા શોષણવિહીન સમાજની સ્થાપનાનો બંધારણનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો છે.

→ આ હક દ્વારા દરેક નાગરિકને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં શોષણ સામે રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.

→ આ હક દ્વારા ગુલામીની પ્રથા, ફરજિયાત વેઠપ્રથા, બાળમજૂરી, લોહીનો વેપાર વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. આ બધા પ્રકારના શોષણને સજાપાત્ર ગુનો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે.

→ કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે વિના વેતને કે લઘુત્તમ વેતનથી ઓછા વેતને ફરજિયાત કે બળજબરીપૂર્વક કામ કરાવવું એ શિક્ષાપાત્ર ગુનો બને છે.

→ આ હક મુજબ, 14 વર્ષથી નીચેની ઉંમરનાં બાળકોને કારખાનાંમાં, ખાણોમાં કે અન્ય જોખમભરેલાં સ્થાને નોકરીમાં રાખવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. બાળમજૂરી કાનૂન હેઠળ આ પ્રકારના શોષણને સજાપાત્ર ગુનો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે.

→ માલિકો મજૂરોનું શોષણ ન કરે તે માટે પણ બંધારણમાં ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

→ આ હક વ્યક્તિના ગૌરવનો સ્વીકાર અને રક્ષણ કરે છે.

3. રાજકીય અને વિદેશી સંબંધો વિશેના સિદ્ધાંતો જણાવો.

જવાબ-3 રાજ્ય ગ્રામપંચાયતોની સ્થાપના કરવા આવશ્યક પગલાં ભરશે તેમજ તેમની સત્તા અને તેમના અધિકારોમાં વધારો કરશે. ગ્રામપંચાયતોના નિભાવ માટે રાજ્ય તેમને નાણાકીય મદદ કરશે.

→ ન્યાયાધીશો નિષ્પક્ષ, નિર્ભિક અને નીડરતાથી ન્યાય આપી શકે એ માટે રાજ્ય તેની સેવાઓમાં ન્યાયતંત્રને કારોબારીથી અલગ અને સ્વતંત્ર રાખવા પગલાં ભરશે.

→ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ, સલામતી અને વિકાસ માટેના દરેક પ્રયત્નમાં રાજ્ય પૂરતો સહકાર આપશે.

→ બધા દેશો સાથે મૈત્રી અને ભાઈચારાના સંબંધો રાખવા.

→ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા અને બીજા દેશો સાથેના કરારોને માન આપવું અને તેનું પાલન કરવું.

→ આંતરરાષ્ટ્રીય ઝઘડાઓનું યુદ્ધને બદલે ચર્ચાઓ અને લવાદોના શાંતિમય માર્ગો દ્વારા નિરાકરણ થાય એ માટે પ્રયત્નો કરવા.

→ વિશ્વમાં દરેક રાષ્ટ્રનું સાર્વભૌમત્વ જળવાય અને રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સંબંધો ગૌરવપ્રદ બને એ માટે પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા.

4. મૂળભૂત હકો અને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

જવાબ-4

મૂળભૂત હકો	રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો
1. મૂળભૂત હકોની ભૂમિકા કાનૂની છે.	1. રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની ભૂમિકા નૈતિક છે.
2. તેમને અદાલતનું રક્ષણ મળે છે.	2. તેમને અદાલતનું રક્ષણ મળતું નથી.
3. તેમનો અમલ કરવા રાજ્ય બંધાયેલ છે.	3. તેમનો અમલ કરવા રાજ્ય બંધાયેલ નથી.
4. તે કટોકટીના સમયમાં મોકૂફ રાખી શકાય છે કે તેમના ઉપર નિયંત્રણ મૂકી શકાય છે.	4. તેમનો અમલ રદ કરવામાં કે સ્થગિત કરવામાં આવતો નથી. તેમની ઉપર નિયંત્રણ મૂકી શકાતું નથી.
5. તેમનું સ્વરૂપ નકારાત્મક છે. તે રાજ્યની સત્તા પર અમુક બંધનો મૂકે છે અને અમુક કાર્યો નહિ કરવાનું ફરમાવે છે.	5. તેમનું સ્વરૂપ હકારાત્મક છે. તે રાજ્યને સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી સ્થાપવા માર્ગદર્શન આપે છે.
6. મૂળભૂત હકોનો સમગ્ર ઝોક નાગરિકોના વ્યક્તિત્વના વિકાસ પર છે.	6. રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો સમગ્ર ઝોક સમાજવ્યવસ્થાના પરિવર્તન પર છે.
7. તે રાજ્ય અને નાગરિકોના સંબંધોની ચર્ચા કરે છે.	7. તે રાજ્યની આંતરિક નીતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યનીતિની ચર્ચા કરે છે.

5. વાજબી નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ એટલે શું?

જવાબ-5 સ્વતંત્રતાના હક દ્વારા ભારતનો દરેક નાગરિક પોતાના વિચારોને વાણી અને લેખન દ્વારા રજૂ કરી શકે છે.

→ પરંતુ કોઈ પણ નાગરિક આ હકનો અમર્યાદિત અને નિરંકુશપણે ઉપયોગ કરી શકે નહિ.

→ ભારતના બંધારણે આ હક દ્વારા આપેલી સ્વતંત્રતાઓ બધા નાગરિકોએ કેટલીક મર્યાદાઓ હેઠળ ભોગવવાની હોય છે.

→ ભારતનું સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતા, જાહેર શાંતિ અને સલામતી, વિદેશો સાથે મૈત્રીભર્યા સંબંધો, અદાલતનો તિરસ્કાર, બદનક્ષી, હિંસક ઉશ્કેરણી વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં

રાખી નાગરિકની સ્વતંત્રતાઓ પર રાજ્ય કાયદા દ્વારા મર્યાદાઓ અને નિયંત્રણો મૂકી શકે છે.

→ ભારતનો નાગરિક શાંતિથી અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાની, જાહેર સભા ભરવાની અને સરઘસો કાઢવાની સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. પરંતુ કોઈ પણ નાગરિકને રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ (હાઇવે) અને રેલમાર્ગ પર સરઘસ કાઢવાનો અધિકાર મળતો નથી.

→ નાગરિકો મંડળો, સંસ્થાઓ અને સંઘો સ્થાપવાની સ્વતંત્રતા કેટલાંક નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ હેઠળ ભોગવી શકે છે.

→ બધા નાગરિકો જાહેર હિત જોખમાય નહિ એ રીતે ધંધો કે વ્યવસાય કરવાનો હક ભોગવી શકે છે. રાજ્ય ધંધો કે વ્યવસાય અને રોજગાર માટેની લાયકાતનાં ધોરણો નક્કી કરી શકે છે.

પ્રકરણ-11

1. કારણ આપો : લોકઅદાલતો આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે.

જવાબ-1 → સ્થાનિક કક્ષાએ સમાજના ગરીબ અને શોષિત લોકોને સરળ રીતે ઝડપી અને સસ્તો ન્યાય મળે એ હેતુથી લોક અદાલતો નું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

→ લોક અદાલતોમાં સ્થળ પર જ બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરાવવામાં આવે છે. અહીં બંને પક્ષોનો હિત અને માન જળવાય છે. બંને પક્ષોમાંથી કોઈની જીત કે હાર હોતી નથી. આ બધા કારણોસર લોક અદાલતો આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે.

2. સર્વોચ્ચ અદાલતની મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર હેઠળની સત્તાઓ વિશે જણાવો.

જવાબ-2 સર્વોચ્ચ અદાલત મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર હેઠળ નીચે પ્રમાણે સત્તાઓ ભોગવે છે :

→ તે સંઘસરકાર કે સંઘના એક કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચેના ઝઘડા કે મતભેદોનો નિકાલ લાવે છે.

→ એક તરફ સંઘસરકાર તથા એકથી વધારે રાજ્યો અને બીજી તરફ સંઘનાં એકથી વધુ રાજ્યો હોય, તો સર્વોચ્ચ અદાલત તેમની વચ્ચેના મતભેદોનો નિકાલ કરે છે.

→ તે સંઘનાં બેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચેના મતભેદોનો નિકાલ લાવે છે.

→ તે સંઘસરકારની કોઈ પણ કાયદાકીય કે બંધારણીય કાયદેસરતાને લગતા તમામ પ્રશ્નો અંગેના ચુકાદા આપે છે.

→ તે નાગરિકોના મૂળભૂત હકોનું રક્ષણ અને જતન કરે છે. મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ તે હાજર હુકમ, મનાઈ હુકમ, અધિકારભંગ હુકમ, પ્રતિબંધ હુકમ, કર્તવ્ય હુકમ વગેરે હુકમો કાઢવાની સત્તા ધરાવે છે.

→ સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદા આખરી હોય છે, તેને અન્યત્ર પડકારી શકાતા નથી. તે બધા માટે શિરોમાન્ય હોય છે.

3. ટૂંક નોંધ લખો : નઝીરી અદાલત

જવાબ-3 જે અદાલતના ચુકાદાની નોંધ (Records) પુરાવાનું મૂલ્ય ધરાવે છે અને જ્યારે તે રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તેની કાયદેસરતા સામે કોઈ વાંધો લઈ શકાતો નથી, તેને નઝીરી અદાલત (Court of Records) કહેવામાં આવે છે.

→ સર્વોચ્ચ અદાલત નઝીરી અદાલત તરીકે નીચે મુજબ અધિકારો ધરાવે છે :

→ જુદી જુદી અદાલતોએ આપેલા ચુકાદાઓ, કાયદાનાં અર્થઘટનો, સ્વીકારવામાં આવેલી પ્રજ્ઞાલિકાઓ વગેરેને સર્વોચ્ચ અદાલત દસ્તાવેજો સ્વરૂપે સાચવે છે.

→ એ ચુકાદાઓને નમૂનારૂપ ગણી બીજી અદાલતો તેમને આધારે ચુકાદા આપે છે.

→ સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયો અને ચુકાદાઓ આખરી ગણાય છે. તેમની વિરુદ્ધ અપીલ થઈ શકતી નથી.

→ સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયો અને ચુકાદા દેશના તમામ નાગરિકોને અને દેશની બધી અદાલતોને માટે બંધનકર્તા હોય છે.

→ સર્વોચ્ચ અદાલત દેશની તમામ અદાલતોની કાર્યવાહી માટે નિયમો ઘડે છે. એ નિયમોનું પાલન કરવાનું બધી અદાલતો માટે અનિવાર્ય છે.

→ તેના નિર્ણયો અને ચુકાદાઓનો ભંગ કરનારને તે સર્વોચ્ચ અદાલતના તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરી શકે છે.

→ સર્વોચ્ચ અદાલત દરેક પ્રકારના કેસમાં આપેલા પોતાના ચુકાદાની નોંધ (Record) રાખે છે અને પ્રકાશિત કરે છે.

4. ટૂંક નોંધ લખો : વડી અદાલતનું અપીલી ક્ષેત્રાધિકાર

જવાબ-4 રાજ્યની વડી અદાલતના હકૂમતમાં રહેલી અને તેના અંકુશ નીચે કામ કરતી અદાલતોના ચુકાદાઓ વિરુદ્ધની અપીલો સાંભળવાના વડી અદાલતના અધિકારને 'અપીલી ક્ષેત્રાધિકાર' કહે છે.

→ વડી અદાલત તેના તાબાની અદાલતો કે ટ્રિબ્યૂનલોના ચુકાદા વિરુદ્ધની અપીલો સાંભળે છે.

→ જિલ્લાની ફોજદારી અદાલત(સેશન્સ કોર્ટ)ના ન્યાયાધીશે આરોપીને તેના ગુના માટે ચાર વર્ષ કરતાં વધારે વર્ષની સજા કરી હોય, એવા ચુકાદા વિરુદ્ધ પક્ષકાર વડી અદાલતમાં અપીલ કરી શકે છે.

→ ફોજદારી અદાલતે (સેશન્સ કોર્ટ) કોઈ આરોપીને તેની નીચેની ફોજદારી અદાલતના ચુકાદા વિરુદ્ધ હત્યાના આરોપસર મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવી હોય, તેવા કેસમાં વડી અદાલતમાં અપીલ કરી શકાય છે.

→ ટ્રિબ્યૂનલના ચુકાદાથી નારાજ થયેલ પક્ષકારો વડી અદાલતમાં અપીલ કરીને ન્યાય મેળવી શકે છે.

→ પોતાના તાબા હેઠળની કોઈ અદાલતમાં નિકાલ થયા વિના પડી રહેલા કેસમાં બંધારણના અર્થઘટનસંબંધી પ્રશ્ન રહેલો છે, એમ વડી અદાલતને જણાય ત્યારે તે એ કેસને પોતાની અદાલતમાં તબદીલ (Transfer) કરીને તેનો નિકાલ કરી શકે છે.

5. ટૂંક નોંધ લખો : ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા

જવાબ-5 દેશના કારોબારી તંત્રની લાગવગ, શેહ-શરમ, લાલચ કે દબાણમાં આવ્યા વિના ન્યાયાધીશો નિષ્પક્ષ, તટસ્થ, પ્રામાણિકપણે અને નિર્ભય રીતે ન્યાય આપી શકે-પોતાની ફરજો બજાવી શકે તેમજ લોકોને સાચો, પારદર્શી અને ઝડપી ન્યાય આપી શકે તે માટે ન્યાયતંત્રને કારોબારીથી સ્વતંત્ર રાખવામાં આવ્યું છે.

→ ભારતના બંધારણમાં ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા માટે કેટલીક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

→ અલબત્ત, કારોબારી તંત્ર દ્વારા નિયત કરવામાં આવેલાં લાયકાતનાં ધોરણોને આધારે તેમજ સુસ્થાપિત વિધિ મુજબ બંધારણીય જોગવાઈઓને આધીન રહીને ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. પરંતુ કારોબારી તંત્ર તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકતું નથી.

→ ન્યાયાધીશો 65 વર્ષની ઉંમર સુધી પોતાના હોદ્દા પર રહી શકે છે. તેમના પગાર-ભથ્થાં, નોકરીની શરતો, બઢતી, બદલી, નિવૃત્તિના લાભો, પેન્શનફંડ વગેરે બાબતોમાં કોઈ ફેરફાર થઈ શકતો નથી.

→ ન્યાયાધીશોની ફરજ દરમિયાન તેમના વર્તન અંગે સંઘની સંસદમાં કે રાજ્યની વિધાનસભામાં ચર્ચા કે ટીકાત્મક સમીક્ષા થઈ શકતી નથી.

પ્રકરણ-12

1. તફાવત સમજાવો : રાષ્ટ્રીય પક્ષો અને પ્રાદેશિક પક્ષો

જવાબ-1

રાષ્ટ્રીય પક્ષો	પ્રાદેશિક પક્ષો
<p>➤ જે રાજકીય પક્ષોનું કાર્યક્ષેત્ર સમગ્ર દેશમાં વિસ્તરેલું હોય તે રાષ્ટ્રીય પક્ષો કહેવાય છે.</p> <p>➤ કોઈ રાષ્ટ્રીય કે પ્રાદેશિક પક્ષને માન્યતા આપવા માટે ચૂંટણી પંચે ચોક્કસ ધોરણો નક્કી કર્યા છે.</p> <p>➤ આપણા દેશમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ (INC), ભારતીય જનતા પક્ષ (BJP), કોમ્યુનેટ્સ પાર્ટી ઓફ ઇન્ડિયા (CPI), બહુજન સમાજવાદી પાર્ટી (BSP) વગેરે રાષ્ટ્રીય પક્ષો છે.</p>	<p>➤ જે રાજકીય પક્ષોનું કાર્યક્ષેત્ર એક જ રાજ્ય કે પ્રદેશ પૂરતું સીમિત હોય તો તે પ્રાદેશિક પક્ષો કહેવાય છે.</p> <p>➤ જે રાજકીય પક્ષનો પ્રભાવ માત્ર અમુક રાજ્ય કે પ્રદેશ પૂરતો મર્યાદિત હોય તેને ચૂંટણી પંચ પ્રાદેશિક પક્ષ તરીકે માન્યતા આપે છે.</p> <p>➤ પંજાબનો અકાલીદળ, બિહારનો રાષ્ટ્રીય જનતા દળ, ઉત્તર પ્રદેશનું સમાજવાદી પક્ષ, જમ્મુ કશ્મીરનો નેશનલ કોન્ફરન્સ, મહારાષ્ટ્રની શિવસેના, દિલ્હીની આમ આદમી પાર્ટી વગેરે પ્રાદેશિક રાજકીય પક્ષો છે.</p>

2. તફાવત સમજાવો: મુદ્દિત માધ્યમો અને વીજાણુ માધ્યમો

જવાબ-2

મુદ્દિત માધ્યમો	વીજાણુ માધ્યમો
<p>1. વિવિધ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થતાં દૈનિક વર્તમાનપત્રો, અઠવાડિકો, પાક્ષિકો, માસિકો, વિશિષ્ટ વિષયનાં સામયિકો, વિવિધ વિષયોનાં ચર્ચાપત્રો, વિશિષ્ટ લેખો વગેરે લોકમત ઘડનારાં મુદ્દિત માધ્યમો છે.</p> <p>2. આ માધ્યમોમાં રજૂ થતા સમાચારો, મંતવ્યો, અભિપ્રાયો વગેરે વાંચીને વિવિધ વિચારસરણી ધરાવતા લોકો એક જ ઘટના કે પ્રસંગ વિશે જુદાં જુદાં તારણો પર આવે છે.</p>	<p>1. રેડિયો, ટેલિવિઝન, ફિલ્મો વગેરે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમો લોકમત ઘડનારાં વીજાણુ માધ્યમો છે. આપણા દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો કરતાં રેડિયો અને ટેલિવિઝનનું મહત્ત્વ વધુ છે.</p> <p>2. રેડિયો અને ટેલિવિઝન દ્વારા દેશ અને દુનિયાની અગત્યની ઘટનાઓ ઘરેઘર પહોંચી જાય છે. સિનેમાના પડદા પર ફિલ્મો દ્વારા દેશની સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓ સચિત્ર રજૂ કરીને તેમની સામે અસરકારક લોકમત ઊભો કરી શકાય છે.</p>

3. "મતદાર લોકશાહીને જીવંત રાખે છે." વિધાન સમજાવો.

જવાબ-3 ચૂંટણી લોકશાહીનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. લોકશાહી સરકારની રચના જ ચૂંટણી દ્વારા થાય છે. ચૂંટણીઓમાં મતદારો પોતાના મતાધિકારનો ઉપયોગ કરીને પોતાની પસંદગીના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટે છે. મતદારોએ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ મતદારો વતી રાજ્યવહીવટ ચલાવે છે. તેથી મતદારો જેવા પ્રતિનિધિઓ ચૂંટે છે. એવું રાજતંત્ર રચાય છે. લોકશાહી સરકારની સફળતા અને અસરકારકતાનો આધાર મતદારોએ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ પર રહે છે. આમ, મતદાર લોકશાહીમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આથી કહી શકાય કે, મતદાર લોકશાહીને જીવંત રાખે છે.

4. "પ્રસાર માધ્યમો એ લોકમત કેળવવાનું સઘન માધ્યમ છે." વિધાન સમજાવો.

જવાબ-4 મુદ્દિત માધ્યમો અને વીજાણુ માધ્યમો લોકમતના ઘડતરમાં ફાળો આપતાં બે મુખ્ય માધ્યમો છે.

→ દૈનિક વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, વિવિધ સમસ્યા અંગેનાં ચર્ચાપત્રો, વિશિષ્ટ લેખો વગેરે લોકમત ઘડનારાં મુદ્દિત માધ્યમો છે. આ માધ્યમોમાં રજૂ થતા સમાચારો, મંતવ્યો, અભિપ્રાયો વગેરે વાંચીને વિવિધ વિચારસરણી ધરાવતા લોકો એક જ ઘટના કે પ્રસંગ વિશે જુદાં જુદાં તારણો પર આવે છે.

→ રેડિયો, ટેલિવિઝન અને ફિલ્મો લોકમત ઘડનારાં વીજાણુ માધ્યમો છે. રેડિયો અને ટેલિવિઝનના માધ્યમ દ્વારા દેશ અને દુનિયાની મહત્ત્વની ઘટનાઓ દરેક ઘરમાં પહોંચી જાય છે. સિનેમાના પડદા પર ફિલ્મો દ્વારા અસ્પૃશ્યતા, દહેજપ્રથા, સ્ત્રીઓનું શોષણ, નિરક્ષરતા, ગરીબી વગેરે સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓ સચિત્ર રજૂ કરીને તેમની સામે અસરકારક લોકમત ઊભો કરી શકાય છે. ટેલિવિઝન પર રજૂ થતી બાબતો સમાજ અને દેશની અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ વિશે લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. તે પ્રજાને કોઈ ને કોઈ સંદેશો આપે છે. લોકો તેમને જોઈ-જાણીને અને સમજીને પોતાનાં મંતવ્યો બાંધે છે.

→ આમ, પ્રસાર માધ્યમો એ લોકમત કેળવવાનું સઘન માધ્યમ છે.

5. "ચૂંટણી એ લોકશાહીની પારાશીશી છે." વિધાન સમજાવો.

જવાબ-5 લોકશાહીમાં ચૂંટણીઓ દ્વારા લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓને દેશમાં શાસન કરવાની સત્તા સોંપે છે. એ પ્રતિનિધિઓના શાસનથી નાગરિકોને સંતોષ થાય તો જ તેઓ તેમને ફરીથી ચૂંટે છે, નહિ તો તેમના સ્થાને બીજા પ્રતિનિધિઓને ચૂંટે છે. એ રીતે ચૂંટણી લોકોને તેમના પ્રતિનિધિઓની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક આપે છે.

→ ચૂંટણી દેશમાં નવી રાજકીય વ્યવસ્થા અને વલણો સર્જે છે કે જેનાથી દેશનો ભાવિ માર્ગ નક્કી થાય છે. ચૂંટણી વખતે દેશ અને સમાજના પ્રશ્નોની જાહેરમાં ચર્ચા થાય છે. પરિણામે ચૂંટણીથી દેશની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. ચૂંટણી દ્વારા સરકારોનું ભવિષ્ય નક્કી થાય છે. લોકશાહીમાં રાજકીય પક્ષોને અને ઉમેદવારોને લોકોનું સમર્થન ચૂંટણી દ્વારા જ જાણી શકાય છે.

→ આમ, ચૂંટણીઓ લોકમતને જાણવાનું મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. તેથી તે 'લોકશાહીની પારાશીશી' છે.

પ્રકરણ-16

1. ઋતુ-પરિવર્તનની ઘટના ક્યાં ક્યાં કારણોથી થાય છે?

જવાબ-1 પૃથ્વી પોતાની ધરીને 66.5°ને ખૂણે નમેલી રાખીને સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. તેથી વર્ષ દરમિયાન ઉત્તર અને દક્ષિણ ગોળાર્ધ વારાફરતી સૂર્યની સામે નમેલા રહે છે.

→ જે ગોળાર્ધ સૂર્યની સામે નમેલો હોય ત્યાં સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડે છે. સીધાં કિરણોમાંથી ગરમી વધારે મળે છે. દિવસો પણ વધુ લાંબા હોય છે. આથી ત્યાં ઉનાળો હોય છે. જે ગોળાર્ધ સૂર્યની વિરુદ્ધ દિશામાં નમેલો હોય ત્યાં સૂર્યનાં કિરણો ત્રાંસા પડે છે. ત્રાંસાં કિરણોમાંથી ઓછી ગરમી મળે છે. અહીં રાત્રિની લંબાઈ વધારે અને દિવસની લંબાઈ ઓછી હોય છે. આથી ત્યાં શિયાળો હોય છે.

→ 22 ડિસેમ્બરે સૂર્યનાં કિરણો દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં મકરવૃત્ત પર સીધાં પડે છે. તેથી દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં ઉનાળો અને ઉત્તર ગોળાર્ધમાં શિયાળો હોય છે. એ સમયે ભારતમાં દિવસ ટૂંકો અને રાત્રિ લાંબી તથા ઠંડી હોય છે.

→ 21 જૂને સૂર્યનાં કિરણો ઉત્તર ગોળાર્ધમાં કર્કવૃત્ત પર લંબ પડે છે. તેથી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ઉનાળો અને દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં શિયાળો હોય છે. એ સમયે ભારતમાં દિવસ લાંબો અને રાત્રિ ટૂંકી હોય છે.

2. સમુદ્ર સપાટીથી ઊંચાઈ વધતાં હવામાનમાં શા ફેરફારો થાય છે? થાય છે?

જવાબ-2 સમુદ્રની સપાટીથી વાતાવરણમાં જેમ ઊંચે જઈએ તેમ હવાનું તાપમાન અને દબાણ ઘટે છે. સામાન્ય રીતે 165 મીટરે 1 °સે અથવા દર 1000 મીટર(1 કિમી)ની ઊંચાઈએ 6.5 °સે જેટલું તાપમાન ઘટે છે.

→ હવાનો દરેક સ્તર તેની નીચેના સ્તર પર દબાણ કરે છે. ઊંચાઈ પર હવાના સ્તરો ઓછા અને પાતળા હોવાથી જેમ જેમ ઊંચે જઈએ તેમ તેમ હવાનું દબાણ પણ ઘટે છે. આથી જ ઊંચા પહાડી પ્રદેશોમાં ઉનાળામાં પણ ઠંડકવાળી આબોહવા રહે છે. દા. ત., ઉત્તર ગુજરાતના મેદાનમાં ખૂબ ગરમી પડે છે, જ્યારે તેની નજીકમાં ઊંચાઈ પર આવેલા માઉન્ટ આબુના ગિરિમથક પર ઉનાળામાં ખુશનુમા અને આહ્લાદક આબોહવા અનુભવાય છે.

→ ભૂપૃષ્ઠની ઊંચાઈ વરસાદમાં વધારો કરે છે. હિમાલય પર્વતનાં બહુ ઊંચાં શિખરો બારે માસ બરફથી છવાયેલાં રહે છે. ભેજવાળી હવા ઊંચે ચડતાં ઠંડી પડે છે અને વરસાદ આપે છે. દા. ત., અસમ અને મેઘાલયના પહાડી વિસ્તારોમાં જેમ ઊંચાઈ વધતી જાય છે તેમ વરસાદનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.

3. 'વ્યાપારી પવનો' વિશે સમજ આપો.

જવાબ-3 પૃથ્વીના અને ગોળાર્પોમાં અચનવૃત્તીય ગુરુભારપટ તરફથી વિષુવવૃત્તીય લઘુભારપટ તરફ વાતા બારમાસી પવનો 'વ્યાપારી પવનો' કહેવાય છે.

→ આ પવનો પૃથ્વીની પરિભ્રમણ ગતિને લીધે થોડા મરડાઈને વિષુવવૃત્ત તરફ વાય છે. આ પવનો લગભગ નિયમિત અને એકધારી ગતિથી વાય છે. તેથી તે પહેલાના સમયમાં દરિયાઈ માર્ગે પવનશક્તિથી ચાલતાં જહાજો દ્વારા થતા વેપાર પર લાભદાયક અસર કરતા, ત્યારથી તે 'વ્યાપારી પવનો' તરીકે ઓળખાય છે.

→ આ પવનો જમીન પરથી વાતા હોવાથી સુકા હોય છે. પરંતુ ભારતની દક્ષિણે હિંદ મહાસાગર, પશ્ચિમે અરબ સાગર અને પૂર્વે બંગાળની ખાડીના વિશાળ જળરાશિ ઉપરથી પસાર થઈને આવતા હોવાથી તે પોતાની સાથે પુષ્કળ ભેજ લઈને ભારતમાં આવે છે અને વરસાદ આપે છે.

4. ભારતનું ઋતુચક્ર સમજાવો.

જવાબ-4 ભારતમાં લગભગ બે-બે મહિનાના સમયગાળા દરમિયાન હવામાન એકસરખું જ રહે છે. આ સમયગાળાને 'ઋતુ' કહેવામાં આવે છે.

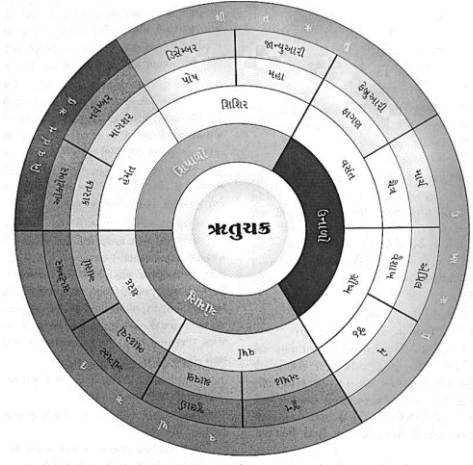
→ ભારતમાં પરંપરાગત રીતે છ ઋતુઓ છે : (1) હેમત, (2) શિશિર, (3) વસંત, (4) ગ્રીષ્મ, (5) વર્ષા અને (6) શરદ.

→ તે એકબીજાની નજીક હોવાથી પાસપાસેની બે ઋતુઓના હવામાનની પરિસ્થિતિમાં ભહુ તફાવત હોતો નથી. તેથી બે-બે ઋતુઓને સાથે લેવામાં આવે, તો વર્ષની મુખ્ય ત્રણ ઋતુઓ જ ગણાય : (1) શિયાળો, (2) ઉનાળો અને (3) ચોમાસું.

→ ભારતમાં ઋતુઓ સ્પષ્ટ રીતે બદલાય છે. શિયાળામાં હવામાન ઠંડુ, ઉનાળામાં ગરમ અને ચોમાસામાં ભેજવાળુ રહે છે.

→ ભારત સરકારની દિલ્લી ખાતે આવેલી હવામાન ખાતાની કચેરીએ ભારતની આબોહવાને ચાર ઋતુઓમાં વર્ગીકૃત કરી છે :

- (1) શીતઋતુ - શિયાળો — ડિસેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી
- (2) ઉષ્ણઋતુ - ઉનાળો - માર્ચથી મે
- (3) વર્ષાઋતુ - ચોમાસું - જૂનથી સપ્ટેમ્બર
- (4) નિવર્તન ઋતુ-પાછા ફરતા મોસમી પવનોની ઋતુ ઓક્ટોબર અને નવેમ્બર

5. "કોરોમંડલ કિનારે શિયાળામાં વરસાદ પડે છે." ભૌગોલિક કારણ આપો.

જવાબ-5 (1) ભારતમાં શિયાળામાં ઈશાનના મોસમી પવનો વાય છે. આ પવનો દેશના મોટા ભાગમાં જમીન પરથી વાતા હોવાથી સામાન્ય રીતે સૂકા હોય છે. સામાન્ય રીતે તે વરસાદ લાવતા નથી. (2) પરંતુ કોરોમંડલ કિનારે વાતા ઈશાનના પવનો બંગાળની ખાડી પર થઈને આવતા હોવાથી ભેજવાળા હોય છે. તેથી તે કોરોમંડલ કિનારે વધુ વરસાદ આપે છે. આમ, કોરોમંડલ કિનારે શિયાળામાં વરસાદ પડે છે.

પ્રકરણ-17

1. ભારતમાં વૈવિધ્યસભર કુદરતી વનસ્પતિ શા માટે જોવા મળે છે?

જવાબ-1 ભારતની કુદરતી વનસ્પતિનું સર્જન આ પરિબળોથી થાય છે : (1) ભૂપૃષ્ઠ, (2) જમીન, (3) તાપમાન તથા ભેજ, (4) સૂર્યપ્રકાશ અને (5) વરસાદનું પ્રમાણ.

→ ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ પર્વતો, ઉચ્ચપ્રદેશો, મેદાનો, દરિયાકિનારાનાં મેદાનો અને રણપ્રદેશોનું બનેલું છે. ભૂપૃષ્ઠની આ વિવિધતાને કારણે દેશની કુદરતી વનસ્પતિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

→ ભારતમાં કાંપની, રાતી, કાળી, પહાડી અને રેતાળ એવી પાંચ પ્રકારની જમીન છે. જમીનની વિવિધતા પ્રમાણે વનસ્પતિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

→ ભારતમાં હિમાલયના બરફાચ્છાદિત તથા ઠંડા પ્રદેશોના તેમજ દક્ષિણ ભારતના દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશના તાપમાન અને ભેજમાં રહેલા તફાવતને કારણે કુદરતી વનસ્પતિમાં વિવિધતા સર્જાઈ છે.

→ સૂર્યપ્રકાશની અસર વનસ્પતિની વૃદ્ધિ પર થાય છે. વધુ સૂર્યપ્રકાશ મેળવતા વિસ્તારોમાં વનસ્પતિની વૃદ્ધિ ઝડપી હોય છે, જ્યારે ઓછો સૂર્યપ્રકાશ મેળવતા વિસ્તારોમાં વનસ્પતિની વૃદ્ધિ મંદ હોય છે.

→ ભારતમાં વરસાદ એકસરખો વરસતો નથી. ભારતમાં વાર્ષિક 200 સેમીથી વધુ વરસાદવાળા પ્રદેશો છે અને વાર્ષિક 10થી 12 સેમી જેટલો વરસાદ ધરાવતા પ્રદેશો પણ છે. આમ, વરસાદના અસમાન વિતરણને કારણે ભારતમાં વનસ્પતિની વિવિધતા જોવા મળે છે.

2. જંગલોના વિનાશનાં કારણો કયાં કયાં છે?

જવાબ-2

- દેશનો વસ્તી વધારો
- શહેરીકરણ અને ઉદ્યોગીકરણ
- નવી વસાહતો અને રહેઠાણોનું સ્થાપન
- રેલવે સડકો અને હવાઈ મથકોનું નિર્માણ

- જંગલ વાસીઓની ગરીબી
- ઈમારતી લાકડાની વધી રહેલી ચોરી
- આ ઉપરાંત દાવાનળ જંગલ વિનાશનું કારણ છે.

3. જંગલવિનાશની અસરો કઈ કઈ છે?

જવાબ-3 જંગલોના આડેધડ વિનાશથી -

- પ્રદૂષણમાં વધારો થવો
- વરસાદના પ્રમાણમાં ઘટાડો થવો
- દુષ્કાળ પડવા
- ગ્લોબલ વોર્મિંગ (Global Warming) - વૈશ્વિક તાપવૃદ્ધિ થવી
- ગ્રીનહાઉસ ઇફેક્ટ (Greenhouse Effect) - હરિતગૃહ પ્રભાવની સમસ્યા સર્જવી
- રણવિસ્તારોમાં વધારો થવો
- વન્ય જીવો નિરાશ્રિત થવા
- જમીનનું ધોવાણ થવું
- નદીઓમાં પૂર આવવાં
- કેટલાંક વન્ય પ્રાણીઓ લુપ્ત થવાં
- પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો હાસ થવો વગેરે માઠાં પરિણામો આપણા પર્યાવરણને ભોગવવાં પડ્યાં છે.

4. "જંગલો રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસ માટે ઉપયોગી છે." ભૌગોલિક કારણ આપો.

જવાબ-4 → જંગલો ઈમારતી લાકડું, બળતણ અને વિવિધ પ્રકારની અન્ય વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. જંગલોમાં થતા વાંસમાંથી કાગળ, ટોપલા-ટોપલી, રમકડા, સાદડી, તેમજ ગૃહ સુશોભનની વસ્તુઓ વગેરે છે. ચીડ ના રસમાંથી ટર્પેન્ટાઈન, દેવદાર અને ચીડના લાકડામાંથી રમત-ગમતના સાધનો, દિવાસળી, ચા અને દવાના પેકિંગની પેટીઓ, ચંદનમાંથી સુગંધીદાર તેલ અને સૌંદર્ય વર્ધક ચીજો, ટીમરૂના પાનમાંથી બીડી, જંગલોમાંથી વિવિધ ઔષધીઓ મળે છે.

- જંગલો વનવાસી પ્રજાને આજીવિકા પૂરી પાડે છે.
- આથી જંગલો રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસમાં ઉપયોગી છે.

5. જંગલોનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે. તેથી વન્ય જીવોની સંખ્યામાં ઘટાડો જોવા મળે છે. તેના લીધે પર્યાવરણ ચક્રમાં ખલેલ પહોંચી છે. પર્યાવરણ ચક્ર વ્યવસ્થિત ચાલે તે માટે તમારી દષ્ટિએ શું ઉપાયો કરવા જોઈએ?

જવાબ-5 → જંગલો આપણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે, તેથી તેનું જતન કરવું એ આપણા સૌની નૈતિક ફરજ છે તેવી નાગરિકોમાં સમજ કેળવવી.

- વૃક્ષછેદન પર કડક નિયંત્રણો મૂકવાં અને ગેરકાયદે વૃક્ષ કાપતી વ્યક્તિને કડક સજા કરવી.
- વનમહોત્સવ અને સામાજિક વનીકરણ જેવા કાર્યક્રમોમાં લોકભાગીદારી વધારવી તેમજ આ કાર્યક્રમોને પ્રોત્સાહન આપવું.
- જંગલ ખાતાએ તૈયાર કરેલા રોપાઓ પડતર જમીન, નદી, રેલવે, સડકો, નહેરો વગેરેની બંને બાજુએ રોપવા અને તેનો ઉછેર કરવો.
- શાળા-કોલેજોમાં પર્યાવરણ શિક્ષણ, પ્રવૃત્તિઓ અને સ્પર્ધાઓ દ્વારા તેમજ શાળાકીય અભ્યાસક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં પર્યાવરણીય જાગરૂકતા લાવવી.
- 'વિશ્વ વનદિન' અને 'વિશ્વ પર્યાવરણદિન' જેવા પર્યાવરણલક્ષી દિન ઊજવવા.
- જંગલોમાં આગ ન લાગે તેની તકેદારી રાખવી અને આગ લાગે તો તેનું તાત્કાલિક શમન કરવા પૂરતી વ્યવસ્થા કરવી.

→ ઊર્જા મેળવવા માટે લાકડાને સ્થાને સૌર-ઊર્જા, બાયો-ઊર્જા, પવન-ઊર્જા વગેરેનો ઉપયોગ કરવા લોકોને પ્રોત્સાહિત કરવા અને તે અંગેનાં સાધનો ખરીદવા મદદ કરવી.

→ પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમો દ્વારા લોકોને જંગલોનું મહત્વ સમજાવી, લોકજાગૃતિ લાવવી.

પ્રકરણ-19

1. સંઘશાસિત પ્રદેશોમાં બોલાતી ભાષાઓનાં નામ લખો.

જવાબ-1 સંઘશાસિત પ્રદેશોમાં બોલાતી ભાષાઓનાં નામ :
(1) દિલ્લી (રાષ્ટ્રીય રાજધાનીનો પ્રદેશ) → હિન્દી, પંજાબી, ઉર્દૂ
(2) અંદમાન અને નિકોબાર ટાપુઓ → હિન્દી, તમિલ, બંગાળી (બાંગ્લા)

- (3) ચંડીગઢ → હિન્દી, પંજાબી
- (4) દમણ અને દીવ → ગુજરાતી
- (5) દાદરા અને નગરહવેલી → ગુજરાતી, હિન્દી
- (6) લક્ષદ્વીપ → જેસેરી, મહલ
- (7) પુડુચેરી → તમિલ, તેલુગુ, મલયાલમ

2. પશ્ચિમ ભારતનાં રહેઠાણો કેવાં હોય છે?

જવાબ-2

→ પશ્ચિમ ભારતમાં રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમાં થરનું રણ આવેલું હોવાથી વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે. આથી અહીંના મોટાભાગના મકાનો ધાબા વાળા હોય છે.

- ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ અને ગોવાના લોકો ઈંટ સિમેન્ટથી બનાવેલા પાકા અને સુવિધા વાળા મકાનોમાં રહે છે.
- જંગલ પ્રદેશમાં વસતા વનવાસીઓ વાંસ અને લાકડા માંથી બનાવેલા છૂટા છવાયા રૂપડામાં રહે છે.

3. ઉત્તર ભારતના તહેવારો - ઉત્સવો જણાવો.

જવાબ-3

- વૈશાખી અને લાહોરી પંજાબના તથા ઈદ અને મોહરમ જમ્મુ કશ્મીરના મુખ્ય તહેવારો છે.
- હિમાચલ પ્રદેશના કુલ્લુમાં દશેરાનો તહેવાર અનોખી રીતે ઉજવાય છે.
- હોળી ઉત્તરપ્રદેશનો મુખ્ય તહેવાર છે આ ઉપરાંત ઉત્તર ભારતમાં શિવરાત્રી, રામ નવમી, જન્માષ્ટમી, દશેરા, ઈદ, મોહરમ, નાતાલ વગેરે તહેવારો ઉજવાય છે.
- ભાંગડા પંજાબનું અને કથક ઉત્તર પ્રદેશનું પ્રસિદ્ધ નૃત્ય છે.

4. દક્ષિણ ભારતના લોકો કેવો પોશાક પહેરે છે?

જવાબ-4

- દક્ષિણ ભારતની આબોહવા એકંદરે ગરમ અને ભેજવાળી છે. તેથી અહીંના લોકો ખુલતા સુતરાઉ કપડાં પહેરે છે.
- અહીંના પુરુષો લૂંગી કે ટૂંકી ધોતી પહેરણ, ખભે ખેસ અને માથે પાઘડી પહેરે છે.
- સ્ત્રીઓ દક્ષિણી સાડી, ચણીયો અને કબજો પહેરે છે.
- ફૂલોની શોખીન સ્ત્રીઓ માથામાં વેણી પહેરે છે.
- સાગર ખેડુઓ અલગ પોશાક પહેરે છે.

5. તમારી શાળામાં કેટલાક પ્રવાસીઓ આવે છે. તેમાં પુરુષોએ ધોતિયું, ઝભ્ભો અને માથે સફેદ ટોપી કે પાઘડી પહેરેલી છે. વિદ્યાર્થીઓ કુતૂહલવશ વિચારે છે. આ ક્યા પ્રદેશના લોકો હશે? વિચારીને જણાવો કે આ પ્રદેશ કયો છે? તેનાં પહેરવેશ, રહેઠાણ અને ભાષા વિશે જાણકારી આપો.

જવાબ-5

- આ રાજસ્થાન પ્રદેશના લોકો હશે.

- પહેરવેશ : રાજસ્થાનમાં પુરુષો ધોતીયો, અંગરખું અને રંગબેરંગી પાઘડી પહેરે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ ઘેરવાળો રંગીન ચણ્યો અને કબજો પહેરે છે. અને માથે ઓઢણી ઓઢે છે.
- રહેઠાણ : આ પ્રદેશમાં ઈંટ કે પથ્થર અને સિમેન્ટના ધાબાવાળા મકાનો છે. ગામડામાં લોકો ઘાસ માટેના બનાવેલા મકાનોમાં રહે છે.
- ભાષા : અહીંના લોકો મુખ્યત્વે હિન્દી ભાષા બોલે છે.

પ્રકરણ-20

1. પૂર સમયે શું કરવું જોઈએ?

જવાબ-1 → પોતાની કીમતી અને અંગત વસ્તુઓ લઈને કોઈ સલામત સ્થળે આશ્રય લેવો.

- સ્વચ્છ પાણી, સૂકો નાસ્તો, મીણબત્તી, ફાનસ ભેજ ન લાગે એ માટે પ્લાસ્ટિકની ડબ્બીમાં દિવાસળીની પેટી વગેરે વસ્તુઓ સાથે રાખવી.
- પૂર ઓસરી ગયા પછી પાણી ઉકાળીને પીવું.
- રેડિયો અને મોબાઈલ ફોન અવશ્ય સાથે રાખવા.
- સાપ કે અન્ય જીવ જંતુઓથી સાવધાન રહેવું. તે કોરી-સુખી જગ્યામાં આવી શકે છે. તેમને હટાવવા વાંસની લાકડી સાથે રાખવી.

2. ત્સુનામી વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

જવાબ-2

- ત્સુનામી જાપાની ભાષાનો શબ્દ છે. ત્સુ એટલે બંદર અને નામી એટલે મોજા.
- સમુદ્ર કે મહાસાગરના પેટાળમાં 7 ની તીવ્રતાથી વધારે તીવ્રતા વાળો ભૂકંપ આવવાથી અથવા સમુદ્રી જ્વાળામુખી ફાટવાથી કે સમુદ્રીય ભુસ્ખલનથી સમુદ્ર કે મહાસાગરની સપાટી પર ખૂબ વિશાળ કદના શક્તિશાળી અને અસાધારણ લંબાઈના વિનાશક મોજા ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ત્સુનામી કહેવામાં આવે છે.
- ત્સુનામીના મોજા કિનારા પાસે પહોંચતા ખૂબ જ ભયાનક બની જાય છે.
- ક્યારેક 30 મીટર જેટલા ઊંચા બની જાય છે.
- 26 ડિસેમ્બર 2004 ના રોજ ભારતે અને 11 માર્ચ 2011 ના રોજ જાપાને ત્સુનામીની ભયંકર હોનારતનો અનુભવ કર્યો છે.

3. જંગલમાં દાવાનળ ન પ્રગટે તે માટે શું કરવું?

જવાબ-3 જંગલમાં દાવાનળ ન પ્રગટે તે માટે -

- જંગલ વિસ્તારમાં વનવિભાગની સૂચનાઓ પ્રમાણે વર્તવું.
- પાનખર ઋતુ દરમિયાન જંગલ ક્ષેત્રમાં ખાસ પેટ્રોલિંગની વ્યવસ્થા કરવી.
- વનવિભાગના કર્મચારીઓને દાવાનળ બુઝાવવાની ખાસ તાલીમ આપવી.
- જંગલ વિસ્તારમાં પ્રવાસ કરતી વખતે સળગતી ચીજવસ્તુઓ કે બીડી-સિગરેટનાં ઠૂંઠાં ફેંકવાં નહિ.
- જંગલ વિસ્તારોની નજીક વસવાટ કરતા લોકોએ વનવિભાગે આપેલી સૂચનાઓ મુજબ જ વર્તવું.

4. વિષાણુજન્ય રોગોથી બચવાના ઉપાયો લખો.

જવાબ-4 → ચેપ ના લાગે તે માટે રોગપ્રતિકારક રસી મુકાવવી.

- વર્તમાનપત્રો, સામાયિકો વગેરે માધ્યમો દ્વારા રોગોના લક્ષણો, કારણો, બચાવવા માટેના ઉપચારો, પરિણામો વગેરેથી લોકોને માહિતગાર કરવા.
- નાની-મોટી હોસ્પિટલમાં ચેપી રોગોની સારવાર માટે અલાયદા વોર્ડની વ્યવસ્થા કરવી.

→ વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ વિષાણુજન્ય રોગો અટકાવવા માટે આપેલી સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શન પ્રમાણે પગલાં લેવા.

5. ટ્રાફિકજામ' એટલે શું? તેની અસરો કઈ કઈ છે?

જવાબ-5 મોટાં શહેરોની સડકો પર વાહનોને અડાઅડ ચાલતાં અને ગોકળગાયની જેમ આગળ વધતાં હોય એવી પરિસ્થિતિને 'ટ્રાફિકજામ' કહે છે. જ્યારે વાહનવ્યવહારનાં સાધનો સડક પર અટકી જાય છે ત્યારે ટ્રાફિકજામની સમસ્યા સર્જાય છે. મોટાં શહેરોની વ્યસ્ત સડકો પર ટ્રાફિકજામની સમસ્યા વારંવાર સર્જાય છે.

ટ્રાફિકજામની મુખ્ય અસરો નીચે પ્રમાણે છે:

- (1) વાહનચાલકો, મુસાફરો અને રાહદારીઓ માનસિક તાણ અનુભવે છે.
- (2) ટ્રાફિકજામ પર નિયંત્રણ લાવતાં કે માર્ગવ્યવહારને ફરીથી શરૂ કરતાં ઘણો સમય લાગે છે. પરિણામે સમયનો બગાડ થાય છે.
- (3) ટ્રાફિકજામ થતાં વાહનોમાંથી નીકળતો હાનિકારક ધુમાડો અને મોટી માત્રામાં બહાર પડતાં મલિન દ્રવ્યોથી વાયુ અને અવાજ-પ્રદૂષણ જન્મે છે. પરિણામે તે વિસ્તારમાં રહેતા લોકોનું આરોગ્ય જોખમાય છે તેમજ વનસ્પતિનાં વૃદ્ધિ-વિકાસ જોખમાય છે, અટકી પડે છે.
- (4) રાહત અને બચાવની કામગીરીમાં ફરજ બજાવતાં 108 એમ્બ્યુલન્સ' જેવાં વાહનો અટકાઈ જતાં દર વર્ષે સેકડો દર્દીઓને પોતાના જાન ગુમાવવા પડે છે.
- (5) વધુ પડતા ટ્રાફિકજામથી સમય અને ઈંધણનો દુર્વ્યય થાય છે.

વિભાગ - D

પ્રકરણ-5

1. 'હિંદ છોડો' ચળવળ અને એ ચળવળના વિવિધ બનાવો જણાવો.

જવાબ-1

- > બ્રિટીશ સરકાર ભારતને સ્વરાજ્ય આપવાનો ઈરાદો ધરાવતી નથી. તે હિન્દની પ્રજાને છેતરી રહી છે એવું લાગતા ભારતની પ્રજામાં ભારે હતાશા અને અસંતોષ વ્યાપ્યા.
- > ગાંધીજીએ પ્રજાને નિરાશા દૂર કરી અને તેમને અખંડ લડત લડવા તૈયાર કર્યા.
- > મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં 8 ઓગસ્ટ 1942 ની રાત્રે હિન્દ છોડોનો ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.
- > ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે આઝાદી માટે મારી આ અંતિમ લડત છે. આજે છુપાઈને કશું કરવું નથી. ' કરંગે યા મરંગે' આ સભામાં જ ગાંધીજીએ પ્રજાને વિવિધ કાર્યક્રમો કરવાનો તેમજ અંગ્રેજ સરકારને હિન્દ છોડો આદેશ આપ્યો.

હિંદ છોડો ચળવળના વિવિધ બનાવો :

- > બ્રિટીશ સરકાર ભારત છોડવા માંગતી ન હતી તેમજ તે ભારતને સ્વરાજ્ય આપવાનો ઈરાદો ધરાવતી નથી. તે હિન્દની પ્રજાને છેતરી રહી છે એવું લાગતા ભારતની પ્રજામાં ભારે હતાશા અને અસંતોષ વ્યાપ્યા.
- > ગાંધીજીએ પ્રજાને નિરાશા દૂર કરી અને તેમને અખંડ લડત લડવા તૈયાર કર્યા.

- મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં 8 ઓગસ્ટ 1942 ની રાત્રે હિન્દ છોડોનો ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.
- ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે આઝાદી માટે મારી આ અંતિમ લડત છે. આજે છુપાઈને કશું કરવું નથી. ' કરેંગે યા મરેંગે' આ સભામાં જ ગાંધીજીએ પ્રજાને વિવિધ કાર્યક્રમો કરવાનો તેમજ અંગ્રેજ સરકારને હિન્દ છોડો આદેશ આપ્યો.
- બ્રિટિશ સરકાર સામે શાંતિથી દેખાવો કરી રહેલા લોકો પર સરકારે ઉગ્ર દમન નીતિ અપનાવી. પરિણામે હિંસક તોફાનો ફાટી નીકળતા ભાંગફોડના બનાવો બન્યા.
- લોકોએ રેલવે-સ્ટેશન, પોલીસ સ્ટેશન, પોસ્ટ ઓફિસો, સરકારી મકાનો વગેરેને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું.
- કેટલાક સ્થળોએ રેલના પાટાઓને ઉખેડીને ફેંકી દીધા. દેશભરમાં મિલકતોને લૂંટવાના અને આગ લગાડવાના બનાવો મોટી સંખ્યામાં બન્યા. રેલવે ને સૌથી વધુ નુકસાન થયું.
- કેટલાક વિસ્તારોમાં લોકોએ બોમ્બનો પણ ઉપયોગ કર્યો. અનેક સ્થળોએ પોલીસો અને લોકો વચ્ચે હિંસક ધર્ષણ થયા. અંગ્રેજ સરકારે 'હિંદ છોડો' યજ્ઞવળને દબાવી દેવા લાઠીચાર્જ ટીયર ગેસ, ગોળીબાર વગેરેનો વ્યાપક ઉપયોગ કર્યો.
- સરકારે લગભગ 70000 કરતાં વધુ લોકોને જેલમાં પૂર્ણ. સરકારે 538 વખત ગોળીબાર કર્યો. જેમાં 1028 માણસો મૃત્યુ પામ્યા અને 3200 થી વધારે સંખ્યામાં ઘવાયા.
- આમ છતાં સરકાર આ યજ્ઞવળને સંપૂર્ણપણે દબાવી શકે નહીં. આથી સરકારને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે ભારતને વધુ સમય સુધી પરાધીન રાખવાનું શક્ય નથી.
- છોડો યજ્ઞવળથી ભારતના લોકોમાં જાગૃતિ આવી લોકો પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવા કટિબદ્ધ થયા.
- પરિણામે પાંચ વર્ષે એટલે કે ઈ.સ. 1947માં ભારતને સંપૂર્ણ આઝાદી મળી.

2. "મૈને નમક કા કાનૂન તોડ દિયા !" વાક્ય સમજાવો.

જવાબ-2

- સવિનય કાનૂનભંગની યજ્ઞવળના ભાગરૂપે ગાંધીજીએ દાંડી ગામના દરિયા કિનારે જઈ મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાનું નક્કી કર્યું.
- 11 માર્ચની સાંજે ગાંધીજીએ અમદાવાદના સાબરમતી આશ્રમમાં હજારો લોકોની સભાને સત્યાગ્રહનો સંદેશો આપ્યો.
- તેમણે અમદાવાદના સાબરમતી આશ્રમમાંથી 12 માર્ચ 1930 ના રોજ પોતાના 78 સત્યાગ્રહીઓ સાથે નવસારી જિલ્લાના દાંડી બંદરના દરિયા કિનારા સુધી 370 km ની પદયાત્રા યોજી.
- 29 માર્ચ 1930 ના રોજ દાંડીયાત્રામાં ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'હું કાગડા ફૂતરાના મોતે મરીશ પરંતુ સ્વરાજ્ય મળે નહીં ત્યાં સુધી આશ્રમમાં પાછો નહીં ફરું'
- દાંડી યાત્રાના માર્ગમાં ગામે-ગામે સત્યાગ્રહીઓનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું.
- દરેક ગામમાં ગાંધીજી સભા યોજીને લોકોને જાગૃત કરવા માટે મીઠાના અન્યાય કાયદા વિશે સવિનય કાનૂનભંગ અને સત્યાગ્રહ વિશે સમજાવતા.
- ગાંધીજીને તેમના સાથીઓએ 24 દિવસની પદયાત્રા બાદ 5 એપ્રિલ 1930ના દિવસે દાંડી પહોંચ્યા.
- 6 એપ્રિલ 1930ના રોજ સૂર્યોદય સમયે ગાંધીજીએ દાંડીના દરિયા કિનારે અગરમાંથી મીઠું લઈ મીઠાના કાયદાનો ભંગ કર્યો અને ધરપકડ વહોરી લીધી.
- ગાંધીજીએ ગગન ભેગી અવાજે જણાવ્યું "મેને નમક કા કાનૂન તોડ દિયા".

3. આઝાદ હિંદ ફોજે ભારતને આઝાદી અપાવવા બજાવેલી કામગીરીની વિગત દર્શાવો.

જવાબ-3

- અંગ્રેજ સરકારે સુભાષચંદ્ર બોઝની ધરપકારક કરી કોલકાતાના તેમના નિવાસસ્થાને નજર કેદ કર્યા. એક મધ્યરાત્રીએ સુભાષચંદ્ર બોઝ વેશ પલટો કરી અંગ્રેજ સરકારની નજર કેદમાંથી છટકી ગયા.
- તેઓ કોલકતાથી પેશાવર, કાબુલ, ઈરાન અને રશિયા જઈ 28 માર્ચ, 1945 ના રોજ બર્લિન પહોંચ્યા. બર્લિન માં તેમણે આઝાદ હિન્દ રેડિયો સ્ટેશન સ્થાપ્યું. એ સ્ટેશનથી તેમને ભારતીયોને અંગ્રેજ શાસન ઉઠાવવાની નાખવાની હાકલ કરી.
- ઈ.સ.1943 માં સુભાષચંદ્ર બોઝ બર્લિનથી જાપાન ગયા. જાપાનમાં રાસ બિહારી બોઝે સુભાષચંદ્ર બોઝને ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગના નેતા બનાવ્યા.
- 2, જુલાઈ 1943 ના રોજ સુભાષચંદ્ર બોઝ જાપાન થી સિંગાપુર ગયા. ત્યાં સુભાષચંદ્ર બોઝને નેતાજીનું હુલામણું નામ આપ્યું.
- સુભાષચંદ્ર બોઝે આઝાદ હિન્દ ફોજ ને ચલો દિલ્લી અને જય હિન્દના સૂત્રો આપ્યા.
- તેમણે ફોજના સૈનિકોને કહ્યું 'તુમ મુજે ખૂન દો મેં તુમ્હે આઝાદી દુંગા'.
- ઈ.સ. 1943 માં સુભાષચંદ્ર બોઝે અંદમાન-નિકોબાર ટાપુઓની મુલાકાત લીધી અને તેમને અનુક્રમે 'શહીદ' અને 'સ્વરાજ્ય' એવા નામ આપ્યા.
- સુભાષચંદ્ર બોઝની કામચલાઉ સરકારે ઇંગ્લેન્ડ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.
- આઝાદ હિન્દ ફોજ નું વડુમથક સિંગાપોરથી રંગૂન ખસેડવામાં આવ્યું.
- અહીંથી આઝાદ હિન્દ ફોજની ટુકડીએ ભારતનાં પૂર્વ ઈમ્ફાલ વગેરે જીતી લીધા.
- એ સમયે અમેરિકાએ બ્રિટનના પક્ષે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું.
- તેણે જાપાનના નાગાસાકી અને હિરોશિમા શહેરો પર અણુ બોમ્બ ફેંક્યા. અણુબોમ્બથી સર્જાયેલા ભયંકર વિનાશને કારણે જાપાનને મિત્ર રાષ્ટ્રોની શરણાગતિ સ્વીકારી. પરિણામે આઝાદ હિન્દ ફોજ ને જાપાનથી મળતી મદદ બંધ થઈ ગઈ.
- 18, ઓગસ્ટ 1945 દિવસે સુભાષચંદ્ર બોઝનું વિમાની અકસ્માતમાં અવસાન થયું. એમ માનવામાં આવે છે.
- આમ, ભારતને સ્વાતંત્ર્ય લડતમાં આઝાદ હિન્દ ફોજે નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવી.

4. ગાંધીજીએ ભારતના ભાગલાનો કેમ સ્વીકાર કર્યો?

જવાબ-4

- જુલાઈ 1946 ની ચૂંટણીઓમાં મુસ્લિમ લીગે 78 બેઠકોમાંથી 73 બેઠકો મેળવી તેથી મુસ્લિમ લીગે પાકિસ્તાન માટેની માંગણી પ્રબળ બનાવી.
- બ્રિટિશ સરકાર પર દબાણ લાવવા મુસ્લિમ લીગે 16 ઓગસ્ટ 1946 નો દિવસ મુસ્લિમોને 'સીધા પગલા દીન' તરીકે બનાવવાનો આદેશ કર્યો. પરિણામે દેશભરમાં કોમી તોફાનો ફાટી નીકળ્યા.
- આ પરિસ્થિતિમાં વલ્લભભાઈ પટેલ, જવાહરલાલ નહેરુ સહિત કોંગ્રેસના નેતાઓને લાગ્યું કે પાકિસ્તાનની માંગણી સ્વીકારી આવી વિના અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી.
- મુસ્લિમ લીગ અને મહંમદ અલી જિન્હાનો હટાગ્રહ; 9 ડિસેમ્બર 1946 ના રોજ મળેલી બંધારણ સભાનો મુસ્લિમ લીગે કરેલો બહિષ્કાર તેમજ 31 જાન્યુઆરી 1947ના રોજ મુસ્લિમ લીગે પાકિસ્તાન મેળવવા માટે જલદ કાર્યક્રમો

યોજવાના આગ્રહને કારણે હિન્દના ભાગલા પાડવાની પરિસ્થિતિ સર્જાઈ.

- તેથી માઉન્ટબેટને અને ભારતના ભાગલાની યોજના રજૂ કરી. "અનેક સ્વાયત અને વિરોધી એકમોવાળી નિર્બળ કેન્દ્ર સરકાર કરતા કેન્દ્રને અધિક એવા વહીવટી એકમો સાથે શુદ્ધ કેન્દ્ર સરકાર ધરાવતું હિંદ વધારે શાંતિ ભોગવી શકશે" : માઉન્ટબેટનેની આ દલીલ જવાહરલાલ નહેરુ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને યોગ્ય લાગી. તેમણે ગાંધીજી સાથે માઉન્ટબેટનેની યોજનાની ચર્ચા કરી.
- ગાંધીજીએ ના છૂટકે અને ભારે હૈયે હિંદના ભાગલાની યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો.

5, ટૂંક નોંધ લખો : સાયમન કમિશન

જવાબ-5

- ઈ.સ. 1919 ના મોન્ટફર્ડના કાયદામાં કોઈ સુધારાની આવશ્યતા છે કે કેમ તેનો અભ્યાસ કરવા માટે દસ વર્ષે એક કમિશનને નિમણૂક કરવી.
- પરંતુ ઈ.સ. 1927 માં એટલે કે બે વર્ષ પહેલાં સાયમન કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી.
- જ્હોન સાયમનના પ્રમુખ પદે રચાયેલા સાયમન કમિશનમાં સાત સભ્યો હતા. આ સાથે સભ્યો અંગ્રેજ હતા.
- હિન્દીઓનું દુઃખ-દર્દ હિન્દીઓ જ સમજી શકે એ વિચારથી કમિશનમાં હિન્દી સભ્યોને સામેલ કરવાની ભારતીયોએ ભલામણ કરી. પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે એ ભલામણ સ્વીકારી નહીં.
- તેથી ભારતીયોએ સાયમન કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાનું નક્કી કર્યું.
- 3, ફેબ્રુઆરી 1928 ના રોજ સાયમન કમિશન મુંબઈના બંદરે ઉતર્યું ત્યારે લોકોએ "સાયમન પાછો જા" ના બુલંદ સૂત્રોચાર કરી દેખાવો કર્યા.
- સાયમનના કમિશનના ભારત આગમનના વિરોધમાં દેશભરમાં હડતાલ પાડવામાં આવી.
- બ્રિટિશ સરકારે આ આંદોલનને કચડી નાખવા લોકો પર ભારે દમન ગુજારી હજારો નિર્દોષ અને નિઃશસ્ત્ર લોકો પર લાઠીચાર્જ, ટીયરગેસ અને ગોળીબાર કર્યો, તેમાં લાલા લજપતરાય, ગોવિંદ વલ્લભપંત, જવાલાલનેહરુ જેવા કોંગ્રેસના અગ્રણી નેતાઓ ધવાયા.
- લાહોરમાં સરઘસની આગેવાની લેનાર લાલા લજપતરાય ગંભીર રીતે ઘાયલ થયા. થોડા સમય પછી તેમનું અવસાન થયું. ગોવિંદ વલ્લભપંત જીવન પર્યંત વિકલાંગ બની ગયા.
- લાલાજીના મૃત્યુના સમાચારથી ભગતસિંહ, સુખદેવ, રાજગુરુ વગેરે ક્રાંતિકારીઓ ખૂબ ગુસ્સા થયા, લાઠીચાર્જનો આદેશ આપનાર અંગ્રેજ પોલીસ અધિકારીની હત્યા કરવામાં આવી.

પ્રકરણ-6

1. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ(રાષ્ટ્રો)ના હેતુઓ જણાવો.

જવાબ-1 સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ(રાષ્ટ્રો)ના હેતુઓ (ઉદ્દેશો) નીચે મુજબ હતા :

- વિશ્વમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવી.
- શાંતિને અવરોધરૂપ બાબતોને અટકાવવી કે દૂર કરવી. આક્રમણનાં કે શાંતિભંગના બનાવોને નાબૂદ કરવા અસરકારક સામૂહિક પગલાં ભરવાં. દરેક આંતરરાષ્ટ્રીય વિવાદ કે ઝઘડાનો શાંતિમય સાધનો દ્વારા ઉકેલ લાવવો.

→ આત્મનિર્ણય અને સમાન હકના પાયા પર વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે પરસ્પર મૈત્રીભર્યા સંબંધો વિકસાવવા અને વિશ્વશાંતિ જાળવવા માટે યોગ્ય પગલાં ભરવાં.

→ જગતનાં રાષ્ટ્રોની આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક કે માનવતાવાદી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર પ્રાપ્ત કરવો.

→ જાતિ, ભાષા, લિંગ કે ધર્મના ભેદભાવ વિના વિશ્વના બધા જ લોકોના માનવ અધિકારો અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ પ્રત્યે આદરભાવ ઉત્પન્ન કરવો.

→ વિશ્વમાં એકતા અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વિકસાવવી.

→ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના ઉદ્દેશો હાંસલ કરવા માટે કામ કરી રહેલાં રાષ્ટ્રોનાં કાર્યો વચ્ચે યુ.એન.એ સુમેળ લાવનાર કેન્દ્ર તરીકે કામ કરવું.

2. જર્મનીના ભાગલા અને એકીકરણ વિશે ટૂંકમાં જણાવો.

જવાબ-2 દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધને અંતે પરાજિત જર્મનીની રાજ્યવ્યવસ્થા, સામાજિક વ્યવસ્થા અને અર્થતંત્ર સંપૂર્ણ ભાંગી પડ્યાં હતાં.

→ એ સમયે જર્મનીને ફરીથી બેઠું કરી શકે એવો કોઈ નેતા દેશમાં રહ્યો નહોતો.

→ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું આવ્યું. થતાં જર્મનીને ચાર વહીવટી વિસ્તારોમાં વહેંચી દેવામાં

→ વિશ્વયુદ્ધના છેલ્લા તબક્કા દરમિયાન સોવિયેત યુનિયનની લાલ સેના(રેડ આર્મી)એ જર્મનીના પૂર્વ ભાગ પર લશ્કરી કબજો જમાવ્યો હતો. તેથી પૂર્વ જર્મનીનો વહીવટ સોવિયેત યુનિયનને સોંપવામાં આવ્યો.

→ જર્મનીના નૈઋત્ય ભાગનો વહીવટ અમેરિકાને, ફ્રાન્સની નજીક આવેલા પ્રદેશોનો વહીવટ ફ્રાન્સને તેમજ નેધરલેન્ડ્ઝ (હોલેન્ડ) અને બેલ્જિયમને અડીને આવેલા જર્મન પ્રદેશોનો વહીવટ બ્રિટનને સોંપવામાં આવ્યો.

→ ભૌગોલિક રીતે પૂર્વ જર્મનીમાં આવેલા પાટનગર બર્લિનને પણ ચાર વહીવટી વિભાગોમાં વહેંચી દઈ તેના પર ચાર દેશોનો વહીવટ સ્થાપવામાં આવ્યો. વહીવટી એકતા માટે સંકલન સમિતિ રચવામાં આવી.

→ સત્તાજૂથો વચ્ચે અવિશ્વાસનું વાતાવરણ સર્જતાં પૂર્વ જર્મની પરની પોતાની સત્તા જતી રહેશે એવો ડર સોવિયેત યુનિયનને લાગ્યો. તેથી તેણે પૂર્વ જર્મનીમાં પોતાના સામ્યવાદી પક્ષની પૂતળા સરકાર સ્થાપી.

→ અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને બ્રિટને પોતપોતાના વહીવટી અંકુશ નીચેના પશ્ચિમ જર્મનીના પ્રદેશોનું એકીકરણ કરી 'ફેડરલ રિપબ્લિક ઓફ જર્મની'ની રચના કરી.

→ પશ્ચિમ જર્મનીના ત્રણ વિભાગોનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું તેમ બર્લિનના ત્રણ વિભાગોને એક કરવામાં આવ્યાં.

→ આ પ્રક્રિયાના વિરોધરૂપે સોવિયેત યુનિયને એપ્રિલ, 1948માં 'બર્લિનની નાકાબંધી' જાહેર કરી.

→ પરિણામે પશ્ચિમી દેશો અને સોવિયેત યુનિયન વચ્ચે ભારે તણાવ ઊભો થયો.

→ આ પરિસ્થિતિમાં પશ્ચિમ બર્લિન અને પૂર્વ બર્લિનને જુદી પાડતી 42 કિમી લાંબી, ઊંચી દીવાલ બનાવવામાં આવી.

→ ઉપર્યુક્ત બનાવો પછીના ચાર-સાડા ચાર દસકાના સમયમાં વિવિધ કારણોસર ઠંડા યુદ્ધની સ્થિતિમાં પરિવર્તન આવ્યું.

→ સામ્યવાદી યુરોપના પૂર્વ દેશો અને પશ્ચિમ યુરોપના લોકશાહી દેશો વચ્ચેનું અંતર ઘટવા લાગ્યું. પરિણામે સોવિયેત યુનિયનનું 14 રાજ્યોમાં વિઘટન થયું.

→ એ પ્રક્રિયાના એક ભાગરૂપે 3 ઓક્ટોબર, 1990ના દિવસે પશ્ચિમ જર્મની અને પૂર્વ જર્મનીનું એકીકરણ થયું.

→ જર્મન પ્રજાનાં દુઃખ, યાતનાઓ, સંતાપ અને ફૂરતાભર્યા જોરજુલમના પ્રતીક સમી બર્લિનની દીવાલ હર્ષોલ્લાસ સાથે તોડી પાડવામાં આવી.

→ એ દીવાલ જમીનદોસ્ત થતાં સમગ્ર જર્મન પ્રજાએ ભારે ખુશી અને આનંદ અનુભવ્યાં.

→ સંયુક્ત બનેલા જર્મનીએ ઈ.સ. 1990 પછીના દશકામાં ખૂબ ઝડપી પ્રગતિ સાધી. પરિણામે રાજકીય, આર્થિક, વેપાર-વાણિજ્ય, સામાજિક વગેરે ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધીને તે યુરોપનું સંપન્ન રાષ્ટ્ર બન્યું છે.

3. ટૂંક નોંધ લખો : આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ભારતનું પ્રદાન

જવાબ-3 સ્વતંત્ર થયા પછી ભારતે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. વિશ્વમાં સામ્રાજ્યવાદ, સંસ્થાનવાદ, કાળા-ગૌરા વચ્ચેનો રંગભેદ વગેરે દૂષણો નાબૂદ કરવા તેમજ તેની સામે યાલતી યજ્ઞવળોને ભારતે હંમેશાં ટેકો આપ્યો છે. :

→ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના આદેશથી ભારતે કોરિયાના યુદ્ધમાં ઘવાયેલા સૈનિકોની તબીબી સારવાર માટે દવાઓ અને તબીબી ટુકડીઓ મોકલી હતી. ગાઝા, સાયપ્રસ, કોંગો, શ્રીલંકા વગેરેમાં સર્જાયેલી કટોકટી વખતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના શાંતિ સ્થાપક દળોમાં ભારતે પોતાના સૈનિકોને મોકલીને એ દેશોમાં શાંતિ સ્થાપવામાં સક્રિય કામગીરી બજાવી હતી.

→ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવાના તેમજ સમગ્ર વિશ્વના લોકોના સ્વાતંત્ર્ય અને સુખસમૃદ્ધિ માટેના તમામ પ્રયત્નોમાં ભારતે સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો છે.

→ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની મહાસભામાં પરમાણુ શસ્ત્રોના સંપૂર્ણ નિ:શસ્ત્રીકરણનો ઠરાવ રજૂ કરીને ભારતે શાંતિની ઇચ્છાને વાચા આપી હતી.

→ દુનિયાના દરેક દેશે ઘાતક શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન બંધ કરી તેમજ સૈન્ય સંખ્યા ઘટાડીને એ નાણાં વિશ્વની ગરીબ તથા ભૂખમરાથી પીડાતી પ્રજાના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટે કરવો જોઈએ. એવી માગણી હંમેશાં ભારતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રો સમક્ષ કરી છે.

→ આમ, વિશ્વશાંતિ એ ભારતની વિદેશનીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. વિશ્વશાંતિ માટે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે સહકાર, વિશ્વાસ અને સમજણનું વાતાવરણ સ્થાપવા માટે ભારતે સતત પ્રયાસ કર્યો છે.

4. શસ્ત્રીકરણ અને નિ:શસ્ત્રીકરણ વિશે નોંધ લખો.

જવાબ-4 શસ્ત્રીકરણ :

➤ ઠંડા યુદ્ધના તબક્કા દરમિયાન બંને મહાસત્તાઓ વચ્ચે વિશ્વ પર પોતાના પ્રભાવ અને પ્રભુત્વ જમાવવા માટે વિવિધ પ્રકારના સંખ્યાબંધ શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધારવાની હરીફાઈ થઈ.

➤ અમેરિકાએ સૌથી વધુ પરમાણુ બોમ્બ બનાવ્યા અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ઈ.સ. 1945 માં જાપાન ના હીરોશીમા અને નાગાસાકી શહેરો પર તેનો ઉપયોગ કર્યો.

➤ એ પછી 1949 માં સોવિયત યુનિયને અણુ અખતરો કરી અણુ શસ્ત્રો બનાવ્યા.

➤ બે મહાસત્તાઓ પછી બ્રિટને પરમાણુ શસ્ત્રો વિકસાવ્યા. એ પછીના દાયકામાં ફ્રાન્સ અને ચીન પરમાણુ શસ્ત્રો વિકસાવી પરમાણુ સત્તાઓ બન્યા.

➤ આમ, વિશ્વના પાંચ રાષ્ટ્રો પરમાણુ શસ્ત્રો ધરાવતા રાષ્ટ્રો બન્યા. આ પાંચ રાષ્ટ્રો પાસે પરમાણુ શસ્ત્રો વિદ્યતક રાસાયણિક જૈવિક શસ્ત્રો તેમજ હજારો કિલોમીટર દૂર આવેલા નિશ્ચિત લક્ષ્યાંકો પર ફેંકી શકાય એવી મિસાઈલ ના ઉત્પાદનની અધ્યતન ટેકનોલોજી હતી.

નિ:શસ્ત્રીકરણ :

➤ ઈ.સ.1961-62 માં સર્જાયેલી ક્યુબાની કટોકટીની ઘટના પછી અમેરિકા સોવિયત યુનિયન અને બ્રિટને પરમાણુ શસ્ત્રોના નિ:શસ્ત્રીકરણની દિશામાં પ્રથમ સોપાન તરીકે પરમાણુ શસ્ત્રોના ઉત્પાદન, પરીક્ષણ અને પ્રસારણ પર અંકુશ મુકવા માટે સહમત થયા.

➤ આ માટે તેમણે 'આંશિક પરમાણુ અખતરાબંધી' નામની સંધિ તૈયાર કરી.

5. 'નાટો', 'સિઆટો' અને 'વોર્સો' લશ્કરી જૂથો વિશે માહિતી આપો.

જવાબ-5 નાટો (NATO) : સોવિયત યુનિયન અને તેના સામ્યવાદને અંકુશિત કરવાના ઉદ્દેશથી એપ્રિલ, 1949માં અમેરિકાની પ્રેરણા અને નેતૃત્વ હેઠળ ઉત્તર એટલેન્ટિક મહાસાગરના કિનારે આવેલા પશ્ચિમી લોકશાહી દેશોનું એક લશ્કરી સંગઠન રચવામાં આવ્યું તે 'નાટો' (NATO - નોર્થ ઈસ્ટ એટલેન્ટિક ટ્રીટી ઓર્ગનાઇઝેશન)ના નામે ઓળખાય છે.

સિઆટો (SEATO) : ઇંગલેન્ડ અને અમેરિકાએ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાનું 'સામ્યવાદી વિસ્તારવાદ' સામે રક્ષણ કરવા માટે ઈ.સ. 1954માં 'સિઆટો' (SEATO - સાઉથ ઈસ્ટ એશિયાટિક ટ્રીટી ઓર્ગનાઇઝેશન) નામના લશ્કરી જૂથની રચના કરી.

વોર્સો કરાર : અમેરિકાની પ્રેરણા અને નેતૃત્વ હેઠળ રચાયેલાં 'નાટો' અને 'સિઆટો' લશ્કરી જૂથોના વધતા જતા પ્રભાવને અટકાવવા, તેમની વિરુદ્ધમાં સોવિયત યુનિયનની નેતાગીરી નીચે યુરોપના સામ્યવાદી દેશોએ 'વોર્સો કરાર' નામના લશ્કરી જૂથની રચના કરી. આલ્બેનિયા, બલ્ગેરિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા, પૂર્વ જર્મની, હંગેરી, પોલેન્ડ, રુમાનિયા, રશિયા વગેરે દેશો આ લશ્કરી જૂથના સભ્યો હતા.

પ્રકરણ-7

1. ભારત સંઘમાં દેશી રાજ્યોના વિલિનીકરણ અંગે સંક્ષેપમાં માહિતી આપો.

જવાબ-1

➤ રિયાસતોની સંખ્યા 562 હતી સ્વતંત્ર ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળ પૈકી 48 % દેશી રાજ્યોના ક્ષેત્રફળનું હતું.

➤ તે જ રીતે ભારતની કુલ જનસંખ્યાના 20 % જનસંખ્યા દેશી રાજ્યોની હતી.

➤ કશ્મીર, હૈદરાબાદ અને મૈસુર મોટા રાજ્યો હતા અન્ય નાના રાજ્યો પણ હતા.

➤ આઝાદી પ્રાપ્ત થતાં સૌપ્રથમ ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહે ભાવનગરમાં 'જવાબદાર સરકાર' નો શુભારંભ કર્યો. (15 જાન્યુઆરી 1948)

➤ 15 ફેબ્રુઆરી, 1948માં સરદાર પટેલના પ્રયત્નથી સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થતાં ભાવનગર રાજ્ય તેમાં વિલિન થઈ ગયું.

➤ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની આ ઘટનાને જવાહરલાલ નહેરુએ "સમકાલીન ઇતિહાસનું" સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર એકીકરણ ગણાવ્યું.

➤ સરદાર પટેલ અને તેમના સચિવ વી.પી. મેનનની સહાયથી 'જોડાણખત' અને 'જૈસે થે કરાર' નો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

➤ તેને સંબંધિત પ્રધાનો અને રાજાઓની સંયુક્ત સમિતિએ તેને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું.

➤ હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ અને કશ્મીર સિવાય તમામ 559 રાજ્યોએ તેનો સ્વીકાર કરી ભારતીય સંઘમાં પોતાના રાજ્યને વિલીન કરી દીધા.

- હૈદરાબાદના નિઝામે સ્વતંત્ર રહેવાનો નિર્ણય કરતા તેમની સાથે પોલીસ પગલું લઈને તેના રાજ્યને ભારતીય સંઘ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.
- જૂનાગઢના નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો સરદાર પટેલે તરત જ ભારતીય સૈના અને નૌકાદળને જૂનાગઢની ચારે બાજુ ગોઠવી દીધું જૂનાગઢનો નવાબ પોતાની સલામતી માટે પાકિસ્તાન ભાગી ગયો
- નવેમ્બર 1947 માં ભારત સરકારે લોકમત લઈને જૂનાગઢને ભારતીય સંઘ સાથે જોડી દીધું.
- કશ્મીરના રાજા હરિસિંહ ને કશ્મીર નું વિધિ સર ભારતીય સંઘ સાથે જોડાણ કર્યું.

- કશ્મીરના રાજા હરિસિંહ ને કશ્મીર નું વિધિ સર ભારતીય સંઘ સાથે જોડાણ કર્યું
- આમ સરદાર પટેલ અને વી.પી મેનને ખૂબ ધીરજ અને અસાધારણ કુનેહ દાખવી દેશી રાજ્યો અને રિયાસતોનું ભારતીય સંઘ સાથે એકીકરણ કરી ભારતને એક અખંડ રાષ્ટ્ર બનાવ્યું.

4. ભારતનો ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે વિકાસ વિશે સમજૂતી આપો

જવાબ-4

- છેલ્લા 50 વર્ષોમાં ભારતે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે.
- વિકસિત દેશોની તુલનામાં ભારતે આ ક્ષેત્રે સાધેલો વિકાસ અદ્વિતીય છે.
- ભારતમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસમાં ડૉ. હોમી ભાભા, ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ, ડૉ. સી.વી રામન વગેરે એ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.
- વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી ના શિક્ષણ અને સંશોધન માટે ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ, ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી, ઇન્ડિયન રિસર્ચ ઓર્ગનાઈઝેશન (ઈસરો), ફિઝિકલ રિસર્ચ લેબોરેટરી વગેરે સંસ્થાઓએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.
- ભારતીય અધ્યતન કૃષિ ટેકનોલોજી, કૃષિ વૈજ્ઞાનિકો અને કૃષિ યુનિવર્સિટીઓનો ઉપયોગ કરીને તેમજ સિંચાઈ યોજનાઓ દ્વારા હરિયાણી ક્રાંતિ કરી છે.
- આ ક્રાંતિના પરિણામે ભારત અન્ન ઉત્પાદન ક્ષેત્રે સ્વાવલંબી બન્યું છે.
- ભારતે અવકાશ સંશોધન ક્ષેત્રે અસાધારણ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે.
- ભારતે આર્યભટ્ટ, ભાસ્કર, રોહિણી જેવા ઉપગ્રહો અવકાશમાં છોડ્યા છે. તેમજ ઉપગ્રહો છોડવા માટેના વિહક્લ GSLV વિકસાવ્યા છે.
- આ ઉપરાંત ભારતમાં ઉદ્યોગો, ઉર્જા, કૃષિ, આરોગ્ય વગેરે ક્ષેત્રોમાં બાયોટેકનોલોજીનો ઉપયોગ પણ સતત વધી રહ્યો છે.

5. હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢનાં રાજ્યો ભારતીય સંઘમાં કેવી રીતે ભળ્યાં? સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરો.

જવાબ-5 હૈદરાબાદ : ભારતને સ્વરાજ્ય મળ્યું એ પૂર્વે હૈદરાબાદના નવાબ નિઝામે ભારતીય સંઘથી સ્વતંત્ર રહેવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી અને પોતાના રાજ્યને 15 ઓગસ્ટના રોજ સ્વતંત્ર જાહેર કર્યું.

→ સરદાર પટેલે નિઝામને સમજાવવા તેની સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી. તેમણે નિઝામ વતી વાટાઘાટો કરનાર અધિકારીઓને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, હૈદરાબાદના લોકો ભારતીય સંઘ સાથે જોડાવાની તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવે છે. તેથી તેમની ઇચ્છા મુજબ હૈદરાબાદનું ભારતીય સંઘ સાથે જોડાણ કરવું એ સૌના હિતમાં છે.

→ એ સમયે નિઝામના અધિકારીઓએ અને તેની સેનાએ પ્રજા પર ત્રાસ ગુજારવાનું શરૂ કર્યું. લોકોને એમાંથી બચાવવા માટે ભારત સરકારે હૈદરાબાદ સામે 18 સપ્ટેમ્બર, 1948ના રોજ 'પોલીસ પગલું' ભરીને તેને ભારતીય સંઘ સાથે જોડી દીધું. નિઝામે શરણાગતિ સ્વીકારી. નિઝામને તેનાં હિતોના રક્ષણની બાંધધરી આપવામાં આવી. આ કામગીરીમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી.

→ જૂનાગઢ : જૂનાગઢના નવાબે આઝાદીના દિવસે જ જૂનાગઢનું પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ કર્યું. પાકિસ્તાને તેને મંજૂર કર્યું.

2. ભારત સરકારે દીવ, દમણ અને ગોવાને કબજે કરવા શો નિર્ણય કર્યો? શા માટે?

જવાબ-2 ઈ. સ. 1950માં ભારત સાર્વભૌમ, પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર બન્યું.

→ એ સમયે ગોવા, દીવ અને દમણ પોર્ટુગીઝોનાં સંસ્થાનો હતાં. →એ સંસ્થાનો ભારતને સોંપી દેવા ભારત સરકારે સમજાવટ અને વાટાઘાટો દ્વારા બહુ પ્રયત્નો કર્યાં. પરંતુ તેનું કોઈ પરિણામ ન આવ્યું.

→ગોવાને ભારતીય સંઘમાં જોડી દેવા લોકોએ ઉગ્ર આંદોલન શરૂ કર્યું. લોકોએ મોટા પાયા પર સત્યાગ્રહ કર્યો. ત્રિરંગો ધ્વજ ફરકાવવા બદલ પોર્ટુગીઝ સરકારે સેંકડો સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ કરી. 15 ઓગસ્ટ, 1955ના રોજ લોકોએ 'ગોવામુક્તિ આંદોલન' કરી ગોવા, દીવ અને દમણમાં પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પોર્ટુગીઝ સત્તાવાળાઓ સાથેની અથડામણમાં અનેક સત્યાગ્રહીઓ શહીદ થયા.

→ વાટાઘાટો, સમજાવટ અને સત્યાગ્રહ જેવા શાંત પ્રયાસો દ્વારા સફળતા નહિ મળે એમ માનીને ભારત સરકારે ગોવા, દીવ અને દમણને મુક્ત કરવા જનરલ ચૌધરીના નેતૃત્વ હેઠળ 'ઓપરેશન વિજય' નામનું લશ્કરી અભિયાન શરૂ કરવાનો નિર્ણય લીધો.

→18 ડિસેમ્બર, 1961ના રોજ હેઠળ લશ્કરે અભિયાન શરૂ કર્યું. ભારતનાં લશ્કરી દળોએ ગોવા, દીવ અને દમણમાં પ્રવેશ કર્યો. 19મી ડિસેમ્બરની રાત્રે ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નર જનરલ ડિ-સિલ્વાએ શરણાગતિ સ્વીકારી. આમ, ગોવા, દીવ અને દમણમાંથી પોર્ટુગીઝ શાસનનો અંત આવ્યો. ત્રણેય સંસ્થાનોમાં ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવામાં આવ્યો.

3. ટૂંક નોંધ લખો : દેશી રાજ્યો - રિયાસતોના એકીકરણમાં સરદાર પટેલનો ફાળો

જવાબ-3

- 15 ઓગસ્ટ 1947 પહેલા ભારતમાં નાના-મોટા 562 દેશી રાજ્યો હતા. ભારતની સાથે એમને પણ સ્વતંત્રતા મળી.
- સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જુલાઈ 1947 માં ભારતના ગૃહમંત્રી બન્યા.
- આથી હૈદરાબાદ જૂનાગઢ અને જમ્મુ કશ્મીરના શાસકો સિવાયના બધા રાજ્યોએ જોડાણપત પર હસ્તાક્ષર કરી તેમના રાજ્યો અને રિયાસતોનું ભારતીય સંઘ સાથે જોડાણ કર્યું.
- હૈદરાબાદના નિઝામે સ્વતંત્ર રહેવાનો નિર્ણય કરતા તેમની સાથે પોલીસ પગલું લઈને તેના રાજ્યને ભારતીય સંઘ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.
- જૂનાગઢના નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો સરદાર પટેલે તરત જ ભારતીય સૈના અને નૌકાદળને જૂનાગઢની ચારે બાજુ ગોઠવી દીધું જૂનાગઢનો નવાબ પોતાની સલામતી માટે પાકિસ્તાન ભાગી ગયો
- નવેમ્બર 1947 માં ભારત સરકારે લોકમત લઈને જૂનાગઢને ભારતીય સંઘ સાથે જોડી દીધું.

→ સરદાર પટેલે જૂનાગઢના નવાબ સામે પગલાં લેવાનું નક્કી કર્યું.

→ મુંબઈમાં જૂનાગઢના નાગરિકોએ જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા માટે 'આરઝી હકૂમત'ની સ્થાપના કરી. સૌરાષ્ટ્રનાં બધાં રાજ્યો અને લોકોએ નવાબના પાકિસ્તાન સાથેના જોડાણનો વિરોધ કર્યો.

→ જૂનાગઢના નવાબે રાજ્યની પ્રજાને ત્રાસ આપવા માંડ્યો.

→ ભારતના સૈન્ય અને નૌકાદળે જૂનાગઢને ચોતરફથી ઘેરી લીધું. આખરે નવાબ પોતાની સલામતી માટે પાકિસ્તાન ભાગી ગયો.

→ ભારત સરકારે 9 નવેમ્બર, 1947ના રોજ જૂનાગઢનો કબજો લીધો. એ પછી લોકમત લેવાતાં લોકોએ જૂનાગઢને સંપૂર્ણપણે ભારતીય સંઘ સાથે જોડી દેવાની તરફેણ કરી.

→ આમ, સરદાર પટેલની કુનેહ અને જૂનાગઢના નાગરિકોની પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ વડે જૂનાગઢનું ભારતીય સંઘ સાથે જોડાણ થયું.

પ્રકરણ-10

1. ખરડો કાયદો કેવી રીતે બને છે, તે સમજાવો.

જવાબ-1 કાયદા માટેની દરખાસ્ત ખરડો કહેવાય છે. ખરડાના બે પ્રકારો છે : 1. સામાન્ય ખરડો અને 2. નાણાકીય ખરડો.

1. સામાન્ય ખરડામાંથી કાયદાની રચના : સંસદમાં ખરડો રજૂ કરતાં પહેલાં લોકસભામાં સ્પીકરની અને રાજ્યસભામાં અધ્યક્ષની પરવાનગી મેળવવી પડે છે.

→ સામાન્ય ખરડો સંસદનાં બંને ગૃહોમાંથી કોઈ પણ ગૃહમાં રજૂ થઈ શકે છે.

→ તે પ્રધાનમંડળના કોઈ પ્રધાન અથવા ગૃહના કોઈ પણ સભ્ય દ્વારા રજૂ થઈ શકે છે.

→ સામાન્ય ખરડો રાષ્ટ્રપ્રમુખ પાસે સહી માટે મોકલવામાં આવે તે પહેલાં તેને બંને ગૃહોમાં ત્રણ વાચનમાંથી પસાર થવું પડે છે.

(i) પ્રથમ વાચન : ખરડો રજૂ કરનાર મંત્રી કે સંસદસભ્ય ગૃહમાં ખરડાનું વાચન કરી ખરડાના હેતુઓ અને બીજી મહત્વની બાબતો ગૃહના ધ્યાન પર લાવે છે. ત્યારપછી ગૃહમાં ખરડા પર ચર્ચા થાય છે. ગૃહ ખરડાને મંજૂર કરે તો તે બીજા વાચનમાં આવે છે.

(ii) બીજું વાચન : બીજા વાચન દરમિયાન ખરડાની દરેક કલમ પર ગૃહના સભ્યો વિસ્તૃત ચર્ચા કરે છે. આ સમયે સભ્યો તેમાં સુધારા રજૂ કરી શકે છે. કોઈ મહત્વનો ખરડો હોય અથવા ખરડા ઉપર ગંભીર વિચારણાની જરૂર હોય, તો વધુ વિચારણા માટે ખરડાને સંસદસભ્યોમાંથી જે-તે વિષયના તજજ્ઞ અને વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા સભ્યોની બનેલી 'પ્રવર સમિતિ'ને સોંપવામાં આવે છે.

(iii) ત્રીજું વાચન : પ્રવર સમિતિના અહેવાલ પછી એ અહેવાલને આધારે ગૃહમાં ખરડાનું ત્રીજું વાચન શરૂ થાય છે. ત્રીજા વાચનને અંતે ગૃહ ખરડાને બહુમતીથી પસાર કરે તો તેને સંસદના બીજા ગૃહમાં મોકલવામાં આવે છે. બીજા ગૃહમાં પણ ખરડાને ત્રણ વાચનમાંથી પસાર થવું પડે છે. આમ, બંને ગૃહોમાંથી પસાર થયા પછી ખરડાને રાષ્ટ્રપ્રમુખની સહી માટે મોકલવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ સહી કરે પછી જ તે કાયદો બને છે.

→ સહી કરતાં પહેલાં રાષ્ટ્રપ્રમુખને જરૂર લાગે તો ખરડાને પોતાની પાસે રાખી મૂકી શકે છે, કે સંસદમાં પુનઃવિચારણા માટે પાછો મોકલી શકે છે. ફરીથી એ જ વિધિથી ખરડો બંને ગૃહોમાં પસાર થાય તો રાષ્ટ્રપ્રમુખને સહી કરવી પડે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ સહી કરે એટલે તે ખરડો કાયદો બને છે અને ત્યારપછી તેને સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

2. નાણાકીય ખરડામાંથી કાયદાની રચના : નાણાકીય ખરડો રાષ્ટ્રપ્રમુખની પૂર્વમંજૂરીથી પ્રથમ લોકસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે.

→ કોઈ પણ ખરડો નાણાકીય ખરડો છે કે કેમ તે માત્ર લોકસભાના સ્પીકર જ નક્કી કરે છે.

→ લોકસભાએ પસાર કર્યા પછી જ નાણાકીય ખરડાને રાજ્યસભામાં મોકલવામાં આવે છે.

→ રાજ્યસભાએ માત્ર ચર્ચા કરી, તેની ભલામણો સાથે કે ભલામણો વિના, 14 દિવસમાં તેને લોકસભાને પાછો મોકલવાનો હોય છે.

→ આ મુદત દરમિયાન રાજ્યસભા નાણાકીય ખરડો લોકસભામાં પરત ન કરે તોપણ તે પસાર થયેલો ગણાય છે.

→ એ પછી તેને રાષ્ટ્રપ્રમુખની સહી માટે મોકલવામાં આવે છે, રાષ્ટ્રપ્રમુખની સહી થતાં નાણાકીય ખરડો કાયદો બને છે.

2. સંસદની સત્તાઓ અંગે ઉલ્લેખ કરો.

જવાબ-2 સંસદની સત્તાઓ નીચે મુજબ છે :

1. ધારાકીય સત્તાઓ : સામાન્ય સંજોગોમાં સંસદ સંઘયાદી અને સંયુક્ત યાદીમાં સૂચવેલા વિષયો પર કાયદા ઘડે છે.

→ કટોકટીના સમયે સંસદ રાજ્યયાદી સહિત કોઈ પણ વિષય પર કાયદો ઘડી શકે છે.

→ સંસદની મંજૂરી વિના કોઈ પણ ખરડો કાયદો બની શકતો નથી.

→ નાણાકીય ખરડા સિવાયનો કોઈ પણ ખરડો સંસદના કોઈ પણ ગૃહમાં રજૂ થઈ શકે છે. નાણાકીય ખરડાઓની પ્રથમ રજૂઆત માત્ર લોકસભામાં જ થઈ શકે છે.

→ રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતા વટહુકમ માટે વહેલામાં વહેલી તકે સંસદની મંજૂરી લેવી પડે છે. જો સંસદ મંજૂરી ન આપે, તો વટહુકમ આપોઆપ રદ થાય છે.

2. કારોબારી સત્તાઓ : લોકસભાને મંત્રીમંડળ પર અવિશ્વાસની દરખાસ્ત (Vote of no confidence) લાવવાની સત્તા છે. જો એ દરખાસ્ત પસાર થાય, તો મંત્રીમંડળને રાજીનામું આપવું પડે છે.

→ લોકસભા નાણામંત્રીએ રજૂ કરેલા નાણાકીય ખરડાને નામંજૂર કરીને સમગ્ર મંત્રીમંડળને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી શકે છે.

→ સંસદના સભ્યો મંત્રીઓને રાજ્યવહીવટ સંબંધી પ્રશ્નો અને પેટા-પ્રશ્નો પૂછવાની તેમજ પ્રજાના જાહેર હિત પ્રત્યે મંત્રીઓનું ધ્યાન દોરવાની સત્તા ધરાવે છે.

→ સંસદની બેઠક ચાલુ હોય ત્યારે સંસદનો કોઈ પણ સભ્ય જાહેર હિતના મહત્વના પ્રશ્ન પરત્વે મંત્રીમંડળનું ધ્યાન દોરવા સભા-મોકૂફીની દરખાસ્ત રજૂ કરી શકે છે.

→ સંસદ મંત્રીમંડળ વિરુદ્ધ ઠપકાની દરખાસ્ત પસાર કરે તોપણ મંત્રીમંડળે રાજીનામું આપવું પડે છે.

3. નાણાકીય સત્તાઓ : નાણામંત્રી અને રેલમંત્રીએ રજૂ કરેલાં અંદાજપત્રો મંજૂર કરવાં, આકસ્મિક ખર્ચનિધિમાંથી સરકારે ખર્ચેલી રકમ મંજૂર કરવી, સરકારે આગલા વર્ષે કરેલા ખર્ચનો ઓડિટ કરેલ હિસાબ અને અહેવાલ મંજૂર કરવો વગેરે સંસદની નાણાકીય સત્તાઓ છે.

→ અંદાજપત્રો સહિત તમામ નાણાકીય બાબતો પ્રથમ લોકસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. લોકસભાએ પસાર કર્યા પછી જ તેને રાજ્યસભામાં મોકલવામાં આવે છે. રાજ્યસભાએ માત્ર ચર્ચા કરી 14 દિવસમાં નાણાકીય ખરડો લોકસભાને પાછો મોકલવાનો હોય છે. આ મુદત દરમિયાન રાજ્યસભા એ ખરડો લોકસભામાં પરત ન કરે તોપણ તે પસાર થયેલો ગણાય છે.

4. ન્યાયવિષયક સત્તાઓ : સંસદ લોકસભાના સ્પીકર અને ડેપ્યુટી સ્પીકર તેમજ રાજ્યસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષને બંધારણના ભંગ બદલ કે કોઈ ગંભીર ગુના માટે બહુમતીથી ઠરાવ પસાર કરીને પદભ્રષ્ટ કરી શકે છે.

→ બંધારણના ભંગ બદલ કે દેશહિત વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ કરવાના આરોપસર સંસદ રાષ્ટ્રપ્રમુખ, ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ, સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓ, મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર, ઓડિટર જનરલ કે એટર્ની જનરલ પર મહાભિયોગ (Impeachment) ચલાવી શકે છે અને 2/3 બહુમતીથી આરોપ પુરવાર થયેલો જાહેર કરી તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે.

→ સંસદ પોતાના કોઈ પણ સભ્યને અસભ્ય વર્તણૂક માટે કે સભાગૃહના નિયમોના ભંગ બદલ તેનું સભ્યપદ નાબૂદ કરવાની, જેલમાં મોકલવાની શિક્ષા કરી શકે છે કે ગૃહમાં થોડા દિવસો માટે હાજરી ન આપવાનો આદેશ આપી શકે છે.

3. ટૂંક નોંધ લખો : વડા પ્રધાનનું સ્થાન અને કારોબારી સત્તાઓ

જવાબ-3

1. વડા પ્રધાનનું સ્થાન : પ્રધાનમંડળમાં વડા પ્રધાનનું સ્થાન અજોડ છે. તે પ્રધાનમંડળના વડા છે.

→ લોકસભામાં સરકારી નીતિઓની તે પ્રધાનમંડળ વતી જાહેરાતો કરે છે.

→ પ્રખ્યાત બંધારણશાસ્ત્રી ડૉ. જેનિંગના શબ્દોમાં કહીએ તો, "પ્રધાનમંડળમાં તે સૌથી વધુ મહત્વની વ્યક્તિ છે. પ્રધાનમંડળની રચના, પ્રધાનમંડળ અને સંઘ, પ્રધાનમંડળ અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ તથા રાજ્યવહીવટ સાથે વડા પ્રધાનનો ગાઢ સંબંધ હોય છે."

→ પ્રધાનમંડળની બેઠકોમાં તે પ્રમુખસ્થાન લે છે. તે દરેક પ્રધાનના કામકાજ પર દેખરેખ રાખે છે.

→ બીજા પ્રધાનો તેમની ઇચ્છા અને લાગણીને માન આપે છે.

→ તે ગમે તે પ્રધાનને રાજીનામું આપવાનું જણાવી શકે છે. રાષ્ટ્રપ્રમુખ સાથે તે સતત સંપર્કમાં રહે છે.

→ પ્રધાનમંડળના અગત્યના નિર્ણયોની તે રાષ્ટ્રપ્રમુખને તાત્કાલિક જ જાણ કરે છે.

→ રાષ્ટ્રપ્રમુખનો અભિપ્રાય તે પ્રધાનમંડળ સમક્ષ રજૂ કરે છે. તે દેશની ગૃહનીતિ અને વિદેશનીતિ ઘડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

→ રાષ્ટ્રની પ્રગતિ અને તેના ભાવિનો આધાર મોટા ભાગે વડા પ્રધાનના નેતૃત્વ પર રહેલો છે.

→ પ્રોફેસર શેટ્ટી અને મહાજનના મત પ્રમાણે, "વડા પ્રધાન પ્રધાનમંડળમાં સુકાનીરૂપ અને ચાવીરૂપ વ્યક્તિ (key-man) છે."

2. વડા પ્રધાનની કારોબારી સત્તાઓ : ભારતના વડા પ્રધાનનાં મુખ્ય કાર્યો અને સત્તાઓ નીચે મુજબ છે :

→ વડા પ્રધાન રાષ્ટ્રપ્રમુખના આમંત્રણથી પ્રધાનમંડળ રચે છે. તેઓ દરેક પ્રધાનને એક કે વધારે ખાતાંનો વહીવટ સોંપે છે. તેઓ પોતે પણ એક કે વધારે ખાતાંનો વહીવટ સંભાળે છે.

→ તેઓ પ્રધાનોને પદભ્રષ્ટ કરવાનો, તેમનાં ખાતાં બદલવાનો અને સમગ્ર પ્રધાનમંડળની પુનરરચના કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

→ વડા પ્રધાન જ દેશની કારોબારીના વાસ્તવિક વડા છે. તેઓ દેશની આંતરિક નીતિ અને વિદેશનીતિ ઘડે છે તેમજ એ નીતિ અનુસાર કાર્ય કરવા માટે દરેક પ્રધાનને માર્ગદર્શન આપે છે.

→ વડા પ્રધાન પ્રધાનમંડળની બેઠકોનું અધ્યક્ષસ્થાન સંભાળે છે. તેઓ અગત્યની બાબતો અંગે ચર્ચા કરી નિર્ણયો લે છે.

→ તેઓ લોકસભામાં સરકારની નીતિઓની જાહેરાત કરે છે અને એ વિશેના ખુલાસા કરે છે તેમજ નીતિવિષયક નિર્ણયો લે છે.

→ વડા પ્રધાન પ્રધાનમંડળ અને રાષ્ટ્રપ્રમુખ વચ્ચે કડીરૂપ છે. પ્રધાનમંડળની બેઠકોમાં થયેલા ઠરાવો વિશે, દેશની સમગ્ર પરિસ્થિતિ વિશે તેમજ કેન્દ્ર સરકારના સમગ્ર વહીવટ વિશે વડા પ્રધાન રાષ્ટ્રપ્રમુખને વાકેફ કરે છે.

→ હોદ્દાની રૂએ વડા પ્રધાન નીતિપંચ(આયોજનપંચ)નું અધ્યક્ષપદ સંભાળે છે.

4. રાષ્ટ્રપ્રમુખની કટોકટી વેળાની સત્તાઓ જણાવો.

જવાબ-4 ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખની કટોકટી વેળાની અસાધારણ સત્તાઓ નીચે મુજબ છે:

1. બાહ્ય કે આંતરિક અશાંતિ : બાહ્ય આક્રમણ કે આંતરિક અશાંતિના કારણે સમગ્ર દેશની કે તેના કોઈ પણ ભાગની સલામતી ભયમાં મુકાઈ ગઈ હોય ત્યારે રાષ્ટ્રપ્રમુખ એક જાહેરનામું બહાર પાડી કટોકટીની સ્થિતિ જાહેર કરે છે.

→ એ જાહેરનામા સાથે ભારતના બંધારણના સમવાયતંત્રની જોગવાઈઓ બિનઅસરકારક બને છે અને એકતંત્રી શાસનનો અમલ શરૂ થાય છે.

→ કટોકટીમાં સંઘસરકાર ભારતના નાગરિકોના મૂળભૂત હકો મોકૂફ રાખવાની તેમજ સમગ્ર દેશ માટે કોઈ પણ વિષય ઉપર કાયદો ઘડવાની સત્તા ધરાવે છે.

2. બંધારણીય કટોકટી : રાજ્યપાલના અહેવાલ પરથી કે અન્ય રીતે રાષ્ટ્રપ્રમુખને ખાતરી થાય કે રાજ્યમાં બંધારણના નિયમો પ્રમાણે વહીવટ ચાલી શકે એમ નથી ત્યારે તે બંધારણીય કટોકટીનું જાહેરનામું બહાર પાડે છે અને રાજ્યની તમામ કારોબારી સત્તા પોતાને હસ્તક લઈ લે છે.

→ તે રાજ્યના કાયદા ઘડવાની સત્તા સંઘસંસદને તેમજ રાજ્યની કારોબારી સત્તા કેન્દ્રના પ્રધાનમંડળને સોંપે છે.

→ રાજ્યના રાજ્યપાલ રાષ્ટ્રપ્રમુખના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યનો વહીવટ કરે છે.

→ આ પ્રમાણેનું રાજ્યમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ શાસન વધુમાં વધુ ત્રણ વર્ષની મુદત સુધી અમલમાં રહી શકે છે.

3. નાણાકીય કટોકટી : દેશમાં નાણાકીય સ્થિરતા કે શાખ જોખમમાં મુકાય ત્યારે રાષ્ટ્રપ્રમુખ નાણાકીય કટોકટીની જાહેરાત કરી શકે છે.

→ એ પરિસ્થિતિ દરમિયાન બધા જ સરકારી કર્મચારીઓ અને ન્યાયાધીશોનાં વેતન-ભથ્થાં ઘટાડવાનો આદેશ આપી શકે છે.

→ નાણાકીય બાબતો અંગે અમુક ચોક્કસ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવા તે રાજ્યોને આદેશ આપી શકે છે.

→ નાણાકીય કટોકટીની પરિસ્થિતિ દરમિયાન રાજ્યોની વિધાન-સભાઓએ પસાર કરેલા નાણાકીય ખરડાને રાષ્ટ્રપ્રમુખની સંમતિ મોકલવામાં આવે છે.

5. સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ વિશે જણાવો.

જવાબ-5 ગ્રામ્ય કક્ષાએ સ્વશાસનની સંસ્થાઓ : પંચાયતીરાજનું માળખું ત્રણ સ્તરનું છે : (1) ગ્રામ્ય કક્ષાએ ગ્રામપંચાયત, (2) તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા પંચાયત અને (3) જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા પંચાયત.

→ ગ્રામપંચાયતના વડાને 'સરપંચ' કહે છે. ગામના નોંધાયેલા બધા મતદારો પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા સરપંચની ચૂંટણી કરે છે.

→ જે ગામના નોંધાયેલા બધા મતદારો ગ્રામપંચાયતના સભ્યો અને સરપંચની સર્વાનુમતે પસંદગી કરે છે, એ ગામને 'સમરસગામ' કહે છે.

→ ગામનો સઘનો વહીવટ 'તલાટી-કમ-મંત્રી' સંભાળે છે.

→ તાલુકા પંચાયતની ચૂંટાયેલી પાંખના નેતા 'તાલુકા પંચાયત પ્રમુખ' કહેવાય છે; જ્યારે તાલુકા પંચાયતના વહીવટી વડા 'તાલુકા વિકાસ અધિકારી'(TDO)ના નામે ઓળખાય છે.

→ જિલ્લા પંચાયતની ચૂંટાયેલી પાંખના નેતા જિલ્લા પંચાયત પ્રમુખ કહેવાય છે; જ્યારે જિલ્લા પંચાયતના વહીવટી વડા 'જિલ્લા વિકાસ અધિકારી'(DDO)ના નામે ઓળખાય છે.

શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ:

→ નગરપાલિકા, મહાનગરપાલિકા અને મહાનગરનિગમ (મેગાસિટી) એ શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ છે. આ સંસ્થાઓની ચૂંટણી ગુપ્ત મતદાન પદ્ધતિ દ્વારા પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે.

→ નગરપાલિકાના વડા 'પ્રમુખ'ના નામે અને વહીવટી વડા 'ચીફ ઓફિસર'ના નામે ઓળખાય છે.

→ મહાનગરપાલિકા અને મહાનગરનિગમના વડાને 'મેયર' કહે છે. આ સંસ્થાઓના વહીવટી વડા 'મ્યુનિસિપલ કમિશનર'ના નામે ઓળખાય છે. તેમની નિમણૂક રાજ્ય સરકાર કરે છે. મ્યુનિસિપલ કમિશનરના હાથ નીચે ટેકનિકલ અને વહીવટી જ્ઞાન ધરાવતા ઝોનલ વડાઓ, અન્ય અધિકારીઓ તથા કર્મચારીઓનું તંત્ર હોય છે.

→ જાહેર સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય, પીવાનું શુદ્ધ પાણી, રસ્તાઓ અને પુલો, દીવાબત્તી, ગટરવ્યવસ્થા, પ્રાથમિક શિક્ષણ, દવાખાનાં અને આરોગ્ય કેન્દ્રો, જન્મ-મરણની નોંધ વગેરે બાબતો અંગેનાં કામો એ શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓનાં ફરજિયાત કાર્યો છે.

→ રમતગમતનાં મેદાનો, બાગબગીચા, જાહેર જાજરૂ અને પેશાબખાનાં, સ્નાનગૃહ, પુસ્તકાલયો, માધ્યમિક શાળાઓ, વૃક્ષારોપણ, વરસાદી પાણીનો નિકાલ, જાહેર વ્યવહાર, શાકમાર્કેટો કે બજારોની વ્યવસ્થા, પ્રસૂતિગૃહો, સ્મશાનગૃહો, મનોરંજન, ગંદા વસવાટોની નાબૂદી વગેરે બાબતો અંગેનાં કામો એ શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓનાં મરજિયાત કાર્યો છે.

પ્રકરણ-12

1. મતદાન અને સરકાર વિશે સમજાવો.

જવાબ-1 ભારતમાં લોકશાહી પદ્ધતિની સરકાર છે. બંધારણ મુજબ મતદાન એક મહત્વની પ્રક્રિયા છે. તેમાં મતદાર ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે.

→ ભારતમાં સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકારની પદ્ધતિ છે.

→ 18 વર્ષ કે તેથી વધારે ઉંમર અને મતદારયાદીમાં નામ ધરાવતો, નાદાર અને અસ્થિર મગજ ન હોય તેવો ભારતનો દરેક નાગરિક કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના ચૂંટણીઓમાં મત આપવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

→ આપણા દેશમાં બંધારણે લિંગ, જાતિ, ધર્મ, શિક્ષણ, જન્મસ્થાન, મિલકત કે ઊંચનીચના ભેદભાવ રાખ્યા વિના પુખ્તવયનાં (18 વર્ષ પૂરાં કર્યા હોય એવાં) તમામ સ્ત્રી-પુરુષોને મતાધિકાર આપ્યો છે.

→ પુખ્તવય મતાધિકાર એ ભારતના બંધારણની એક મહત્વની વિશેષતા છે.

→ સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકારની પદ્ધતિ 'વ્યક્તિદીઠ એક મત'ના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે.

→ મતદાર જાગૃત અને પોતાની ફરજ પ્રત્યે સભાન હોવો જોઈએ. તેણે લોભ, લાલચ કે ડર વિના મતદાન કરવાની ફરજ બજાવવી જોઈએ.

→ ચૂંટણીમાં મતદાન કરવું એ દરેક નાગરિકનો અધિકાર જ નહિ, પવિત્ર ફરજ પણ છે. તેથી તેણે મતદાન કરીને પોતાની ફરજ અદા કરવી જોઈએ.

→ લોકશાહીની સફળતાનો આધાર મતદારોના મતાધિકારના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ પર અવલંબે છે.

→ દરેક નાગરિકને મતદાનનો અધિકાર છે. તેથી દરેક મતદારે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

2. રાજકીય પક્ષના પ્રકારો વિશે નોંધ લખો.

જવાબ-2 ભારતમાં બહુપક્ષીય લોકશાહી છે. તેથી દેશમાં અનેક નાના-મોટા રાજકીય પક્ષો છે.

→ ચૂંટણીપંચ યોક્કસ નીતિ અને નક્કી કરેલાં ધોરણો પ્રમાણે રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપે છે.

→ આપણા દેશમાં રાજકીય પક્ષોના મુખ્ય બે પ્રકારો છે : (1) રાષ્ટ્રીય પક્ષો અને (2) પ્રાદેશિક પક્ષો.

→ જે રાજકીય પક્ષોનું કાર્યક્ષેત્ર સમગ્ર દેશમાં વિસ્તરેલું હોય તે 'રાષ્ટ્રીય પક્ષો' કહેવાય છે અને જે રાજકીય પક્ષોનું કાર્યક્ષેત્ર એક જ રાજ્ય કે પ્રદેશ પૂરતું સીમિત હોય તે પ્રાદેશિક પક્ષો કહેવાય છે.

→ કોઈ રાષ્ટ્રીય કે પ્રાદેશિક પક્ષને માન્યતા આપવા માટે ચૂંટણીપંચે યોક્કસ ધોરણો નક્કી કર્યાં છે. એ ધોરણો મુજબ જે રાજકીય પક્ષે ઓછામાં ઓછાં ચાર રાજ્યોમાં અગાઉની ચૂંટણીમાં માન્ય કરેલ કુલ મતમાંથી ઓછામાં ઓછા ચાર ટકા મતો મેળવેલા હોય તેને રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરીકે માન્ય રાખવામાં આવે છે.

→ આપણા દેશમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ INC (Congress), ભારતીય જનતા પક્ષ, કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ઓફ ઇન્ડિયા (CPI), કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ઓફ ઇન્ડિયા (માર્કસિસ્ટ) (CPIM), બહુજન સમાજવાદી પાર્ટી, રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પાર્ટી વગેરે રાષ્ટ્રીય પક્ષો છે.

→ જે રાજકીય પક્ષનો પ્રભાવ માત્ર અમુક રાજ્ય કે પ્રદેશ પૂરતો મર્યાદિત હોય તેને ચૂંટણીપંચ પ્રાદેશિક પક્ષ તરીકે માન્યતા આપે છે.

→ આપણા દેશમાં તમિલનાડુનો દ્રવિડ મુનેત્ર કઝગમ અને ઓલ ઇન્ડિયા અન્ના દ્રવિડ મુનેત્ર કઝગમ, આંધ્ર પ્રદેશનો તેલુગુ દેશમ, પંજાબનો અકાલી દળ, બિહારનો રાષ્ટ્રીય જનતા દળ અને જનતા દળ યુનાઇટેડ, ઉત્તર પ્રદેશનો સમાજવાદી પક્ષ, જમ્મુ-કશ્મીરનો નેશનલ કોન્ફરન્સ, અસમનો અસમ ગણપરિષદ, મહારાષ્ટ્રની શિવસેના, દિલ્લીની આમ આદમી પાર્ટી વગેરે પ્રાદેશિક પક્ષો છે.

→ રાષ્ટ્રીય પક્ષો તરીકે માન્ય પક્ષની માન્યતા મતોના આધારે રદ થઈ શકે છે; જ્યારે પ્રાદેશિક પક્ષોને રાષ્ટ્રીય પક્ષો તરીકે માન્યતા મળી શકે છે.

3. તફાવત લખો : સંસદીય લોકશાહી અને પ્રમુખીય લોકશાહી

જવાબ-3

સંસદીય લોકશાહી	પ્રમુખીય લોકશાહી
1. લોકસભામાં સ્પષ્ટ બહુમતી ધરાવતા નેતાને રાષ્ટ્રપ્રમુખ વડા પ્રધાન તરીકે નીમે છે.	1. રાષ્ટ્રના વડા પ્રમુખને પ્રજા સીધી રીતે ચૂંટે છે.
2. સમગ્ર પ્રધાનમંડળ સંસદ- (લોકસભા)ને જવાબદાર હોય છે.	2. પ્રધાનમંડળ સેનેટ(સંસદ)ને જવાબદાર હોતું નથી. પ્રધાનો વ્યક્તિગત રીતે પ્રમુખને જવાબદાર હોય છે.
3. પ્રધાનમંડળ સંસદની બહુમતીનો વિશ્વાસ ધરાવે ત્યાં સુધી જ સત્તા પર રહી શકે છે.	3. પ્રધાનમંડળના પ્રધાનો પ્રમુખની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી જ હોદ્દા પર રહી શકે છે.
4. રાષ્ટ્રપ્રમુખ દેશના બંધારણીય વડા છે, જ્યારે વહીવટી વડા વડા પ્રધાન અને તેમના પ્રધાનો છે.	4. પ્રમુખ દેશના વહીવટી વડા તેમજ બંધારણીય વડા છે.
5. પ્રધાનો વડા પ્રધાનના સાથી-દારો છે.	5. પ્રધાનો પ્રમુખના અમલદારો ગણાય છે.

4. લોકશાહીમાં ચૂંટણીનું મહત્વ શું છે? સમજાવો.

જવાબ-4 ચૂંટણી લોકશાહીનું મહત્વનું લક્ષણ છે. તે લોકશાહીનો આધારસ્તંભ છે.

→ લોકશાહીમાં ચૂંટણીઓ દ્વારા લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓને દેશમાં શાસન કરવાની સત્તા સોંપે છે.

→ એ પ્રતિનિધિઓના શાસનથી નાગરિકોને સંતોષ થાય તો જ તેઓ તેમને ફરીથી ચૂંટે છે. નહિ તો તેમને સ્થાને બીજા પ્રતિનિધિઓને ચૂંટે છે.

→ એ રીતે ચૂંટણી લોકોને તેમના પ્રતિનિધિઓની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક આપે છે.

→ બંધારણે નક્કી કરેલ લાયકાતો ધરાવતા દરેક નાગરિકને ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર છે.

→ દેશની સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજકીય પક્ષો અને અપક્ષ ઉમેદવારો ભાગ લે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ગ્રામીણ અને શહેરી સંસ્થાઓમાં ચૂંટણી દ્વારા જ પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરવામાં આવે છે.

→ રાજકીય પક્ષો અને ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારો માટે ચૂંટણી રાજકીય જીવન-રેખા ગણાય છે.

→ લોકશાહી તંત્ર લોકમત અનુસાર ચાલે છે. લોકોની બહુમતી કયા મત કે અભિપ્રાયને પસંદ કરે છે તે ચૂંટણી દ્વારા જ જાણી શકાય છે. ચૂંટણી લોકશાહીને જીવંત રાખે છે.

→ આમ, ચૂંટણીઓ લોકમત જાણવાનું તેમજ લોકશાહીના સંચાલનનું મહત્વનું માધ્યમ છે. તેથી ચૂંટણીને 'લોકશાહીની પારાશીશી' પણ કહેવામાં આવે છે.

5. ચૂંટણીપંચ અને રાજકીય પક્ષો વિશે નોંધ લખો.

જવાબ-5

1. ચૂંટણીપંચ : ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ ચૂંટણીપંચના અધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે.

→ ભારતમાં સમગ્ર ચૂંટણી-પ્રક્રિયાનું સંચાલન, નિયમન અને નિરીક્ષણ ચૂંટણીપંચ કરે છે. તે એક સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત સંસ્થા છે.

→ ચૂંટણીપંચ રાષ્ટ્રપ્રમુખ, ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ, સંસદ, રાજ્યોની ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓની વ્યવસ્થા કરે છે. તે ચૂંટણી અંગેની તમામ જવાબદારીઓ સંભાળે છે.

→ તે મતદારોની યાદીઓ તૈયાર કરાવે છે તેમજ ચૂંટણીની તારીખો અને ઉમેદવારોની નોંધાવવાની તારીખો જાહેર કરે છે.

→ તે ઉમેદવારો પત્રોની ચકાસણી કરી અધિકૃત ઉમેદવારોનાં નામ અને તેમનાં ચૂંટણી પ્રતીકો જાહેર કરે છે.

→ દરેક ઉમેદવાર પંચે નક્કી કરેલ આચારસંહિતા (નિયમો) પ્રમાણે પ્રચાર અને ચૂંટણીખર્ચ કરે છે કે નહિ તેની તકેદારી ચૂંટણીપંચ રાખે છે.

→ તે નિશ્ચિત તારીખોએ ચૂંટણી યોજે છે અને મતગણતરી કરી વધુ મતો મેળવનાર વિજયી ઉમેદવારોનાં નામ જાહેર કરે છે.

આમ, ચૂંટણીપંચ ચૂંટણી અંગેની તમામ કાર્યવાહી કરે છે. આ ઉપરાંત, તે ચૂંટણીઓ અંગેના ઝઘડાઓ પણ પતાવે છે.

2. રાજકીય પક્ષો : રાજકીય પક્ષો લોકશાહીનું એક મહત્વનું લક્ષણ છે.

→ કોઈ પણ રાજકીય પક્ષનું મુખ્ય ધ્યેય રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા, સામાજિક ન્યાય, આર્થિક સમાનતા અને બિનસાંપ્રદાયિકતા હોવું જોઈએ. આ ધ્યેયો ધરાવતા રાજકીય પક્ષોથી લોકશાહી જીવંત, સક્રિય અને સફળ બને છે. સત્તા પર હોય તો સરકાર તરફથી અને વિરોધપક્ષના સ્થાને હોય તો ચોકીદાર તરીકે આ ધ્યેયો પૂરાં કરવાં જોઈએ.

→ રાજકીય પક્ષોના નેતાઓ અને સભ્યોમાં રાષ્ટ્રભાવના, નિષ્ઠા, નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને સેવાભાવ જેવા ગુણો હોવા જોઈએ. આ ગુણો ધરાવતા રાજકીય પક્ષો જ પ્રજામાં રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય કરી શકે.

→ લોકશાહીના તંદુરસ્ત વિકાસ માટે દેશમાં બે-ત્રણ જ રાજકીય પક્ષો હોવા જોઈએ. એક પક્ષ કે બહુ પક્ષો લોકશાહી માટે હાનિકારક છે.

→ ચૂંટણીપંચ ચોક્કસ ધોરણો અનુસાર રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપવાનું કાર્ય કરે છે.

પ્રકરણ-17

1. ભારતના કુદરતી વનસ્પતિના પ્રદેશો જણાવી, તે દરેક વિશે જાણકારી આપો.

જવાબ-1 ભારતનાં જંગલો(કુદરતી વનસ્પતિ)ના પાંચ પ્રકારો છે : 1. ઉષ્ણ કટિબંધીય વરસાદી જંગલો, 2. ઉષ્ણ કટિબંધીય ખરાઉ જંગલો, 3. ઉષ્ણ કટિબંધીય કાંટાળાં જંગલો, 4. સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય જંગલો તથા ઘાસનાં મેદાનો (હિમાલયની વનસ્પતિ) અને 5. ભરતીનાં જંગલો (મેગ્રુવ જંગલો).

ઉષ્ણ કટિબંધીય વરસાદી જંગલો :

→ ભારતમાં આ જંગલો ગરમ અને ભેજવાળી આબોહવા, વાર્ષિક 200 સેમી કરતાં વધુ વરસાદ અને 22 °સે કરતાં વધુ તાપમાનવાળા પ્રદેશોમાં આવેલાં છે.

→ ભારતમાં તે પશ્ચિમઘાટના વધુ વરસાદવાળા વિસ્તારો, લક્ષદ્વીપ અને અંદમાન-નિકોબાર ટાપુઓ, અસમની ઉપરના વિસ્તારો અને તમિલનાડુના તટીય પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે.

→ મેંહોગની, અબનૂસ, રોઝવુડ, રબર વગેરે અહીંનાં મુખ્ય વૃક્ષો છે.

ઉષ્ણ કટિબંધીય ખરાઉ જંગલો :

→ ભારતમાં આ પ્રકારનાં જંગલો 70થી 200 સેમી વરસાદ મેળવતાં ઉત્તર-પૂર્વીય રાજ્યો, હિમાલયની તળેટીનો પ્રદેશ, પશ્ચિમ ઓડિશા, છત્તીસગઢ, ઝારખંડ, પશ્ચિમઘાટના પૂર્વીય ઢોળાવો અને વિંધ્ય તથા સાતપુડાના પર્વતોમાં જોવા મળે છે.

→ સાગ, સાલ, સીસમ, ચંદન, ખેર, વાંસ વગેરે અહીંનાં મહત્વનાં વૃક્ષો છે.

ઉષ્ણ કટિબંધીય કાંટાળાં જંગલો :

→ ભારતમાં આ જંગલો 70 સેમી કરતાં ઓછા વરસાદવાળા પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે.

→ આ પ્રકારનાં જંગલો ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્ય પ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ, હરિયાણા અને પશ્ચિમઘાટના વર્ષાછાયાના કેટલાક વિસ્તારોમાં આવેલાં છે.

→ ખજૂર, બોરડી, બાવળ, થોર, ખીજડો વગેરે અહીંનાં વૃક્ષો છે. ભરતીનાં જંગલો (મેગ્રુવ જંગલો) :

→ આ જંગલો દરિયાકિનારે નદીઓના મુખત્રિકોણપ્રદેશોમાં આવેલાં છે.

→ ભારતમાં તે બંગાળની ખાડીના કિનારાના પ્રદેશ(સુંદરવન)માં તેમજ ગુજરાતના દરિયાકિનારે દલદલીય વિસ્તારમાં નાના પાયા પર જોવા મળે છે.

→ સુંદરી અને ચેર અહીંનાં મુખ્ય વૃક્ષો છે.

2. જંગલોની વન્ય પેદાશો સંદર્ભે ઉપયોગિતા સમજાવો.

જવાબ-2 જંગલોની વન્ય પેદાશો સંદર્ભે ઉપયોગિતા :

→ જંગલની મુખ્ય પેદાશ લાકડું છે. જંગલોમાંથી સાગ, સાલ અને સીસમ જેવાં મજબૂત અને ટકાઉ ઈમારતી લાકડાં મળે છે.

→ બાવળ અને ખેર જેવાં વૃક્ષોનું લાકડું બળતણ તરીકે વપરાય છે.

→ દેવદાર અને ચીડ જેવાં શંકુ આકારનાં વૃક્ષોના પોચા લાકડામાંથી યા અને દવાના પેકિંગની પેટીઓ, રમતગમતનાં સાધનો, દીવાસળી, કાગળ, કૃત્રિમ રેસા (Synthetic fibres) વગેરે ચીજો બને છે.

→વાંસમાંથી કાગળ અને રેયોન તેમજ ટોપલા, ટોપલી, રમકડાં, સાદડી અને ગૃહ-સુશોભનની વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે.

→ સુંદરવનમાં થતા સુંદરી વૃક્ષના લાકડાની હોડી બને છે.

→કર્ણાટકનાં જંગલોમાં થતાં ચંદનનાં વૃક્ષોમાંથી સુગંધીદાર ચંદનનું લાકડું (સુખડ) તેમજ સુખડનું તેલ મળે છે.

→ ખેરના લાકડામાંથી કાથો મળે છે.

→ ચીડના રસમાંથી ટર્પેન્ટાઇન અને યુકેલિપ્ટસનાં પાનમાંથી ઔષધીય તેલ મળે છે.

→ સર્પગંધા, અશ્વગંધા, સિંકોના, શંખાવલી, સરગવો, ગરમાળો, હરડે, બહેડાં, આંબળાં વગેરે વનસ્પતિ ઔષધો આપે છે.

→ તાડ-ખજૂરીનાં પાનમાંથી સાવરણી, ખાખરાનાં પાનમાંથી પાતળ-પડિયા અને ટીમરુનાં પાનમાંથી બીડી બનાવવામાં આવે છે.

→ જંગલની કેટલીક ગૌણ પેદાશોમાં રબર, લાખ, રાળ, મધ, ગુંદર અને નેતરનો સમાવેશ થાય છે. લાખનું મોટા ભાગનું ઉત્પાદન ભારતમાં થાય છે.

→ જંગલોમાંથી વિવિધ પ્રકારનાં ફળો પણ મળે છે.

3. જંગલોના જતન માટેના ઉપાયો જણાવો.

જવાબ-૩ → જંગલો આપણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે, તેથી તેનું જતન કરવું એ આપણા સૌની નૈતિક ફરજ છે તેવી નાગરિકોમાં સમજ કેળવવી.

→ વૃક્ષછેદન પર કડક નિયંત્રણો મૂકવાં અને ગેરકાયદે વૃક્ષ કાપતી વ્યક્તિને કડક સજા કરવી.

→ વનમહોત્સવ અને સામાજિક વનીકરણ જેવા કાર્યક્રમોમાં લોકભાગીદારી વધારવી તેમજ આ કાર્યક્રમોને પ્રોત્સાહન આપવું.

→ જંગલ ખાતાએ તૈયાર કરેલા રોપાઓ પડતર જમીન, નદી, રેલવે, સડકો, નહેરો વગેરેની બંને બાજુએ રોપવા અને તેનો ઉછેર કરવો.

→ શાળા-કોલેજોમાં પર્યાવરણ શિક્ષણ, પ્રવૃત્તિઓ અને સ્પર્ધાઓ દ્વારા તેમજ શાળાકીય અભ્યાસક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં પર્યાવરણીય જાગરૂકતા લાવવી.

→ 'વિશ્વ વનદિન' અને 'વિશ્વ પર્યાવરણદિન' જેવા પર્યાવરણલક્ષી દિન ઊજવવા.

→ જંગલોમાં આગ ન લાગે તેની તકેદારી રાખવી અને આગ લાગે તો તેનું તાત્કાલિક શમન કરવા પૂરતી વ્યવસ્થા કરવી.

→ ઊર્જા મેળવવા માટે લાકડાને સ્થાને સૌર-ઊર્જા, બાયો-ઊર્જા, પવન-ઊર્જા વગેરેનો ઉપયોગ કરવા લોકોને પ્રોત્સાહિત કરવા અને તે અંગેનાં સાધનો ખરીદવા મદદ કરવી.

→ પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમો દ્વારા લોકોને જંગલોનું મહત્ત્વ સમજાવી, લોકજાગૃતિ લાવવી.

4. રાહુલ મિસ્ત્રી : રમતગમતનાં સાધનો બનાવવા માટે દેવદાર અને ચીડના લાકડાનો ઉપયોગ કરે છે.

સેંડલ કંપની લિ. : ચંદનના વૃક્ષમાંથી સૌંદર્યવર્ધક બનાવટો બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

રાજુભાઈ : વાંસમાંથી ટોપલાં, ટોપલી, રમકડાં, ગૃહ-સુશોભનની વસ્તુઓ બનાવે છે.

રૂપેશભાઈ : ખાખરાનાં પાનમાંથી પતરાળાં-પડિયા બનાવે છે.

મુકેશભાઈ વૈદ્ય : હરડે, બહેડાં, અશ્વગંધા, આંબળાં, સર્પગંધા વગેરે ઔષધિઓ જંગલમાંથી એકઠી કરી દવાઓ બનાવે છે.

ઉપર આપેલ માહિતી પરથી નીચે આપેલ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(1) સૌંદર્યવર્ધક બનાવટો બનાવવા કયા વૃક્ષના લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે?

(2) એક ફેરિયો ફળ વેચી રહ્યો છે, તો તે ટોપલી શામાંથી બનેલી હશે?

(3) રાહુલ મિસ્ત્રી રમતગમતનાં સાધનો બનાવવા માટે કયા પ્રકારના વૃક્ષના લાકડાનો ઉપયોગ કરે છે?

(4) રૂપેશભાઈ કયા વૃક્ષનાં પાનમાંથી પતરાળાં-પડિયા બનાવે છે?

જવાબ-4

(1) ચંદન (2) વાંસ (3) દેવદાર અને ચીડ (4) ખાખરાનાં પાન

5. જંગલોની પર્યાવરણીય ઉપયોગિતા વિશે સમજાવો.

જવાબ-5 જંગલોની પર્યાવરણીય મહત્ત્વ (ઉપયોગિતા) નીચે પ્રમાણે છે:

→ જંગલો વાતાવરણને ઠંડું રાખી વરસાદ લાવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

→ જંગલો વાતાવરણમાં ભેજ પ્રસારાવી આબોહવાને વિષમ બનતી અટકાવે છે.

→ જંગલો હવામાંથી કાર્બન ડાયોક્સાઇડ જેવા હાનિકારક વાયુનું શોષણ કરી પ્રાણદાયી ઓક્સિજન વાયુ આપે છે.

→ નદીઓમાં આવતા પૂરને નિયંત્રિત કરવા માટે જંગલો ખૂબ ઉપયોગી છે.

→ તે પવન અને વરસાદથી થતું જમીનનું ધોવાણ અટકાવે છે.

→ તે રણને આગળ વધતું અટકાવી, ફળદ્રુપ જમીનોનું રક્ષણ કરે છે.

→ જંગલો ભેજ સંઘરી રાખે છે અને ભૂમિગત જળને જાળવી રાખે છે.

→ જંગલો પ્રદૂષણમાં ઘટાડો કરે છે અને પર્યાવરણમાં સમતુલા જાળવી રાખે છે.

→ તે કુદરતી સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે.

→ તે હવાને શુદ્ધ રાખે છે.

→ તે વન્ય જીવસૃષ્ટિને કુદરતી રહેઠાણ પૂરું પાડે છે.

→ જંગલો 'સાહસિક - પ્રવાસન પ્રવૃત્તિ' માટે આદર્શ ક્ષેત્રો છે.

→ ભારતમાં કેટલાંક જંગલો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો અને અભયારણ્યો માટે આરક્ષિત કરવામાં આવ્યાં છે.

પ્રકરણ-19

1. (ભારતના) દરેક રાજ્યમાં બોલાતી ભાષાઓ લખો.

જવાબ-1

રાજ્ય	ભાષાઓ	રાજ્ય	ભાષાઓ
1. રાજસ્થાન	હિન્દી	16. કેરલ	મલયાલમ
2. ગુજરાત	ગુજરાતી, સિંધી	17. બિહાર	હિન્દી
3. મહારાષ્ટ્ર	મરાઠી	18. ઝારખંડ	હિન્દી
4. મધ્ય પ્રદેશ	હિન્દી	19. છત્તીસગઢ	હિન્દી
5. ગોવા	કોંકણી	20. ઓડિશા	ઉડિયા
6. પંજાબ	પંજાબી	21. પશ્ચિમ બંગાળ	બંગાળી (બાંગલા)
7. હરિયાણા	હરિયાણવી	22. અસમ	અસમી
8. જમ્મુ-કશ્મીર	ઉર્દૂ	23. અરુણાચલ પ્રદેશ	અંગ્રેજી
9. હિમાચલ પ્રદેશ	પહાડી	24. નાગાલેન્ડ	અંગ્રેજી
10. ઉત્તર પ્રદેશ	હિન્દી, ઉર્દૂ	25. મણિપુર	મણિપુરી
11. ઉત્તરાખંડ	હિન્દી	26. મિઝોરમ	મિઝો, અંગ્રેજી

12. આંધ્ર પ્રદેશ	તેલુગુ	27. ત્રિપુરા	બંગાળી (બાંગ્લા)
13. તેલંગણા	તેલુગુ	28. મેઘાલય	અંગ્રેજી, ગારો, ખાસી
14. કર્ણાટક	કન્નડ	29. સિક્કિમ	લેપ્ચા, નેપાળી
15. તમિલનાડુ	તમિલ		

2. પશ્ચિમ ભારતના લોકોનો ખોરાક શો છે?

જવાબ-2 પશ્ચિમ ભારતના લોકોનો ખોરાક :

(1) પશ્ચિમ ભારતમાં રાજસ્થાનના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને દાળ-બાટી છે. અહીંના લોકોની મારવાડી કચોરી નાસ્તા માટે જાણીતી છે. (2) ગુજરાતના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક રોટલી-ભાખરી, દાળ-ભાત, લીલાં શાકભાજી, ખીચડી અને કઢી છે. જલેબી ગુજરાતની જાણીતી મીઠાઈ છે. ખમણ અને ગાંઠિયા અહીંના લોકોનું માનીતું ફરસાણ છે. (3) મધ્ય પ્રદેશના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક રોટલી, લીલાં શાકભાજી અને દાળ-ભાત છે. (4) પશ્ચિમ ભારતના દરિયાકિનારે રહેતા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ભાત અને માછલી છે. (5) મહારાષ્ટ્રના લોકો સેવ-ઉસળ ખાવાના શોખીન છે.

3. ટૂંક નોંધ લખો : પશ્ચિમ ભારતના તહેવારો - ઉત્સવો

જવાબ-3 પશ્ચિમ ભારતમાં રાજસ્થાનમાં હોળી અને ગણગોરના તહેવારો, મહારાષ્ટ્રમાં ગણેશચતુર્થીનો તહેવાર અને મધ્ય પ્રદેશમાં શિવરાત્રીનો તહેવાર ધામધૂમથી ઊજવવામાં આવે છે. પશ્ચિમ ભારતનાં બધાં રાજ્યોના લોકો દિવાળી, નવરાત્રી, શિવરાત્રી, દશેરા, ગણેશચતુર્થી, ઈદ, મહોરમ, નાતાલ, મહાવીરજયંતી, પતેતી, ચેટીયાંદ વગેરે તહેવારો ઊજવે છે.

4. ઉત્તર ભારતનાં રહેઠાણો કેવાં હોય છે?

જવાબ-4 ઉત્તર ભારતનાં રહેઠાણો :

(1) પંજાબ અને હરિયાણામાં ઓછો વરસાદ પડતો હોવાથી મોટા ભાગનાં મકાનો ધાબાવાળાં હોય છે. અહીંનાં શહેરોમાં ઈંટ અને સિમેન્ટનાં સુવિધાવાળાં મકાનો હોય છે. (2) જમ્મુ-કશ્મીરમાં લાકડાનાં મકાનો હોય છે. કશ્મીરમાં દાલ સરોવરમાં કેટલાક લોકો નૌકાઘર(Houseboat)માં રહે છે. (3) હિમાચલ પ્રદેશ અને ઉત્તરાખંડમાં લાકડાનાં બે માળનાં મકાનો હોય છે. મકાનના નીચેના ભાગમાં પશુઓ બાંધવામાં આવે છે, જેથી ઉપરના માળની લાકડાંની બનાવેલી ફર્સ ગરમ રહે છે. હિમવર્ષા વખતે આવાં મકાનો રાહતરૂપ બને છે. અહીંનાં મકાનોનાં છાપરાં ઢાળવાળાં હોય છે. છાપરાં પર નળિયાં તરીકે લીસા પથ્થર નાખવામાં આવે છે, જેથી મકાનો પર પડતો બરફ સહેલાઈથી નીચે સરકી જાય. (4) ઉત્તર પ્રદેશમાં શહેરોમાં ઈંટ અને સિમેન્ટનાં સુવિધાવાળાં મકાનો હોય છે; જ્યારે ગામડાંમાં મોટા ભાગનાં મકાનો માટીનાં હોય છે.

5. પૂર્વ ભારતના લોકો કેવો પોશાક પહેરે છે?

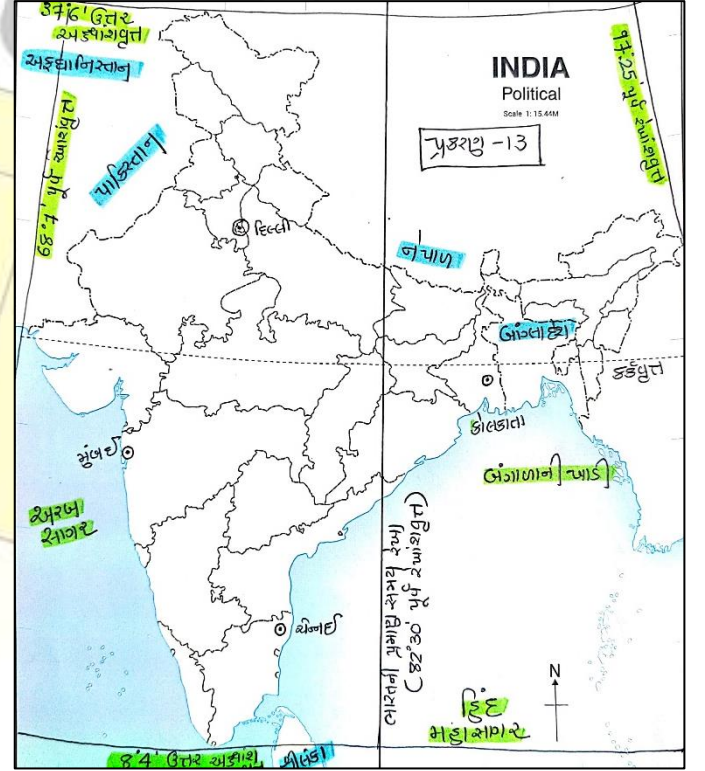
જવાબ-5 પૂર્વ ભારતમાં બિહારમાં પુરુષો ધોતિયું, ઝભ્ભો અને માથે પાઘડી પહેરે છે અને ખભે ખેસ નાખે છે; જ્યારે સ્ત્રીઓ સાડી, ચણિયો અને કબજો પહેરે છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં પુરુષો પાટલીવાળું ધોતિયું અને રેશમી ઝભ્ભો પહેરે છે; જ્યારે સ્ત્રીઓ વિશિષ્ટ ઢબની બંગાળી સાડી પહેરે છે. પૂર્વ ભારતમાં ગરમી અને વરસાદનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી લોકો સુતરાઉ કપડાં પસંદ કરે છે અને તે થોડાં ઊંચાં પહેરે છે.

તમને આપેલ ભારતના રેખાંકિત નકશામાં નીચેની વિગતો યોગ્ય સંજ્ઞા વડે યોગ્ય સ્થળે દર્શાવો :

પ્રકરણ-13

- (1) ચેન્નઈ (2) કોલકાતા (3) મુંબઈ (4) દિલ્લી
- (1) 8°4' ઉત્તર અક્ષાંશવૃત્ત (2) 37°6' ઉત્તર અક્ષાંશવૃત્ત (3) 68°7' પૂર્વ રેખાંશવૃત્ત (4) 97°25' પૂર્વ રેખાંશવૃત્ત
- (1) કર્કવૃત્ત (2) ભારતની પ્રમાણસમય રેખા (82°30' પૂર્વ રેખાંશવૃત્ત)
- (1) બંગાળની ખાડી (2) અરબ સાગર (3) હિંદ મહાસાગર
- ભારતના પાડોશી દેશો : (1) પાકિસ્તાન (2) અફઘાનિસ્તાન (3) શ્રીલંકા (4) બાંગ્લાદેશ (5) નેપાળ

જવાબ

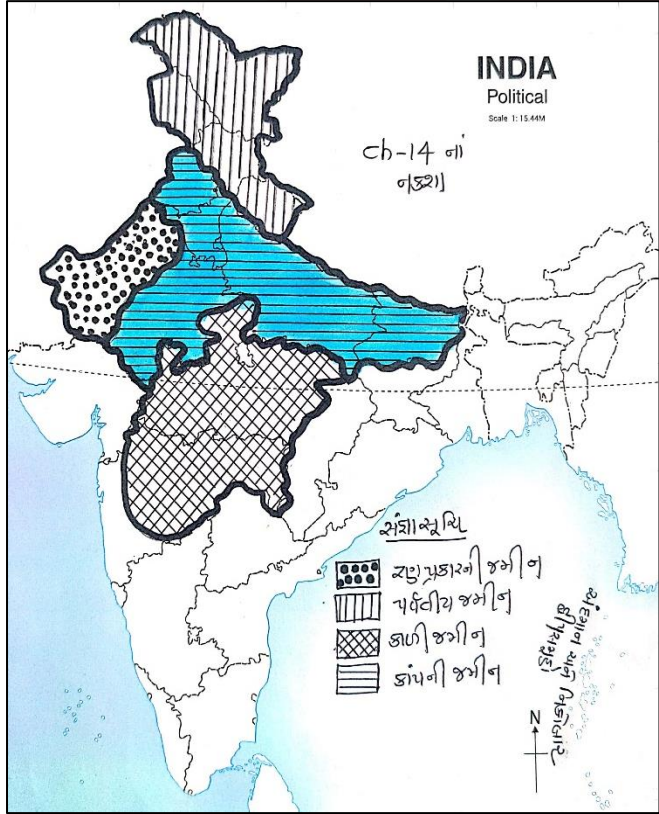
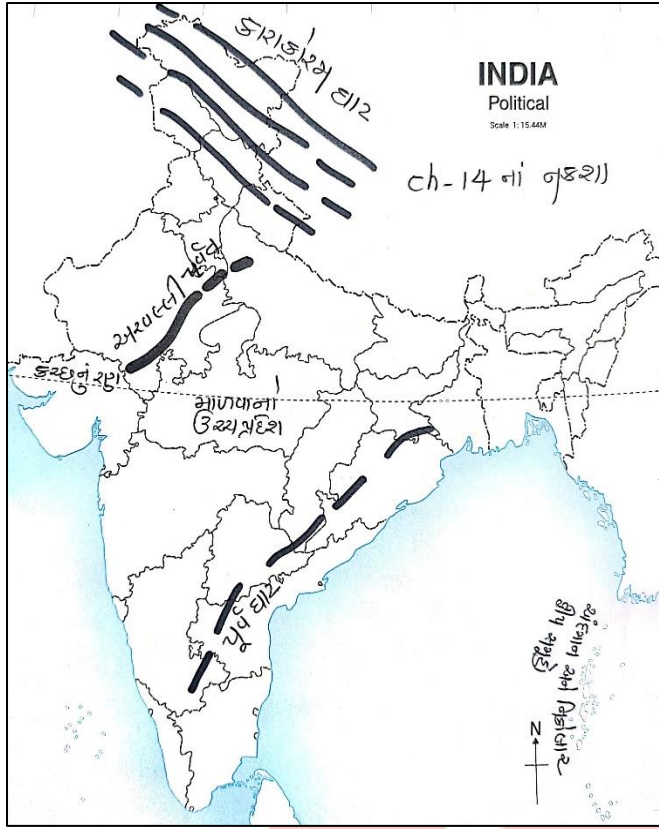

પ્રકરણ-14

- અંદમાન અને નિકોબાર દ્વીપસમૂહો
- રણપ્રકારની જમીન (રાજસ્થાન)
- પર્વતીય જમીન ધરાવતો પ્રદેશ
- કાળી જમીન ધરાવતો પ્રદેશ
- કાંપની જમીન ધરાવતો પ્રદેશ
- પૂર્વઘાટ
- કચ્છનું રણ
- અરવલ્લી પર્વત
- માળવાનો ઉચ્ચપ્રદેશ
- કારાકોરમ ઘાટ

જવાબ

પ્રકરણ-18

1. રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન :

- (1) કાઝીરંગા (2) કાન્હા (3) દયિગામ
(4) ગીર (5) બાંદીપુર (6) કોર્બેટ

2. વન્ય જીવ અભયારણ્ય :

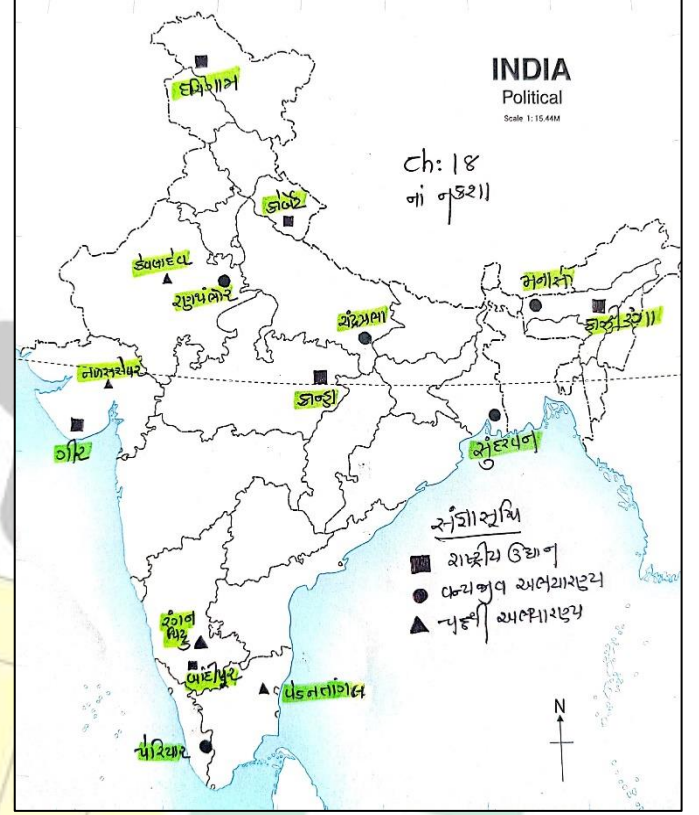
- (1) ચંદ્રપ્રભા (2) મનાસ (3) સુંદરવન

(4) પેરિયાર (5) રણથંભોર

3. પક્ષી અભયારણ્ય :

- (1) નળ સરોવર (2) કેવલાદેવ (3) વેડનતાંગલ (4) રંગનથિટ્ટુ

જવાબ

વિભાગ - A : ગદ્ય વિભાગ

(S) નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

ગદ્ય 2,4,6,8,10 અને 12

1. ગાંધીજીને શેની ચોરી કરવાની ટેવ પડી? શા માટે ?

ઉત્તર : ગાંધીજીને દર વખતે બીડીનાં ફૂંઠાં મળી શકે તેમ નહોતાં. વળી બીડીનાં ફૂંઠાંમાંથી ખાસ ધુમાડો પણ નીકળતો નહિ. આથી બીડી ખરીદવા માટે નોકરના ખિસ્સામાંથી બે-ચાર દોકડા ચોરવાની ટેવ પડી.

2. ગાંધીજીએ ચિઠ્ઠીમાં શું લખ્યું હતું?

ઉત્તર : ગાંધીજીના માંસાહારી ભાઈને દેવું થયું હતું. આથી ભાઈના સોનાના કડામાંથી નાનો ટુકડો કાપી દેવું ચૂકવવામાં ગાંધીજીએ ભાઈને સાથ આપ્યો. આ ચોરી કર્યા પછી ગાંધીજીને પશ્ચાત્તાપ થયો અને પિતાજીને ચિઠ્ઠીમાં આ ચોરી કર્યાની તેમણે નિખાલસ કબૂલાત કરી.

3. ગોપાળબાપા શીંગોડા નદીના કોતરો શા માટે ખરીદવા ઇચ્છતા હતા, કારણ કે.....

ઉત્તર : ગોપાળબાપા શીંગોડા નદીના કોતરની જમીન ખરીદવા ઇચ્છતા હતા, કારણ કે એ કોતરોનું તળ સાચું છે. એની અંદરના ગાળામાં પાણીના ઘરા ભરેલા હોય છે. ગમે ત્યાં આઠ હાથ સુધી ખોદતાં જ પાણી નીકળે છે. આ જમીન વિશેષ પ્રકારની છે. એ શીંગોડાના મારને કોઈ પણ રીતે રોકીએ તો આ કોતરોમાં બનારસી લંગડો પાકે અને ગરીબોનાં અમરફળ જેવાં બોર ઢગલેઢગલા ઊતરે તેમ છે.

4. અમરતકાકીએ દવાખાનામાં મંગુ માટે કરેલી ભલામણો નોંધો.

ઉત્તર : અમરતકાકીએ દવાખાનામાં મંગુ માટે પરિચારિકાઓને કેટલીક ભલામણો કરી : મંગુને મૂંગા ઢોર જેટલું ચ ભાન નથી. એ સૂકો રોટલો ખાતી નથી, સાંજે વાળુમાં રોટલો દૂધમાં ચોળીને આપજો, દૂધ ના હોય, તો દાળમાં ચોળીને આપજો. એને દહીં બહુ ભાવે છે. દરરોજ તો ના બને, પણ બીજે-ત્રીજે દહાડે દહીં આપજો. એ માટે વધારાનો ખર્ચ થશે તે અમે આપીશું. જે એની ચાકરી કરતું હશે તેને પણ રાજી કરીશું.

5. અમેરિકાના ખેલાડીઓને લેખકે કઈ ચેલેન્જ કરી? શા માટે ?

ઉત્તર : લેખકનું કહેવું છે કે ઓલિમ્પિકવાળા કેળાંની છાલફેંકની સ્પર્ધા રાખે તો ભારતીય ખેલાડીને જ સુવર્ણચંદ્રક મળે. આથી અમેરિકાના ખેલાડીઓને લેખકે ચેલેન્જ કરી કે તમારામાં તાકાત હોય અને તમારી માએ શેર સૂંઠ ખાધી હોય, તો ઓલિમ્પિકમાં કેળાંની છાલફેંકની સ્પર્ધા રાખો!

6. પ્રાચીન સમયના કોઈ ઋષિ આજે આવે તો તે શું કહેશે?

ઉત્તર : પ્રાચીન સમયના કોઈ ઋષિ આજે આવે, તો તેમને આપણો બાહ્ય વેશ ભલે જુદો દેખાય, પણ તેમને આપણામાં એવું કંઈક જરૂર દેખાશે, જેથી એ ઋષિ કહેશે કે આ મારાં જ બાળકો છે.

7. માર્કડેય જેમ જેમ ઉંમરમાં ખીલતો જાય તેમ તેમ મા-બાપનાં વદન મ્વાન થતાં જાય, કારણ કે...

ઉત્તર : માર્કડેય જેમ જેમ ઉંમરમાં ખીલતો જાય તેમ તેમ મા-બાપનાં વદન ગ્વાન થતાં જાય, કારણ કે તેમનાં મનમાં ચિંતા હતી કે જોતજોતામાં માર્કડેય સોળ વર્ષનો થઈ જશે. તેની વયમર્યાદા પૂરી થતાં એ જીવશે નહિ અને તેઓ ફરીથી નિઃસંતાન થઈ જશે.

ગદ્ય 16,18 અને 20

1. દેવલાએ બાબુ સાથેની દોસ્તીને કેવી રીતે નિભાવી તે તમારા શબ્દોમાં લખો.

ઉત્તર : દેવાંશી ઉર્ફે દેવલાનાં નાયગાનથી પ્રસન્ન થયેલા ઇન્દ્રરાજાએ દેવલાને વરદાન માગવા કહ્યું. દેવલાએ ઇન્દ્રરાજા પાસે એના નાનપણના ભાઈબંધને સ્વર્ગમાં લાવવાની ઇચ્છા રજૂ કરી. ઇન્દ્રરાજાએ એની ઇચ્છા પૂરી કરી અને બાબુને દેવલા સાથે એક દિવસ સ્વર્ગમાં રહેવાનો લહાવો મળ્યો. આ રીતે દેવલાએ બાબુ સાથેની દોસ્તી નિભાવી.

2. દેવાંશીએ બાબુને વિદાય આપતાં શી શિખામણ આપી?

ઉત્તર : દેવાંશીએ બાબુને વિદાય આપતાં શિખામણ આપી કે તું પુણ્ય કરજે, પણ કરવા ખાતર નહિ. એનો વિચાર પણ નહિ કરતો. એ પુણ્ય આપોઆપ જ થવું જોઈએ, કુદરતી.

3. અરુણિમા દ્વારા ભારતના યુવાનોને કયો સંદેશો મળે છે?

ઉત્તર : અરુણિમા દ્વારા ભારતના યુવાનોને સંદેશ મળે છે કે યુવાનો પડકારો સામે લડતાં શીખે. દઢ સંકલ્પશક્તિ અને અડગ મનોબળથી આગળ વધે. માણસ મનથી અપંગ ન બને. જીવનમાં ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ આવે છતાં તેનાથી નાસીપાસ થવાને બદલે તેમાંથી રસ્તો શોધી, બહાર નીકળવાનો પ્રયાસ કરશે તો સફળતા જરૂર મળશે.

4. ડૉક્ટર અને નર્સમાં માનવતા કેમ જાગી ઊઠી?

ઉત્તર : ઓપરેશન કરીને અરુણિમાનો પગ કાપવો પડે તેમ હતું; પરંતુ બરેલી હોસ્પિટલમાં લોહીની કે એનેસ્થેશિયાની સગવડ નહોતી. એ જાણીને અરુણિમાએ ડૉક્ટરને કહ્યું, "સરજી! મારો પગ કપાયો ... હું આખી રાત રેલવે ટ્રેક ઉપર પડી રહી. મેં ભયંકર વેદના સહન કરી ... તો હવે તો તમે મારા ભલા માટે મારો પગ કાપશો ને! હું સહન કરી લઈશ." અરુણિમાની આ અડગતા જોઈને ડૉક્ટર અને નર્સમાં માનવતા જાગી ઊઠી.

5. બચેન્દ્રી પાલને મળ્યા પછી અરુણિમાએ શું કર્યું?

ઉત્તર : બચેન્દ્રી પાલને મળ્યા પછી અરુણિમાનાં હિંમત અને ઉત્સાહ વધ્યાં. તેણે પર્વતારોહણ માટે તાલીમ લેવાનું શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં પર્વત ચડતી વખતે અન્ય પર્વતારોહકો તેને ધીમે

ધીમે આવવાનું કહેતા. આથી તે અકળાતી અને વધુ મહેનત કરતી.

6. 13 વર્ષની કિશોર વયે નાનજીને દરિયામાં જતી વખતે કેવો અનુભવ થયો?

ઉત્તર: 13 વર્ષની કિશોર વયે નાનજીને દરિયામાં મુસાફરી કરીને યુગાન્ડા પહોંચવાનું હતું. મહિનાઓની આ સફર હતી. એમાં વચ્ચે તોફાન આવ્યું. વહાણને દરિયામાં આગળ ધપાવનાર ફૂવાસ્તંભ અને સઢ તૂટી ગયા. મૃત્યુ સામે દેખાતું હતું. ભૂખ, તરસ અને અનિશ્રિત ભાવિનો દરિયામાં થયેલો અનુભવ ભલભલાને ડગમગાવી દે તેવો હતો, છતાં નાનજી સહેજે ડગ્યા નહોતા.

7. નાનજીભાઈ મહેતાના જીવનનો પંચશીલ સિદ્ધાંત જણાવો.

ઉત્તર: નાનજીભાઈ મહેતાના જીવનનો પંચશીલ સિદ્ધાંત આ હતો : 'સાદું ભોજન, સાદો પહેરવેશ, સાદું લખાણ, સાદી ભાષા અને ઉચ્ચ વિચારો'. આ સિદ્ધાંતોને નાનજીભાઈએ પોતાના જીવનમાં સદાને માટે જાળવી રાખ્યા હતા. તેમણે સામાન્ય જનો, ગ્રામસમાજ, મહિલાઓ, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, શિક્ષણ-સંસ્થાઓ વગેરે માટે જે સત્કાર્યો કર્યા તેની પાછળ તેમના પંચશીલ સિદ્ધાંતો જ હતા.

(ઈ) નીચે આપેલા પ્રશ્નોના આઠ-દસ વાક્યોમાં મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

ગદ્ય 22

(1) મહારાજા વજ્રેસંગજીની ઉદારતાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

ઉત્તર: એક વખત ભાવનગરના મહારાજા વજ્રેસંગજી ઘોડેસવાર બનીને ભૂંભલી ગામે સોડા નામના ખેડૂતની વાડીમાં આરામ કરવા રોકાયા. એમને ભૂખ લાગતાં સોડાએ પોતાના ભાગનો બધો બોળો એમને ખવરાવીને એમનું પેટ ઠાર્યું. એ દરમિયાન સોડાએ પોતાની આપવીતી કહી. તેણે ઠાકોર વજ્રેસંગજીને ઘણી ગાળો પણ દીધી. તેને ખબર નહોતી કે આ અજાણ્યો ઘોડેસવાર ઠાકોર વજ્રેસંગ પોતે જ છે. ઠાકોર સોડાની નિખાલસ વાણીથી પ્રભાવિત થયા; કેમ કે, એના શબ્દોમાં વ્યથા હતી. ઠાકોર વજ્રેસંગજીએ ઉદાર દિલે એના આતિથ્યની અને નીડરતાની કદર કરી અને ત્રાંબાના પતરા પર તેને જાગીર લખી આપી.

આવો જ એક પ્રસંગ સમઢિયાળા ગામમાં બન્યો. શિકારીના વેશમાં વજ્રેસંગજી ઘોડા પર ટૂંકે રસ્તેથી ખેતરમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. એ રસ્તેથી પસાર થતાં એક કણબીના ખેતરનો ઊભો મોલ ચગદાઈ ગયો. આ જોઈને કણબીની ડોશીએ ઘોડેસવારને બે-ચાર ગાળો સંભળાવી અને સહેજ પણ ડર્યા વગર ડોશીને બાપુ વજ્રેસંગ પર કેટલો વિશ્વાસ છે એ જણાવી દીધું. વજ્રેસંગજી ડોશીની નીડરતાથી પ્રભાવિત થયા અને એ ડોશીના કુટુંબને કાયમની પટલાઈ તથા જમીન ઈનામમાં આપ્યાં.

2. સોડાની મહેમાનગતિનું વર્ણન કરો.

ઉત્તર: ઠાકોર વજ્રેસંગજી એક અજાણ્યા ઘોડેસવાર બનીને સોડાની વાડીએ આવ્યા. ધગધગતા તાપમાં એમને આરામ કરવો હતો. સોડાએ ધોરિયાની લીલી ઘ્રો ઉપર ખાટલો ઢાળી દીધો. કોસ હાંકતાં હાંકતાં સોડાએ ખેડૂતની દયનીય હાલતનું વર્ણન કર્યું. એની વાણીમાં કડવાશ હતી. એણે રાજાને ખૂબ ગાળો દીધી, પણ રાજાને એનું સહેજ પણ માફું લાગ્યું નહિ. ઘોડેસવારને ભૂખ લાગી હતી એટલે એણે સોડા પાસે ખાવાનું માગ્યું. એની પાસે ધાન તો હતું નહિ. એની પાસે છાશની અંદર થૂલું નાખીને બનાવેલો બોળો હતો. પાંદડાનો દડિયો બનાવી તેમાં તેને બોળો ખાવા આપ્યો. તાપમાં તપી ગયેલા ઘોડેસવારને આ ખાટો અને શીતળ બોળો મીઠો લાગ્યો. ઘોડેસવારે જ્યારે

વધારે બોળો માગ્યો ત્યારે 'કેમ, મારે ખાવાય નથી રે'વા દેવું ને?' એમ કહી સોડાએ બાકીનો બધો બોળો મહેમાનને આપી દીધો. આમ, સોડાએ અજાણ્યા ઘોડેસવારની સારી મહેમાનગતિ કરી.

ગદ્ય 24

પ્રેરક પ્રસંગો' ગદ્યના પ્રથમ પ્રસંગને આધારે નાની બાળકીની અડગ શ્રદ્ધાનું વર્ણન કરો.

જવાબ- 'પ્રેરક પ્રસંગો' ગદ્યમાં પ્રથમ પ્રસંગમાં એક નાની બાળકીની અડગ શ્રદ્ધાનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. બાળકી ખૂબ જ નિર્દોષ અને ભોળી હતી, પરંતુ તેના હૃદયમાં અપાર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હતો. એક વખત ગામમાં ભારે અનાવરસી હતું અને બધા જ વરસાદ માટે પ્રાર્થના કરવા એકત્ર થયા.

બાળકી પણ પ્રાર્થનાસભામાં પહોંચી, પણ તે એક વિશેષ વસ્તુ લઈને આવી - એક છત્રી! જ્યારે કોઈ મોટાઓએ પણ તેની સાથે છત્રી લાવી ન હતી, ત્યારે આ નાની બાળકી તેના અખંડ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા સાથે છત્રી લઈને આવી, કારણ કે તેને ખાત્રી હતી કે ભગવાનની કૃપાથી જરૂર વરસાદ આવશે.

આ પ્રસંગ દર્શાવે છે કે ખરેખર શ્રદ્ધા એ માત્ર શબ્દોમાં નહીં, પણ મન, હૃદય અને કર્મમાં પણ હોવી જોઈએ. બાળકીનો નિર્દોષ અને અડગ વિશ્વાસ દર્શાવે છે કે સાચી શ્રદ્ધા હોય, તો આશીર્વાદ અને ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થવા માટે વિશ્વાસ પણ એટલો જ મજબૂત હોવો જોઈએ.

ગદ્ય 4

ગોપાળબાપાનું પાત્રાલેખન કરો.

ઉત્તર : ગોપાળબાપા નિષ્ઠાવાન અને નીડર પુરુષ હતા. સયાજીરાવ ગાયકવાડ સાથે વાતચીત દરમિયાન એમની આમન્યા રાખે છે, સાથે સાથે પોતાના વિચારોને એ નીડરતાથી સયાજીરાવ પાસે રજૂ કરે છે. ગોપાળબાપાએ સયાજીરાવને સૂચન કર્યું કે કોતરની જમીન પર શીંગોડાના મારને રોકી શકાય, તો ત્યાં બનારસી લંગડો કેરી અને ગરીબો માટે અમરફળ જેવાં બીર ઢગલેઢગલા ઊતરે. એમના આ સૂચનમાં એમનું ખેતી-વિષયક જ્ઞાન અને ગરીબોનું ભલું કરવાની ભાવના દેખાય છે. "તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તોય ઘણું છે" એમ નીડરતાથી સયાજીરાવને તે કહી પણ શકે છે. 'પૂજાનો બંદોબસ્ત' કરવા સંબંધી સયાજીરાવના સૂચનનો પણ તેઓ વિનમ્રતાથી અસ્વીકાર કરે છે, તો 'ત્યાંય મૂર્તિને નામે સૌને આશરો મળે તેવું કરજો' એવા સયાજીરાવના સૂચનને સહર્ષ વધાવે પણ છે.

ગોપાળબાપા મૈત્રીધર્મ પણ સારી રીતે નિભાવી જાણે છે. એમાં ક્યાંય દિલચોરી નહિ, ક્યાંય સ્વાર્થવૃત્તિ નહિ, ક્યાંય બેવફાઈ પણ નહિ. ગુરુ માંડણ ભગતની આજ્ઞાથી હરિનામનો જ વેપાર કરનાર ગોપાળબાપા એક નિઃસ્વાર્થ, પરોપકારી અને સાચા સમાજસેવક હતા.

ગદ્ય 6

1 "અમરતકાકીનું સમગ્ર માતૃત્વ મંગુ ઉપર અભિષેક કરતું હતું." સમજવો.

ઉત્તર : અમરતકાકીનાં ચાર સંતાનો હતાં: બે દીકરા અને બે દીકરીઓ. એમાં સૌથી નાની દીકરી મંગુ જન્મથી જ ગાંડી ને મૂંગી હતી. આથી અમરતકાકી મંગુ પર સવિશેષ ધ્યાન આપતાં. અમરતકાકી એના ઉછેર અને ચાકરીમાં કોઈ કસર રાખતાં નહિ;

કેમ કે મંગુને ઝાડો-પેશાબ ક્યાં કરાય અને ક્યાં ન કરાય તેનું ભાન પણ નહોતું. અમરતકાકીને મન જાણે મંગુ જ એમનું એક સંતાન હોય. રજાઓમાં એમના દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે અમરતકાકીનું ઘર એમનાં પૌત્ર-પૌત્રીઓના ખિલખિલાટથી ગુંજી ઊઠતું, પણ અમરતકાકીને એ જોઈને આનંદ થતો નહિ. તેઓ ભાગ્યે જ એમને તેડતાં, રમાડતાં કે લાડ લડાવતાં. અમરતકાકીની વહુઓની ફરિયાદ હતી કે તેમને દીકરાનાં બાળકો દીઠાં ગમતાં નથી. એક ગાંડા હીરાને જ છાતીએથી અળગી કરતાં નથી. 'મંગુને ખોટા લાડ લડાવીને તે જ વધારે ગાંડી કરી મૂકી છે.' આવું કેટલુંય એમની દીકરીએ પણ સંભળાવી દીધું હતું. આ હકીકત દર્શાવે છે કે અમરતકાકીનું સમગ્ર માતૃત્વ મંગુ ઉપર અભિષેક કરતું હતું.

2. લોહીની સગાઈ પાઠના આધારે દવાખાનાનું વર્ણન કરો.

ઉત્તર: દવાખાનામાં મુલાકાતના સમયે વયલા ખંડમાં દર્દીઓ અને એમનાં સગાંસંબંધીઓ છૂટાં છૂટાં બેઠાં હતાં. સ્વજનોએ ઘેરથી તૈયાર કરીને લાવેલું ભોજન દર્દીઓ જમી રહ્યા હતા. પરિચારિકાઓ દર્દીઓ સાથે હસીને વાત કરતી હતી. એક ગાંડી બાઈને પરિચારિકાએ એના ઘણીએ લાવેલ ખાવાનું ખાઈ લેવા પ્રેમથી સમજાવ્યું, પણ પેલી ગાંડી બાઈએ છણકો કર્યો. પરિચારિકાએ સહેજ પણ ખિજાયા વગર પાણીનો લોટો લાવી એનું મોં ધોવડાવ્યું. નેફ્કિનથી એનું મોં લૂછ્યું. અમરતકાકીએ પરિચારિકાને મંગુ વિશે કેટકેટલી ભલામણો કરી, છતાંય તેણે ધીરજ રાખીને એમના દરેક સૂચનનો સંતોષકારક જવાબ આપ્યો. અમરતકાકીને દર્દીઓના ખંડમાં જઈને જોવાની ઇચ્છા હતી, પણ દવાખાનાના કાયદા પ્રમાણે પરિચારિકા અમરતકાકીને અંદર જવાની ના પાડે છે. મંગુને પરિચારિકાના હાથમાં સોંપતાં અમરતકાકી છટ્ટા મોંએ રડી પડે છે ત્યારે ડોક્ટર, મેટન અને પરિચારિકાઓનાં હૈયાં ભરાઈ આવે છે, પણ તરત જ પરિચારિકા પોતાના હાથમાંનો રૂમાલ ફરકાવી મંગુને એ રૂમાલ લેવા લલચાવે છે. મંગુ એની નજીક આવતાં જ એનો હાથ પકડી, હળવેકથી અંદર લઈ જાય છે.

3. મંગુને દવાખાને મૂકવા જતાં પહેલાંની અમરતકાકીની માનસિક સ્થિતિનું વર્ણન કરો.

ઉત્તર: અમરતકાકીના ગામની દીકરી કુસુમ અચાનક ગાંડી થઈ ગઈ હતી, પણ દવાખાનામાં સારવાર લીધા પછી સાજી થઈ ગઈ. કુસુમ પાસેથી દવાખાનામાં ગાંડા દર્દીઓ સાથેનો સારો વ્યવહાર જાણ્યા પછી અમરતકાકી મંગુને દવાખાનામાં મૂકવા તૈયાર થયાં; પરંતુ ત્યારથી એમની ઊંઘ ઊડી ગઈ. તેમને થતું કે મંગુ મોટી થતી જાય છે અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પણ વધતી જાય છે. તેઓ જાણતાં હતાં કે વહુઓ મંગુની ચાકરી નહિ કરે. એ સ્થિતિમાં એને કદાચ સારું થઈ જાય અને ન સારું થાય તોપણ દવાખાનામાં એનું મન ગોઠી જાય તો પોતાના અંતકાળે એટલી તો શાંતિ રહેશે કે આ દુનિયામાં મંગુની ચાકરી કરનારું કોઈ પારકું છે. અમરતકાકી આ વિચારોથી પોતાના મનને મનાવતાં, પણ આંખમાંથી એટલાં આંસુ વહેવા માંડતાં કે એમની પથારી પલળી જતી. એમને થતું કે તે થાકી ગયાં છે એટલે મંગુને દવાખાને મોકલવા તૈયાર થયાં છે. દીકરાને પત્ર લખીને બોલાવવાની મોટી ભૂલ કરી. એટલી શી ઉતાવળ હતી કે શિયાળાની ઠંડીમાં એને દવાખાનામાં ધકેલવી પડે? રાતમાં પોતે એને કેટલી વખત ઓઢાડતાં. દવાખાનામાં એને વારે ઘડીએ કોણ ઓઢાડશે? ઉનાળામાં દાખલ કરી હોત તો સારું થાત. અમરતકાકીની માનસિક સ્થિતિ ન કહેવાય કે ન સહેવાય એવી થઈ ગઈ હતી.

4. 'લોહીની સગાઈ' વાર્તાના અંત વિશે જણાવો.

ઉત્તર: અમરતકાકીએ એકમાત્ર મંગુની દેખરેખમાં આખી જિંદગી વિતાવી હતી. એમના ગામની દીકરી કુસુમ અચાનક

ગાંડી થઈ ગઈ, પણ દવાખાનામાં સારવાર લીધા પછી સાજી થઈ ગઈ. એ જાણ્યા પછી અમરતકાકીએ પણ મંગુને દવાખાનામાં મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો. જોકે, આ નિર્ણયથી એમનું હૈયું વલોવાઈ ગયું. એક ક્ષણ પણ મંગુને પોતાનાથી અળગી નહોતી રાખી. આજે દવાખાનામાં મંગુને દાખલ તો કરી, પણ તેઓ બેચેન હતાં. ઘરમાં મંગુની પથારી સૂની સૂની લાગતી હતી. આટલાં વર્ષોથી મા સાથે સૂવા ટેવાયેલી મંગુને ઊંઘ આવી હશે કે નહિ એ વિચારથી તેઓ બહાવરાં બની ગયાં. એમણે ખાટલાની ઈસ પર કપાળ કૂટ્યું. મા થઈને તેઓ દીકરીને દવાખાનામાં ધકેલી આવ્યાં! આ વિચારે તેમનાથી ડૂસકું ભરાઈ ગયું. અમરતકાકીની દીકરીના વિયોગની વેદના અસહ્ય થઈ પડી. ત્યાં અચાનક વહેલી પરોઢે ઘંટીના અને વલોણાના મધુર અવાજમાં ગામ આખાને વીંધી નાખે તેવી અમરતકાકીની ચીસ સંભળાઈ: 'ઘાજો, રે... ઘાજો, મારી મંગુને મારી નાખી રે...'. આ ચીસની સાથે જ અમરતકાકી પણ ગાંડાં થઈ ગયાં. અહીં વાર્તા સમાપ્ત થાય છે. વાર્તાનો કરુણ અંત વધારે હૃદયદ્રાવક છે.

5. 'મમતામયી મા' તરીકે અમરતકાકીનું પાત્રનિરૂપણ કરો. અમરતકાકીનાં ચાર સંતાનો હતાં: બે દીકરા અને બે દીકરીઓ. એમાં સૌથી નાની દીકરી મંગુ જન્મથી જ ગાંડી ને મૂંગી હતી. આથી અમરતકાકી મંગુ પર સવિશેષ ધ્યાન આપતાં. અમરતકાકી એના ઉછેર અને ચાકરીમાં કોઈ કસર રાખતાં નહિ; કેમ કે મંગુને ઝાડો-પેશાબ ક્યાં કરાય અને ક્યાં ન કરાય તેનું ભાન પણ નહોતું. અમરતકાકીને મન જાણે મંગુ જ એમનું એક સંતાન હોય. અમરતકાકીએ એકમાત્ર મંગુની દેખરેખમાં આખી જિંદગી વિતાવી હતી. આથી અમરતકાકી પોતાનું માતૃવાત્સલ્ય સંપૂર્ણપણે મંગુ પર જ વરસાવે છે. એની સેવા-ચાકરી કરે છે. એને એક ક્ષણ પણ પોતાનાથી દૂર કરતાં નથી. એમના ગામની એક દીકરી કુસુમ અચાનક ગાંડી થઈ જતાં એ દવાખાનામાં સારવાર લે છે અને એનામાં સુધારો જણાતાં સૌની સલાહથી અમરતકાકી મંગુને દવાખાનામાં મૂકવા તૈયાર થાય છે, પણ એ પછી મંગુ વગરનું જીવન એમને માટે અસહ્ય થઈ પડે છે. એમના મન પર એની એટલી ઘેરી અસર પડે છે કે એ પોતે જ ગાંડાં થઈ જાય છે.

ગદ્ય 10

ભારતીય સંસ્કૃતિની કઈ કઈ વિશિષ્ટતાઓ પસંદ છે? શા માટે?

ઉત્તર: ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા એ છે કે એ મનુષ્યને એની પશુતામાંથી માનવતા તરફ આગળ લઈ જાય છે, કારણ કે એ સંસ્કૃતિવર્ધન છે. તેની પાસે સુંદર વિચાર-વૈભવ અને આધ્યાત્મિક વિચાર-સંપદા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ શબ્દોની એક અખંડ પરંપરા જાળવી રાખી છે. શબ્દશક્તિ અસ્ખલિત પ્રવાહરૂપે વિકસિત થઈ છે. ભાષાઓ બદલાઈ છે, પણ આપણી જ્ઞાન-પરંપરા ખંડિત થઈ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિએ સ્થળ-કાળના ભેદો છતાં એકતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. ભારતદેશમાં તુલસીદાસજી, નરસિંહ મહેતા, શંકરદેવ અને માધવદેવ જેવા અનેક ભક્તજનોએ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને જાળવી છે. જે સંસ્કૃતિ વિભિન્ન ભાષાઓ અને અપાર વિવિધતાવાળા આ ભારતદેશને એક માને છે, એ જ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની સિદ્ધિ અને વિશેષતા છે.

ગદ્ય 14, 18 અને 20

1. "વાડીની લીલી દુનિયા વચ્ચે કેટકેટલાં જગત હોય છે!" આ વાક્યની 'વાડી પરનાં વહાલાં' પાઠના આધારે ચર્ચા કરો.

ઉત્તર: વાડી એટલે જાણે નાના-મોટા જીવોનું સંગ્રહસ્થાન!

ત્યાં ઊધઈએ કરેલું બાંધકામ અને કીડીઓની કરામત જોવા મળે. કાર્યોડાની લડાઈ ને સાપનાં યુદ્ધો, ધોયરાનું વિચિત્ર ગાન, મંકોડાની છાવણીઓ, ભરવાડીના કાફલા અને ગોકળગાયના ભપકા દેખાય. વળી યાદ રહી જાય એ રીતે વીંછી ડંખ પણ મારે. વાડીમાં સાપ-નોળિયા અને કાળોતરા-બિલાડાનાં જીવનમરણના સંગ્રામ ચાલતા હોય. લલેડાં પોતાની યાંચથી હાથમાંનાં કણાં ખાતાં હોય અને દેડકાં અળસિયાંનો ગોળો કરી આરોગતાં હોય. નાનાં સસલાંને ખાઈને પગદંડી પર સૂતેલા સાપ પણ દેખાય. કાગડાઓની વચ્ચેથી પોતાનો મારગ કાઢતાં ઘુવડ, શેરડીનાં શોખીન શિયાળ, ઈંડાં શોધતાં ખેરખટ્ટા, મરઘીનાં બચ્ચાંને ચોરીને પોતાના દરમાં લઈ જતાં ઉંદરો, પશુઓને વળગતી જીવાતો વીણતા બગલા, પાકને બગાડતી ઈયળો સાફ કરતાં પક્ષીઓ, ઉંદરની વસ્તી પર અંકુશ રાખતાં રાની માંજરો પણ વાડીમાં રહેતાં હોય છે. રાત્રે તો વાડીમાં કંસારીથી લઈને તમરાં સુધીનાં અવાજ સંભળાય. શેઢાડી, શેળા, વણિયલ, જબોદિયાં, ધોરખોદિયાં, ભૂંડ, હરણાં, રોઝડાં તો ક્યારેક દીપડા ને સિંહ પણ જોવા મળે. આમ, “વાડીની લીલી દુનિયા વચ્ચે કેટકેટલાં જગત હોય છે!” એની પ્રતીતિ આવાં અનેક જીવજંતુ અને પશુ-પક્ષીઓ કરાવે છે.

2. ચોમાસાના નવરાશના દિવસોમાં લોકો કઈ રીતે આનંદ મેળવે છે?
ઉત્તર : ચોમાસાના નવરાશના દિવસોમાં લોકો, ખાસ કરીને યુવાનો ચોપાટ રમતા હોય છે. મોડી રાત સુધી એમના હર્ષનાદો સંભળાતા હોય છે. રાત્રે ભજનો થાય છે, ઠાકોરજીને ઠાકોરથાળી - નૈવેદ્યની થાળી ધરવામાં આવે છે અને દાંડિયા-રાસની રમઝટ બોલાવીને લોકો સમૂહઆનંદ મેળવે છે.

3. “દૃઢ સંકલ્પશક્તિ અને અડગ મનોબળ જ જીવન છે.” આ વાક્યને ‘પંગુમું લંઘયતે ગિરિમું’ પાઠના આધારે સમજાવો.
ઉત્તર : જીવનના કોઈ પણ ધ્યેય પર પહોંચવું હોય તો વ્યક્તિ પાસે દૃઢ સંકલ્પશક્તિ અને અડગ મનોબળ હોવાં જરૂરી છે. એનું જજ્જવલંત ઉદાહરણ અરુણિમાનું જીવન છે. કૃત્રિમ પગ વડે પર્વતારોહણ કરવા માટે જરૂરી માર્ગદર્શન, તાલીમ અને આર્થિક સહાય જેવા કપરા પ્રશ્નોને અવગણીને તેણે આ દિશામાં આગળ વધવાનું નક્કી કર્યું. તેને મદદ કરવા માટે શેરપાની આનાકાની, ખૂબ સમજાવટથી એની સંમતિ મળવી, એવરેસ્ટ યડવા જતાં વારંવાર કૃત્રિમ પગ ખસી જવો, આગળ યડાય નહિ, પાછા ફરતાં અચાનક બાટલાનો ઓક્સિજન ખલાસ થઈ જવો, શેરપાની નિરુત્સાહ કરી દેતી સલાહ જેવી અનેક મુશ્કેલીઓથી તે હારી નહિ કે ડગી નહિ. દૃઢ સંકલ્પશક્તિ અને અડગ મનોબળે જ તેને અનેક પડકારો સામે લડતાં શીખવ્યું. ઘસડાતી ઘસડાતી નીચે આવી પહોંચેલી અરુણિમા અડગ આત્મવિશ્વાસવાળી એક લોખંડી મહિલા છે. અરુણિમાની આ સંઘર્ષકથા સાબિત કરે છે કે ‘દૃઢ સંકલ્પશક્તિ અને અડગ મનોબળ જ જીવન છે.’

4. અરુણિમાનું પાત્રાલેખન કરો.
ઉત્તર : અરુણિમા આત્મવિશ્વાસનું જીવતુંજાગતું ઉદાહરણ છે. તે વોલીબોલની રાષ્ટ્રકક્ષાની રમતવીર છે. CISFમાં જોડાવા માટે ઇન્ટરવ્યૂ આપવા તે પદ્માવત એક્સપ્રેસમાં નીકળી. ટ્રેનમાં તેની સોનાની ચેઇન ખેંચવાનો પ્રયાસ કરતાં બદમાશોને તે લડત આપે છે, ઝડૂમે છે, એકલી અને અસહાય અરુણિમાને બદમાશો ટ્રેનની બહાર ફેંકી દે છે. સામેથી આવતી ટ્રેન તેના પગને જ નહિ, પણ તેના ઉજ્જવળ ભાવિને કચડી નાખે છે. રાત્રિના અંધકારમાં 7 કલાક સુધી બૂમો પાડતી, વેદનાથી કણસતી અરુણિમાનો પગ ચામડી પર લટકી રહ્યો હતો. જમણા પગનાં હાડકાંના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા હતા. એની કરોડરજ્જુમાં તિરાડ પડી હતી. ક્યાંય સુધી ચીસો પાડતી, કણસતી, રડતી અરુણિમાને છેક સવારે બરેલી હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવી. ત્યાં ડોક્ટરને એની સંમતિથી એનેસ્થેશિયા વગર તેનો પગ કાપવો પડ્યો. હોસ્પિટલના ડોક્ટર

અને ફાર્માસિસ્ટે રક્તદાન કર્યું. એ પછી દિલ્લીની AIMS હોસ્પિટલમાં લાંબી સારવાર લીધા પછી એણે કૃત્રિમ પગના સહારે પર્વતારોહણ કરવાનું નક્કી કર્યું. એ માટે જરૂરી માર્ગદર્શન, તાલીમ તથા આર્થિક સહાય જેવા કપરા પ્રશ્નોને અવગણીને તે પોતાના અડગ મનોબળથી દુર્ગમ લક્ષ્યને પાર કરવા કટિબદ્ધ થઈ. બચેન્દ્રી પાલે એનામાં જોશ અને હિંમત ભર્યાં. પર્વતારોહણની તાલીમ લીધા પછી શેરપાની મદદથી બર્ફાલો પર્વત યડતાં ઘણી વાર તેનો કૃત્રિમ પગ ખસી જતો, પણ એ હિંમત હારી નહિ. અનેક પડકારો સામે ઝડૂમતી અરુણિમા હિલેરી સ્ટેપ પહોંચી ત્યારે તેના બાટલાનો ઓક્સિજન ખલાસ થઈ ગયો. હજી એવરેસ્ટ પર પહોંચવાનું બાકી હતું. શેરપાએ તેને પાછા વળી જવા કહ્યું. પણ ‘એવા સમયે પાછળ નજર કર્યા વગર આગળ વધવું ... રસ્તો આપોઆપ મળી જશે.’ બચેન્દ્રી પાલના આ શબ્દોને યાદ રાખી, જીવનું જોખમ ખેડીને અરુણિમા દોઢ કલાકે એવરેસ્ટની ટોચ પર પહોંચી! અકસ્માત થયાના માત્ર બે જ વર્ષમાં તેને પોતાના મજબૂત મનોબળ અને સખત પરિશ્રમથી સફળતા મળી. હવે પાછા ફરતાં થિજાવી દેતી ઠંડી અને ખલાસ થઈ ગયેલ ઓક્સિજનને કારણે તે જીવતી રહે એ શક્ય નહોતું. એવા સમયે એક બ્રિટિશ પર્વતારોહકે એક ઓક્સિજનનો બાટલો તેના તરફ ફેંક્યો. અરુણિમાને નવજીવન મળ્યું. નીચે ઊતરતાં રસ્તામાં એનો કૃત્રિમ પગ નીકળી ગયો. તે ઘસડાતી ઘસડાતી ઊતરતી રહી. અરુણિમાને કેમ્પ - 4થી સમિટ સુધીનું 3500 ફૂટનું અંતર કાપતાં 24 કલાક થયા. એના હાથ થીજી ગયા હતા. હાથમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું હતું; છતાં પડતી, આખડતી, રડતી, ઝડૂમતી અરુણિમા નીચે આવી. તેને સલામત જોઈને સૌએ તેને અભિનંદન આપ્યા.

5. પર્વતારોહણ વખતે અરુણિમાને કઈ કઈ મુશ્કેલીઓ પડી?
ઉત્તર : પર્વતારોહણ વખતે અરુણિમાને અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો. તેનો કૃત્રિમ પગ વારંવાર ખસી જતો. એના શરીરનું વજન તેનો પગ ઉઠાવી શકતો નહિ. તેનાથી આગળ ચલાતું નહિ છતાં તેણે પ્રયાસો ચાલુ રાખ્યા. અનેક પડકારો સામે ઝડૂમતી અરુણિમા હિલેરી સ્ટેપ પર પહોંચી. ત્યાંથી તેને એવરેસ્ટ પર પહોંચવાનું હતું, પણ એના બાટલામાંથી ઓક્સિજન ખલાસ થવા આવ્યો હતો. તેમ છતાં તેણે પાછા ફરવાને બદલે જીવનું જોખમ ખેડવાનો સંકલ્પ કર્યો અને દોઢ કલાકમાં જ તે એવરેસ્ટની ટોચ પર પહોંચી. આ તેના લોખંડી મનોબળની જીત હતી, પણ પાછા ફરતાં તો ઓક્સિજન રહ્યો જ નહોતો. ત્યાં એક બ્રિટિશ પર્વતારોહકે તેના તરફ ઓક્સિજનનો એક બાટલો ફેંક્યો. એ પ્રશ્ન હલ થયો ત્યાં કૃત્રિમ પગનો સાથ ન મળ્યો. કૃત્રિમ પગ વગર તેણે ઘસડાતાં ઘસડાતાં કેમ્પ - 4થી સમિટ સુધીનું 3500 ફૂટનું અંતર 24 કલાકમાં કાપ્યું.

વિભાગ - B : પદ્ય વિભાગ

(5) નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

પદ્ય 21

1. સોનીની દુકાને તેજમલ કઈ કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યાં તે જણાવો.
ઉત્તર : તેજમલ પોતાના સાથીઓ સાથે સોનીની દુકાને ગયાં. ત્યાં પુરુષ અને સ્ત્રીની પરખ કરવાની હતી. સામાન્ય રીતે પુરુષો બેરખાંની કિંમત પૂછતા હોય છે અને સ્ત્રીઓ ઝૂમણાંની કિંમત પૂછતી હોય છે. અહીં તો અવળું થયું. તેજમલે બેરખાંની કિંમત

પૂછી. આ રીતે સોનીની દુકાને તેજમલ પોતાની ઓળખ છુપાવવાની કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યા.

2. દાંત રંગાવ્યા બાબતે તેજમલ ક્યો ખુલાસો આપે છે?

ઉત્તર: તેજમલ નાનાં હતાં ત્યારે મોસાળ ગયાં હતાં. મોસાળમાં એમનાં હોશીલાં મામીએ એમના દાંત રંગાવ્યા હતા.

પદ્ય 23

1. શાણા કઈ વાત શાનમા સમજી જાય છે?

ઉત્તર: જે માણસના શરીર કામ કરવા તૈયાર ન હોય, એટલે કે જે કામકાજ કર્યા વગર આળસુ બનીને પડ્યા રહેતા હોય, જે હૈયાકૂટલ હોય એટલે કે કાયા કાનના હોય અને જેને ગમે તેટલું મળે તોપણ કોઈ વાતનો સંતોષ ન હોય એ કળિયુગના માણસનાં લક્ષણ છે. આ વાત શાણા સાનમાં સમજી જાય છે.

2. આગને કોણ ઠારી શકે છે?

ઉત્તર: જે આગને પી શકે છે, એ જ આગને ઠારી શકે છે. કવિ કહે છે કે જીવનમાં જે વ્યક્તિ જીવનની ભીષણ પરિસ્થિતિ સામે ટક્કર ઝીલે છે એ જ વિકટ સ્થિતિને શાંત કરી શકે છે.

3. નીચેની કાવ્યપંક્તિઓ સમજવો :

જિંદગીથી ના ડરે એ મોતને ડારી શકે

આગને જે પી શકે તે આગને ઠારી શકે.

ઉત્તર: આ પંક્તિમાં કવિએ અડગ આત્મવિશ્વાસ પર ભાર મૂક્યો છે. જે વ્યક્તિ જિંદગીમાં આવતી કોઈ પણ વિકટ પરિસ્થિતિનો સહેજ પણ ડર્યા વગર સામનો કરે છે, એ મોતથી ડરતી નથી. એ મોત સામે અડગ આત્મવિશ્વાસથી ઝઝૂમી શકે છે. આ હકીકત કવિ આગના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે કે જે વ્યક્તિ આગ પર કાબૂ મેળવે છે, એ આગને શાંત પાડી શકે છે.

પદ્ય 1,3,5,7,9 અને 11

1. સાંજના સમયનું દૃશ્ય ' સાંજ સમે શામળિયે ' કાવ્યના આધારે આલેખો.

ઉત્તર: સાંજને સમયે કૃષ્ણ વૃંદાવનથી આવી રહ્યા છે. કૃષ્ણની આગળ ગોધણ અને પાછળ સાજન એટલે કે ગોવાળોનું વૃંદ છે. શ્રીકૃષ્ણે મસ્તક પર મોરમુગટ ધારણ કર્યો છે અને કાનમાં કુંડળ ઝૂલે છે. શરીરે પિતામ્બર અને ફૂલની પછેડી પહેર્યા છે. આ પછેડી ધારણ કરેલા કૃષ્ણ યુઆ-ચંદનની સુગંધથી મહેકે છે.

2. ગોવાળોમાં ગિરિધર કઈ રીતે શોભે છે?

ઉત્તર: જેમ તારામંડળમાં ચંદ્ર શોભે છે, જેમ સુવર્ણના અલંકારમાં જડેલો હીરો ઝગમગે છે એમ ગોવાળોમાં ગિરિધર શોભે છે.

3. શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ વચ્ચે કઈ સ્પર્ધા થઈ હતી?

ઉત્તર: શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ વચ્ચે કોણ પહેલાં વૃક્ષનું થડ ફાડે, કોણ પહેલાં એમાંથી લાકડાં કાપે અને કોણ પહેલાં એના ભારા તૈયાર કરે એ બાબતે સ્પર્ધા થઈ હતી.

4. ' ગુર્જરીના ગૃહકુંજે ' કાવ્યના આધારે કવિનો પ્રારંભના જીવન માટેનો પહેલો અનુભવ શો હતો?

ઉત્તર: કવિનો પ્રારંભના જીવન માટેનો પહેલો અનુભવ એ હતો કે ગુર્જરીના ગૃહકુંજે એમનો જન્મ થયો. અહીં જ પા પા પગલી માંડી અર્થાત્ શૈશવ વીત્યું. એમના યૌવનની વાદળી પણ અહીં જ વરસી હતી. એમનું યૌવન પણ અહીં જ પાંગર્યું હતું.

5. મુદ્દાસર નોંધ લખો : 'કામ કરે ઈ જીતે' કાવ્યને આધારે શ્રમજીવીની અભિલાષા

ઉત્તર: શ્રમજીવી આત્મનિર્ભર બનવા ઇચ્છે છે. એને સ્વમાનથી જીવવું છે. પોતાના બાવડાના બળે મહેનત કરીને તેને

ભારતદેશના વિકાસમાં પોતાનું પ્રદાન કરવું છે. તેના હૈયામાં ખમીર છે. તેની પાસે શારીરિક શક્તિ છે. શ્રમજીવીની એક જ અભિલાષા છે કે તેને કોઈની સામે ક્યારેય હાથ લંબાવવો ન પડે. તેને મહેનત કરીને આપકમાઈથી જીવવું છે. સૌ સાથે મળીને મહેનત કરે તો વ્યક્તિ પોતે આત્મનિર્ભર થશે અને તેથી દેશનો અને વિશ્વનો પણ વિકાસ થશે.

6. કવિ પુત્રવધૂને બે-બે કુળને ઉજાળનારી શા માટે કહે છે?

ઉત્તર: કવિ પુત્રવધૂને બે-બે કુળને ઉજાળનારી કહે છે, કારણ કે પુત્રવધૂ સાસરીને પોતાનું જ કુટુંબ સમજી તેની આબરૂનું ઢાંકણ બનીને રહે છે. એ સૌને માટે શીતળ છાંયડી જેવી હોય છે. એની હાજરીમાં સૌ નિશ્ચિતપણે જીવે છે. પુત્રવધૂ પોતાનાં વાણી-વર્તન દ્વારા કુટુંબમાં સૌનાં દિલ જીતી લે છે. એ સૌને ઢૂંક આપે છે અને જીવતરમાં નિરાંતનો અનુભવ કરાવે છે. આથી કવિએ આવી સુશીલ પુત્રવધૂને પિયર અને સાસરી એમ બે કુળને ઉજાળનારી કહી છે.

7. ઘરની અડવી ભીતો હવે શણગારથી કેમ શોભવા લાગી?

ઉત્તર: ઘરની ભીંતોને પુત્રવધૂની આંગળીઓનો સ્પર્શ થયો એટલે ઘરની ભીંતો આજ સુધી સુની (અડવી) હતી; પરંતુ હવે પુત્રવધૂની આંગળીઓનો સ્પર્શ થતાં જ ભીંતોએ જાણે સૌંદર્યના શણગાર સજ્યા હોય એમ શોભી ઊઠી. પુત્રવધૂના આગમનની એટલી પ્રબળ અસર પડી કે નિર્જીવ વસ્તુમાં પણ જાણે પ્રાણ પુરાયા! ઘરનું વાતાવરણ જીવંત બની ગયું.

8. મરજીવિયાને પ્રિયજનોએ કઈ શિખામણ દીધી?

ઉત્તર: મરજીવિયાને પ્રિયજનોએ શિખામણ દીધી કે તમે તમારું જીવન આમ નાહકનું શા માટે વેડફી નાખો છો? તમને સમુદ્રમાં ઝંપલાવવાની આ વિનાશકારી આંધળી બલા ક્યાંથી વળગી? આમ કહીને પ્રિયજનોએ સજળનેત્રે મરજીવિયાને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પદ્ય 13,15,17 અને 19

1. 'રસ્તો કરી જવાના' કવિ દિલમાં શું ભરી જવા ઇચ્છે છે?

ઉત્તર: 'રસ્તો કરી જવાના' કવિ ખાલી હાથે મરી જવા માગતા નથી. દુનિયાની તમામ વસ્તુઓ અને દુનિયાના લોકોની લાગણીઓ પ્રાપ્ત કરીને કવિ પોતાનું જીવન અર્થાત્ દિલ ભર્યુંભાદર્યું રાખવા ઇચ્છે છે.

2. માતાની આંખોથી કવિ શું પ્રાપ્ત કરે છે?

ઉત્તર: આકાશમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા પ્રકાશ પાથરે છે. આથી પૃથ્વી પર સૌને સૂર્યની ગરમીનો અને ચંદ્રની શીતળતાનો અનુભવ થાય છે તેમજ ટમટમતા તારાઓનું સૌંદર્ય જોવા મળે છે. પરંતુ કવિ તો માતાની વાત્સલ્યપૂર્ણ આંખોથી જ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા એ ત્રિવેણીની ઉષ્મા, શીતળતા અને સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

3. કવિને માતા પાસેથી શું મળે છે?

ઉત્તર: કવિને માતા પાસેથી એની ઢૂંકાળી ગોદ અને સૂતી વખતે માની સોડ મળે છે. માની હાજરીથી મોટી રાહત મળે છે. માની આંખોમાંથી વાત્સલ્ય મળે છે. માનો પ્રેમાળ સાદ સાંભળવા મળે છે. માના આલિંગનમાં પ્રેમનો સ્પર્શ મળે છે. એના પર માના હેતની હેલી સતત વરસે છે. માની શીતળ છાયા અને ઢૂંકાળી માયા મળે છે.

4. ભગવાને ગોપીનાં આંસુ કેવી રીતે લૂછ્યાં?

ઉત્તર: હરિમિલન માટે ઝૂરતી ગોપીના સ્વપ્નમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા. ગોપીની સામે મરક મરક હસતા ઊભા રહ્યા. ગોપી ભાવવિભોર બની ગઈ. એની આંખમાંથી આંસુ સરવા

માંડ્યાં. ગોપીના મનના સૂબા એવા દ્વારકાનગરીના રાજા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોપીના વિરહને ખાળવા એનાં આંસુ લૂછ્યાં.

(ઈ) નીચે આપેલા પ્રશ્નોના આઠ-દસ વાક્યોમાં મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

પદ્ય 21

1. સ્ત્રીના સાહસ અને શૌર્યને પ્રગટ કરતી પ્રસંગ તમારા શબ્દોમાં લખો.

ઉત્તર : સાત-સાત દીકરીના પિતાને એક પણ પુત્ર નથી. જ્યારે શત્રુઓનું સૈન્ય પોતાના રાજ્ય પર આક્રમણ કરવા આવે છે ત્યારે પિતાને પુત્રની ખોટ સાલે છે. પોતાને વાંઝિયા સમજી એ લાચાર બની જાય છે. ગામની રક્ષા કોણ કરશે એ પ્રશ્ન એમને સતાવે છે; પરંતુ એની જ દીકરી તેજમલ પુરુષના વેશમાં સજ્જ થઈ, હાથમાં શસ્ત્રો ધારણ કરી, રણચંડી બનીને દુશ્મનોનાં સૈન્યને હરાવવા નીકળી પડે છે. એ ચાલાક દીકરી પોતાનું સ્ત્રીત્વ છુપાવીને લડે છે અને વિજય મેળવીને પિતાની લાજ રાખે છે. આ લોકગીતમાં દાદા અને તેજમલ વચ્ચેના તથા સેનાની પુરુષ અને તેજમલ વચ્ચેના સંવાદો દ્વારા સ્ત્રી-પુરુષનાં લક્ષણોનું સુંદર આલેખન થયું છે. પિતાને સાલતી પુત્રની ખોટ એની દીકરી તેજમલ પૂરી કરે છે. કુટુંબમાં તથા સમાજમાં દીકરીનું ગૌરવભર્યું સ્થાન હોવું જોઈએ એનું મૂર્તિમંત ઉદાહરણ દીકરી તેજમલે પૂરું પાડ્યું છે.

2. તેજમલને ઓળખવા સાથીઓએ કઈ કઈ પરીક્ષા કરી? આ પરીક્ષામાં તેજમલ કઈ રીતે પાર ઊતર્યા? તમારા શબ્દોમાં લખો.

ઉત્તર : દુશ્મનો ઓળખી ન શકે એ માટે તેજમલે એક ચુકિત વિચારી. તેજમલ પોતાના સાથીપુરુષોને સૌપ્રથમ સોનીની દુકાને લઈ ગઈ. તે જાણતી હતી કે ત્યાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેની કસોટી થઈ જશે, કેમ કે પુરુષ બેરખાંમાં મોહાશે અને સ્ત્રી એનાં ઝૂમણાંમાં મોહાશે; પરંતુ અહીં તો પુરુષો સ્ત્રીનાં ઝૂમણાંમાં મોહાયા, પણ તેજમલ ઠાકોરે તો બેરખાં પસંદ કર્યાં. એ પછી તેજમલ સાથીઓને વાણિયાની દુકાને લઈ ગઈ. ત્યાં પણ તેને થયું કે પુરુષ પાઘડીનાં મૂલ પૂછશે અને સ્ત્રી ચૂંદડીનાં મૂલ પૂછશે, પણ તેમ થયું નહિ. સાથીપુરુષોએ ચૂંદડીની કિંમત પૂછી અને તેજમલે મોળીડું પસંદ કર્યું. આ રીતે તેજમલ પરીક્ષામાં પાર ઊતર્યા.

(2) સ્ત્રીસહજ કઈ કઈ લાક્ષણિકતાઓ કાવ્યમાં વર્ણવાઈ છે? એ લાક્ષણિકતાને છુપાવવા તેજમલની શી ચુકિતઓ છે? વિગતે જણાવો.

ઉત્તર : સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ માથે વાળનો અંબોડો વાળે છે. કાનમાં અકોટાં પહેરતી હોય છે. હાથે અને પગે છૂંદણાં છુંદાવતી હોય છે. દાંત રંગાવતી હોય છે અને નાક વીંધાવતી હોય છે. તેજમલમાં પણ આ જ સ્ત્રીસહજ લાક્ષણિકતાઓ હતી. જ્યારે તેજમલે યુદ્ધમાં લડવાની અને એ રીતે પિતાને મદદ કરવાની વાત કરી ત્યારે પિતાની મૂંઝવણ એ હતી કે તેજમલ ઓળખાઈ જશે. તેજમલ એમ કાંઈ હારે તેવી ન હતી. તેણે માથાના અંબોડામાં મોળિયું રાખી દીધું. કાનમાં પહેરેલાં અકોટાં ઢંકાઈ જાય એ માટે કાનની ફરતે બુકાની બાંધી દીધી. તેણે લાંબી બાંયની ચોળી પહેરીને હાથનાં છૂંદણાં છુપાવી દીધાં. પગમાં મોજડી પહેરીને પગનાં છૂંદણાં છુપાવી દીધાં. આમ, તેજમલે આવી ચુકિતઓ કરીને પોતાની સ્ત્રીસહજ લાક્ષણિકતાઓને છુપાવી દીધી.

પદ્ય 23

ટાંકણાના ઘા સહીને..... પંક્તિમાંથી તમને શું શીખવા મળે છે? સમજાવો.

ઉત્તર : આરસપહાણ ટાંકણાના ઘા સહન કરે છે. એ એના ઘાથી ડરતી નથી કે તૂટી પડતી નથી. આથી આરસપહાણ સુંદર શિલ્પને ધારણ કરી શકે છે. કવિએ આરસપહાણના દૃષ્ટાંતથી સમજાવ્યું છે કે માનવીએ જિંદગી અડગ આત્મવિશ્વાસથી જીવવાની છે. આવી વ્યક્તિ જ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓમાં પણ હારી જતી નથી કે કોઈથી ડરી જતી નથી. એ મોત સામે પણ ઝઝૂમવા તૈયાર હોય છે. આવી વ્યક્તિ જ જીવનની વિકટ પરિસ્થિતિનો સામનો કરીને કંઈક પામે છે.

પદ્ય 1,5,7,9 અને 11

1. કૃષ્ણનું રૂપ મહાશુભકારી છે એમ કવિ શા માટે કહે છે?

ઉત્તર : સાંજને સમયે વૃંદાવનથી આવતા શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ મનને મોહ પમાડનારું છે. કૃષ્ણે મસ્તક પર મોરમુગટ ધારણ કર્યો છે. એમના કાનમાં કુંડળ ઝૂલે છે. શરીરે પીતામ્બર અને ફૂલની પછેડી પહેર્યાં છે. ફૂલની પછેડી ધારણ કરેલા કૃષ્ણ યુઆ-ચંદનની સુગંધથી મહેકે છે. જેમ તારામંડળમાં શશિયર (ચંદ્ર) શોભે, સુવર્ણના અલંકારમાં જડેલો હીરો ઝગમગે એમ ગોવાળોના વૃંદની વચ્ચે ગિરધર શોભી રહ્યા છે. કૃષ્ણનું આ મનમોહક રૂપ કવિના હૃદયમાં વસી ગયું છે. એમને મળવા તેમનું મન વેગથી દોડ્યું. કૃષ્ણે એમને વહાલથી આલિંગન દીધું અને એમનું મન કૃષ્ણના મુખસૌંદર્ય પર વારી ગયું. આથી કવિ કહે છે કે, કૃષ્ણનું રૂપ મહાશુભકારી એટલે કે કલ્યાણકારી છે.

2. શ્રીકૃષ્ણ- સુદામાનું વિદ્યાર્થીજીવન તમારા શબ્દોમાં લખો.

ઉત્તર : શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાનું વિદ્યાર્થી જીવન ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી અને સ્નેહભર્યું હતું. તેઓ બંને સંદીપની ઋષિના આશ્રમમાં શિક્ષણ માટે ગયા હતા. ત્યાં તેઓ ગુરુના નિયમો અને શિષ્ટાચાર મુજબ જીવન જીવતા અને વિવિધ શાસ્ત્રીય વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરતા.

શિક્ષણ દરમિયાન, કૃષ્ણ અને સુદામા વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી વિકસેલી. ભલે કૃષ્ણ યદુવંશના રાજકુમાર હતા અને સુદામા એક ગરીબ બ્રાહ્મણના પુત્ર, તેમ છતાં તેઓ એકબીજા પ્રત્યે સમાન પ્રેમ અને આદર ધરાવતા. તેઓ સાથે ભણતા, ભોજન કરતા અને ગુરુદક્ષિણા માટે મહેનત કરતા.

એક પ્રસંગે, તેમની ગુરુમાતા (સંદીપની ઋષિની પત્ની) એ તેમને જંગલમાંથી લાકડાં એકત્ર કરવા માટે મોકલ્યા. એ દરમિયાન ભારે વરસાદ શરૂ થયો, અને બંને મિત્રો જંગલમાં ભટકી ગયા. હાડ થીજાવી દે તેવા વરસાદમાં પણ, તેઓ ગુરુદેવના આદેશને અનુસરતા રહ્યા. આ નિષ્ઠા અને સમર્પણના લીધે, સંદીપની ઋષિ ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને તેમને આશીર્વાદ આપ્યા.

આવી રીતે, તેમના વિદ્યાર્થી જીવનમાં અનુકૂલ અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે, તેમણે નૈતિકતા, શિસ્ત અને મિત્રતાના અમૂલ્ય પાઠ શીખ્યા, જે જીવનભર તેમના માટે માર્ગદર્શક બન્યા.

3. 'ગુર્જરીના ગૃહકુંજે' કાવ્યને આધારે ગુજરાતનું ગૌરવ દર્શાવતા મુદ્દા લખો.

ઉત્તર : કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિ 'ગુર્જરીના ગૃહકુંજે અમારું જીવન ગુંજે ગુંજે'થી ગુજરાતના ગૌરવની ગાથા શરૂ થાય છે. કવિની જન્મભૂમિ ગુજરાત છે. કવિએ ગુજરાતને સ્વર્ગથી પણ ચડિયાતું કહ્યું છે. ગુજરાતનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય ખરેખર મનભાવન છે. શિયાળામાં સળગતાં તાપણાં ઠંડીમાં ઉષ્મા આપે છે. વસંતઋતુમાં કોકિલના ટહુકાથી સૃષ્ટિ ગાજી ઊઠે છે. અષાઢ મહિનામાં વાદળોની ગાજવીજ સંભળાય છે. કુદરતે ગુજરાતને ખેતરો, ડુંગરો, કોતરો અને નદીઓથી શણગાર્યું છે. કુદરત જાણે પાનેતરમાં શોભી રહી

છે. ગુજરાત અર્થાત્ વતનની માયાનો મમતાળુ સ્પર્શ જ માનવીને જીવન જીવવાનો સઘિયારો આપે છે. આ છે ગૌરવવંતી ગુજરાત.

4. 'કામ કરે ઈ જીતે' કાવ્યમાં વ્યક્ત થતું મહેનતનું મહત્વ તમારા શબ્દોમાં લખો.

ઉત્તર : 'કામ કરે ઈ જીતે' કાવ્યમાં કવિએ મહેનતનું મહત્વ સમજાવ્યું છે. ભારત વિશાળ દેશ છે. એનો વિકાસ કરવો હોય તો સાથે મળીને મહેનત કરવી પડશે. ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે. આથી સૌપ્રથમ ખેતર ખેડીને સીમને સોહામણી કરવાની છે. નદીઓને જોડીને એનાં નીર ભારતના ખૂણે ખૂણે પહોંચાડવાનાં છે.

હું એમની પ્રજા પાસે સામૂહિક મહેનતની અપેક્ષા રાખે છે. હાથમાં ત્રિકમ ને કોદાળી લઈ ખેતરો ખેડવાનાં છે અને ઘરઘરમાં રોટિયા ચલાવવાના છે. પ્રજાના હૈયામાં ખમીર હશે તો તેઓ પોતાના બાવડાના બળે માત્ર ભારતદેશનો જ નહિ, સમગ્ર વિશ્વનો ચહેરો બદલી શકશે. દરેક વ્યક્તિએ સ્વાવલંબી થવાનું છે અને મહેનત કરીને પોતાનું સ્વમાન જાળવવાનું છે. જે મહેનત કરે છે તે જ જીતે છે અને તેની મહેનતનો જ જયજયકાર થાય છે.

5. પુત્રવધૂનું આગમન ઘર માટે ઉત્સવ બની ગયું છે, એમ કવિ શા માટે કહે છે?

ઉત્તર : પુત્રવધૂનું આગમન ઘર માટે ઉત્સવ બની ગયું છે, એમ કવિ કહે છે, કારણ કે પુત્રવધૂનું આગમન એટલે લક્ષ્મીનું આગમન. ઘરમાં પ્રવેશતાં જ એણે ઘરમાં જાણે મીઠી સુગંધ ફેલાવી દીધી. એની આંગળીઓના સ્પર્શથી સૂની ભીંતો જાણે સૌંદર્યના શણગાર સજ્યા હોય એમ શોભી ઊઠી. એના શબ્દોમાં વહાલ વરસતું હતું. એણે વહાલથી સૌનાં હૃદય જીતી લીધાં. એ ઘરનું છત્ર છે. એ ઘરમાં પ્રવેશતાં જ સૌને શીતળ છાંયડી સમી શાંતિની પ્રતીતિ થઈ. અગાસીના ખુલ્લા આકાશની જેમ એણે ખુલ્લા દિલથી સૌને સ્વીકારી લીધાં. પિયર અને સાસરી એમ બે-બે કુળને ઉજાળનારી આ પુત્રવધૂનું આગમન ઘર માટે ઉત્સવ બની ગયું.

6. પુત્રવધુના આગમનથી ઘરમાં આવેલા પરિવર્તનની નોંધ તમારા શબ્દોમાં લખો.

ઉત્તર : પુત્રવધૂના આગમનથી ઘરમાં આનંદ છવાઈ ગયો છે. પુત્રવધૂ તો ઘરની લક્ષ્મી છે. એના આગમનથી ઘરમાં સો-સો કમળની સુગંધ ફેલાઈ ગઈ છે. આંગણે ઉત્સવનું વાતાવરણ સર્જાયું છે. આજ સુધી ઘરની ભીંતો સૂની હતી; પરંતુ પુત્રવધૂની આંગળીઓનો સ્પર્શ થતાં એ ભીંતોએ જાણે સૌંદર્યના શણગાર સજ્યા છે. એણે વહાલભરી વાણીથી સૌનાં દિલ જીતી લીધાં છે. પુત્રવધૂ તો ઘરનું છત્ર, ઘરની છાંયડી અને અગાસીનું ખુલ્લું આકાશ છે; એટલે કે સાસરીના કુટુંબની આબરૂનું ઢાંકણ છે. એની શીતળ છાયામાં સૌ નિશ્ચિત છે. ખુલ્લા આકાશની જેમ એ ખુલ્લા દિલની છે.

7. 'મરજીવિયા' કાવ્યમાં વ્યક્ત થતો જીવન માટેનો દૃષ્ટિકોણ તમારા શબ્દોમાં ચર્ચો.

ઉત્તર : સમુદ્રમાં છેક તળિયા સુધી ડૂબકી મારીને મોતી લાવનારાઓને 'મરજીવિયા' કહે છે. તેઓ જાણે છે કે સમુદ્રનાં પાણી ઊંડાં છે. એમાં અનેક હિસક જળચર પ્રાણીઓ છે. તેમ છતાં એમનું મન મક્કમ છે. એમનાં હૃદયમાં ઉત્સાહ અને સાહસ છે. તેમના પર પ્રિયજનોની શિખામણની અસર થતી નથી. એમનું એક જ લક્ષ્ય છે.

આથી સહેજ પણ ડર્યા વગર તેઓ જીવનું જોખમ ખેડે છે. તેઓ મૃત્યુના મુખમાં પ્રવેશ્યા હોય એમ સમુદ્રનાં અંધકારમય તળિયાં ખૂંદી વળે છે. પરિણામે તેઓ મણિમોતીનો અખૂટ ખજાનો મેળવીને બહાર આવે છે. મરજીવિયાની જેમ મનુષ્યે પણ

જીવનમાં ગમે તેવા સંઘર્ષોનો સામનો કરવો પડે, તો એનાથી સહેજ પણ ડરવું જોઈએ નહિ. જો મનુષ્યના મનમાં દઢનિશ્ચય હોય, હૃદયમાં ઉત્સાહ અને સાહસ હોય, તો તે પોતાના નિશ્ચિત લક્ષ્ય સુધી પહોંચીને મણિમોતી જેવી કીમતી વસ્તુઓ મેળવી શકે છે.

પૃષ્ઠ 13

1. 'રસ્તો કરી જવાના' ગઝલમાં જોવા મળતી ખુમારી તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો

ઉત્તર : 'રસ્તો કરી જવાના' ગઝલનું શીર્ષક જ કેટલું ખુમારીભર્યું છે! ગમે તેવી વિપરીત પરિસ્થિતિ આવે અને તેનો ઉકેલ ન જડે તો એનાથી મૂંઝાઈને શા માટે મરી જવું? એનો કોઈ ને કોઈ ઉકેલ મળી જ જશે, એવો વિશ્વાસ રાખવો. હંમેશાં મસ્તીમાં જીવવાનું. થોડાંધણાં સત્કર્મો કરીને પણ જીવનરૂપી સમુદ્ર તરી જવાનો. કોણે કહ્યું કે એક પણ સત્કર્મ કર્યા વગર જ આપણે મરી જઈશું? આપણે દુનિયાની તમામ વસ્તુઓ અને લોકોની લાગણીઓ પ્રાપ્ત કરીને જીવનને ભરી દઈશું. કેટલાય દીપક સદૈવ પ્રજ્વલિત રહેતા હોય છે. જીવનની આંધીઓમાં પણ એનો પ્રકાશ પાથરશે અર્થાત્ જીવનની ગમે તેવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ વિચારરૂપી પ્રકાશના અજવાળા ફેલાવીશું. દુઃખની એકમાત્ર દવા આપણું આત્મબળ છે. જીવનના દરેક જખમને અમી નજરથી રુઝાવી દઈશું. આપણે સ્વયંપ્રકાશ છીએ! આપણે એવો દીપક નથી કે કોઈ બુઝાવે ને એ બુઝાઈ જાય. હે કાળ, અમને તારો જરા પણ ભય નથી. તારાથી થાય તે કરી લે! ઈશ્વર જેવો અમારો ઘણી છે. અમે એમ કાંઈ થોડા મરી જવાના છીએ!

પૃષ્ઠ 15

1. 'ગોદ માતની ક્યાં?' કાવ્યમાં કવિને કઈ કઈ બાબતોમાં માની અધૂરપ અનુભવાય છે? શા માટે?

ઉત્તર : 'ગોદ માતની ક્યાં?' કાવ્યમાં કવિને આદિથી અંત સુધી માતાની મમતા માટેનો ઝુરાપો સાલે છે. કવિ વિચારે છે જીવનમાં છત અને છત્ર મળશે, પણ એમાં માતાની ગોદનો અભાવ અનુભવાશે. ઘરમાં સરસ મજાનો શયનખંડ અને સુંવાળી શય્યામાં પણ માતાની સોડની અનુભૂતિ નથી થતી. જીવનમાં રસ્તા અને રાહી (મિત્રો) મળશે, પણ ત્યાંય માની હાજરી અનુભવવા નહિ મળે. ચંદ્ર, સૂર્ય ને તારામાં પણ માની વાત્સલ્યપૂર્ણ આંખોની અધૂરપ સાલે છે. પલ્લવ ને પુષ્પોમાં પણ માનો પાલવ દેખાતો નથી. જીવનમાં મીઠા સૂર, તાલ અને સંગીત માણવા મળશે, પણ એમાંય માનો પ્રેમાળ ટહુકો સાંભળવા નથી મળતો. મદદ કરવા હજાર હાથ તૈયાર છે, પણ માના આલિંગનમાં જે હુંફ અને નિશ્ચિંતતાનો ભાવ છે તે અહીં ક્યાંથી મળશે? વર્ષાની હેલી ઊમટે છે એમાં માના હેતની હેલી તો શોધીય જડતી નથી. કવિ ભરઉનાળે તરસ છિપાવતી પાણીની પરબ સમી માની અનુપસ્થિતિ અનુભવે છે. કવિને ભરશિયાળે હુંફ આપતી માની માયાની અધૂરપ સાલે છે, કારણ કે હવે એમની પાસે મા રહી નથી. આમ, કવિ અનેક બાબતોમાં માની અધૂરપ અનુભવે છે.

પૃષ્ઠ 17

1. 'મારા સપનામાં આવ્યા હરિ' કાવ્યના આધારે હરિમિલનની ઝંખના તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

ઉત્તર : ગોપીના સ્વપ્નામાં અયાનક હરિ આવે છે અને હરિને જોઈ ગોપી કૃષ્ણના પ્રેમમાં બહાવરી બની જાય છે. સ્વપ્નામાં હરિએ ગોપીને પ્રેમથી બોલાવી, ઝુલાવી અને વહાલી કરી એટલે

કે ગોપીને પ્રેમરસમાં તરબોળ કરી દીધી. હરિ ગોપીની સામે ઊભા છે અને મરક મરક હસી રહ્યા છે. ગોપીના મનના સૂબા દ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણ છે અને શ્રીકૃષ્ણ ગોપીની આંખમાંથી વિરહનાં આંસુ લૂછે છે. હરિમિલનનો પ્રસંગ ગોપી માટે આનંદનો અવસર છે. એ મંગળમય અવસરે શુકનરૂપે ગોપીએ કંસાર રાંધવા માટે આંધણ મૂક્યું છે; પરંતુ હરિના પ્રેમમાં ભાવવિભોર બનેલી ગોપી તો એ આંધણમાં પોતાનો સંસાર ઓરી દે છે. આ જોઈ હરિના મુખેથી ઉદ્ધાર સરી પડે છે: 'અરે, બહાવરી...!' પૂર્ણ આત્મીયતા પામેલી ગોપીને હરિનો ઉત્તર મળી જાય છે.

પદ્ય 19

1. હોસ્તેલમાં રહેતી દીકરીનું દઢ મનોબળ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
ઉત્તર: હોસ્તેલમાં રહેતી દીકરી ત્યાંની અગવડોથી નાસીપાસ થતી નથી. તે પોતાના લક્ષ્ય તરફ ધ્યાન આપે છે. તેની મમ્મીનાં અરમાનોને પૂરાં કરવાં એ એનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે. આથી હોસ્તેલની કાંટાળી જિંદગીમાં પણ લીલાંછમ પાનની જેમ ખુશ રહે છે. આ તેનું દઢ મનોબળ દર્શાવે છે. 'મન હોય, તો માળવે જવાય' એ કહેવતને એણે જીવનમાં ઉતારી છે.

2. "માતા-પિતા અને દીકરીના લાગણીભર્યા સંબંધો એકોક્તિ દ્વારા વ્યક્ત થયા છે." આ વિધાનને "પપ્પા, હવે ફોન મૂકું?" ગીત દ્વારા સમજાવો.

ઉત્તર: 'પપ્પા, હવે ફોન મૂકું?' ગીત એ સંવાદગીત નથી. એ તો પુત્રીની કેવળ એકોક્તિ છે. ગીતનો આરંભ 'પપ્પા, હવે ફોન મૂકું?' પ્રશ્નથી થાય છે અને અંત પણ એ જ પ્રશ્નથી આવે છે. દીકરી ઘરથી દૂર હોસ્તેલમાં રહીને ભણતી હોય એટલે માતા-પિતાને દીકરીની ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આથી દીકરી 'તમને યે મોજ જરી આવે તે થયું મને STDની ડાળથી ટહુકું?' એમ કહીને પિતાને હળવા કરી દે છે. પછી તો પિતાના મનમાં જાગતો પ્રશ્ન પોતે જ પૂછીને એનો ઉત્તર પણ પોતે જ આપે છે. હોસ્તેલમાં જોઈએ એવી સગવડ ન હોય છતાં હોસ્તેલમાં રહેતી દીકરી પોતાને કાંટામાં સચવાતું ફૂલ કહે છે. એ અગવડોથી હારી જાય એવી કાચી નથી. તે પોતાના લક્ષ્ય તરફ જ ધ્યાન આપે છે. 'ફાગણના લીલા કુંજાર કોઈ ઝાડવાનું પાન એમ થાય નહિ સૂકું' કહે છે. એનો અર્થ એ કે તે પ્રેમાળ સંસ્કારી દીકરી ફાગણના ઝાડના પાન જેવી પોતે લીલીછમ છે, એટલે કે ખુશ છે. આથી પિતાએ દીકરીની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી એનો અણસાર આપે છે. તે ફોનમાં માને પણ યાદ કરે છે. 'મમ્મીબા જલસામાં? શું લીધું? સ્કુટરને?' જેવા પ્રશ્નો અને આંખમાં સમાવેલાં માનાં સ્વપ્નાં, ભારે ઉતાવળા, કેવા છો જિંદગી? ઇત્યાદિ ટૂંકા શબ્દોથી વાત આગળ ચાલે છે, પણ એને પૂર્ણવિરામ તો આપવું પડે ને! એટલે અંતે પિતાની પરવાનગી માગે છે: 'તો પપ્પા! હવે ફોન મૂકું?' એમાં વિનમ્રતા છે અને માતા-પિતા અને પુત્રીના લાગણીભર્યા સંબંધોની મીઠાશ છે.

3. પિતા સાથેનો પુત્રીનો આત્મીય સંબંધ 'પપ્પા, હવે ફોન મૂકું?' કાવ્યમાં કયા કયા શબ્દપ્રયોગો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે?

ઉત્તર: 'પપ્પા, હવે ફોન મૂકું?' પ્રશ્નથી કાવ્ય શરૂ થાય છે. પુત્રી પિતાની પરવાનગી માગે છે, પિતાનો આદર જાળવે છે. તે પછીની પંક્તિથી પુત્રી પિતા સાથે ફોન પર વાત શરૂ કરે છે. જોકે, પિતા પ્રશ્ન નથી પૂછતા. પિતાને દૂર હોસ્તેલમાં ભણવા મૂકેલી દીકરીની ચિંતા હોય એ સમજી જાય છે એટલે 'તમને ય જરી મોજ આવે તે થયું મને હું STDની ડાળથી ટહુકું', એમ કહીને પિતાને ચિંતાથી હળવા ફૂલ કરવાની પુત્રીની ભાવના વ્યક્ત થાય છે. એ પછી ફોન પર પિતાના મનમાં ઊઠેલો પ્રશ્ન 'હોસ્તેલને?' સાથે વાતનો દોર આગળ ચલાવે છે. એ શબ્દપ્રયોગ પણ પિતા-પુત્રીના આત્મીય સંબંધની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ

કાવ્યમાં 'હોસ્તેલ તો ફાવે છે', 'ફાગણના લીલા કુંજાર કોઈ ઝાડવાનું પાન એમ થાય નહિ સૂકું', 'મમ્મીબા જલસામાં? ...' અને અંતે 'ઝાઝી તે વાતુંનાં ગાડાં ભરાય.. કહું હાઈકુમાં, એટલે કે ટૂંકું', 'તો પપ્પા! હવે ફોન મૂકું?' જેવા શબ્દપ્રયોગો દીકરીની માતા-પિતાને ચિંતામુક્ત કરવાની ભાવના દર્શાવે છે, એટલું જ નહિ પુત્રીના પિતા સાથેના આત્મીય સંબંધો કેટલા ગાઢ હશે એનો અણસાર પણ આપે છે.

વિભાગ - D : અર્થગ્રહણ / લેખનવિભાગ

[**અગત્યની નોંધ :** લેખન વિભાગમાં આપેલ અર્થ-વિસ્તાર , અહેવાલ લેખન , પત્ર-લેખન, નિબંધ વગેરે દરેકનાં જવાબો વિદ્યાર્થીઓનાં મદદરૂપ માટે માત્ર એક નમુનો છે. વિદ્યાર્થીઓ/શિક્ષકો જો ઇચ્છે તો પોતાની સૂઝબુઝથી તેમાં સુધારો-વધારો કરી શકે છે.]

(અ) નીચે આપેલી પંક્તિઓનો આશરે પંદર વાક્યોમાં અર્થવિસ્તાર કરો :

1. ન્યાય, નીતિ સહ ગરીબને. મોટાને સહુ માફ;
વાઘે માર્યું માનવી, એમાં શો ઇન્સાફ !

જવાબ-1

આ પંક્તિમાં કવિએ આપણી સામાજિક વિષમતાને વેધક રીતે રજૂ કરી છે. કવિ કહે છે કે ન્યાય અને નીતિ તેમજ કાયદા કાનૂન ગરીબોને જ લાગુ પાડવામાં આવે છે. મોટાને નીતિ નિયમો ના કોઈ બંધનો હોતા નથી.

કવિ જણાવે છે કે વાઘ જેવું શક્તિશાળી પ્રાણી કોઈ માણસને મારી નાખે તો એને શિક્ષા કરી શકાતી નથી. એ જ પ્રમાણે સામાન્ય માણસોનું કરજ વસૂલ કરવા માટે સરકારી અમલદારો તેની સાથે ઘણી જબરજસ્તી કરે છે. જ્યારે શક્તિશાળીઓના બાકી નીકળતા લેણા બાબતે તેમનો વાળ પણ વાંકો કરી શકાતો નથી. શ્રીમંતોની ખામી તરફ કોઈ આંગળી ચીંધવાની પણ હિંમત દાખવતું નથી. તેઓના ખોટા કામો તરફ જાણીજોઈને આંખ બંધ કરવામાં આવે છે. જ્યારે બિચારો ગરીબ માણસ સાધારણ ગુના માટે પણ કુટાઈ જાય છે.

કવિએ સમાજની આ કરુણ વિષમતા ને રજૂ કરીને સામાજિક ભેદભાવ પ્રત્યે કટાક્ષ કર્યો છે. અને તે દ્વારા ન્યાયના ભેદભાવ ભર્યા માપદંડ બદલવાનો સંકેત કર્યો છે.

2. છે ગરીબોના કૂબામાં તેલ ટીપુંય દોહાવું,
ને અમીરોની કબરો પર ધીના દીવા થાય છે.

જવાબ-2

આ પંક્તિઓમાં કવિએ આપણા સમાજમાં રહેલી આર્થિક અસમાનતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. ગરીબોની ઝૂંપડીમાં તેલનું ટીપું પણ જોવા મળતું નથી, જ્યારે શ્રીમંતોની કબરો પર ધીના દીવા કરવામાં આવે છે.

પરાપૂર્વથી અમીરો અને ગરીબો વચ્ચે આર્થિક અસમાનતા ચાલી આવે છે. ઝૂંપડાંમાં વસતાં દીનદુઃખિયાંને અન્ન અને વસ્ત્ર જેવી જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પણ મળતી

નથી. તેમના ઘરમાં ધી તો શું તેલનું ટીપું પણ જોવા મળતું નથી, જ્યારે શ્રીમંતોની કબરો પર તેમની પ્રતિષ્ઠાનું પ્રદર્શન કરવા માટે તેલને બદલે મોંઘા ધીના દીવા પ્રગટાવવામાં આવે છે. શ્રીમંતો પોતાના ભોગવિલાસની પાછળ જે લખલૂટ રકમ ખર્ચે છે, તેનો થોડોક ભાગ પણ જો ગરીબોના કલ્યાણ માટે વપરાય તો ગરીબોના પેટનો ખાડો પુરાઈ શકે.

શ્રીમંતો તેમની ખરેખરી જરૂરિયાત જટલી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરે અને બાકીની સંપત્તિ પરોપકારમાં વાપરે તો જ દેશની ગરીબી દૂર થાય.

3. આવ નહીં. આદર નહીં. નહિ નયનોમાં નેહ.
તે ઘેર કદી નવ જઈએ, ભલે કંચન વરસે મેહ.

જવાબ-3

આ પંક્તિમાં કવિ કહે છે કે જેઓ આપણને આવકાર આપે નહીં, આદર આપે નહીં, અને જેમની આંખોમાં આપણા માટે પ્રેમ ન હોય, તેમને ઘેર સોનાનો વરસાદ વરસતો હોય તોપણ આપણે ન જવું જોઈએ.

દરેક મનુષ્યને પોતાનું સ્વમાન વહાલું હોવું જોઈએ. કોઈ શ્રીમંત વ્યક્તિને ઘેર જવામાં આપણું સ્વમાન જળવાતું ન હોય તો આપણે તેને ઘેર ન જવું જોઈએ. પ્રેમ વગરના પકવાન કરતાં સ્નેહના સૂકા રોટલામાં વધારે મીઠાશ રહેલી છે.

તેથી આપણે આપણું સ્વમાન જાળવીએ તેમજ અન્યોના સ્વમાન પ્રત્યે પણ સભાન રહીએ.

4. પુરુષાર્થ વિના પ્રારબ્ધ પાંગળું છે.

જવાબ-4

કોઈપણ કાર્ય શ્રમ વિના સિદ્ધ થતું નથી. જંગલના રાજા સિંહને પણ શિકાર કરવા જવું જ પડે છે. કોઈએ ઠીક જ કહ્યું છે 'મનુષ્યે મહેનત કર્યા વિના ભોજન ન કરવું જોઈએ' જે પરિશ્રમ કરે છે તેને જ ભોજન કરવાનો અધિકાર મળે છે.

જે વ્યક્તિ કોઈની દયા પર જીવે છે. તેને લાંબા ગાળે ઘણું નુકસાન થાય છે. જે વ્યક્તિ શ્રમ આધારિત જીવન ગુજારે છે તે સુખ અને સંતોષ પામે છે. બાળકોમાં શાળા જીવન દરમિયાન જ શ્રમ કરવાની ટેવ કેળવાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓ પાસે વર્ગ સફાઈ, મેદાનની સફાઈ, બાગકામ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરાવવામાં આવે છે.

સમાજના શિક્ષિત વર્ગ મોટેભાગે શ્રમથી દૂર ભાગે છે. આવા લોકો પરિશ્રમ વિશે અલંકારિક ભાષામાં સુંદર લેખ લખી શકે પરંતુ વાસ્તવિક જીવનમાં તે શ્રમ કરવાનું પસંદ કરતા નથી. લોકો કડિયા, સુથાર, લુહાર, દરજી કે ખેડૂતના શ્રમને આજે પણ હલકું કામ સમજે છે. ઓફિસમાં અધિકારીઓ અને કારકૂનની ખુરશીમાં બેઠા બેઠા પોતાના કાર્યો બીજા લોકો પાસે કરાવવામાં જ પોતાની મહત્તા સમજે છે. જે આપણા દેશનું મોટામાં મોટું દુષણ છે.

શારીરિક શ્રમ કરવાથી સ્વાસ્થ્ય સારું રહે છે. બેઠાડું જીવન જીવનાર વ્યક્તિઓ અનેક રોગોના ભોગ બને છે. આવા લોકો તન અને મનથી સ્વસ્થ રહી શકતા નથી.

આપણા દેશના ઘણા મહાપુરુષોએ શ્રમનું વિશેષ ગૌરવ કર્યું છે. ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, વિનોબા ભાવે, રવિશંકર મહારાજ વગેરેએ તેમનું જીવન સાદાઈ અને શ્રમથી વિતાવ્યું છે.

5. મિત્ર એવો શોધવો ઢાલ સરીખો હોય,
સુખમાં પાછળ પડી રહે, દુઃખમાં આગળ હોય.

જવાબ-5

આ પંક્તિમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે કે જે રીતે ઢાલ મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે. પરંતુ તે પ્રહાર થાય ત્યારે જ આગળ આવે છે. તે સિવાય પાછળ રહે છે. એવી જ રીતે મિત્રો પણ ઢાલ જેવા હોવા જોઈએ. જે સંકટ સમયે આગળ આવીને આપણું રક્ષણ કરે.

જીવનમાં સાચો મિત્ર મળવો એ સૌભાગ્યની વાત છે. મિત્રતાની કસોટી દુઃખના સમય થાય છે. સુખમાં તો સૌ કોઈ આપણા મિત્ર બનવાનો ડોળ કે દેખાવ કરે છે. પરંતુ આપણા જીવનમાં આવેલી દુઃખની ઘડીમાં જે મિત્ર આપણી પડખે આવીને ઉભો રહે તે જ સાચો મિત્ર.

ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે 'મૂર્ખ મિત્ર કરતા ડાહ્યો દુશ્મન સારો' ઘણીવાર આપણે કોઈ મૂર્ખ વ્યક્તિને મિત્ર બનાવીએ છીએ અને ક્યારેક આપણી મુશ્કેલીમાં વધારો કરે છે. ક્યારેક એ આપણો મિત્ર જ આપણને લૂંટે છે તેથી જ મિત્ર બનાવતા પહેલા સૌ વખત વિચાર કરવો જોઈએ.

6. સોબત કરતાં શ્વાનની બે બાજુનું દુઃખ,
ખીજ્યું કરડે પિડીએ રીઝ્યું યાટે મુખ.

જવાબ-6

આ પંક્તિઓમાં કવિએ કુતરાના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવ્યું છે કે હલકા માણસની સોબતથી હંમેશા નુકસાન જ થાય છે. કુતરાની સોબત કરવામાં આપણને બંને રીતે નુકસાન થાય છે. જો તે આપણા પર ખીજાય તો આપણને કરડે છે. અને જો તે આપણા પર ખુશ થઈ જાય તો આપણું મોં યાટવા લાગે છે. એનામાં પોતાનું વહાલ પ્રગટ કરવાનો ઉમળકો છે, પણ વિવેક નથી.

આપણા સમાજમાં પણ આવા કેટલાક નાદાન માણસો હોય છે. તેમની મિત્રતા પણ આપણને ક્યારેક મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે. જો તે આપણા દુશ્મન બને તો તે આપણુ મોટું નુકસાન કરે છે. આવા લોકોને મિત્રતા કરવાથી આપણે સમાજમાં બદનામ થઈએ છીએ. તેમની દુશ્મનાવટથી તેઓ આપણા કામોમાં વિઘ્નો ઊભા કરશે.

તેથી આપણે સારા માણસોનો જ સંગ કરવો જોઈએ.

7. સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,
યણાયેલી ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.

જવાબ-7

જિંદગીની સફળતા કેવળ માનવીની હસ્તરેખાઓમાં હોતી નથી. હસ્તરેખાઓ ઉકેલવા માત્રથી ઉન્નતિ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતા નથી. તે માટેનું ઉદાહરણ આપતા તે જણાવે છે કે ઇમારતની ડિઝાઇન એના નકશામાં હોય છે. યણાયેલી ઇમારત તો એણે કરેલી મહેનતનું પરિણામ છે. એ જ રીતે હસ્તરેખાઓ, ભાગ્ય ગમે તેટલી બળવાન હોય પરંતુ તેને સાકાર કરવા માટે પુરુષાર્થ કરવો જ પડે છે. પુરુષાર્થ પારસમણિ મળે છે.

આપણે ભાગ્યને ભરોસે જ બેસી ન રહેતા સફળ થવા સખત પુરુષાર્થ કરવું જોઈએ.

8. વિદ્યા પુસ્તકમાં અને પર કબજામાં ધન,
ભીડ પડે કામ ના'વે એ વિદ્યા ને ધન.

જવાબ-8

આ પંક્તિમાં વ્યવહારિક જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકમાં રહેલી વિદ્યા અને પારકાના કબજામાં રહેલું આપણું ધન મુશ્કેલીના સમયે કામ આવતા નથી. આવી વિદ્યા અને આવું ધન ઉપયોગી હોતું નથી.

પુસ્તકમાં રહેલી વિદ્યા આપણે આપણા મગજમાં ઉતારવી પડે, વાંચીને તૈયાર કરીએ તો જ પરીક્ષામાં લખી શકાય. પુસ્તકોના કબાટ ભરી રાખવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત ન થાય. કટોકટીના

સમયે પુસ્તક ખોળી વાંચવા ન બેસાય. એ જ રીતે કોઈને ઉછીના આપેલા નાણાં કે અન્ય કીમતી વસ્તુ પણ આપણને આપણી જરૂરિયાતના સમયે મળી શકતા નથી. આથી સારો ઉપાય એ જ છે કે આપણે આપણું ધન આપણા કબજામાં જ રાખવું જોઈએ. કેમકે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે લાચારીનો અનુભવ ન થાય.

(બ) અહેવાલ લેખન કરો અથવા પત્ર લેખન કરો :

1. તમારી શાળામાં યોજાયેલ શિક્ષક દિનની ઉજવણીનો અહેવાલ આશરે 100 શબ્દોમાં લખો.

જવાબ-1

શિક્ષક દિનની ઉજવણી

તા. 06-09-2023

અમારી શાળામાં 5 મી સપ્ટેમ્બરે શિક્ષક દિન ઉજવાયો હતો. એ દિવસે શાળાનું સમગ્ર સંચાલન અમારી શાળાના ધોરણ 8 થી 12 ના ખાસ પસંદ કરાયેલા 35 વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું હતું. ધોરણ 10 ના વિદ્યાર્થી રમેશને આચાર્ય તરીકેની, યાર વિદ્યાર્થીઓએ પટાવાળા તરીકેની અને બાકીના વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષક તરીકેની ફરજ બજાવી. એક દિવસના ખાસ સમય પત્રકનું પૂર્વ આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

વિદ્યાર્થી પટાવાળાએ શાળાના વર્ગખંડોની અને ઓફિસની સાફ-સફાઈ કરી. ઓફિસમાં તો એમણે પોતુ પણ કર્યું હતું. એક પટાવાળાએ સમય પત્રક પ્રમાણે ઘંટ વગાડ્યો. પટાવાળા ની ફરજ બજાવતા વિદ્યાર્થીઓએ પટાવાળા જેવો ખાખી પોશાક પહેર્યો હતો. શિક્ષક બનેલા વિદ્યાર્થીઓએ પેન્ટ-બુશટ અને વિદ્યાર્થીઓએ સાડી પહેરી હતી. ઘંટ વાગતા પ્રાર્થના થઈ પછી શિક્ષણ કાર્ય શરૂ થયું. વિદ્યાર્થી શિક્ષકોએ વર્ગોમાં જઈ આત્મવિશ્વાસ અને શિક્ષણકાર્ય કર્યું. દરેક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ તેમને પૂરેપૂરો સાથ સહકાર આપ્યો. વિદ્યાર્થી આચાર્ય ધોરણ 10 માં અંગ્રેજી શીખવ્યું. અંગ્રેજી શીખવવાની તેની પદ્ધતિથી સૌ પ્રભાવિત થયા.

આ દિવસે 6 તાસનું શિક્ષણ કાર્ય થયું હતું. પછી સૌ પ્રાર્થના ખંડમાં એકત્ર થયા. કેટલાક વિદ્યાર્થી શિક્ષકોએ પોતાના અવનવા અનુભવો કહ્યા. વિદ્યાર્થી આચાર્ય ડોક્ટર સર્વપલ્લી રાધા કૃષ્ણનના જીવન અને કાર્ય વિશે સુંદર વક્તવ્ય આપ્યું. પછી અમારી શાળાના આચાર્યશ્રી શાહ સાહેબે વિદ્યાર્થીઓને તેમની શિક્ષક તરીકેની ફરજ સુંદર રીતે અદા કરવા બદલ અભિનંદન આપ્યા. પટાવાળા ની ફરજ બજાવનાર વિદ્યાર્થીઓને તેમણે વિશેષ અભિનંદન આપ્યા.

શાળા તરફથી સૌને આઈસ્ક્રીમ આપવામાં આવ્યો. પછી સૌ વિદાય થયા.

2. તમારી શાળામાં યોજાયેલા વૃક્ષારોપણ દિનની ઉજવણીનો અહેવાલ આશરે 100 શબ્દોમાં લખો.

જવાબ-2

વૃક્ષારોપણ દિનની ઉજવણી

06 જૂન 2023

વડોદરા

દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ 5 જૂન એટલે કે 'વિશ્વપર્યાવરણદિન' ના દિવસે અમારી શાળામાં વૃક્ષારોપણ દિનની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી. આ નિમિત્તે શાળાના

આચાર્યશ્રી, ટ્રસ્ટીશ્રી તથા વન વિભાગના મુખ્ય અધિકારીશ્રી ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

સવારે 8:00 વાગે શાળાના મેદાનમાં એક સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓ શાળાના મેદાનમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા. ત્યારબાદ આવેલા વન વિભાગના અધિકારશ્રીએ વૃક્ષોનું મહત્વ તથા વૃક્ષનો ઉછેર કેવી રીતે કરવો તેની ટૂંકમાં અને સચોટ રીતે માહિતી આપી હતી. શાળાના વિશાળ મેદાનમાં અગાઉથી નિશ્ચિત સ્થાને 160 ખાડા ખોદીને તૈયાર રાખ્યા હતા. શાળાના ટ્રસ્ટીશ્રીએ આંબાનો છોડ રોપી તેની આસપાસ માટી અને ખાતર નાખ્યું, ત્યારબાદ શાળાના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરેલા ખાડાઓમાં જુદા-જુદા છોડ રોપ્યા. દરેક છોડની આસપાસ નાની વાડ કરવામાં આવી. દરેક વર્ગે ત્રણ-ત્રણ વૃક્ષોને સાચવવાની અને ઉછેરવાની જવાબદારી સ્વીકારી હતી.

'વૃક્ષો વાવો, વરસાદ લાવો' 'એક બાળ એક ઝાડ' જેવા નારા લગાવવામાં આવ્યા હતા. ઉપસ્થિત સૌએ યા કોફી અને નાસ્તો કરી વિદાય દીધી હતી.

3. તમારી શાળામાં યોજાયેલા 'શિયાળુ રમતોત્સવ'નો અહેવાલ આશરે 100 શબ્દોમાં લખો.

જવાબ-3

શાળામાં યોજાયેલા શિયાળુ રમતોત્સવ

તા. 29-01-2023

અમારી શાળામાં દર વર્ષે રમતોત્સવ યોજવામાં આવે છે. આ વર્ષે પણ જાન્યુઆરીની 27 અને 28 તારીખે અમારી શાળાનો રમતોત્સવ યોજવામાં આવ્યું હતો. અમારી શાળાના બાલમંદિર થી ધોરણ 12 સુધીના તમામ બાળકો અનેરા ઉત્સાહ અને આનંદ સાથે શાળાના મેદાનમાં સવારે 7:30 વાગ્યે આવીને ગોઠવાઈ ગયા. કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં સમૂહ પ્રાર્થના કરવામાં આવી. પછી શાળાના વ્યાયામ શિક્ષક શ્રી બાબુભાઈએ રમતોત્સવના કાર્યક્રમની રૂપરેખા આપી અને મુખ્ય મહેમાનશ્રી નો પરિચય આપ્યો. મુખ્ય મહેમાને રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો અને ટૂંકું પ્રવચન આપ્યું. ત્યારબાદ રમતોત્સવ ની શરૂઆત થઈ.

અલગ-અલગ મેદાનો પર કબડ્ડી, ખોખો, વોલીબોલ અને બાસ્કેટબોલ જેવી રમતોનો એક સાથે પ્રારંભ થયો. અમારી શાળાના વ્યાયામ શિક્ષક રમુજી અંદાજમાં કોમેન્ટ્રી આપી રહ્યા હતા. બાળકો કિકીયારીઓ કરીને ખેલાડીઓનો ઉત્સાહ વધારતા હતા. જેઓ જીતી રહ્યા હતા તેઓ અતિ આનંદમાં આવી જતા.

નાના બાળકોને માટે સિક્કા શોધ, ચંપલ શોધ, કોથડા દોડ, ત્રીપગી દોડ, સંગીત ખુરશી, દેડકા દોડ અને લીંબુ ચમચી જેવી રમતો યોજવામાં આવી હતી.

બીજે દિવસે અમારી શાળાના ટ્રસ્ટીશ્રી જયદીપ શાહના વિજેતાઓને ઇનામ વિતરણ કરવામાં આવ્યું. વિજેતા વિદ્યાર્થીઓને સૌ વિદ્યાર્થીઓએ તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધા. આચાર્યશ્રીએ સૌને અભિનંદન પાઠવ્યા.

બંને દિવસો દરમિયાન શાળામાં ઉત્સાહનો અનેરો વાતાવરણ સર્જાયું હતું.

4. તમારી શાળામાં ઉજવાયેલ 'મકરસંક્રાન્તિ પર્વ'નો અહેવાલ આશરે 100 શબ્દોમાં લખો.

જવાબ-4

શાળામાં ઉજવાયેલ મકરસંક્રાન્તિ

તા. 16-01-2023

જવાબ-1

મોહન એમ. પટેલ
અમદાવાદ.
તા. 03-01-2024

દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ અમારી શાળામાં મકરસંક્રાંતિ એટલે કે ઉત્તરાયણનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. એમ તો ઉત્તરાયણ 14 જાન્યુઆરીએ ઉજવવામાં આવે છે. પરંતુ આ દિવસે શાળામાં રજા હોવાથી અમારી શાળામાં એક દિવસ પહેલા એટલે કે 13 જાન્યુઆરીએ બધાને મકરસંક્રાંતિ ઉજવવા માટે વિદ્યાર્થીઓને બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

ભાગ લેનાર દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના ઘરેથી પતંગો અને ફીરકી લઈને આવ્યા હતા. સૌ પ્રથમ સમૂહ પ્રાર્થના કરવામાં આવી. ત્યારબાદ અમારા આચાર્યશ્રીએ અમને મકરસંક્રાંતિ પર્વ વિશે માહિતી આપી. ત્યારબાદ અમારા વ્યાયામ શિક્ષકે દરેકને જરૂરથી સૂચના આપીને સૌને શાળાના ધાબા ઉપર લઈ ગયા.

ત્યાં દરેકે પોતે લાવેલા પતંગો ખૂબ ચગાવ્યા. થોડા સમય બાદ લોકોએ ઘરે થી લાવેલા નાસ્તામાં સુખડી અને શેરડીની મજા માણી.

5. તમારી શાળામાંથી નિવૃત્ત થતા શિક્ષકના વિદાય સમારોહનો અહેવાલ આશરે 100 શબ્દોમાં લખો.

જવાબ-5

નિવૃત્ત થતા શિક્ષકનો વિદાયસમારંભ

સુરત, તા. 30-4-2022

અમારી શાળા 'સાર્વજનિક વિદ્યાલય'ના અંગ્રેજી વિષયના સનિષ્ઠ શિક્ષક શ્રી અમિતભાઈ ઠાકોર વયમર્યાદાના કારણે આ વર્ષે નિવૃત્ત થવાના હતા. તેમનો વિદાયસમારંભશાળાના પ્રાર્થનાખંડમાં તા. 25-4-2016ના રોજ જાણીતા કેળવણીકાર શ્રી સુરેશભાઈ જોશીના અધ્યક્ષસ્થાને યોજવામાં આવ્યો હતો. શાળાના ટ્રસ્ટીઓ, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલાક ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ આ સમારંભમાં હાજર રહ્યા હતા.

કાર્યક્રમની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી કરવામાં આવી. શાળાના આચાર્યશ્રીએ મહેમાનશ્રીનો પરિચય આપ્યો. પછી શ્રી અમિતભાઈને અધ્યક્ષશ્રીના હસ્તે શાલ ઓઢાડી તથા સમ્માનપત્ર એનાયત કરીને સમ્માન કરવામાં આવ્યું. આચાર્યશ્રીએ, કેટલાક શિક્ષકોએ અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ શ્રી અમિતભાઈને શિક્ષક તરીકેની યશસ્વી કારકિર્દીનાં ભરપેટ વખાણ કર્યાં. આ સૌ વક્તાઓનો મુખ્ય સૂર એવો હતો કે શ્રી અમિતભાઈની નિયમિતતા, તેમનું જ્ઞાન અને તેમનો ઉત્સાહ સૌને માટે પ્રેરણાદાયી નીવડ્યાં હતાં. શ્રી બચુભાઈએ પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે શાળાનું સુંદર વાતાવરણ અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમને પોતે ક્યારેય ભૂલી શકશે નહિ.

શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી શ્રી અમિતભાઈને ₹ 21,000નો ચેક અર્પણ કરવામાં આવ્યો. શ્રી અમિતભાઈએ આ રકમ શાળાના પુસ્તકાલયના વિકાસ માટે અર્પણ કરવાની જાહેરાત કરી. તેમની ઉદારતાને શ્રોતાઓએ તાલીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધી હતી.

કાર્યક્રમના અંતમાં સૌને આઇસક્રીમ વહેંચવામાં આવ્યો હતો. તેના મધુર સ્વાદ સાથે કાર્યક્રમનું સમાપન થયું.

અથવા

1. તમારા જન્મદિવસની ઉજવણીમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ આપતો પત્ર તમારા મિત્રને લખો.

પ્રિય મિત્ર

મગન, નમસ્કાર.

હું અહીં મજામાં છું તું પણ ત્યાં મજામાં હોઈશ તને ખબર છે કે પાંચ જાન્યુઆરીએ મારો જન્મદિવસ આવે છે. તને જાણીને આનંદ થશે કે દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ મારા મમ્મી પપ્પા એ મારા બધા જ મિત્રોને બોલાવ્યા છે. અને એક પાર્ટીનું આયોજન કર્યું છે મેં આપણા બધા જ મિત્રોને બોલાવ્યા છે આપણે બધા સાથેમળીને ખૂબ મજા કરીશું.

જન્મદિવસની પાર્ટી સાંજે 5:00 વાગ્યાથી શરૂ થશે મને આનંદ થશે કે તું મારા જન્મદિવસ પર આવીશ હું તારી રાહ જોઈશ તારા આવવાથી મારો જન્મદિવસ યાદગાર બની જશે મમ્મી પપ્પાને મારા પ્રણામ.

લી. તારો પ્રિય મિત્ર
મોહન

2. વધુ પડતું ટીવી જોવાથી અભ્યાસ બગડે છે, એ બાબત સમજાવવા માટે તમારા નાના ભાઈને પત્ર લખો.

જવાબ-2

15, શિવરંજની સોસાયટી,
સેટેલાઈટ,
અમદાવાદ.
તા. 12-01-2024

પ્રિય નાના ભાઈ ચિન્ટુ
સપ્રેમ નમસ્તે,

ગઈકાલે જ મને તારો પત્ર મળ્યો મને એ જાણીને ખૂબ આનંદ થયો કે આપણા ઘરમાં મોટું રંગીન ટીવી આવ્યું છે આ ખુશીની સાથે મને થોડીક ચિંતા ની લાગણી પણ થઈ છે.

ઘરમાં ટીવીનું આગમન થતાં જ સૌ દીવાના થઈ ગયા છે. શાળામાંથી છૂટીને આવીએ કે તરત જ તું ટીવીની સામે બેસી જાય છે. રાત્રે મોડે સુધી ટીવીમાં આવતા બધા જ કાર્યક્રમમાં જોયા કરે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે તું અભ્યાસક્રમમાં ખૂબ જ પાછળ પડી ગયો છે. ઘરકામ કરવાની ઈચ્છા થતી જ નથી. ન પાઠ્યપુસ્તક વાંચવાનું મન લાગે છે. અને કોઈ પ્રશ્નોના જવાબો પણ યાદ રહેતા નથી. ટીવી જોવાના વધુ પડતા શોકને કારણે જ ગઈ પરીક્ષામાં તારું સારું પરિણામ આવી શક્યું નહીં. મને એ ડર છે કે ક્યાંક તારા અભ્યાસ ઉપર પણ ટી.વી.નો આવો ખરાબ પ્રભાવ ન પડે.

હું આશા રાખું છું કે તું ટી.વી.ના કાર્યક્રમમાં જોવામાં ઘણો સંયમ રાખીશ અને ટી.વી. જોવાના શોખને તારા અભ્યાસ પર સવાર થવા નહીં દે.

લી. તારો મોટો ભાઈ
આર્યન

3. તમારી નાની બહેને લોકગીત સ્પર્ધામાં જિલ્લા કક્ષાએ પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું છે, તો તેને આ બદલ અભિનંદન આપતો પત્ર લખો.

જવાબ-3

તુષાર પાઠક
2, કુંદન પાર્ક.
અમદાવાદ.
તા. 02-02-2024

પ્રિય નાની બહેન, ઝોયા

સપ્રેમ નમસ્કાર.

તારો પત્ર મળ્યો, આપણા જિલ્લા કક્ષાએ લોકગીત સ્પર્ધામાં તારો પ્રથમ નંબર આવ્યો. એ જાણીને મને ખૂબ ખૂબ આનંદ થયો છે. એ બદલ તને ખૂબ હાર્દિક અભિનંદન.

તારી શાળામાં યોજાતા લોકગીત સ્પર્ધામાં તું હંમેશા ભાગ લે છે. આથી તને ગીત સ્પર્ધામાં સારી આવડત છે. અને તને શોખ પણ છે. તેથી તું કોઈ પણ લોકગીત ને ખૂબ જ ઓછી મહેનતે સારી રીતે ગાઈ લે છે. તેમજ તારા ગીતના શિક્ષકનું પણ પૂરતું માર્ગદર્શન મળે છે. એ સૌના સહકારનું આ શુભ પરિણામ છે.

તારી લોકગીતની આ કારકિર્દી ઉત્તરોત્તર ઉજવળ બને એવી શુભેચ્છા પાઠવું છું.

લિ.
તારો મોટો ભાઈ
અર્જુન

4. તમારી શાળા તરફથી હોશિયાર વિદ્યાર્થીને અપાતી શિષ્યવૃત્તિ મેળવવા માટે તમારા આચાર્યશ્રીને સંબોધીને અરજી લખો.

જવાબ-4

પ્રિયાંશી મહેતા
6/ગેલેક્સી પાર્ક,
અમદાવાદ.
તા. 20-6-2019

પ્રતિ,
આચાર્યશ્રી, સારસ્વત વિદ્યાલય,
અમદાવાદ.

વિષય: હોશિયાર વિદ્યાર્થીને અપાતી સ્કોલરશિપ મેળવવા બાબત.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી,
સાદર પ્રણામ.

આપણી શાળામાં હોશિયાર વિદ્યાર્થીને દર વર્ષે સ્કોલરશિપ આપવામાં આવે છે; તે અંગેની નોટિસ આજે વાંચી.

હું દસમા ધોરણમાં ભણતી વિદ્યાર્થીની છું. મને નવમા ધોરણની પરીક્ષામાં 96% ગુણ મળ્યા છે અને હું વર્ગમાં પ્રથમ ક્રમાંકે આવી છું. અરજી સાથે હું મારી માર્કશીટની ઝેરોક્ષ કોપી પણ સામેલ કરું છું; અને મને મળવાપાત્ર સ્કોલરશિપની રકમ આપવા વિનંતી કરું છું.

સ્કોલરશિપની જાહેરાતથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓને સારું પરિણામ લાવવાની પ્રેરણા મળે છે. વળી હોશિયાર પણ આર્થિક રીતે નબળા વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક મદદ મળતાં મૂંઝવણ ઓછી થાય છે.

આપના આશીર્વાદ, શિક્ષકોના સહકાર અને માતાપિતાની પ્રેરણાથી હું આ વર્ષે પણ ઉત્તમ પરિણામ લાવી શકીશ એવી મને શ્રદ્ધા છે.
આભાર સહિત.

એ જ લિ.

આપની આજ્ઞાંકિત વિદ્યાર્થીની પ્રિયાંશી મહેતા (10, બ)

5. તમારો મિત્ર એસ.એસ.સી. બોર્ડ પરીક્ષામાં શાળા કક્ષાએ પ્રથમ આવ્યો છે. તેને અભિનંદન આપતો પત્ર લખો.

જવાબ-5

ધ્રુવ દવે
220, શીતલ પ્લાઝા
નહેરુનગર રોડ,
અમદાવાદ.
તા. 20-12-2023

પ્રિય મિત્ર, રમેશ
સપ્રેમ નમસ્કાર!

હમણાં જ ખબર પડી કે તું એસ.એસ.સી. બોર્ડની પરીક્ષામાં શાળા કક્ષાએ પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ ખબર સાંભળીને મને અતિ આનંદ થયો અને તારા પ્રત્યે ગર્વની લાગણી ઉપસી આવી.

તારી મહેનત, દૃઢ સંકલ્પ અને લક્ષ્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા આજે તને આ ઊંચાઈએ પહોંચાડ્યા છે. તું રોજ-રોજ હંમેશાં પરીક્ષા માટે અથાગ મહેનત કરતો હતો, અને આજે તેનું મીઠું ફળ તને પ્રાપ્ત થયું છે. તારા માતા-પિતા અને ગુરુજનો પણ તારા પર ગર્વ અનુભવી રહ્યા હશે.

હું પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે તું જીવનમાં હંમેશાં આ રીતે સફળતા પ્રાપ્ત કરતો રહે. ભવિષ્ય માટે તારા બધા સપનાઓ સાકાર થાય અને તું ઉચ્ચ શિખરો સર કરે, તેવી શુભકામનાઓ!
તમારા ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે ખૂબ ખૂબ અભિનંદન!

તમારો મિત્ર,
ધ્રુવ દવે.

(ક) ગદ્યાર્થગ્રહણ અથવા પદ્યાર્થગ્રહણ કરો:

નીચેના પ્રત્યેક ગદ્યખંડ વાંચી, તેની નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

1. પ્રશ્નો :

- (1) પરોપકારી મનુષ્યો શી વિશેષતાઓ ધરાવે છે?
- (2) જીવવા ખાતર જીવવુંનો અર્થ ફકરાને આધારે લખો.
- (3) ગદ્યખંડને આધારે જીવનમાં તમે કયો સંકલ્પ લેશો?
- (4) ગદ્યખંડને આધારે જીવનનું સાર્થક્ય શામાં છે?

જવાબ-1

(1) પરોપકારી મનુષ્યો બીજાના સુખ માટે પોતાને તકલીફ પહોંચે તેમ છતાં મદદ કરે છે. તેઓ ઉદાર અને ત્યાગી હોય છે, સદ્ગુણોથી ભરપૂર હોય છે અને જીવનના અંત સુધી પણ સદાચાર છોડતા નથી. તેઓ પોતાની દિનચર્યા અને કાર્યોથી બીજાનું કલ્યાણ કરતા રહે છે.

(2) "જીવવા ખાતર જીવવું" નો અર્થ માત્ર પોતાનું જીવન ગાળવા માટે જીવવું છે, જેમ કે પક્ષીઓ કે પ્રાણીઓ માત્ર પોતાના જ લીલાં-ચગવાં માટે જીવે છે. તેવો જીવનદૃષ્ટિકોણ નિર્રર્થક માનવામાં આવ્યો છે.

(3) હું સંકલ્પ લઉં કે મારા જીવનનું સત્ય અને સાર્થક હેતુ બીજાના ભલાઈમાં અને પરોપકારમાં હશે. હું મારી ક્ષમતાઓ મુજબ સમાજસેવા અને પરહિત માટે પ્રયત્નશીલ રહીશ.

(4) જીવનનું સાર્થક્ય બીજાના કલ્યાણ માટે જીવવામાં છે. જે વ્યક્તિ પોતાના હિત કરતા સમગ્ર સૃષ્ટિ અને સમાજના હિત માટે કાર્ય કરે, તેનું જીવન સાચું અર્થપૂર્ણ બને છે.

2. પ્રશ્નો :

- (1) નદીને શાની ઉપમા આપી શકાય? તેના કાંઠે વસનારને શાની બીક નથી?

(2) નદીકાંઠે ફરવા જવાથી શાનાં દર્શન થાય છે?

(3) નદી શું નથી અને શું છે?

(4) ગદ્યખંડને યોગ્ય શીર્ષક આપો.

જવાબ-2

(1) નદીને માતાની ઉપમા આપી શકાય. તેના ગાંઠે વસનારને દુકાળની બીક નથી.

(2) નદી કાંઠે ફરવા જવાથી કુદરતના માતૃવાત્સલ્યના અખંડ પ્રવાહ ના દર્શન થાય છે.

(3) નદી ઈશ્વર નથી અને ઈશ્વરનું સ્મરણ કરાવનાર દેવતા છે.

(4) લોકમાતા-'નદી'

3. પ્રશ્નો :

(1) કઈ વ્યક્તિને સંતોષ અને સફળતા મળે છે?

(2) થાક અને નિષ્ફળતાનો અનુભવ કોને થાય છે?

(3) કઈ વ્યક્તિ પાસે સમય અને શક્તિ જમા થાય છે?

(4) ગદ્યખંડને યોગ્ય શીર્ષક આપો.

જવાબ-3

(1) જે વ્યક્તિ સમયને કરકસરથી યોજનાપૂર્વક, વ્યવસ્થિત રીતે ખર્ચે છે. તે વ્યક્તિને સંતોષ અને સફળતા મળે છે.

(2) જે વ્યક્તિ સમયને આડેઘડ અને અવિચારીપણે વેડફી નાખે છે તેવો વ્યક્તિને થાક અને નિષ્ફળતાનો અનુભવ થાય છે.

(3) જો વ્યક્તિ સમયની વધુમાં વધુ બચત કરી શકે તેની પાસે સમય અને શક્તિ જમા થાય છે.

(4) મૂલ્યવાન વસ્તુ : સમય

4. પ્રશ્નો :

(1) ભારતમાં કયા પ્રકારના ઘરડાઓ ઓછા નજરે પડે છે?

(2) આપણે ત્યાં કયા પ્રકારના ઘરડા ઘણા છે?

(3) આપણે ત્યાં ભણેલા તેમજ અભણ લોકોમાં કયા પ્રકારની જડતા છે?

(4) ગદ્યખંડને યોગ્ય શીર્ષક આપો.

જવાબ-4

(1) ભારતમાં મોટી ઉંમરના ઘરડાઓ ઓછા નજરે પડે છે.

(2) નવી વસ્તુ શીખવાની ધગજ જેનામાં જતી રહી હોય તેવા ઘરડા ઘણા છે

(3) 'નાનપણમાં જે કંઈ શીખવા મળ્યું તે ખરું, થોડો મોટો થઈને ધંધે વળગ્યો કે પછી અમુક વસ્તુ શીખી લે' એમ કોઈ કહે તો તે ન બની શકે.

(4) સાચો ઘરડો

5. પ્રશ્નો :

(1) આપણે અભ્યાસનું મહત્ત્વ શા માટે સ્વીકારીએ છીએ?

(2) દરેક ક્રિયા કઈ ત્રણ રીતે કરી શકાય છે?

(3) કઈ રીતોમાં અભ્યાસ કરનારની વિવેકબુદ્ધિને ખીલવવી નથી પડતી?

(4) ગદ્યખંડને યોગ્ય શીર્ષક આપો.

જવાબ-5

(1) અભ્યાસ વિના સંસ્કાર દ્રઢ થતા નથી એ જણાવ્યું એટલે ગમે તે રીતે આપણે અભ્યાસ કરાવવા માગીએ છીએ.

(2) ભય થી લાલચથી કે પ્રેમથી.

(3) ભય અને લાલચની રીતોમાં અભ્યાસ કરનારની વિવેક બુદ્ધિને ખીલવવી નથી પડતી.

(4) પ્રેમથી મળનાર અભ્યાસ, સાચો અભ્યાસ

અથવા

નીચેનું પ્રત્યેક કાવ્ય વાંચી, તેની નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો.

1. પ્રશ્નો :

(1) મા કોને પાણી પાવાની સૂચના આપે છે?

(2) મા કેવાં તુલસીદલ લેવાનું કહે છે?

(3) મા કઈ રીતે એમના પતિના મુખમાં તુલસીનું પર્ણ મૂકે છે?

(4) કાવ્યને યોગ્ય શીર્ષક આપો.

જવાબ-1

(1) મા તુલસીને પાણી પાવાની સૂચના આપે છે.

(2) મા કહે છે કે તાજાં, જીવંત તુલસીદળ નહીં તોડી, માત્ર જમીન પર પડ્યાં હોય તે જ લેવા.

(3) મા કાંપતા હાથોથી, ભીંજાયેલા હૃદય સાથે, પોતાના પતિના મુખમાં તુલસીનું પર્ણ મૂકે છે.

(4) "તુલસીનું પર્ણ"

2. પ્રશ્નો :

(1) સૂરજ-ચંદ્ર કયું કાર્ય કરી રહ્યા છે?

(2) કવિ ઋતુઓની કઈ કઈ વિશેષતાઓ રજૂ કરે છે?

(3) મનુષ્યને મળતાં જળને કવિ કેવાં ગણાવે છે?

(4) ઈશ્વરના આયોજનને કવિ કેવું કહે છે?

જવાબ-2

(1) સૂરજ-ચંદ્ર નિયમિત રીતે જગતને તેજથી ઉજાગર કરી રહ્યા છે.

(2) કવિ યોમાસાની વરસાદી ઋતુ, વસંતની સુંદરતા, શિયાળાની ઠંડી અને ઉનાળાની ગરમી વિશે વર્ણન કરે છે.

(3) કવિ મનુષ્યને મળતા જળને અમૃત સમાન અને અમૂલ્ય ગણાવે છે.

(4) કવિ ઈશ્વરના આયોજનને અનંત અને અવિરત ગણાવે છે, જે સતત નવી સર્જનશીલતા પ્રદર્શિત કરે છે.

3. પ્રશ્નો :

(1) કવયિત્રીના મતે જીવનની જંજાળ કેવી છે?

(2) કવિયત્રી સમદર અને શિખરના દૃષ્ટાંતો દ્વારા શું કહેવા માગે છે?

(3) કવયિત્રી મન પાસે કેમ લાયાર બની જાય છે?

(4) કાવ્યને યોગ્ય શીર્ષક આપો.

જવાબ-3

(1) જીવન પાર વિનાનું અને અસીમિત ઈચ્છાઓથી ભરેલું છે; એક જંખના પૂરી થાય ત્યાં બીજી ઉદભવે છે.

(2) કવયિત્રી કહે છે કે સમુદ્ર અને પર્વત કેવળ મર્યાદામાં અટકી જાય છે, પણ મનની ઈચ્છાઓ સતત વધતી જ રહે છે.

(3) મન અવિરત ઈચ્છાઓથી ભરેલું છે, અને તેને સંતોષવું શક્ય નથી, તેથી કવયિત્રી લાયાર બની જાય છે.

(4) "અતિશય તૃષ્ણા"

4. પ્રશ્નો :

(1) નાનકડા દીપને પોતાનું જીવન કેવું લાગે છે?

(2) વ્યોમમાં કોણ શોભે છે?

(3) માટીનું કોડિયું કયો ભાવ સેવે છે?

(4) કોડિયાને કવિ શું કહે છે?

જવાબ-4

(1) દીપને લાગે છે કે તેનું જીવન નાનું અને તુચ્છ છે.

(2) વ્યોમમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર શોભે છે.

(3) માટીનું કોડિયું પોતાને તુચ્છ સમજી નાની મહત્તાની લાગણી ધરાવે છે.

(4) કવિ કહે છે કે દરેક વસ્તુ, જો તે પોતાના સ્થાન પર સાચી રીતે કાર્ય કરે, તો તે મહાન બની શકે.

5. પ્રશ્નો :

- (1) આ કાવ્ય કોને સંબોધીને લખાયું છે?
- (2) ચિનગારી દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે?
- (3) કવિએ પોતાનું જીવન શું કરવામાં ખરચી નાંખ્યું?
- (4) કાવ્યને યોગ્ય શીર્ષક આપો.

જવાબ-5

- (1) આ કાવ્ય મહાનલ (વિશ્વાનલ) એટલે કે અગ્નિને સંબોધીને લખાયું છે.
- (2) કવિ ચિનગારી દ્વારા આત્મશક્તિ અને ઉર્જાની આશા દર્શાવે છે.
- (3) કવિએ જીવન મહેનતમાં વિતાવ્યું, પણ તેને સફળતા મળતી નથી.
- (4) "ચિનગારીની શોધ"

(5) નીચે આપેલા મુદ્દાઓને આધારે આશરે 250 શબ્દોમાં નિબંધ લખો :

1. માતૃપ્રેમ

માતાનો દરજ્જો જગતમાં સૌથી ઊંચો છે. માતા પોતાના સંતાન માટે બધું જ કરી છૂટે છે. પ્રસુતિની અસહ્ય પીડા માં સહન કરે છે. માં બાળકની સતત સંભાળ રાખે છે. બાળક પથારી ભીની કરે તો માં ભીનામાં સુઈ જાય છે. પરંતુ બાળકને તે કોરામાં સુવડાવે છે. બાળક બીમાર પડી જાય છે, ત્યારે તે રાત દિવસના ઉજાગરા વેઠીને પોતાના બાળકની સેવા કરે છે. માં પોતે ભૂખી રહીને બાળકને ખવડાવે છે. તે બાળકને ભાવતી વાનગીઓ બનાવી આપે છે.

બાળકમાં સંસ્કારનું સિંચન કરવામાં માં નો ફાળો વધારે હોય છે. પિતા ધંધાર્થી બહાર જતા હોય છે. બાળક સાથે માં જ વધારે સમય રહેતી હોય છે. એટલે બાળકમાં માતાના સંસ્કાર વધારે આવે છે. બાળકને સવારે તૈયાર કરવું, તેને નિશાળે મોકલવું, તેના અભ્યાસક્રમમાં મદદ કરવી, તેને સમયસર ખાવા આપવું, તેને જોઈતી વસ્તુઓ લાવી આપવી, તેની સાથે રમવું, તેને ફરવા લઈ જવું વગેરે બધા કાર્યો માં જ કરતી હોય છે. માં બાળકને વાર્તા સંભળાવે, ગીતો ગવડાવે, તેની સાથે વાર્તાલાપ કરે, તેનાથી બાળકમાં અવનવા સંસ્કારોનું સિંચન થાય છે. બાળકમાં પ્રેમ, સ્નેહ, સહકાર, સહાનુભૂતિ અને સેવાના ગુણો વિકસે છે. શિવાજી, ગાંધીજી, તિલક વગેરે મહાપુરુષોના જીવન ઘડતરમાં માં નો ફાળો વિશેષ રહેલો હતો. આથી જ કહેવાય છે કે એક સંસ્કારી માતા સો શિક્ષકોની ગરજ સારે છે.

માની મમતા માત્ર માનવોની સૃષ્ટિમાં જોવા મળે છે એવું નથી. પશુ પંખીઓને પણ પોતાના બચ્ચા માટે અનહદ પ્રેમ હોય છે. તેઓ પણ પોતાના બચ્ચાને પ્રેમપૂર્વક સંભાળ લેતા હોય છે. એટલે જ કહેવાય છે કે જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ ચડિયાતા છે.

તેથી જ કહેવત પડી હશે કે "માં તે માં બીજા બધા વગડાના વા."

2. વિજ્ઞાન : વરદાન કે અભિશાપ

આજનો યુગ વિજ્ઞાનની અવનવી શોધો અને સિદ્ધિઓનો યુગ છે. ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીનો યુગ છે. જીવનના

દરેક ક્ષેત્રમાં થયેલી વિજ્ઞાનની શોધોએ આપણા જીવનમાં આમૂલ ક્રાંતિ સર્જી છે.

વીજળીની શોધ એ વિજ્ઞાનની એક મોટી સિદ્ધિ છે. તેનાથી આપણે અનેક પ્રકારના સુખ સગવડના સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. આગગાડી, મોટર અને વિમાન જેવા સાધનોથી આપણે ઝડપી મુસાફરી કરી શકીએ છીએ. તાર, ટેલિફોન અને ફેક્સ જેવા સાધનોથી આપણે સંદેશા ની ઝડપી આપ-લે કરી શકીએ છીએ. રેડિયો અને ટેલિવિઝન જેવા સાધનોથી આપણે દેશ-વિદેશના સમાચાર જાણી શકીએ છીએ. ટેલિવિઝન મનોરંજન અને માહિતી મેળવવાનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે. તે દ્વારા આપણે નાટક, ગરબા, ફિલ્મ, ગીતો, ભજનો, રમતો અને હાસ્ય રચિત કાર્યક્રમનો આનંદ માણી શકીએ છીએ. પંખા અને એર કન્ડિશનર જેવા સાધનોથી આપણે ગરમીમાં રાહત મેળવી શકીએ છીએ. કોમ્પ્યુટર દ્વારા અનેક પ્રકારના કાર્યો અત્યંત ઝડપથી કરી શકીએ છીએ. સમય તથા જગ્યાની બચત થઈ શકે છે. ગગનયુદ્ધી ઇમારતો, બંધો, પુલો વગેરેના બાંધકામમાં પણ વિજ્ઞાનની સિદ્ધિને જ આભારી છે. દવાઓ અને શસ્ત્રક્રિયા ની અદ્યતન શોધને લીધે આજે આપણે દર્દીઓને જીવલેણ બીમારીથી બચાવી શકીએ છીએ. અવકાશયાન દ્વારા માનવી ચંદ્ર પર જઈ શકે છે. આજે સામાન્ય માનવી પણ રાજા મહારાજાઓ જેવી સુખ સગવડો ભોગવી શકે છે. આ બધું વિજ્ઞાનને આધારિત છે.

દરેક સિક્કાની બે બાજુઓ હોય છે. વિજ્ઞાનથી આપણને અનેક લાભ થયા છે. તેની સાથે કેટલાક ગેરલાભ પણ થયા છે. સિક્કાની આ બીજી બાજુ નિરાશાજનક છે. વિજ્ઞાનની અનેક શોધે આપણા જીવનને જીખમમાં મૂકી દીધું છે. ઝડપી વાહનને લીધે અકસ્માતોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તેના ધુમાડા અને ઝેરી હવા અને અવાજનું પ્રદૂષણ વધ્યું છે. કુદરતી સંપત્તિનો નાશ થવા લાગ્યો છે. અનેક અવનવા રોગો પણ વધ્યા છે. એશ-આરામની જીવનથી માણસોની શારીરિક શ્રમ ઘટી ગયો છે. પરમાણુ શસ્ત્રોને લીધે આજે દુનિયાના દેશો ભયના ઓથાર નીચે જીવી રહ્યા છે. જાપાનના હિરોશિમા અને નાગાસાકી શહેરો પર થયેલી બોમ્બ વર્ષામાં જાનમાલની મોટાપાયા પર જે ખુવારી થઈ હતી તે આજે પણ આપણને હચમચાવી મૂકે છે.

આજે દરેક દેશને સરક્ષણ પાછળ અબજ રૂપિયા ખર્ચવા પડે છે. આ રકમ દુનિયાની ગરીબી દૂર કરવા વપરાય તો આ દુનિયામાં એક પણ વ્યક્તિ ગરીબ ન રહે. વિજ્ઞાનનો સમજપૂર્વકનો ઉપયોગ જ દુનિયાને ખુવારીમાંથી બચાવી શકશે.

3. મારો યાદગાર પ્રવાસ

વિદ્યાર્થી જીવનમાં પ્રવાસનું ઘણું મહત્વ છે. પ્રવાસ કરવાથી આપણામાં સહકાર, સહનશીલતા અને સાહસિકતા જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય છે. આપણે આપણું કામ જાતે કરતા શીખીએ છીએ. સૌંદર્યને નિહાળવાની આપણી દ્રષ્ટિ વિકસે છે. આપણને નવું નવું જોવા અને જાણવા મળે છે.

અમારી શાળામાંથી અમને દર વર્ષે પ્રવાસે જવાની તક મળે છે. પ્રવાસે જઈએ ત્યાં કોઈક વાર જમવાનું સારું ન મળે તો કોઈ વાર રહેવાની સારી સગવડ ન હોય. કોઈ વાર બસ ખોટકાઈ જાય, તો કોઈ વાર ટ્રેન મોડી પડે પણ આવી થોડી ઘણી અગવડો જ આપણા પ્રવાસને રોમાંચક બનાવે છે.

એક વખત અમારી શાળા દ્વારા કચ્છ ભુજ નો પ્રવાસ યોજવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રવાસના રોમાંચક અનુભવોને તો હું આજે પણ ભૂલી શકતો નથી પાંચ શિક્ષકો સાથે અમે 55

વિદ્યાર્થીઓ લક્ઝરી બસ દ્વારા કચ્છ-ભુજના પ્રવાસે નીકળ્યા. સવારનું વાતાવરણ ખુશનું હતું. સાયલા, ચોટીલા વગેરે સ્થળો જોઈને અમે મોરબી પહોંચ્યાં. ત્યાં ધોધમાર વરસાદ શરૂ થઈ ગયો અમે અંજાર પહોંચ્યા ત્યાં સુધી વરસાદ ચાલુ જ હતો. અમે ધ્રુજતા ભીંજાતા ધર્મશાળાએ પહોંચ્યા.

બીજે દિવસે સવારે સૂર્યનારાયણના દર્શન થયા. અમે અંજારમાં જેસલતોરલની સમાધી જોઈ. અને અંજારના બજારમાંથી સોડી અને ચપ્પુની ખરીદી કરી. બપોરનું ભોજન કર્યા પછી. અમે ભુજ તરફ રવાના થયા. ત્યાં ફરીથી વરસાદ શરૂ થઈ ગયો. કચ્છ ભુજમાં સામાન્ય રીતે વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે. તે પણ ચોમાસામાં જ પડે. દિવાળીના દિવસોમાં ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો એ બાબત અમારે માટે આશ્ચર્યજનક બાબત હતી. અમે વરસતા વરસાદમાં ભુજના સ્વામિનારાયણ મંદિરની ધર્મશાળાએ પહોંચ્યા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ટાઢથી ધ્રુજી રહ્યા હતા. મોડી રાત્રે ગરમ ગરમ ખીચડી અને કઢી જમ્યા.

સવારે તૈયાર થઈને ભુજના જોવાલાયક સ્થળો મ્યુઝિયમ અને મહેલની મુલાકાત લીધી. ભુજનું તળાવ પણ પાણીથી છલોછલ થયેલું હતું.

બપોરે જમ્યા પછી અમે માંડવી અને કંડલા તરફ રવાના થયા. પરંતુ અમને પોલીસે એવી માહિતી આપી કે કંડલા તરફથી વાવાઝોડું આવી રહ્યું છે. એટલે તમામ પ્રવાસીઓએ સલામત સ્થળે જતા રહેવું. અમે જલ્દી જલ્દી ત્યાંથી વિદાય થયા અમે કંડલા તરફ જવાને બદલે ભુજમાં પાછા ફર્યા અહીં અમે ભોજન લીધું પછી અમે ભુજમાંથી વિદાય લીધી. અમે રાત્રિના એક વાગ્યે શાળામાં આવી પહોંચ્યા. ત્યારબાદ જાણ્યું કે વાવાઝોડું બીજા રસ્તે ફંટાઈ ગયું હતું.

આ પ્રવાસમાં અમને ઠીક ઠીક તકલીફો પડી પણ અમને અમારામાં રહેલી હિંમત, સહનશક્તિ અને ભાઈચારાનો અનુભવ પણ થયો. આમ, આ પ્રવાસ મારો એક યાદગાર પ્રવાસ બની રહ્યો.

4. પરિશ્રમ એ જ પારસમણિ

માનવીને જીવનમાં સફળતા અપાવનાર જો કોઈ યાવી હોય તો તે શ્રમ છે. શ્રમની યાવી વડે ખોલી ન શકે એવું તાળું ભાગ્યે જ જોવા મળશે. કઠોર પરિશ્રમનો કોઈ વિકલ્પ નથી.

જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં શ્રમનું ઘણું મહત્વ છે. શ્રમના બે પ્રકાર છે. શારીરિક અને માનસિક. મજૂર, કડિયા, સુથાર, લુહાર, ખેડૂત વગેરે શારીરિક શ્રમ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, દાફતરો, વકીલો વગેરે માનસિક શ્રમ કરે છે.

કેટલાક લોકો શ્રમથી દૂર ભાગે છે. તેઓ શ્રમ કર્યા વિના સિદ્ધિ મેળવવા ઈચ્છે છે. કેટલાક લોકો અમુક પ્રકારનું કામ મળે તો જ કામ કરવા તૈયાર થાય છે. તેથી તેઓ જિંદગીના મહામૂલા વર્ષો આળસમાં અને ભટકવા માંડે છે.

શ્રમ વિના સિદ્ધિ નથી. વિદ્યાર્થીના જીવનનો યશ તેના શ્રમમાં રહેલો છે. શ્રમ જેવો કોઈ મિત્ર નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ શ્રમ વડે પોતાના જીવનને બનાવી શકે છે. શ્રમ કરનાર વ્યક્તિ પોતાના કુટુંબને પણ સુખી કરે છે. દરેક વ્યક્તિએ પોતાને અનુકૂળ હોય તેવો શારીરિક કે માનસિક શ્રમ કરવો જોઈએ. વૃદ્ધો ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાંચન, મનન અને ધર્મધ્યાન જેવી પ્રવૃત્તિઓથી પોતાનું જીવન ઉન્નત બનાવી શકે છે.

કેટલીક વખત મહેનત કરવા છતાં આપણને નિષ્ફળતા મળે છે. તેનું કારણ આપણી મહેનતમાં રહેલી ક્યાશ હોઈ શકે

છે. આવા પ્રસંગે આપણે કરોળિયા નું ઉદાહરણ નજર સમક્ષ રાખીને પરિશ્રમ કરવો જોઈએ. આપણી ક્યાશ શોધીને તેને દૂર કરવી જોઈએ. ત્યારપછી આપણને સફળતા મળ્યા વિના રહેશે નહીં.

પરિશ્રમ એ જ પારસમણિ છે. પરિશ્રમથી મનુષ્યનું તન અને મન ઘડાય છે. તેનું શરીર સ્ફૂર્તિ અને મન પ્રકૃલ્લિત રહે છે. પરિશ્રમ કરનાર પારકી આશા રાખતો નથી. એટલે તેને નિરાશ થવાનો વખત આવતો નથી. એક કવિએ સાચું જ કહ્યું છે કે 'કામ કરે એ જીતે રે મનવા, કામ કરે એ જીતે.'

5. શિયાળાની સવાર

શિયાળાનો દિવસ ટૂંકો અને રાત લાંબી હોય છે. તેથી શિયાળામાં સૂર્યોદય મોડો થાય છે. ઘણા લોકો સવારે વહેલા ઉઠી જાય છે વહેલી સવારે આકાશમાં ટમટમતા તારલા જોવા મળે છે. ઝાડ, પાન અને પશુ-પક્ષી પણ ઠંડીથી ઠૂઠવાઈ જાય છે. ગામડામાં ખેડૂતો વહેલી સવારે ખેતરે જાય છે. તેમના બળદોની ડોકે બાંધેલા ધૂધરાના રણકારથી વાતાવરણ જીવંત બની જાય છે. વલોણાના ઘેરા નાદથી તેમજ ઘંટીઓના મધુર અવાજ તે ગામના વાતાવરણમાં સંગીત પ્રસરી જાય છે. ધીમે-ધીમે આકાશ અને ધરતી પર સૂર્યોદયની લાલી પ્રસરવા લાગે છે. વૃક્ષો અને વેલીઓને સૂર્યના કિરણોનો સ્પર્શ થવાથી તેમાં નવું ચેતન પ્રગટે છે. સૂર્યના કિરણો ઝાકળના બિંદુઓ પર પડતાં તે મોતીની જેમ ચમકવા લાગે છે. કેટલાક લોકો તાપણું કરીને તેમની ટાઢ ઉડાડે છે.

શિયાળાની સવાર શહેરના નવ જનજીવન પર ગાઢ અસર કરે છે. કેટલાક લોકો મોર્નિંગ વોક કરવા માટે નીકળી પડે છે. કેટલાક નવયુવાનો કસરત કરે છે. આ ઉપરાંત સવારના પહોરમાં છાપાના ફેરિયાઓ, દૂધવાળા વિદ્યાર્થીઓ, કારીગરો અને ધંધાદારિયો દોડધામ કરતાં જોવા મળે છે. જોકે ઘણા લોકોને પથારી છોડી દેવાનું ગમતું નથી. તેથી તેઓ મોડે સુધી પથારીમાં સુઈ રહે છે. અને સોના જેવો મૂલ્યવાન સમય ગુમાવે છે.

શિયાળાની સવારે વસાણું ખાવાની ખૂબ મજા પડે છે. શિયાળાની સવારનો વ્યાયામ અને વસાણું આપણને બારે મહિના સ્વસ્થ અને તાજા માજા રાખે છે. શિયાળાની સવારે દમ અને શ્વાસના દર્દીઓને માફક આવતી નથી. જેમની પાસે ઓઢવા-પાથરવાની પૂરતી સગવડ નથી હોતી. તેવા ગરીબો માટે પણ તે કપરી નિવડે છે. ઘણી સેવાભાવી સંસ્થાઓ ગરીબોને ધાબડાનું દાન કરે છે.

સામાન્ય રીતે શિયાળાની સવાર આનંદદાયક, શક્તિદાયક અને સ્ફૂર્તિદાયક જ હોય છે.

6. ઋતુરાજ વસંત

ભારત ઋતુઓની વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. આપણા દેશમાં વર્ષમાં છ ઋતુઓ આવે છે : વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, શિશિર અને હેમંત. દરેક ઋતુની અલગ અલગ વિશેષતા હોય છે. તેમાંય વસંતઋતુનું આગવું સૌંદર્ય છે. વસંતમાં પ્રકૃતિ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. પ્રકૃતિના સૌંદર્યનો એવો વૈભવ બીજી ઋતુમાં જોવા મળતો નથી.

શિશિર અને હેમંતની ઠંડીથી વૃક્ષો અને પશુપક્ષીઓ સાવ ઠરી જાય છે. વૃક્ષો પરથી પાંદડાં ખરી પડે છે.

વસંતનું આગમન થતાં જ પ્રકૃતિમાં નવું ચેતન પ્રસરી જાય છે. વૃક્ષોની ડાળીઓ પર નવી નવી ફૂંપળો ફૂટે છે. ફૂલછોડ પર રંગબેરંગી ફૂલો ખીલી ઊઠે છે. ફૂંપળો અને ફૂલો વાતાવરણને રંગબેરંગી અને સુંદર બનાવે છે. ફૂલોની સુગંધ પ્રસરતાં વાતાવરણ મધમધી ઊઠે છે. પતંગિયાં અને ભમરા ફૂલો ઉપર ઊડાઊડ કરવા લાગે છે.

વસંત આપણાં તનમનને તાજગી આપનારી ઋતુ છે. તેમાં હાડ ગાળી નાખનારી ઠંડી કે પરસેવે રેબઝેબ કરી નાખનારી ગરમી હોતી નથી. વળી વર્ષાઋતુમાં હોય છે તેવો કાદવકીચડ પણ હોતો નથી કે નથી હોતો મચ્છરોનો ત્રાસ. આકાશ વાદળાં વિનાનું અને સ્વચ્છ હોય છે. વાતાવરણ ખુશનુમા હોય છે.

વસંતઋતુના આહ્વાદક વાતાવરણની અસરથી મનુષ્યો અને પશુપંખીઓ પ્રકૃતિલિત બની જાય છે. ઠંડીમાં લોકોને ઘરમાં પુરાઈ રહેવાની ઇચ્છા થાય છે; જ્યારે વસંતમાં પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય માણવા લોકો બહાર ઊમટી પડે છે. શહેરોમાં લોકો બગીચાઓમાં ફરવા જાય છે. પણ વસંતની ખરી મજા તો વનમાં જ માણી શકાય. વનમાં ઠેરઠેર લહેરાતાં મહુડો, શીમળો તથા કેસૂડાનાં ફૂલ આપણું મન હરી લે છે. વૃક્ષની ઘટામાં સંતાયેલી કોયલ ટહુકે ને આપણે નજર નાખીએ તો ઝટ દેખાય નહિ. આથી જાણે વૃક્ષ ટહુકતું હોય એવું લાગે.

વસંતઋતુમાં વસંતપંચમી, હોળી અને ધુળેટી જેવા તહેવારો આવે છે.

લોકો ગુલાલ ઉડાડીને તેમજ ઢોલના તાલે નાચીને આ રંગોના પર્વને ઊજવે છે. આ ઋતુમાં ઘઉં અને જુવારનો પોંક ખાવાની મજા આવે છે.

વસંતના આવા વૈભવને લીધે જ તેને ઋતુરાજ વસંત'નું બિરુદ મળ્યું છે. વસંતઋતુના સૌંદર્યનાં કવિઓ ખૂબ ગુણગાન ગાય છે.

7. જીવનમાં તહેવારોનું મહત્ત્વ

એકધારા જીવનથી માણસ કંટાળી જાય છે. એવું જીવન નીરસ લાગે છે. જીવનને રસપૂર્ણ બનાવવા માટે આપણા પૂર્વજોએ વર્ષ દરમિયાન અનેક તહેવારોનું આયોજન કરેલું છે. આ તહેવારો આપણે સૌ સાથે મળીને ઊજવીએ છીએ. તેથી જીવનમાં આનંદ અને ઉલ્લાસનું વાતાવરણ સર્જાય છે. આપણા જીવનમાં તાજગી, સ્ફૂર્તિ અને નવચેતનાનો સંચાર થાય છે. આજના જમાનાની તણાવવાળી જિંદગીને તહેવારો હળવી ફૂલ બનાવે છે.

ભારતમાં લોકો ધાર્મિક, સામાજિક, પ્રાકૃતિક, સાંસ્કૃતિક, રાષ્ટ્રીય વગેરે અનેક પ્રકારના તહેવારો ઊજવે છે. દરેક ધર્મના લોકો પોતાના ધાર્મિક તહેવારો ઊજવે છે. હિંદુઓ જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રિ, રામનવમી, દશેરા, દિવાળી જેવા તહેવારો, મુસલમાનો રમઝાન ઈદ, મહોરમ, બકરી ઈદ જેવા તહેવારો, ખ્રિસ્તીઓ નાતાલ અને ગુડ ફ્રાઇડે જેવા તહેવારો તથા જૈનો પર્યુષણ અને મહાવીર જયંતી જેવા તહેવારો ઊજવે છે. પતેતી પારસીઓનો ધાર્મિક તહેવાર છે. વૈશાખી શીખોનો અને બુદ્ધજયંતી બૌદ્ધ લોકોનો ધાર્મિક તહેવાર છે.

ધાર્મિક તહેવારો વખતે લોકો પોતાના ઇષ્ટદેવની શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરે છે. આવા પ્રસંગે લોકોમાં દયા, પ્રેમ, ક્ષમા, સહનશીલતા અને સહિષ્ણુતા જેવા ગુણો કેળવાય છે.

રક્ષાબંધન, ભાઈબીજ અને ઉત્તરાયણને સામાજિક તહેવારો કહી શકાય. સમાજના બધા જ લોકો આ તહેવારો

ઊજવે છે. આવા તહેવારોની ઉજવણીથી પરસ્પર ભાઈચારાની ભાવના કેળવાય છે.

મહા સુદ પાંચમે આવતી વસંતપંચમીને પ્રાકૃતિક તહેવાર ગણી શકાય. આવા તહેવારોની ઉજવણીથી લોકો પ્રકૃતિપ્રેમી બને છે અને નૈસર્ગિક રમણીય વાતાવરણનો આનંદ માણે છે.

સાંસ્કૃતિક તહેવારો આપણી સંસ્કૃતિની પરંપરાને ધબકતી રાખે છે. નવરાત્રિ ભલે ધાર્મિક તહેવાર હોય પરંતુ નવનવ રાત્રિ દરમિયાન ગવાતા ગરબામાં આપણી સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

તહેવારો સામાજિક જીવનને ધનિષ્ટ બનાવે છે. તે માણસ અને માણસ વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરે છે. ભારત જેવા કૃષિપ્રધાન દેશમાં હોળી, ધુળેટી અને દિવાળીને વાવણી, કાપણી અને પાક લેવા સાથે સંબંધ છે. તહેવારો સ્વાસ્થ્ય જાળવવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે. જેમ કે ફાગણમાં આવતી હોળીમાં ધાણીચણા અને ખજૂરનું મહત્ત્વ છે. આ ચીજો કફનાશક અને શક્તિવર્ધક છે. આમ, તહેવારો જીવનપોષક અને સંવર્ધક બની રહે છે.

સ્વાતંત્ર્યદિન, પ્રજાસત્તાકદિન અને ગાંધીજયંતી જેવા રાષ્ટ્રીય તહેવારો રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવી રાખવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. નાતજાતના ભેદ ભૂલીને લોકો આ તહેવારો આનંદ અને ઉલ્લાસથી ઊજવે છે. તેથી આપણી રાષ્ટ્રભાવના કેળવાય છે. ગાંધીજયંતીના દિવસે આપણે ગાંધીજીનાં જીવન અને કાર્યોમાંથી આદર્શ જીવન જીવવાની પ્રેરણા મેળવીએ છીએ.

તહેવારોની ઉજવણીથી આપણા પરસ્પરના સંબંધોમાં મીઠાશ આવે છે. આપણે એકબીજાને સારી રીતે ઓળખતાંસમજતાં થઈએ છીએ. આપણે 'માફ કરો અને ભૂલી જાઓ'ની ભાવના કેળવીએ છીએ.

તહેવારોની ઉજવણીમાં સંયમ જળવાય અને બીજાને અગવડ ન પડે તેની કાળજી રાખવામાં આવે તો તહેવારો સૌને માટે આનંદદાયી અને ફળદાયી બની રહેશે.

8. જાગ્યા ત્યાંથી સવાર

માનવજીવન ભૂલોથી ભરેલું છે. દરેક માણસ પોતાના જીવનમાં એક કે વધુ વખત ભૂલ કરે જ છે. પણ સાચી સમજ અને યથાર્થ વિવેક બુદ્ધિ ધરાવતા લોકો ભૂલમાંથી શીખીને આગળ વધે છે. "જાગ્યા ત્યાંથી સવાર" એ ઉક્તિ આપણને એ પાઠ આપે છે કે ભૂલોને ઓટ લગાવવી અને નવું શીખીને જીવનમાં સુધારો લાવવો એ જ સાચી પ્રગતિ છે.

કોઈપણ માનવી સંપૂર્ણ નથી, તેથી ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે. જો કોઈ વ્યક્તિ નક્કી કરે કે તે ક્યારેય ભૂલ નહીં કરે, તો તે કદાચ કંઈક નવું શીખી શકશે નહીં. મહત્ત્વની વાત એ છે કે ભૂલને સ્વીકારી અને તેના માટે જવાબદારી લેવી.

એક જ ભૂલ વારંવાર કરવામાં કોઈ તર્ક નથી. જો આપણે એકવાર ભૂલ કરીએ, તો એમાંથી શીખવું જોઈએ અને પુનરાવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ. એકજ ખાડામાં વારંવાર પડવું, માનવજાત માટે યોગ્ય નથી.

ભૂલથી શીખીને તેને સુધારવા માટે પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. આપણું જીવન સતત શીખવાની અને સુધારવાની પ્રક્રિયા છે. સંજોગો કેવાં પણ હોય, આપણે અહંકાર છોડીને ભૂલ સ્વીકારી અને સુધારણાની દિશામાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

"જાગ્યા ત્યાંથી સવાર" એટલે જીવનમાં જ્યારે પણ સાચી સમજ આવે, ત્યારે જ સુધારો શરૂ કરી શકાય. ભૂતકાળ માટે પસ્તાવો કરવો જરૂરી નથી, પણ ભવિષ્ય માટે ઉત્તમ આયોજન કરવું જરૂરી છે. સાચા માર્ગ પર ચાલવા માટે કદી મોડું થતું નથી.

9. જીવનમાં પુસ્તકોનું મહત્વ.

આપણે આપણા અભ્યાસક્રમમાં આવતા પુસ્તકો વાંચીએ છીએ તેનાથી આપણી માહિતી અને જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે. પરંતુ આ પુસ્તકોમાંથી મળતું જ્ઞાન સીમિત હોય છે. એટલે આપણે આપણા પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરાંત અન્ય પુસ્તકો પણ વાંચવા જોઈએ.

પુસ્તકોની મૈત્રી માનવીના જીવન ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગીતા, બાઈબલ અને કુરાન જેવા પુસ્તકોએ જગતના અનેક લોકોને જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપી છે. રામાયણ, મહાભારત જેવા ગ્રંથોએ ભારતીય સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

સારા પુસ્તકો જેવા કોઈ મિત્રો નથી. તે આપણને સાચો માર્ગદર્શન તેમજ સારા કામો કરવાનો પ્રોત્સાહન આપે છે. તેઓ આપણને સુખ-દુઃખમાં સમભાવથી રહેવાનો બળ આપે છે. મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્રો વાંચવાથી આપણને વિપત્તિમાં પણ શાંતિ અને ધીરજ જાળવી રાખવાની પ્રેરણા મળે છે. સારા પુસ્તકોના વાંચનથી આપણામાં હિંમત, બહાદુરી, દયા, પ્રેમ, ક્ષમા વગેરે ગુણોનો વિકાસ થાય છે. સારા પુસ્તકોના વાંચનથી સારું-નરસું અને સાચું-ખોટું પારખવાની આપણી શક્તિ ખીલે છે.

સારા પુસ્તકો આપણા જીવનનું ઘડતર કરે છે. તેમ હલકી કક્ષાના પુસ્તકો આપણા જીવન બગાડે છે. તે આપણને ગેરમાર્ગે દોરે છે એટલે આપણે સારા પુસ્તકોની મૈત્રી કરવી જોઈએ. એક લેખક કે સાચું જ કહ્યું છે કે 'તમે શું વાંચો છો તે મને કહો અને તમે કેવા છો તે હું તમને કહી દઈશ!' સારા પુસ્તકોના વાંચનથી આપણે જગત અને જીવનને વિશાળ દ્રષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ.

આજનો યુગ ટેલિવિઝનનો યુગ છે. લોકોમાં પુસ્તકોના વાંચનની રુચિ ઘટતી જાય છે. લોકોનો મોટાભાગનો સમય ટીવીના કાર્યક્રમમાં જોવામાં જ પસાર થઈ જાય છે. હવે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કબાટની શોભા વધારવા પૂરતો જ રહ્યો છે. પુસ્તકાલયમાં પણ વાચકોની સંખ્યા ઘટી રહી છે. આમ છતાં આજે પણ સારા પુસ્તકો વાંચનારાઓની કમી નથી. સારા પુસ્તકોનું મહત્વ તો વધતું જ રહેવાનું છે.

જીવનની સાચી કેળવણી પામવા માટે આપણે પ્રેરણાદાયક પુસ્તકોનું નિયમિત વાંચન કરવું જોઈએ.

10. હાય રે! મોંઘવારી

મોંઘવારી એ આજના યુગની સૌથી મોટી સમસ્યાઓમાંની એક છે. સામાન્ય માણસ માટે રોજીંદું જીવન જીવવું પણ મુશ્કેલ બની ગયું છે. હમણાં જ જીવન જરૂરી ચીજો જેવી કે અનાજ, બેકરીનાં પદાર્થો, પેટ્રોલ, ગેસ અને દવાઓના ભાવમાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે, જે લોકોના જીવન પર ગંભીર અસર પાડે છે.

એક સમય હતો જ્યારે ભારતને "સોનાની ચીડિયા" કહેવામાં આવતું. ભારતની સમૃદ્ધિ અને ખેતીયોજનાએ દેશને આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ બનાવ્યો હતો. પણ સમય સાથે ભારતને અનેક આર્થિક પડકારોનો સામનો કરવો પડ્યો, અને આજે મોંઘવારી એક ગંભીર સમસ્યા બની ગઈ છે.

મોંઘવારી વધી જવાના ઘણા કારણો છે. વધતા વસ્તીપ્રમાણ, માંગ અને પુરવઠા વચ્ચેનો અસંતુલન, વનસ્પતિ અને કૃષિ ઉત્પાદનમાં ઘટાડો, ઈંધણના ભાવમાં વધારો, અને વૈશ્વિક મંદી એ મુખ્ય કારણો છે.

મોંઘવારીને કારણે ગરીબ અને મધ્યમવર્ગીય લોકો સૌથી વધુ પીડાઈ રહ્યા છે. જીવન જરૂરી ચીજો ખરીદવી મુશ્કેલ બની રહી છે, અને સામાન્ય માણસના બચતના સપનાઓ તૂટી રહ્યા છે. શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓ પણ મોંઘી થઈ ગઈ છે.

મોંઘવારી રોકવા માટે સરકારે યોગ્ય નીતિઓ ઘડવી જોઈએ, સ્થાનિક ઉત્પાદનમાં વધારો કરવો જોઈએ અને બિનજરૂરી આયાત પર નિયંત્રણ લાવવું જોઈએ. લોકોમાં ખોટા ખર્ચને ટાળવાની જાગૃતિ લાવવી પણ જરૂરી છે.

જો મોંઘવારી પર સમયસર નિયંત્રણ નહીં લાવવામાં આવે, તો સામાન્ય લોકોનું જીવન વધુ મુશ્કેલ બની જશે. સરકાર અને નાગરિકો બંનેએ સાથે મળીને આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવો પડશે.

વિષય : સંસ્કૃત (સોલ્યુશન)

વિભાગ A

1. અધોદત્તસ્ય ગદ્યખંડસ્ય માતૃભાષાયામ્ અનુવાદં કુરુત - (નીચે આપેલા ગદ્યખંડનો માતૃભાષામાં અનુવાદ કરો.)

(1) નિખિલમપિ આયુર્વેદસાહિત્યમ્ આચાર્યસ્ય ચરકસ્ય ઉચ્છિષ્ટમસ્તિ। અથ ચ આયુર્વેદશાસ્ત્રીયં યત્ જ્ઞાનં ચરકસંહિતાયાં વર્તતે તદેવ સર્વત્ર વર્તતે, ચરકસંહિતાયાં યત્ નાસ્તિ, તત્ કુત્રાપિ ન વર્તતે।

અસ્ય કેચન ઉપદેશાઃ સ્મર્તવ્યાઃ સન્તિ। તદ્વથા મનુષ્યઃ કેન પ્રકારેણ રોગરહિતઃ ભવિતુમ્ અર્હતીતિ વિષયે ઉપદેશિતિ આચાર્યઃ -

જવાબ : 1 આખું આયુર્વેદસાહિત્ય આચાર્ય ચરકનું એકું (વાપર્યા પછી બચી ગયેલું) છે. હવે આયુર્વેદશાસ્ત્રનું જે જ્ઞાન ચરકસંહિતામાં છે તે જ સર્વત્ર (બધે) છે. ચરકસંહિતામાં જે નથી તે બીજે ક્યાંય નથી.

એમના કેટલાક ઉપદેશો યાદ રાખવા જેવા છે. તે આ પ્રમાણે છે : માણસ કઈ રીતે રોગરહિત થઈ શકે છે એ વિષયમાં આચાર્ય ઉપદેશ આપે છે:

(2) કસ્મિંશ્ચિત્ વને ચરનચર: નામ સિંહ: પ્રતિવસતિ સ્મ। સ: કદાચિત્ ઇતસ્તત: પરિભ્રમન્ ક્ષુધાર્ત: ન કિન્ચિદપિ આહારં અલભત। તત: સૂર્યાસ્તસમયે એકાં મહતીં ગુહાં દૃષ્ટ્વા સ: અચિન્તયત્- "નૂનમ્ એતસ્યાં ગુહાયાં રાત્રૌ કોઽપિ જીવ: આગચ્છતિ। અત: અત્રૈવ નિગૂઢો મૂલ્વા તિષ્ઠામિ" ઇતિ।

જવાબ : 2 કોઈ એક વનમાં ખરનખર નામનો સિંહ રહેતો હતો. એક વાર આમતેમ ભટકતા, ભૂખથી પીડાયેલા તેને કંઈ પણ ખાવાનું ન મળ્યું. પછી સૂર્ય આથમવાની વેળાએ એક મોટી ગુફા જોઈને તેણે વિચાર્યું, "ખરેખર, આ ગુફામાં રાત્રે કોઈક પ્રાણી આવશે. આથી હું અહીં જ છુપાઈને રહું છું."

(3) અત્ર એક: પ્રશ્ન:। "કિમ્ ઔષધં વિના સમ્યક્ વ્યવહારેણાપિ જન: રોગરહિત: ભવિતુમર્હતી" તિ ? તસ્યેદમુત્તરમ્। યદા રોગ: શરીરે પ્રવિષ્ટો ભવતિ, તદા ઔષધસ્ય આવશ્યકતા ભવતિ। પરન્તુ શરીરે રોગસ્ય પ્રવેશ: એવ ન સ્યાત્ એતદર્થ માનવેન સમ્યક્ વ્યવહાર: કરણીય એવ। વ્યવહારસ્યાપિ સ્વાસ્થ્યે પ્રભાવો ભવતીત્યેષ: ચરકાચાર્યસ્ય ઉપદેશ:।

જવાબ : 3 અહીં, એક પ્રશ્ન છે : 'શું ઔષધ વગર સારી રીતે કરાતા વ્યવહાર વડે પણ માણસ રોગરહિત થઈ શકે છે?' તેનો આ ઉત્તર છે : જ્યારે રોગ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ઔષધની જરૂરિયાત હોય છે. પરંતુ શરીરમાં રોગનો પ્રવેશ જ ન થાય એ માટે માણસે સારી રીતે વ્યવહાર કરવો જ જોઈએ. વ્યવહારનો પણ સ્વાસ્થ્ય પર પ્રભાવ પડે છે, એવો ચરકાચાર્યનો ઉપદેશ છે.

(4) સપ્તમં વૈશિષ્ટ્યમ્। સંસ્કૃતસાહિત્યે દશકુમારચરિતનામ્ પ્રસિદ્ધમ્ કથાપુસ્તકમ્ વર્તતે। તસ્ય સપ્તમે ઉચ્છ્રાસે એકં પાત્રં પ-વર્ગપ્રયોગરહિતાનિ વાક્યાનિ વદતિ। વર્ણમાલાયા: અમુકાન્ વર્ણાન્ વિહાય સંવાદકરણં સંસ્કૃતે એવ સંભવતિ, નાન્યત્ર।

જવાબ : 4 સાતમી વિશેષતા : સંસ્કૃતસાહિત્યમાં 'દશકુમાર-ચરિતમ્' નામે પ્રસિદ્ધ કથાપુસ્તક છે. તેના સાતમા ઉચ્છ્રાસ- (પ્રકરણ)માં એક પાત્ર પ-વર્ગ(પ, ફ, બ, ભ અને મ)ના પ્રયોગ વગરનાં વાક્યો બોલે છે. વર્ણમાળાના અમુક વર્ણોના પ્રયોગ વિના સંવાદ કરવાનું સંસ્કૃતમાં જ સંભવે છે, બીજે નહિ.

(5) વયં જાનીમઃ યત્ સંસ્કૃતભાષા સર્વાસાં ભારતીયભાષાણાં જનની વર્તતે। અથ ચ સંસારે યાઃ ભાષાઃ સન્તિ તાસુ સા પ્રાચીનતમા ભાષા। અસ્યાઃ ભાષાયાઃ અનેકવિધં વૈશિષ્ટ્યમ્ અસ્તિ। અત્ર ઉદાહરણરૂપેણ કિન્ચિત્ વૈશિષ્ટ્યં પ્રદર્શયામઃ।

જવાબ : 5 આપણે જાણીએ છીએ કે સંસ્કૃતભાષા બધી ભારતીય ભાષાઓની જનેતા છે. અને વળી સંસારમાં જે ભાષાઓ છે તે સર્વમાં તે સૌથી જૂની ભાષા છે. આ ભાષાની અનેક પ્રકારની વિશેષતાઓ છે. અહીં ઉદાહરણ તરીકે અમે કાંઈક વિશેષતા પ્રદર્શિત કરીએ.

4. અધોદત્તાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ માતૃભાષાયાં લિખત (નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર માતૃભાષામાં લખો.)

(1) ચરકસંહિતા ગ્રંથની ગણના કેવા ગ્રંથોમાં થાય છે?

જવાબ : 1 ચરકસંહિતા ગ્રંથની ગણના આયુર્વેદશાસ્ત્રના સૌથી પ્રાચીન તેમજ વિશ્વપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં થાય છે.

(2) આચાર્ય ચરક કોના રાજવૈદ્ય હતા?

જવાબ : 2 આચાર્ય ચરક કનિષ્ઠ નામના રાજાના રાજવૈદ્ય હતા.

(3) સાંજના સમયે ગુફાને જોઈને સિંહે શું વિચાર્યું?

જવાબ : 3 સાંજના સમયે (સૂર્ય આથમતી વેળાએ) ગુફાને જોઈને સિંહે વિચાર્યું, "ખરેખર આ ગુફામાં રાત્રે કોઈક પ્રાણી આવશે. આથી હું અહીં જ છુપાઈને રહું છું."

(4) ગુફાથી દૂર રહીને શિયાળે ગુફાને કઈ શરત યાદ કરાવી?

જવાબ : 4 ગુફાથી દૂર રહીને શિયાળે ગુફાને મોટા અવાજે કહ્યું, "હે ગુફા! શું તને યાદ નથી કે મેં તારી સાથે શરત કરી છે કે જ્યારે હું બહારથી પાછો આવું ત્યારે તારે મને આવકારવો. જો તું મને બોલાવીશ નહીં તો હું બીજા દરમાં જતો રહીશ. આ શરત યાદ કરાવી."

(5) શિયાળે જતાં જતાં શું કહ્યું?

જવાબ : 5 શિયાળે જતાં જતાં કહ્યું, "જે ન આવનારું કરે છે તે શોભે છે અને જે ન આવનારું કરતો નથી તે શોક કરે છે. અહીં વનમાં રહેતા મને વૃદ્ધાવસ્થા આવી ગઈ છે, છતાં મેં ગુફાની વાણી ક્યારેય સાંભળી નથી."

(6) સંસ્કૃતભાષાની કોઈ પણ બે વિશિષ્ટતાઓ જણાવો.

જવાબ : 6 સંસ્કૃતભાષાની બે વિશિષ્ટતાઓ નીચે મુજબ છે :

(1) સંસારનાં સર્વ પુસ્તકાલયોમાં સૌથી જૂનો ગ્રંથ ઋગ્વેદ છે. આ પણ સંસ્કૃતભાષાનો જ ગ્રંથ છે. આ રીતે સંસારનું પ્રથમ પુસ્તક સંસ્કૃતનું જ છે, બીજી કોઈ ભાષાનું નહીં.

(2) આચાર્ય પાણિનિએ રચેલું 'અષ્ટાધ્યાયી' નામનું સુવિખ્યાત સંસ્કૃત વ્યાકરણ માનવમસ્તિષ્ઠની સર્વોત્તમ કૃતિ છે. એવું વ્યાકરણ સંસારમાં બીજે ક્યાંયથી પણ ઉપલબ્ધ થતું નથી.

(7) સંસ્કૃત વર્ણમાળાની વિશેષતા દર્શાવો.

દ્વિતીય પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) આ સંસાર ભિન્ન રુચિવાળો છે. કેવી રીતે?

જવાબ : 1 સંસારમાં જે વસ્તુ એક વ્યક્તિને ગમે છે તે બીજી વ્યક્તિને ગમતી નથી. એ ઉપરથી કહી શકાય કે આ સંસાર ભિન્ન રુચિવાળો હોય છે. એક પરિવારમાં જન્મેલા એકસરખા આચાર-વિચારવાળા લોકોની પણ જુદી જુદી રુચિ હોય છે.

(2) મૃદુ અને ત્રજુ વાણી કોને ગમે છે?

જવાબ : 2 જે વ્યક્તિ ઋષિઓના સંસ્કારથી સંસ્કારયુક્ત હોય છે, તેને મૃદુ અને ત્રજુ (સરળ) વાણી ગમે છે.

(3) ઈર્ષ્યાગ્રસ્ત માણસને કોનું શું ગમે છે?

જવાબ : 3 ઈર્ષ્યાગ્રસ્ત માણસને બીજાના દુર્ગુણોનું અને પોતાના ગુણોનું વર્ણન સાંભળવું ગમે છે.

(4) સભામાં જઈને કેવું બોલવું જોઈએ?

જવાબ : 4 મહર્ષિ મનુના મત પ્રમાણે સભામાં જઈને માણસે સમજદારીપૂર્વકનું વચન બોલવું જોઈએ. એવું વચન ન બોલનારો કે વિરુદ્ધ વચન બોલનારો માણસ પાપી છે.

5. અધોદત્તસ્ય વિષયસ્ય ઉપરિ સંક્ષેપેન ટિપ્પણીં લિખત
(નીચે આપેલા વિષય ઉપર ટૂંક નોંધ લખો.)

(1) આચાર્ય ચરક

જવાબ : 1 તેઓ આયુર્વેદના મહાન વિદ્વાન હતા. તેમણે ભારતીય ઔષધશાસ્ત્રનો પાયો નાંખ્યો હતો. તેથી તેમને ભારતના ઔષધશાસ્ત્રના પિતા ગણવામાં આવે છે. તેમણે રચેલા ચરક સંહિતા ગ્રંથમાં જટિલ રોગોના નાશ અને ઉપાયોના ઔષધોનું વિસ્તૃત વર્ણન મળી આવે છે. માણસોના વ્યવહારનો પણ સ્વાસ્થ્ય પર પ્રભાવ પડે છે. એવો આચાર્ય ચરકનો ઉપદેશ છે. તેમના મતે હિતકારક આહાર-વિહાર કરનાર માણસ રોગરહિત રહે છે.

(2) ચરકસંહિતા

જવાબ : 2 મહર્ષિ ચરકનો ગ્રંથ 'ચરક સંહિતા' કાયચિકિત્સાનો ગ્રંથ છે. ચિકિત્સા વિશેનું સવિસ્તર વર્ણન તેના છઠ્ઠા વિભાગ 'ચિકિત્સાસ્થાન'માં કરવામાં આવેલું છે. આથી 'ચિકિત્સાના વિષયમાં તો ચરક નામનો ગ્રંથ છે.' એવી લોકોક્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ ગ્રંથમાં સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, વિમાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ઇન્દ્રિયસ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન, કલ્પસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન એમ આઠ પ્રકરણો છે. કુલ 120 અધ્યાયોના આ ગ્રંથનું શ્લોકપ્રમાણ 12,000 છે. જેમાં લગભગ બે હજાર જેટલા ઔષધયોગોનું વર્ણન છે. આ ગ્રંથમાં તાવ, રક્તપિત્ત, ઉન્માદ, અતિસાર, ડાયાબિટીસ ઉપરાંત પેટ, મસ્તક, હૃદય વગેરે જેવા રોગોનું નિવારણ કરનારાં અને વિનાશ કરનારા ઔષધોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. આમ, આયુર્વેદશાસ્ત્રનું જે જ્ઞાન ચરકસંહિતામાં છે, તે બીજે બધે જ છે. જે અહીં નથી તે બીજે ક્યાંય નથી.

(3) અષ્ટાધ્યાયી

જવાબ : 3 અષ્ટાધ્યાયી સંસ્કૃત વ્યાકરણનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. આચાર્ય પાણિનિએ રચેલું આ વ્યાકરણ માનવમસ્તિષ્કની અનુપમ નીપજ છે. આ ગ્રંથની રચના અત્યંત વૈજ્ઞાનિક અને તાર્કિક રીતે કરવામાં આવેલી છે. આવું વ્યાકરણ વિશ્વમાં બીજે ક્યાંય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

મહર્ષિ પાણિનિના વ્યાકરણગ્રંથનું 'અષ્ટાધ્યાયી' નામ વધુ જાણીતું છે. આ ગ્રંથ સૂત્રશૈલીમાં લખાયેલો છે. તેમાં આઠ અધ્યાય છે અને તેના ચાર-ચાર પાદ છે. આ રીતે અષ્ટાધ્યાયીનાં કુલ બત્રીસ પાદ છે. તેમાં લગભગ ચાર હજાર જેટલાં સૂત્રો છે. આ

જવાબ : 7 સંસ્કૃત વર્ણમાળામાં જે વર્ણોનો ક્રમ નિર્ધારિત કરેલો છે તે સંપૂર્ણતઃ વૈજ્ઞાનિક અને તર્કસંગત છે. પ્રકૃતિ પાસેથી સર્વ મનુષ્યોને જે ઉચ્ચારણતંત્ર મળ્યું છે, તેને અનુસરીને આ વર્ણમાળામાં વર્ણોનો ક્રમ નિયત થયેલો છે. ઉચ્ચારણતંત્ર પ્રમાણે અ - કારનું ઉચ્ચારણ પહેલાં થાય છે એટલે વર્ણમાળામાં અ-કાર પહેલો છે. વ્યંજનવર્ણોમાં ક-કારનો ક્રમ પહેલાં અને ચ-કારનો ક્રમ પછી છે. તેનું પણ કારણ આ જ છે.

પ્રથમ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) કુલાચાર એટલે શું?

જવાબ : 1 કુલાચાર એટલે કુળનો આચાર, કુળની પરંપરા કે રીતિ. રઘુકુળની પરંપરા હતી એકવચની રહેવું. પિતા દશરથનાં કૈકેયીને આપેલાં બે વચનોની પૂર્તિ કરવા શ્રીરામે રાજ્યત્યાગ કરીને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો.

(2) યાતકશિશુએ તડાગજળ (તળાવનું પાણી) શા માટે ન પીધું?

જવાબ : 2 માતાનું કહેવું સાંભળ્યા વિના તરસથી પીડાયેલું યાતકશિશુ તળાવનું પાણી પીવા માટે તળાવે જવા નીકળે છે. રસ્તામાં થાકેલું તે એક ખેડૂતના ઘરની પાસે રોકાય છે. ત્યારે બાપદીકરાની વાતચીત સાંભળીને વિચારે છે કે, આ લોકોને કુળની પરંપરા જાળવવાની કેવી શ્રદ્ધા છે. હું તો કુળની પરંપરા જાળવતું નથી. અમે વાદળાનું પાણી જ પીએ છીએ એ અમારી કુળની રીતિ છે. તે હું ત્યજવા તૈયાર થયો છું. આ અયોગ્ય છે. સારા આશયવાળા લોકો પોતાના કુળની પરંપરા જાળવે છે; (આથી) "હું પણ મારું કુળ રક્ષીશ." આમ, નિર્ધન, ખેડૂત પિતા-પુત્ર પાસેથી પ્રેરણા પામેલા યાતકશિશુએ તડાગજળ ન પીધું.

(3) મૈત્રક શાસન દરમિયાન અધ્યયનની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી?

જવાબ : 3 મૈત્રકોના શાસન દરમિયાન અધ્યયનની સમાપ્તિ પછી ચર્યાસભામાં શાસ્ત્રાર્થ થતો. શાસ્ત્રાર્થમાં જુદા જુદા મતમતાંતરોનું ખંડન-મંડનપૂર્વક ચિંતન થતું. અનેક વિજેતાઓને રાજા ઉપહાર તરીકે ભૂમિ આપતા.

(4) વલભીમાં કયા કયા આચાર્યો થઈ ગયા?

જવાબ : 4 વલભીમાં ઈ. સ.ની ચોથી સદીમાં ઋગ્વેદના ભાષ્યકાર સ્કંદસ્વામી તેમજ સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ આચાર્યો સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ તથા જૈન આચાર્ય શ્રીમલ્લવાદી સૂરિ થઈ ગયા.

(5) શિકારીને જોઈને કાગડાએ શું વિચાર્યું?

જવાબ : 5 શિકારીને જોઈને કાગડાએ વિચાર્યું, "આજે સવારમાં જ અશુભનું દર્શન થયું. મને ખબર નથી કે તેનાથી શું ન ઇચ્છેલું જોવા મળશે?"

(6) કબૂતરો કઈ રીતે જાળમાંથી મુક્ત થયાં ?

જવાબ : 6 પારધીને પાછો ફરેલો જોઈને કબૂતરો ચિત્રગ્રીવના કહેવાથી મૂષકરાજ હિરણ્યકની પાસે ગયાં. ચિત્રગ્રીવના મિત્ર મૂષકરાજે પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતોથી બધાં કબૂતરોનાં બંધન કાપી નાખ્યાં. આ રીતે કબૂતરો જાળમાંથી મુક્ત થયાં.

(7) સાબરમતી આશ્રમમાં શું ચાલતું હતું?

જવાબ : 7 સાબરમતી આશ્રમમાં સ્વાતંત્ર્ય માટેના આંદોલનનો બધો વ્યવહાર ચાલતો હતો.

(8) ગાંધીજીએ શાંત સ્વરે શું કહ્યું?

જવાબ : 8 ગાંધીજીએ શાંત સ્વરે સ્વામી સત્યદેવને કહ્યું, "આપે જે કહ્યું તે સાચું છે, પણ આપ સંન્યાસનો ત્યાગ કરો એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. હું ફક્ત આપ ભગવાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરો એમ કહું છું."

સૂત્રોમાં આચાર્ય પાણિનિએ વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં નિયમો આપ્યા છે.

(4) પંચતંત્રમ્

જવાબ : 4 પંચતંત્રમ્ અર્થાત્ પાંચ પ્રકરણોવાળો ગ્રંથ પંચતંત્ર નામનો ગ્રંથ વિષ્ણુ શર્મા નામના પંડિતે અમરશક્તિ રાજાના ત્રણ અજ્ઞાની, મૂર્ખ રાજકુમારોને ભણાવવા માટે રચ્યો હતો. તેણે આ કથાઓ સંભળાવી માત્ર છ માસના ટૂંકા ગાળામાં જ તે રાજકુમારોને નીતિનિપુણ અને ચતુર બનાવ્યા હતા. પશુ, પક્ષીઓને પાત્રો બનાવીને રચાયેલા આ ગ્રંથનો અનુવાદ વિશ્વની તમામ ભાષાઓમાં થયેલો છે.

વિભાગ B

4. અધોદત્તાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ માતૃભાષાયાં લિખત
(નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર માતૃભાષામાં લખો.)

(1) નન્દન પાસે દાનશક્તિ કેમ નથી?

જવાબ : 1 શસ્ત્રાતમાં નકાર અને ત્રીજા અક્ષરે નકાર, વચમાં હણાયેલો દકાર છે. આ પ્રમાણે ત્રણ નકારોથી જોડાયેલા નન્દનમાં દાનશક્તિ નથી.

(2) સ્નાન માટે વાસ્તવમાં કેટલા લોકો ગયા હતા?

જવાબ : 2 સ્નાન માટે એક નર અને ઓગણીસ નારીઓ એમ કુલ વીસ લોકો ગયાં હતાં. અથવા, સ્નાન માટે એક નર અને વીસ નારીઓ એમ એકવીસ લોકો ગયાં હતાં.

(3) રાજા અને ભિક્ષુક બંને લોકનાથ શા માટે છે?

જવાબ : 3 રાજા પ્રજાજનોનો પાલક હોય છે, એટલે તે લોકોનો નાથ - સ્વામી છે. ભિક્ષુક બીજાઓ પાસેથી ભિક્ષા માગે છે, એટલે તે લોકો છે નાથ -સ્વામી જેના તેવો છે. આમ, રાજા અને ભિક્ષુક બંને 'લોકનાથ' છે.

(4) મનુષ્યે બગલા અને કાગડા પાસેથી શું શીખવું જોઈએ?

જવાબ : 4 મનુષ્યે બગલા પાસેથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રિત કરીને એકાગ્ર ચિત્તે પોતાનું કામ કરવાનું શીખવું જોઈએ. કાગડા પાસેથી મનુષ્યે આ લક્ષણો શીખવાં જોઈએ : ગુપ્ત ગૃહસ્થજીવન, ચતુરાઈ, યોગ્ય સમયે માળો બાંધવો, બેદરકારીનો અભાવ અને આળસ વિનાનું જીવન.

(5) ગધેડામાં કયા ગુણો છે?

જવાબ : 5 ગધેડામાં ત્રણ ગુણો છે: થાક્યા વિના બોજો ઉપાડવો, ઠંડી-ગરમીની પરવા ન કરવી અને હંમેશાં સંતુષ્ટ રહેવું.

(6) કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં અજેય બનવા માટે મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ?

જવાબ : 6 જે મનુષ્ય પશુ-પક્ષીઓનાં આ વીસ લક્ષણોને કામકાજની બધી અવસ્થાઓમાં આચરણમાં મૂકશે તે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં અજેય બનશે.

પ્રથમ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) અગ્નિથી કયું વ્રત લેવામાં આવ્યું છે?

જવાબ : 1 અગ્નિદેવ યજ્ઞના પુરોહિત અને કુળગુરુ (યજમાનના અભીષ્ટ કે સંસ્કારાદિ કર્મને કરાવનાર ગોર) છે. યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણ છે, દિવ્ય પ્રકાશથી તેજોમય દેવ છે, હોમ-હવન કરનાર છે તથા રત્નોને ધારણ કરનાર છે.

(2) યોગીઓ કોનાં દર્શન કરે છે? કેવી રીતે?

જવાબ : 2 યોગીઓ ધ્યાનની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા મન વડે દિવ્યરૂપધારી પરમેશ્વરનાં દર્શન કરે છે.

(3) ભક્ત જેના શરણમાં જાય છે, તે દેવતત્ત્વ કેવું છે?

જવાબ : 3 ભક્ત જેના શરણમાં જાય છે, તે દેવતત્ત્વ ભયજનક સંજોગોનું ભયરૂપ તત્ત્વ છે, ભયાનક સંજોગોમાં ભયાનક છે, પ્રાણિમાત્રની ગતિરૂપ છે, પવિત્ર વસ્તુઓમાં પાવન છે, ઉચ્ચ પદો(ધરાવનાર)નું એકમાત્ર નિયંત્રક છે, ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને રક્ષકોમાં રક્ષક છે.

(4) પાઠકના કેટલા ગુણ છે?

જવાબ : 4 પાઠકના છ ગુણો છે: મધુરતા, અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ, પદોનો છેદ, સારો સ્વર, ધીરજ અને લય.

(5) કવિ બાંધવ કોને માને છે?

જવાબ : 5 જે ઉત્સવપ્રસંગે, સંકટના સમયમાં, દુકાળ વખતે, શત્રુઓ સાથેના યુદ્ધમાં, રાજદ્વારે અને શ્મશાનમાં આપણી સાથે હોય, તેને કવિ બાંધવ માને છે.

(6) વસંતઋતુ કોને કોને શું શું આપે છે?

જવાબ : 6 વસંતઋતુ વાવોનાં પાણીને, મણિઓના કંદોરાવાળી અને ચંદ્રની કાંતિવાળી મહિલાઓને તેમજ મોરથી લયી પડેલા આંબાનાં વૃક્ષોને સૌંદર્ય આપે છે.

દ્વિતીય પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) મહાભારતકારે શત્રુ અને મિત્ર થવાનું કારણ શું બતાવ્યું છે?

જવાબ : 1 મહાભારતકાર મહર્ષિ વેદવ્યાસે વ્યવહારને શત્રુ અને મિત્ર થવાનું કારણ બતાવ્યું છે.

(2) મિત્ર શા માટે શત્રુ થઈ જતો હોય છે?

જવાબ : 2 ક્યારેક સમય પલટાઈ જાય ત્યારે સ્વાર્થને કારણે મિત્ર પણ શત્રુ થઈ જાય છે, કારણ કે સ્વાર્થ વધારે બળવાન હોય છે.

(3) આપત્તિમાં પણ કોની બુદ્ધિ વિચલિત થતી નથી?

જવાબ : 3 જેઓ બળવાન શત્રુઓને સારી રીતે ઓળખતા હોય છે તેમની શાસ્ત્રના આધારે નક્કી કરાયેલી બુદ્ધિ વિચલિત થતી નથી.

(4) પાંચ અક્ષયનિધિ કયા કયા છે?

જવાબ : 4 ચારિત્ર્ય, શૂરવીરતા, ઉદ્યમશીલતા, પંડિતાઈ અને સારા મિત્રો તે પાંચ અક્ષયનિધિ છે.

(5) 'એક પાંખ વડે પક્ષી ઊડી શકતું નથી. એ કથન દ્વારા કવિ શું સમજાવે છે?

જવાબ : 5 પક્ષી ફક્ત એક પાંખથી ઊડી ન શકે; તેને બંને પાંખો જોઈએ. એવી જ રીતે વિદ્વાન થવા માટે વ્યક્તિએ સત્ય, તપ, જ્ઞાન, અહિંસા, વિદ્વાનોને પ્રણામ કરવા અને સચ્ચરિતતા જેવા ગુણો ધારણ કરવા પડે છે.

(6) જાનકીનું કોણ અપહરણ કરે છે? શા માટે?

જવાબ : 6 દશરથપુત્ર રામે પોતાના વનવાસ દરમિયાન વિશાળ વનમાં શિકાર માટે દોડતાં, ઇચ્છા મુજબ રૂપ લેનારા તેમજ શૂરવીર એવા ઘણા બધા રાક્ષસોને હણી નાખ્યા. પછી ખર અને દૂષણ નામના બે મહા રાક્ષસોને પણ મારી નાંખ્યા. આમ, જનસ્થાનમાં થયેલા આ વધ વિશે સાંભળીને ગુસ્સે થયેલો લંકાપતિ રાવણ જાનકીનું અપહરણ કરે છે.

(7) રામે મહા અરણ્યમાં કેવા કેવા રાક્ષસોને હણ્યા હતા?

જવાબ : 7 રામે મહા અરણ્યમાં શિકાર પાછળ દોડતાં ઘણા પોતાની મરજી મુજબ રૂપ લેનારા શૂરવીર રાક્ષસોને હણ્યા હતા.

(8) કોના કહેવાથી હનુમાને સમુદ્રને પાર કર્યો?

જવાબ : 8 સંપાતિના કહેવાથી હનુમાને સો યોજન સુધી ફેલાયેલા સમુદ્રને પાર કર્યો.

5. શ્લોકપૂર્તિ કરુત - (કૌ અપિ દ્વૌ)
(શ્લોક પૂર્તિ કરો.) (કોઈ પણ બે)

(1) પ્રભૂતમલ્પકાર્યમ્ .....પ્રકીર્તિતમ્ ॥

જવાબ : 1

પ્રભૂતમલ્પકાર્યં વા યો નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।
સર્વારમ્ભેણ તત્કુર્યાત્ સિંહાદેકં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

(2) પ્રાપ્તાશી.....શ્વગુણા હિ ષટ્ ॥

જવાબ : 2

પ્રાપ્તાશી સ્વલ્પસંતુષ્ટઃ સુનિદ્રઃ શીઘ્રચેતનઃ ।
પ્રભુભક્તશ્ચ શૂરશ્ચ જ્ઞાતવ્યાઃ શ્વગુણા હિ ષટ્ ॥

પ્રથમ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) અગ્નિમીલે ..... રત્નધાતમમ્ ॥

જવાબ : 1

અગ્નિમીલે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।
હોતારં રત્નધાતમમ્ ॥

(2) નમઃ શંભવાય .....શિવતરાય ચ ॥

જવાબ : 2

નમઃ શમ્ભવાય ચ મયોભવાય ચ નમઃ શઙ્કરાય ચ મયસ્કરાય ચ નમઃ
શિવાય ચ શિવતરાય ચ ॥

(3) વયં ત્વાં સ્મરામો.....વ્રજામઃ ॥

જવાબ : 3

વયં ત્વાં સ્મરામો વયં ત્વાં ભજામો
વયં ત્વાં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં નિધાનં નિરાલમ્બમીશમ્ ભવામ્બોધિપોતં શરણ્યં વ્રજામઃ ॥

(4) ચલં ચિત્તં.....સ જીવતિ ॥

જવાબ : 4

ચલં વિત્તં ચલં ચિત્તં ચલે જીવિતયૌવને ।
ચલાચલમિદં સર્વં કીર્તિરવ હિ જીવતિ ॥

(5) દરિદ્રાય ધનં.....ચ ભોજનમ્ ।

જવાબ : 5

દરિદ્રાય ધનં દેયં જ્ઞાનં દેયં જડાય ચ ।
પિપાસિતાય પાનીયં ક્ષુધિતાય ચ ભોજનમ્ ॥

દ્વિતીય પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) નાસ્તિ જાતુ.....રિપવસ્તથા ॥

જવાબ : 1

નાસ્તિ જાતુ રિપુર્નામ મિત્રં નામ ન વિદ્યતે ।
વ્યવહારાચ્ચ જાયન્તે મિત્રાણિ રિપવસ્તથા ॥

(2) આત્મરક્ષણતન્ત્રાણાં.....સ્વદોષજાઃ ॥

જવાબ : 2

આત્મરક્ષણતન્ત્રાણાં સુપરીક્ષિતકારિણામ્ ।
આપદો નોપપદ્યન્તે પુરુષાણાં સ્વદોષજાઃ ॥

(3) શનૈઃ પન્થાઃ.....શનૈઃ શનૈઃ ॥

જવાબ : 3

શનૈઃ પન્થાઃ શનૈઃ કન્થા શનૈઃ પર્વતલઙ્કનમ્ ।
શનૈર્વિદ્યા શનૈર્વિત્તં પૃથૈતાનિ શનૈઃ શનૈઃ ॥

(4) નાસ્તિ મેઘસમં.....ધાન્યસમં પ્રિયમ્ ॥

જવાબ : 4

નાસ્તિ મેઘસમં તોયં નાસ્તિ ચાત્મસમં બલમ્ ।
નાસ્તિ ચક્ષુઃસમં તેજો નાસ્તિ ધાન્યસમં પ્રિયમ્ ॥

વિભાગ C

1. અધોદત્તસ્ય નાટ્યખણ્ડસ્ય માતૃભાષાયામ્ અનુવાદં કરુત -
(નીચે આપેલા નાટ્યખંડનો માતૃભાષામાં અનુવાદ કરો.)

(1) રાજા - અપૂર્વ ઇવ તે હર્ષઃ । બ્રૂહિ કેનાસિ વિસ્મિતઃ ।

ભટઃ- અશ્રુદ્વેયં પ્રિયં પ્રાપ્તં સૌભદ્રો ગ્રહણં ગતઃ ।

રાજા - કથમિદાનીં ગૃહીતઃ ?

ભટઃ - રથમાસાઘ નિઃશઙ્ક બાહુભ્યામવતારિતઃ ।

જવાબ : 1

રાજા - તારો આનંદ જાણે અપૂર્વ છે. બોલ, શેનાથી તું વિસ્મય પામ્યો છે?

સૈનિક - વિશ્વાસ ન બેસે તેવા શુભ સમાચાર મળ્યા છે. સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ પકડાયો છે.

રાજા - કઈ રીતે અત્યારે પકડાયો?

સૈનિક - રથ મેળવીને બેઘડક બાહુઓ વડે નીચે ઉતાર્યો!

(2) બૃહન્નલા - અભિમન્યુ, સુખમ્ આસ્તે તે જનની ?

અભિમન્યુઃ કથં કથમ્ જનની નામ ।

કિં ભવાન્ ધર્મરાજો મે ભીમસેનો ધનઙ્ગયઃ । યન્માં પિતૃવદાક્રમ્ય સ્ત્રીગતાં પૃચ્છસે કથામ્ ॥

જવાબ : 2

બૃહન્નલા-અભિમન્યુ! તારી માતા મજામાં છે ને?

અભિમન્યુ - કેમ, કેમ? માતા?

શું આપ મારા ધર્મરાજ છો, ભીમસેન છો, ધનંજય (અર્જુન) છો? કે પિતાની જેમ આક્રમણ કરીને તમે મને સ્ત્રી વિશેની વાત પૂછો છો?

(3) અભિમન્યુઃ - અશસ્ત્રો મામભિગતસ્તતોઽસ્મિ ગ્રહણં ગતઃ ।

રાજા - ત્વર્યતાં ત્વર્યતામ્ અભિમન્યુઃ ।

બૃહન્નલા ઇતઃ ઇતઃ કુમાર । ઇષઃ મહારાજઃ । ઉપસર્પતુ કુમારઃ ।

અભિમન્યુઃ આઃ કસ્ય મહારાજઃ ।

જવાબ : 3

અભિમન્યુ - શસ્ત્ર વગરનો મારી ઉપર આવી ગયો તેથી હું પકડાઈ ગયો !

રાજા - ઉતાવળ કરો, અભિમન્યુને ઝટ લઈ આવો.

બૃહન્નલા - કુમાર, આ બાજુ, આ બાજુ. આ મહારાજ છે. કુમાર તેમની પાસે જાઓ.

(4) ઉત્તરઃ તાત । અભિવાદયે ।

રાજા - આયુષ્માન ભવ પુત્ર । અપિ પૂજિતાઃ કૃતકર્મણાઃ યોધાઃ ।

ઉત્તરઃ- પૂજિતાઃ । પૂજ્યતમસ્ય ક્રિયતાં પૂજા ।

રાજા - કસ્ય પુત્ર ।

જવાબ : 4

ઉત્તર - પિતાજી, હું પ્રણામ કરું છું.

રાજા - પુત્ર, તું દીર્ઘાયુ થા. જેમણે પરાક્રમનાં કાર્યો કર્યા હોય તે યોદ્ધાઓને શું પૂજ્યા (સત્કાર્યો)?

ઉત્તર - પૂજ્યા છે. (હવે) સૌથી પૂજ્ય હોય તેની પૂજા કરો.

રાજા - પુત્ર ! કોની?

(5) રાજા એવમ્ એતત્ ?

બૃહન્નલા - પ્રસીદતુ પ્રસીદતુ મહારાજઃ ।

ઉત્તરઃ- વ્યપનયતુ શઙ્કામ્ । અયમ્ એવ ધનુર્ધરઃ ધનઙ્ગયઃ ।

बृहन्नला - यदि अहम् अर्जुनः तर्हि अयं भीमसेनः। अयं च राजा युधिष्ठिरः।

જવાબ : 5

રાજા - એ એમ છે?

બૃહન્નલા - પ્રસન્ન થાઓ, મહારાજ, પ્રસન્ન થાઓ.

ઉત્તર-શંકા દૂર કરો. આ જ ધનુર્ધારી ધનંજય (અર્જુન) છે.

બૃહન્નલા- જો હું અર્જુન છું તો આ ભીમસેન છે અને આ રાજા યુધિષ્ઠિર છે.

4. अधोदत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि मातृभाषायां लिखत
(नीचे आपेला प्रश्नोना उत्तर मातृभाषामां लખो.)

(1) ભટ મહારાજને શું સમાચાર આપે છે?

જવાબ : 1 ભટ મહારાજને આ સમાચાર આપે છે: 'ગાયોનું અપહરણ થયું હતું તેનો સુખાન્ત થયો છે અને બધા ધાર્તરાષ્ટ્રો (કૌરવો) નાસી ગયા છે.

(2) પોતાની માતાની બાબતમાં પૂછવામાં આવતાં અભિમન્યુની પ્રતિક્રિયા શી હોય છે?

જવાબ : 2 બૃહન્નલાનામધારી અર્જુન અભિમન્યુને તેની માતાની બાબતમાં પ્રશ્ન પૂછે છે કે તારી માતા મજામાં છે ને? તે વખતે અભિમન્યુને વિસ્મય થાય છે. ને કહે છે કે, કેમ તમે મારી માતા વિશે પૂછો છો? શું તમે ધર્મરાજ (યુધિષ્ઠિર) છો, ભીમસેન છો કે ધનંજય (અર્જુન) છો? તમે પિતાની જેમ આક્રમણ કરીને મને સ્ત્રી વિશેની વાત કેમ પૂછો છો?

(3) શસ્ત્રને વિશે ભીમનો શો મત છે?

જવાબ : 3 ભીમ કહે છે કે મારા બાહુઓ જ મારું સહજ શસ્ત્ર છે. શસ્ત્રો તો દુર્બળજનો જ ધારણ કરે છે.

પ્રથમ પરીક્ષાનાં અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) રાજા ભોજ કેવા હતા?

જવાબ : 1 રાજા ભોજ વિદ્યાપ્રેમી, કલાપ્રેમી અને પોતાના પ્રજાજનો પ્રત્યે સ્નેહ રાખનારા હતા. તે વિદ્વાનો અને કલાકારોના કદરદાન હતા.

(2) યુવક પોતાને ઘટપંડિત શા માટે માને છે?

જવાબ : 2 યુવક કહે છે કે જેમ ઘડામાં છલોછલ પાણી ભરેલું હોય છે તે જ રીતે મારામાં પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે, એટલે હું મારી જાતને ઘટપંડિત માનું છું.

(3) ધારાદેશની શી વિશેષતા હતી?

જવાબ : 3 ધારાદેશનો રાજા ભોજ વિદ્વાનો, કવિઓ અને કલાકારોનો કદરદાન હતો. તેના સમયમાં સાહિત્ય, વિદ્યા અને કાવ્યકલાનો ઉત્કર્ષ તેની ચરમસીમાએ પહોંચ્યો હતો. આવી ધારાનગરીના સામાન્ય પ્રજાજનો પણ કાવ્યસર્જન અને વિવિધ કલાઓમાં નિપુણ હતા. તેથી આવો ધારાદેશ દૂર દૂરના દેશોમાંથી આવતા અનેક પંડિતો અને કવિઓના ગુણોનું પૂજન કરનાર હતો.

દ્વિતીય પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) શકારે શેનું ફળ ભોગવવાનું છે?

જવાબ : 1 રાજાના સાળા શકારે વસંતસેનાને ગૂંગળાવીને મારી નાખી હતી અને પોતે કરેલી આ હત્યાનો આરોપ તે ચારુદત્ત ઉપર મૂકે છે. આ કુકર્મનું તેણે ફળ ભોગવવાનું છે.

(2) શકાર હવે ચારુદત્તને કયા રૂપમાં જુએ છે?

જવાબ : 2 શકાર હવે ચારુદત્તને આર્યપુરુષ અને સર્વકલ્યાણકારી સ્વામી તેમજ પોતાના એકમાત્ર શરણસ્થાન રૂપે જુએ છે.

(3) સંન્યાસી કોને કોને રોકવાની ના પાડે છે?

જવાબ : 3 સંન્યાસી દ્વારપાળને આટલા લોકોને રાજપ્રાસાદમાં પ્રવેશ કરતા રોકવાની ના પાડે છે : સંન્યાસીઓને, પંડિતોને, બ્રહ્મચારીઓને, છાત્રોને, સ્ત્રીઓને તથા કન્યાઓને.

(4) રાત્રે મહારાજને મળવા કોણ કોણ જઈ શકે છે?

જવાબ : 4 રાત્રે મહારાજને મળવા આટલા લોકો જઈ શકે છે : જેમને રાત્રે મળવા આવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હોય તેમજ જે ઓળખીતાઓ હોય.

(5) પ્રવેશ માટે સંન્યાસી દ્વારપાળને કઈ લાલચ આપે છે?

જવાબ : 5 સંન્યાસી દ્વારપાળને કહે છે કે જો તું મને મહેલમાં પ્રવેશ કરતા નહીં રોકે, તો હું તને મનગમતું રસાયન આપીશ. તે રસાયન વડે તું પચાસ તોલા જેટલા તાંબાને સોનામાં ફેરવી શકીશ.

5. अधोदत्तस्य विषय उपरि संक्षेपेण टिप्पणी लिखत
(नीचे आपेला विषय उपर टूंक नोंध लખो.)

(1) ધનંજય

જવાબ : 1 ધનંજય અર્જુન. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવાના હતા તે વખતે દેશમાં સર્વત્ર જઈને અઢળક ધન એકત્ર કર્યું હતું એટલે તેને ધનંજય નામ આપવામાં આવ્યું હતું. પાંચ પાંડવો પૈકી કુંતીના ત્રણ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. કુંતીને ઇંદ્રથી પ્રાપ્ત થયેલો ગાંડીવધારી અર્જુન. શ્રીકૃષ્ણે તેના સારથિ બનીને મહાભારતના યુદ્ધ વખતે તેને ગીતાનો ઉપદેશ આપેલો. તેના પ્રાણોની રક્ષા અર્થે ઇંદ્રે બ્રાહ્મણના વેશમાં કર્ણ પાસે જઈને તેના કવચ-કુંડળ દાનમાં માગી લીધા હતા. તે અત્યંત પરાક્રમી યોદ્ધો હતો. મહાભારતમાં અર્જુનનાં દસ નામોનો ઉલ્લેખ છે : અર્જુનઃ ફાલ્ગુનો જિષ્ણુઃ કિરીટી શ્વેતવાહનઃ। બીભત્સુર્વિજયઃ ॥ અહીં તે વિરાટરાજાને ત્યાં ગુપ્તવેશમાં બૃહન્નલારૂપે પણ રહ્યો હતો.

(2) અભિમન્યુ

જવાબ : 2 અભિમન્યુ શ્રીકૃષ્ણની બહેન સુભદ્રા અને શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધર અર્જુનનો પુત્ર હતો. મહાભારતના યુદ્ધમાં તેણે પોતાનું શીર્ય બતાવીને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. મહાકવિ ભાસરચિત ત્રિઅંકી નાટકમાં અભિમન્યુનું પાત્ર આવે છે. પ્રસ્તુત નાટ્યાંશમાં ગુરુ દ્રોણ અને દુર્યોધનની શરત પ્રમાણે પાંચ જ દિવસમાં પાંડવોની ભાળ મળી જાય તો દુર્યોધન તેમને અડધું રાજ્ય આપી દેવાનું કહે છે. આથી ભીષ્મના કહેવાથી કૌરવસૈન્ય વિરાટનગર પર આક્રમણ કરીને વિરાટરાજાની ગાયોને અપહરી જાય છે. આ ગોગ્રહણને રોકવા માટે વિરાટરાજાને ત્યાં ગુપ્ત વેશમાં રહેલા બલ્લવ (ભીમસેન) અને બૃહન્નલા (અર્જુન) યુદ્ધમાં સક્રિય બનીને કૌરવસેનાને હાંકી કાઢે છે. તેમજ ભીમના હાથે કુમાર અભિમન્યુ પકડાઈ જાય છે. અહીં વિરાટના દરબારમાં લાવવામાં આવેલો અભિમન્યુ ગુપ્ત વેશમાં રહેલા પોતાના પિતા કે કાકાને ઓળખતો નથી. તેથી બંને વડીલો તેને ખીજવવા તેની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે અને તેમાંથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે. સાથે સાથે અભિમન્યુની કુલોચિત બહાદુરી તથા સંસ્કારોના દર્શન થાય છે.

પ્રથમ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) ભોજ

જવાબ : 1 ધારાદેશનો રાજા ભોજ વિદ્યાપ્રિય, કલાપ્રિય અને પ્રજાપ્રિય હતો. તે વિદ્વાનો અને કલાકારોને આશ્રય આપતો હતો. તેના દરબારમાં દૂર દૂરના દેશોમાંથી આવેલા વિદ્યાવાન, નિપુણ

અને યતુર પંડિતો આદર પામતા. તેમજ રાજા પાસેથી યોગ્ય પુરસ્કાર મેળવતા હતા. તેના સમયમાં સાહિત્ય, વિદ્યા અને કાવ્યકલાનો ઉત્કર્ષ તેની શ્રેષ્ઠ કક્ષાએ હતો. ભોજની નગરીના સામાન્ય પ્રજાજનો પણ કાવ્યસર્જન કરતાં અને વિવિધ કળાઓમાં પણ નિપુણ હતા.

(2) ઘટપંડિત

જવાબ : 2 ઘટપંડિત ઘડાની જેમ સંપૂર્ણ ભરેલો, પૂર્ણ જ્ઞાનથી યુક્ત એવો પંડિત. રાજા ભોજની ધારાનગરીમાં આવેલો અપરિચિત યુવક પૂર્ણ જ્ઞાની હતો. તેથી તે પોતાને ઘડામાં જેમ છલોછલ પાણી હોય છે. તેમ જ્ઞાનથી પૂર્ણ છલોછલ એવો ઘટપંડિત માનતો હતો.

દ્વિતીય પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) આર્ય ચારુદત્ત

જવાબ : 1 શ્રીમાન ચારુદત્ત. ગઈ કાલનો ધનિક અને આજનો દરિદ્ર ચારુદત્તનો નાયક છે. ચારુદત્ત જન્મે બ્રાહ્મણ છે પણ કર્મે વેપારી છે. તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી છે. પોતાના દાનપ્રિય સ્વભાવથી તે નગરજનોમાં આદરપાત્ર બન્યો છે. નિર્દોષ ચારુદત્ત પરનો આરોપ દૂર થતા તે પોતાની પર અપકાર કરનાર ખરા ગુનેગાર એવા રાજાના સાળા શકારને પણ ક્ષમા કરીને પોતાના ગૌરવને વધારે છે.

(2) સંન્યાસી

જવાબ : 2 સંન્યાસીને, જેણે બધું જ ત્યજી દીધું છે તેવા સાધુપુરુષને. અહીં સંન્યાસીના વેશમાં આવેલા કિલ્લાના ઉપરી અધિકારી દ્વારપાળની પરીક્ષા કરે છે. તે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દેવા માટે દ્વારપાળને ખૂબ વિનંતી કરે છે, પરંતુ સ્વામીભક્ત અને વફાદાર દ્વારપાળ તેમને પ્રવેશ કરવા દેતો નથી.

(3) દ્વારપાળની પ્રમાણિકતા

જવાબ : 3 સંન્યાસીના વેશમાં આવેલા કિલ્લાના ઉપરી અધિકારીએ દ્વારપાળને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દેવા માટે ખૂબ વિનંતી કરી, પણ દ્વારપાળે તેને અંદર દાખલ થવા દીધો નહીં. સંન્યાસીએ દ્વારપાળને ધનવાન બનાવી દેવા માટે ચમત્કારિક રસાયનતત્ત્વ આપવાની લાલચ આપી, જેના ઉપયોગથી પચાસ તોલા જેટલું તાંબું સોનામાં રૂપાંતરિત કરી શકાય. આવા પ્રલોભનને અવગણીને દ્વારપાળે સ્વામિનિષ્ઠા તથા ઈમાનદારીનો પરિચય આપ્યો માટે જ સંન્યાસીરૂપે આવેલા દુર્ગાધ્યક્ષે કબૂલ કર્યું કે જે પદ પર દ્વારપાળની નિયુક્તિ કરાઈ છે તે યથાર્થ જ છે.

વિભાગ E

5. अधोदत्तस्य श्लोकस्य मातृभाषायाम् अनुवादं कृत्वा अर्थविस्तारं कुरुत -

(નીચે આપેલા શ્લોકનો માતૃભાષામાં અનુવાદ કરી અર્થવિસ્તાર કરો.)

(1) सर्वेन्द्रियाणि संयम्य बकवत् पतितो जनः।

कालदेशोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥

જવાબ-1

અનુવાદ સર્વ ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખીને બગલાની જેમ નિષ્ક્રિય દેખાવું જોઈએ. પરિસ્થિતિ અને સમય અનુકૂળ આવે ત્યારે જ પોતાના કાર્યો પૂર્ણ કરવા જોઈએ.

અર્થવિસ્તાર આ શ્લોક જીવનમાં ધીરજ અને સમયનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. એક સમજદાર વ્યક્તિ પોતાના ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રિત રાખે છે અને બગલાની જેમ શાંતિપૂર્વક અવકાશની રાહ જુએ છે. તે પરિસ્થિતિ અને સમયને યોગ્ય રીતે ઓળખીને પોતાના કાર્યો સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરે છે. જીવનમાં ઉતાવળથી કે અયોગ્ય સમયે પગલાં ભરવાથી નુકસાન થઈ શકે છે, તેથી યોગ્ય અવસરની રાહ જોવી જોઈએ.

(2) अविश्रामं वहेद् भारं शीतोष्णं च न विन्दति।

ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात् ॥

જવાબ-2

અનુવાદ ગધેડો જેમ સતત ભાર વહન કરે છે, શીત અને ઉષ્ણતાનો અસરો લેતો નથી અને તે સંતોષી રહે છે, એવી ત્રણ બાબતો આપણે ગધેડાથી શીખવી જોઈએ.

અર્થવિસ્તાર આ શ્લોક સંકેત આપે છે કે જીવનમાં પરિસ્થિતિઓના પડકારોનો સામનો ધૈર્યપૂર્વક કરવો જોઈએ. ગધેડો જે રીતે સતત શ્રમ કરે છે, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં પણ ધીરજ રાખે છે અને સંતોષી સ્વભાવ ધરાવે છે, એજ રીતે આપણું જીવન પણ મહેનત, પરિસ્થિતિ પ્રત્યેની અનુકૂળનશીલતા અને સંતોષ દ્વારા સારું બની શકે.

(3) युद्धं च प्रातरुत्थानं भोजनं सह बन्धुभिः ।

स्त्रियमापदतां रक्षेत् चतुः शिक्षेत कुक्कुटात् ॥

જવાબ-3

અનુવાદ મૂર્ગાને જોઈને ચાર બાબતો શીખવી જોઈએ:

1. શત્રુ સાથે સ્નાતક લડવું (જંગ માટે સજ્જ રહેવું).

2. વહેલી સવારે ઉઠવું.

3. ભોજન બાંધવો સાથે કરવું.

4. મુશ્કેલીમાં આવેલી સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું.

અર્થવિસ્તાર મૂર્ગાનું જીવન આપણને મહત્ત્વની ચાર નીતિ શીખવે છે. વહેલી સવારે ઉઠવાથી સ્ફૂર્તિ અને પ્રભાવશીલતા વધે છે. સમજૂતીપૂર્વક ભોજન કરવાથી સંબંધો મજબૂત થાય છે. તત્પરતા અને ધૈર્ય રાખીને મુશ્કેલીમાં સજ્જ રહેવું જોઈએ, અને સ્ત્રી કે અન્ય કોઈ મુશ્કેલીમાં હોય તો મદદ કરવા સચેત રહેવું જોઈએ.

પ્રથમ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविप्लवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥

જવાબ-4

અનુવાદ જે વ્યક્તિ ઉત્સવમાં, દુઃખમાં, દુર્ભિક્ષમાં, શત્રુના હુમલામાં, રાજાની દરબારમાં અને શમશાનમાં તમારી સાથે ઉભી રહે, એજ સાચો સંબંધિ છે.

અર્થવિસ્તાર આ શ્લોક સાચા સંબંધોની ઓળખ કરવા માટે ઉપયોગી છે. કેવળ ખુશીના સમયમાં નહીં, પણ દુઃખ-સંકટના સમયમાં જે લોકો તમારી સાથે ઊભા રહે, એજ સાચા મિત્ર કે સંબંધીઓ હોય છે. જીવનમાં ખરેખર કોને વિશ્વાસપાત્ર માનવું જોઈએ, એ આ શ્લોક સમજાવે છે.

(2) लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते।

लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥

જવાબ-5

અનુવાદ લોભથી ક્રોધ ઊપજે છે, લોભથી કામવાસના થાય છે, લોભથી મોહ અને નાશ થાય છે. લોભ એ પાપનું મૂળ કારણ છે.

અર્થવિસ્તાર આ શ્લોક સમજાવે છે કે લોભ એ વિકારોનું મૂળ છે. લોભી માણસ ક્યારેય સંતોષી થઈ શકતો નથી, અને તેની વૃત્તિ ધીમે ધીમે ક્રોધ, કામ અને મોહ તરફ લઈ જાય છે. અંતે, લોભ વ્યક્તિના નાશનું કારણ બને છે. માટે, સ્વાભાવિક સંતોષ અને ઉદારતા અપનાવવી જોઈએ.

(3) તક્ષકસ્ય વિષં દન્તે મક્ષિકાયાશ્ચ મસ્તકે ।
વૃશ્ચિકસ્ય વિષં પુચ્છે સર્વાङ्ગે दुर्जनस्य तत् ॥

જવાબ-6

અનુવાદ તક્ષક (સર્પ) નું વિષ દાંતમાં હોય છે, માખીની મસ્તકમાં, વિચ્છુના પૂંછમાં, પણ દુર્જન માણસનું તો આખું શરીરજ વિષાળ હોય છે.

અર્થવિસ્તાર આ શ્લોક કહે છે કે કેટલાક જીવ-જંતુઓનો ઝેર તેમના દાંત, માથા કે પૂંછમાં હોય છે, પણ દુષ્ટ લોકો સંપૂર્ણ જ ઝેરી હોય છે. તેમની સાથે સંકળાવું હંમેશા જોખમી અને નુકસાનકારક સાબિત થાય. માટે, દુર્જનોથી સાવધ રહેવું જોઈએ.

દ્વિતીય પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી

(1) नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
व्यवहाराच्च जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥

જવાબ-7

અનુવાદ કોઈ જન્મથી શત્રુ નથી અને કોઈ જન્મથી મિત્ર નથી. વ્યવહારથી જ મિત્રતા અને શત્રુતા ઉત્પન્ન થાય છે.

અર્થવિસ્તાર આ શ્લોક સમજાવે છે કે સંબંધો પ્રાકૃતિક નથી, પણ આપણે જે રીતે વર્તન કરીએ છીએ, તેનાથી સંબંધો બને છે. સારી આચરણ અને વ્યવહારથી શત્રુપણું દૂર કરી શકાય છે, અને ખોટી વર્તણૂકથી મિત્રતા પણ તૂટી શકે. તેથી, સમજદારીપૂર્વક સંબંધો નિલવવા જોઈએ.

(2) शत्रुरूपा हि सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः। सन्धितास्ते न बुध्यन्ते
कामक्रोधवशं गताः ॥

જવાબ-8

અનુવાદ કેટલાક મિત્ર શત્રુ રૂપ હોય છે, અને કેટલાક શત્રુ મિત્રના સ્વરૂપમાં હોય છે. જે લોકો કામ અને ક્રોધના વશ હોય છે, તેઓ આ ભેદ જાણી શકતા નથી.

અર્થવિસ્તાર આ શ્લોક જીવનમાં વિવેકશીલતાની મહત્તા દર્શાવે છે. દરેક વ્યક્તિ એવી નથી જેવી તે દેખાય છે. કેટલાક લોકો મિત્ર બનીને પણ શત્રુ હોય છે, અને કેટલાક શત્રુઓ પણ ક્યારેક મદદરૂપ બને છે. જે લોકો કામ અને ક્રોધથી અંધ બને છે, તેઓ આ ભેદ સમજી શકતા નથી. માટે, સમજદારીપૂર્વક દરેકના વલણને ઓળખવું જોઈએ.

विषय : हिन्दी (सोल्यूशन)

विभाग A : गद्य विभाग

निम्नलिखित प्रश्नों के एक-एक वाक्य में उत्तर लिखिए :

गद्य 16

1. गांधीजी किन्हें अच्छे लगते हैं?

उत्तर : गांधीजी उन्हें अच्छे लगते हैं, जिनमें गांधीजी बनने की क्षमता है और जो उनका अनुसरण करना चाहते हैं।

2. भारतवासी मालाएँ लेकर किसका स्वागत करने दौड़े ?

उत्तर : भारतवासी मालाएँ लेकर स्वामी विवेकानंद का स्वागत करने दौड़े क्योंकि उन्होंने अमेरिका में अपना नाम कमाया था।

3. जब रवीन्द्रनाथ ठाकुर को नोबल पुरस्कार मिला तब बंगाली लोग कौन-सा राग अलापने लगे ?

उत्तर : जब रवीन्द्रनाथ ठाकुर को नोबल पुरस्कार मिला, तब बंगाली लोग 'अमादेर ठाकुर, अमादेर कठोर सपूत' राग अलापने लगे।

4. व्यावसायिक संस्कृति की जड़ कहाँ हैं?

उत्तर : व्यावसायिक संस्कृति की जड़ यूरोप में हैं।

5. प्राचीनकाल में शिक्षाकेन्द्र कैसे थे ?

उत्तर : प्राचीनकाल में शिक्षाकेन्द्र एक प्रकार के आश्रम अथवा मंदिर जैसे थे।

गद्य 19

1. विद्योत्तमा किसकी पुत्री थी ?

उत्तर : विद्योत्तमा राजा शारदानंद की पुत्री थी।

2. युवा कालिदास को मूर्ख क्यों माना जाता है?

उत्तर : युवा कालिदास को मूर्ख माना जाता है, क्योंकि वे वृक्ष की जिस डाल पर बैठे थे, उसी को काट रहे थे।

3. मूर्ख युवक ने पंडितों की बात क्यों मान ली ?

उत्तर : मूर्ख युवक ने पंडितों की बात मान ली, क्योंकि उन्होंने उसे सुन्दर राजकुमारी से विवाह का लालच दिया था।

4. महाकवि कालिदास किस राजा के दरबार के रत्न थे?

उत्तर : महाकवि कालिदास राजा विक्रमादित्य के दरबार के रत्न थे।

5. पंडितों ने विद्योत्तमा से किस प्रकार बदला लिया ?

उत्तर : पंडितों ने एक मूर्ख युवक से उसका विवाह करवाकर विद्योत्तमा से बदला लिया।

गद्य 21

1. पिता ने शेखर के कान क्यों पकड़े ?

उत्तर : पिता ने शेखर के कान पकड़े, क्योंकि अँग्रेजी बालक के प्रश्नों के उत्तर न देकर शेखर बिलकुल चुप रहा था।

2. शेखर को किसे 'माँ' कहना स्वीकार न था ?

उत्तर : अँग्रेजी जैसी विदेशी भाषा को माँ कहना शेखर को स्वीकार न था।

3. शेखर किस लहर में बह गया ?

उत्तर : शेखर असहयोग आंदोलन की लहर में बह गया।

4. शेखर की कौन-सी बात उसके पिता को बुरी लगी ?

उत्तर : शेखर ने अँग्रेजी बालक के किसी भी प्रश्न का उत्तर नहीं दिया। यह बात उसके पिता को बुरी लगी।

5. शेखर ने आग कैसे जलाई ?

उत्तर : शेखर ने घर के दीयों से मिट्टी का तेल लेकर उससे आग जलाई।

गद्य 23

1. लेखक को बचपन में क्या शौक था ?

उत्तर : लेखक को बचपन में पाठ्यक्रम से बाहर की पत्रिकाएँ, पुस्तकें आदि पढ़ने का शौक था।

2. लेखक को शुरू की पढ़ाई घर पर ही क्यों कराई गई ?

उत्तर : लेखक को शुरू की पढ़ाई घर पर ही कराई गई, क्योंकि पिता नहीं चाहते थे कि बच्चा नासमझ उम्र में गलत संगति में पड़कर बुरे संस्कार सीखे।

3. लेखक के पिता कहाँ के प्रधान थे?

उत्तर : लेखक के पिता रानीमंडी स्थित आर्यसमाज संस्था के प्रधान थे।

4. लेखक की माँ क्यों चिन्तित रहती थी ?

उत्तर : लेखक की माँ चिन्तित रहती थी, क्योंकि वे पाठ्यक्रम की पुस्तकें न पढ़कर बाहर की पुस्तकें और पत्र-पत्रिकाएँ अधिक पढ़ते थे।

5. लेखक की प्रिय पुस्तक कौन-सी थी?

उत्तर : लेखक की प्रिय पुस्तक स्वामी दयानंद सरस्वती की जीवनी 'सत्यार्थ प्रकाश' थी।

निम्नलिखित प्रश्नों के दो-तीन वाक्यों में उत्तर लिखिए :

गद्य 9

1. मनमोहन को तैरना सिखाने के बारे में सूर्यनारायण ने क्या कहा?

उत्तर : मनमोहन को तैरना सिखाने की जिम्मेदारी सूर्यनारायण को सौंपी गई थी। इस बारे में उसने कहा कि एक दिन उसे उठाकर पानी में फेंक दूंगा, तो खुद तैरने लगेगा।

2. मनमोहन का भय दूर करने के लिए प्रियोदा ने क्या किया ?

उत्तर: मनमोहन का भय दूर करने के लिए प्रियोदा उसे उस रास्ते से ले गए जो बिल्कुल सुनसान और डरावना था। उन्होंने मनमोहन को वह उजड़ा मकान दिखाया जहाँ पहले मुर्दों की चीर-फाड़ होती थी। लोग मानते थे कि वहाँ आसपास के पेड़ों पर अब भी भूत-पिशाच रहते हैं और प्रेतनियाँ झुंड बनाकर नाचती हैं।

3. प्रियोदा की टोली शनिवार को स्कूल से छूटने के बाद क्या करती है?

उत्तर: शनिवार को स्कूल से छूटने के बाद प्रियोदा की टोली बालूचर पर जमा होती है। खेल-कूद, गाने-बजाने के बाद प्रियोदा दुनियाभर की खबरें सुनाते हैं। फिर वे रविवार की सेवा का कार्यक्रम तय करते हैं।

4. कस्बे के अधिकांश लोग प्रियोदा और साथियों को क्यों पहचानते थे?

उत्तर: प्रियोदा और उसके साथी हर रविवार की सुबह 'संन्यासी आश्रम' के लिए मुठिया माँगकर लाते थे। स्कूल के किसी छात्र या शिक्षक के बीमार पड़ने पर वे उसके अच्छे होने तक उसकी सेवा करते थे। उनके इसी सेवाभाव के कारण कस्बे के अधिकांश लोग प्रियोदा और उसके साथियों को पहचानते थे।

5. भूत-प्रेत के बारे में प्रियोदा ने मनमोहन से क्या कहा?

उत्तर: भूत-प्रेत के बारे में प्रियोदा ने मनमोहन से कहा कि दस काम करनेवाला तो खुद भूत होता है। जो खुद भूत है, उसे दूसरे भूत से क्या डर?

गद्य 19

1. कालिदास की अज्ञता किस बात से प्रकट होती है?

उत्तर: निरक्षर कालिदास पेड़ की जिस डाल पर बैठे थे, उसी को काट रहे थे। उनके इसी कार्य से उनकी अज्ञता प्रकट होती है।

2. पंडितों और विद्वानों ने विद्योत्तमा से बदला लेने का निश्चय क्यों किया?

उत्तर: विद्योत्तमा ने घोषणा की थी वह शास्त्रार्थ में उसे हरानेवाले से ही विवाह करेगी। विद्वान और पंडित उससे शास्त्रार्थ करने में ग्लानि का अनुभव कर रहे थे। इसलिए उन्होंने विद्योत्तमा से बदला लेने का निश्चय किया।

3. मूर्ख युवक का नाम कालिदास क्यों पड़ा?

उत्तर: मूर्ख युवक ने माँ काली की उपासना की। देवी ने प्रसन्न होकर उसे सभी विधाओं में प्रवीण होने का वरदान दिया। इस तरह माँ काली की कृपा के कारण मूर्ख युवक बाद में 'महाकवि कालिदास' के नाम से विख्यात हुआ।

4. महाकवि कालिदास की कृतियों के नाम दीजिए।

उत्तर: महाकवि कालिदास की कृतियाँ: (1) ऋतुसंहार, (2) मालविकाग्निमित्र, (3) विक्रमोर्वशीयम्, (4) कुमारसंभव, (5) मेघदूत, (6) रघुवंश और (7) अभिज्ञानशाकुंतलम्।

5. विद्योत्तमा का परिचय दीजिए।

उत्तर: विद्योत्तमा राजा शारदानंद की पुत्री थी। वह गुणवती, विदुषी और बहुत सुंदर थी। उसके रूप, गुण और ज्ञान की प्रशंसा दूर-दूर तक फैली हुई थी। उसे अपने रूप, गुण और ज्ञान का बहुत घमंड था। उसने घोषणा की थी कि जो व्यक्ति उसे शास्त्रार्थ में पराजित करेगा, उसी के साथ वह विवाह करेगी।

गद्य 21

1. असहयोग आंदोलन की लहर में बहकर शेखर ने क्या किया?

उत्तर: असहयोग आंदोलन की लहर में बहकर शेखर ने विदेशी कपड़े उतारकर रख दिए। जो कुछ मोटे देशी कपड़े थे, उन्हें ही पहनने लगा। उसने घूमना-मिलना भी बंद कर दिया, क्योंकि उसके लायक देशी कपड़े उसके पास नहीं थे।

2. पिता ने कुद्ध स्वर में शेखर से क्या कहा?

उत्तर: शेखर ने अंग्रेजी बालक के किसी भी प्रश्न का उत्तर नहीं दिया। पिता नहीं चाहते थे कि वह बालक शेखर को अंग्रेजी से अनभिज्ञ समझे। इसलिए उन्होंने कुद्ध स्वर में शेखर से कहा, "उत्तर क्यों नहीं दिया? क्या तुम्हारा मुंह टूट गया है?"

3. शेखर के नाटक का विषय क्या था?

उत्तर: शेखर के मन में एक स्वाधीन लोकतंत्र भारत की छवि बसी थी जिसके राष्ट्रपिता महात्मा गांधी थे। उसमें कताई, बुनाई जैसी गांधीजी की प्रवृत्तियों और असहयोग आंदोलन का समावेश था। शेखर का यह स्वप्न ही उसके नाटक की हलचल में भी समाविष्ट था।

4. शेखर को अंग्रेजी भाषा से घृणा क्यों हो गई?

उत्तर: शेखर के मन में विदेशी मात्र के प्रति घृणा हो गई थी। अंग्रेजी भी विदेशी भाषा थी। इसलिए उसे अंग्रेजी भाषा से घृणा हो गई।

5. घर के सदस्य बाहर गए तब शेखर ने क्या किया ?

उत्तर: घर के सदस्य बाहर गए, तब शेखर ने घर के सभी कमरों में से विदेशी कपड़े लेकर नीचे एक खुली जगह में इकट्ठे किए। उनके ढेर पर मिट्टी का तेल डाला और आग लगा दी।

गद्य 23

1. बचपन में लेखक के घर में कौन-कौन सी पत्रिकाएँ आती थीं?

उत्तर: लेखक के घर में 'आर्यमित्र', 'साप्ताहिक', 'वेदोदय', 'सरस्वती और गृहिणी' ये पत्रिकाएँ आती थीं। इनके अलावा 'बालसखा' और 'चमचम' ये दो बालपत्रिकाएँ खास लेखक के लिए आती थीं।

2. बचपन में लेखक को स्वामी दयानंदजी की जीवनी क्यों अधिक पसंद थी?

उत्तर: स्वामी दयानंदजी की जीवनी रोचक शैली में लिखी हुई थी और अनेक चित्रों से सुसज्जित थी। उसमें स्वामीजी के जीवन की अनेक रोमांचक घटनाएँ थीं, जो लेखक को प्रभावित करती थीं। इसलिए बचपन में लेखक को स्वामी दयानंदजी की जीवनी अधिक पसंद थी।

3. लेखक की माँ ने लेखक को कितने रुपये दिये? क्यों?

उत्तर: लेखक की माँ ने लेखक को पिक्चर देखने के लिए दो रुपये दिए थे, लेकिन लेखक पुस्तक की दुकान से दस आने की 'देवदास' नाम की पुस्तक खरीदते हैं।

4. पिता ने लेखक से क्या वादा कराया ?

उत्तर: लेखक स्कूल की किताबों के बदले बाहर की पुस्तकें ज्यादा पढ़ा करते थे। इसलिए पिताजी ने लेखक से वादा कराया कि, वह पाठ्यक्रम की पुस्तकें भी पूरे ध्यान से पढ़ेगा और माँ की चिन्ता दूर करेगा।

निम्नलिखित प्रश्नों के चार-पांच वाक्यों में उत्तर लिखिए:

गद्य 2

1. सम्राट अशोक क्यों गदगद हो गए?

उत्तर: सम्राट अशोक ने शिशुपाल को न्याय का असली रूप दिखाने का अवसर दिया था। उन्होंने देखा कि शिशुपाल न्याय की कसौटी पर खरा उतरा था। हत्यारे सम्राट के प्रति उसने जरा भी नरम रुख नहीं अपनाया। उसने अपराधी सम्राट को मृत्युदंड देने की घोषणा की। दंड देते समय शिशुपाल ने जरा भी हिचकिचाहट नहीं दिखाई। अपने साहसपूर्ण और निष्पक्ष व्यवहार से उसने सम्राट का दिल जीत लिया। इस प्रकार न्यायमंत्री के रूप में शिशुपाल को सफल होते देखकर सम्राट अशोक गदगद हो गए।

2. न्यायमंत्री ने अपराधी सम्राट के जीवन की रक्षा किस प्रकार की ?

उत्तर: सम्राट अशोक ने एक राजकर्मचारी की हत्या की थी। इस अपराध के लिए न्यायमंत्री ने उन्हें मृत्युदंड देने की घोषणा की। परंतु अपराधी और कोई नहीं स्वयं सम्राट थे। शास्त्रों में राजा को ईश्वररूप माना गया है। इसलिए उसे केवल ईश्वर ही दंड दे सकता है। न्यायमंत्री ने सम्राट की जगह उनकी सोने की मूर्ति को फांसी पर लटकवा दिया।

इस प्रकार न्यायमंत्री ने अपराधी सम्राट के जीवन की रक्षा की।

3. सम्राट अशोक ने न्यायमंत्री की खोज कैसे की?

उत्तर: अपने राज्य को अपराधमुक्त करने के लिए सम्राट अशोक को एक सुयोग्य न्यायमंत्री की आवश्यकता थी। न्यायमंत्री की खोज के लिए उन्होंने एक परदेशी नवयुवक का वेश धारण किया। घूमते-घूमते वे ब्राह्मण शिशुपाल के यहाँ पहुँचे। शिशुपाल न्याय-प्रेमी था। न्याय किसे कहते हैं, यह दिखाने के लिए उसे अवसर की तलाश थी। सम्राट अशोक ने उसे अवसर दिया। हत्या का अपराध होने पर शिशुपाल ने निष्पक्ष व्यवहार किया। उसने सम्राट को मृत्युदंड देने की घोषणा की। उसके इस साहस और निष्पक्ष व्यवहार से सम्राट प्रसन्न हो गए।

इस प्रकार सम्राट अशोक ने सही न्यायमंत्री की खोज की।

4. सम्राट अशोक ने न्यायमंत्री का पद देते हुए शिशुपाल को क्या दिया?

उत्तर: सम्राट अशोक ने शिशुपाल को अपने दरबार में बुलाया। उन्होंने शिशुपाल से कहा कि, मैं आपको न्याय करने का अवसर देना चाहता हूँ। शिशुपाल भी इस अवसर के लिए तैयार था। यह जानकर सम्राट ने उन्हें न्यायमंत्री बनाया और पहचानने के लिए उसे राजमुद्रा दी।

5. शिशुपाल के न्यायमंत्री बनते ही राज्य में न्याय के विषय में क्या परिवर्तन हुआ?

उत्तर: न्यायमंत्री बनते ही शिशुपाल ने अपनी कुशलता का परिचय दिया। उन्होंने राज्य को अपराध रहित बनाना शुरू कर दिया। उनके सुप्रबंध का अच्छा असर हुआ। राज्य में पूरी तरह शांति रहने लगी। किसी को किसी प्रकार का भय नहीं रहा। लोग अपने घर के दरवाजे खुले छोड़कर बाहर जाने लगे। चारों तरफ न्यायमंत्री के सुप्रबंध और न्याय की धूम मच गई।

इस प्रकार शिशुपाल के न्यायमंत्री बनते ही राज्य की परिस्थितियाँ बदल गईं।

गद्य 19

1. पंडितों और विद्वानों ने विद्योत्तमा से किस प्रकार बदला लिया ?

उत्तर: पंडित और विद्वान विद्योत्तमा के घमंड को तोड़ना चाहते थे। उन्होंने उसका विवाह किसी मूर्ख से कराने का निश्चय किया। उन्हें ऐसा एक मूर्ख मिल गया। पंडित और विद्वान उसे समझा-बुझाकर विद्योत्तमा के पास ले गए। उन्होंने उसे अपना गुरु और बहुत बड़ा विद्वान बताया और कहा कि अपने मौन व्रत के कारण ये संकेत से ही शास्त्रार्थ करेंगे। राजकुमारी पंडितों का छल समझ न सकी। शास्त्रार्थ के समय मूर्ख युवक ने राजकुमारी के प्रश्नों के मूर्खतापूर्ण उत्तर दिए पर पंडितों ने चतुराई से उन्हें सही उत्तर

बताकर विद्योत्तमा को संतुष्ट कर दिया। विद्योत्तमा ने शास्त्रार्थ में अपनी हार मान ली और मूर्ख युवक के साथ उसका विवाह हो गया। इस प्रकार पंडितों और विद्वानों ने विद्योत्तमा से बदला लिया।

2. पंडितों और विद्वानों ने मूर्ख युवक को शास्त्रार्थ के लिए कैसे तैयार किया?

उत्तर: पंडितों और विद्वानों ने मूर्ख युवक को सुंदर राजकुमारी से विवाह करने के लिए तैयार किया। उन्होंने उसे समझाया कि वह कुछ बोलेगा नहीं, बस गूंगा बना रहेगा। यदि वह बोल देगा तो उसका विवाह नहीं होगा। वह मूर्ख बहुत खुश हुआ उसने पंडितों की बात मान ली। पंडितों ने उसे अच्छे कपड़े पहनाए और अपना गुरु और विद्वान बताकर शास्त्रार्थ के लिए उसे विद्योत्तमा के पास ले गए। इस प्रकार पंडितों और विद्वानों ने मूर्ख युवक को शास्त्रार्थ के लिए तैयार किया।

3. विक्रमादित्य कौन थे? उनके शासन में समाज और साहित्य की कैसी उन्नति हुई?

उत्तर: विक्रमादित्य उज्जैन के राजा थे। उनके राज्य में प्रजा सब प्रकार से सुखी थी। देश वैभव-सम्पन्न था। साहित्य और कला का अभूतपूर्व उत्कर्ष हुआ था। इस युग में एक से बढ़कर एक कवि, साहित्यकार, संगीतकार और वैज्ञानिक उत्पन्न हुए। संस्कृत भाषा की खूब उन्नति हुई। राजा विक्रमादित्य ने समय-समय पर सोने के सिक्के चलाए। विक्रम संवत् भी उन्होंने ही चलाया। इस प्रकार राजा विक्रमादित्य के शासन में देश की सभी क्षेत्रों में प्रगति हुई।

गद्य 21

1. शेखर के घर में अंग्रेजी भाषा के प्रति गहरा प्रभाव था, ऐसा हम कैसे कह सकते हैं?

उत्तर: शेखर के पिता और भाई घर में अंग्रेजी में बात करते थे। पिता शेखर को भी भाइयों के साथ अंग्रेजी में बात करने के लिए प्रोत्साहित करते थे। शेखर भी शैशव से अंग्रेजी बोलता था। शेखर की पहली आया ईसाई थी और अंग्रेजी बोलती थी। उसका पहला गुरु भी एक अमरिकन मिशनरी था, जो दिनभर अंग्रेजी बोलता था। शेखर को ऐसा लगता था जैसे अंग्रेजी ही उसके परिवार की मातृभाषा हो। परिवार में अंग्रेजी का ऐसा चलन देखकर हम कह सकते हैं कि शेखर के घर में अंग्रेजी भाषा का गहरा प्रभाव था।

2. शेखर ने नाटक लिखना कब आरंभ किया? क्यों?

उत्तर: शेखर असहयोग और स्वदेशी आंदोलनों से अत्यंत प्रभावित था। उसे विदेशी मात्र से घृणा हो गई थी। अंग्रेजी भाषा से भी वह बेहद नफरत करने लगा था। परिवार के नियंत्रण के कारण वह सक्रिय रूप से किसी आंदोलन में भाग नहीं ले सकता था। ऐसी स्थिति में उसने नाटक लिखना आरंभ किया।

शेखर को गांधीजी के प्रति अपनी अपार श्रद्धा व्यक्त करनी थी। साथ ही उसे अपने हिन्दी-ज्ञान को भी प्रभावित करना था। इसलिए अपनी भावनाओं को प्रकट करने के लिए शेखर ने नाटक लिखना आरंभ किया।

3. शेखर के मन में विदेशी वस्तुओं के प्रति घृणा क्यों हो गई थी?

उत्तर: महात्मा गांधी ने देश में असहयोग आंदोलन शुरू किया था। चारों तरफ स्वदेशी की हवा बहने लगी थी। शेखर के मन पर इसका गहरा प्रभाव पड़ा था। वह गांधीजी के प्रति अपार श्रद्धा रखता था। गांधीजी स्वदेशी वस्तुओं के उपयोग का आग्रह करते थे। विदेशी वस्तुएँ देश की पराधीनता की प्रतीक बन गई थीं। इसलिए शेखर के मन में भी विदेशी वस्तु के प्रति घृणा हो गई थी।

4. शेखर का चरित्र-चित्रण कीजिए।

उत्तर : शेखर एक कोमल मन का किशोर है। गांधीजी के असहयोग आंदोलन का उस पर गहरा प्रभाव पड़ा है। स्वदेशी की हवा से प्रेरित होकर उसे विदेशी मात्र से घृणा हो जाती है। वह अपने घर के विदेशी वस्तुओं को खुशी-खुशी जला देता है। वह अँग्रेजी माध्यम का विद्यार्थी है, पर अँग्रेजी को विदेशी भाषा मानकर उससे नफरत करता है और हिन्दी पढ़ने में रुचि लेता है। वह अँग्रेजी बालक के अँग्रेजी में पूछे गए प्रश्नों का उत्तर नहीं देता। पिता द्वारा बुद्ध कहलाना स्वीकार करता है, पर अँग्रेजी बोलना उसे स्वीकार नहीं। इस प्रकार शेखर गांधी युग का एक प्रिय बाल पात्र है।

गद्य 23

1. लेखक को इनाम में मिली पुस्तकों में किनकी जानकारी दी गई थी?

उत्तर : पांचवीं कक्षा में प्रथम आने पर लेखक को दो अँग्रेजी पुस्तकें इनाम में मिली थीं। पहली पुस्तक में पक्षियों की जातियों, उनकी बोलियों और आदतों की जानकारी दी गई थी। दूसरी पुस्तक 'ट्रस्टी द रग' में पानी से संबंधित कथाएँ थीं। उसमें बताया गया था कि जहाज़ कितने प्रकार के होते हैं, वे कौन-कौन सा माल लादकर लाते हैं और कहाँ ले जाते हैं। इसके अतिरिक्त उसमें यह भी बताया गया था कि नाविकों का जीवन कैसा होता है, पानी में कैसे-कैसे जीव होते हैं, कहाँ ढेल होती है और कहाँ शार्क। इस प्रकार दोनों पुस्तकों में विविध प्रकार की जानकारी दी गई थी।

2. माँ के दिए हुए रुपयों का लेखक ने क्या किया ? क्यों?

उत्तर : माँ ने भारतीजी को पिक्चर देखने के लिए दो रुपये दिये थे। माँ चाहती थी कि इन रुपयों से टिकट लेकर लेखक अपना मनोरंजन करे। लेकिन लेखक ने ऐसा नहीं किया। उसने माँ के दिए हुए रुपयों से 'देवदास' नाम की पुस्तक खरीद ली। इसका कारण यह है कि लेखक के मन में किताबें इकट्ठी करने की धून सवार हो गई थी।

3. लेखक की प्रिय पुस्तक कौन-सी थी? वह किन बातों से सम्बन्धित थी ?

उत्तर : लेखक की प्रिय पुस्तक स्वामी दयानंद सरस्वती की जीवनी 'सत्यार्थ प्रकाश' थी। उसमें ऐसी ऐसी घटनाएँ थीं, जिनमें तत्कालीन पाखंडों का विरोध करने में स्वामीजी ने अदम्य साहस दिखाया था। स्वामीजी मूर्ति-पूजा के विरोधी थे। ईश्वर और सत्य की खोज में वे तीर्थों, जंगलों में खूब भटके थे और उन्होंने साधुओं का संग किया था। वे रूढ़ियों का खंडन करते थे। उन्होंने अपने हत्यारे को क्षमा कर दिया था। इस तरह दयानंदजी से सम्बन्ध रखनेवाली अनेक बातें बड़ी रोचक शैली में उनकी जीवनी में दी गई हैं।

4. स्कूली पढ़ाई पर माँ के जोर देने से लेखक की पढ़ाई पर क्या असर हुआ?

उत्तर : बालक भारती बाहर की पुस्तकें और पत्र-पत्रिकाएँ ही ज्यादा पढ़ते थे। माँ को चिन्ता रहती कि बिना कक्षा की किताबें पढ़े लड़का पास कैसे होगा? एक दिन पिता ने पुत्र से वादा कराया कि वह पाठ्यक्रम की किताबें भी ध्यान से पढ़ेगा और माँ की चिन्ता दूर करेगा। बालक भारती पर इसका असर हुआ। उन्होंने जी-तोड़ परिश्रम किया, जिससे तीसरी और चौथी कक्षा में उनके अच्छे अंक आए। पाँचवीं कक्षा में वे प्रथम आए तो माँ की आँखों में आँसू आ गए उसने बेटे को गले से लगा लिया।

इस प्रकार स्कूली पढ़ाई पर माँ के जोर देने से बालक भारती पाठ्यक्रम की पुस्तकें भी ध्यान से पढ़ने लगे और उन्होंने माँ की चिन्ता दूर की।

निम्नलिखित पठित गद्यांश को ध्यानपूर्वक पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखिए :

गद्य 3

(1) प्रश्न

- कंडक्टर के चले जाने का क्या प्रयोजन था?
- यात्री के स्थान पर आप होते तो क्या करते?
- कंडक्टर का दूध और पानी लाने का प्रयोजन क्या था?

उत्तर : (1)

- कंडक्टर बस अड्डे से एक नई बस लाने गया था क्योंकि पुरानी बस चलाने योग्य नहीं थी।
- यदि मैं यात्री के स्थान पर होता, तो सबसे पहले मैं धैर्य बनाए रखता। मैं अन्य यात्रियों को भी संयम रखने के लिए प्रेरित करता और ड्राइवर को किसी भी हिंसा से बचाने की कोशिश करता। इसके अलावा, बच्चों और जरूरतमंद यात्रियों की सहायता के लिए उपाय खोजता।
- कंडक्टर ने यात्रियों, विशेषकर बच्चों की पीड़ा देखकर दूध और पानी लाने का निर्णय लिया, ताकि उनकी भूख और प्यास शांत हो सके। इससे उसकी सहानुभूति और मानवता प्रकट होती है।

गद्य 12

(2) प्रश्न

- प्रस्तुत गद्यांश किस पाठ से लिया गया है? इसके लेखक कौन हैं?
- ताजराणी कहकर किसको पुकारा जाता था?
- रानी के प्रति लेखिका क्यों सदय हो गई?

उत्तर : (2)

- यह गद्यांश महादेवी वर्मा द्वारा लिखित गिल्लू अथवा मेरा परिवार पुस्तक से लिया गया है।
- ताजराणी कहकर एक छोटे टट्टू (घोड़े) को पुकारा जाता था।
- लेखिका को ताजमहल का चित्र और माँ की कहानियों में रानी के सुख-दुःख की गाथा सुनने का अनुभव था। जब उन्होंने कल्पना की कि ताजमहल जैसी भव्य जगह की रानी को भी वहाँ से निकाल दिया गया होगा, तो उनकी सारी ईर्ष्या और रोष करुणा में बदल गए, और वे ताजराणी को अधिक आराम देने के उपाय सोचने लगीं।

गद्य 23

(3) प्रश्न

- लेखक की प्रिय पुस्तक कौन-सी थी? क्यों ?
- स्वामी दयानन्दजी ने भगवान को कहाँ ढूँढा ?
- लेखक के बालमन को किसने रोमांचित किया ?

उत्तर : (3)

- लेखक की प्रिय पुस्तक स्वामी दयानन्द की जीवनी थी। यह पुस्तक रोचक शैली में लिखी गई थी और इसमें अनेक चित्र थे। स्वामी दयानन्द का पाखंडों के विरुद्ध साहस, उनके अद्भुत व्यक्तित्व तथा उनके जीवन की रोमांचक घटनाओं ने लेखक को बहुत प्रभावित किया था।
- स्वामी दयानन्दजी ने भगवान को तीर्थों, जंगलों, गुफाओं और हिमशिखरों पर साधुओं के बीच खोजा। वे हर जगह यह जानने का प्रयास करते रहे कि भगवान क्या है और सत्य क्या है।
- लेखक के बालमन को स्वामी दयानन्दजी के जीवन की रोमांचक घटनाओं ने रोमांचित किया, जैसे—चूहे को भगवान का प्रसाद खाते देखकर यह समझना कि मूर्तियाँ भगवान नहीं होतीं,

घर छोड़कर भाग जाना, समाज विरोधी रूढ़ियों का खंडन करना, और अंत में अपने हत्यारे को क्षमा कर उसे सहारा देना।

(4) प्रश्न

1. कालिदास कौन थे?
2. कालिदास की उत्तम रचना कौन-सी है?
3. कालिदास का पहला नाटक कौन-सा है? उसका विषयवस्तु क्या है?

उत्तर : (4)

1. महाकवि कालिदास संस्कृत भाषा के महान कवि और नाटककार थे। उन्हें भारतीय साहित्य का सर्वश्रेष्ठ कवि माना जाता है।
2. कालिदास की ऋतुसंहार एक उत्तम काव्य रचना मानी जाती है, जिसमें उन्होंने ऋतुओं और प्रकृति का सुंदर चित्रण किया है।
3. कालिदास का पहला नाटक मालविकाग्निमित्र है। इसमें विदिशा के राजा अग्निमित्र और विदर्भ की राजकुमारी मालविका की प्रेमकथा का चित्रण किया गया है

पद्य 21

(5) प्रश्न

1. प्रस्तुत परिच्छेद में किस महापुरुष की बात की गई है?
2. प्रस्तुत परिच्छेद कौन-से गद्यपाठ से लिया गया है? लेखक का नाम लिखिए।
3. शेखर के नाटक का अन्तिम दृश्य कौन-सा था?

उत्तर : (5)

1. इस परिच्छेद में महात्मा गांधी की बात की गई है।
2. यह परिच्छेद अज्ञेय द्वारा लिखित शेखर: एक जीवनी से लिया गया है।
3. शेखर के नाटक का अंतिम दृश्य स्वाधीन और बाधाहीन भारत का था, जिसमें एक स्वतंत्र भारत की परिकल्पना को साकार रूप दिया गया था

विभाग B : पद्य विभाग

निम्नलिखित प्रश्नों के एक-एक वाक्य में उत्तर लिखिए:

पद्य 13

1. रहीम के अनुसार संपत्ति का महत्त्व क्या है?
उत्तर : रहीम के अनुसार संपत्ति का यह महत्त्व है कि उससे दूसरों का भला किया जा सकता है।
2. छोटों का तिरस्कार क्यों नहीं करना चाहिए?
उत्तर : रहीम के अनुसार संपत्ति का यह महत्त्व है कि उससे दूसरों का भला किया जा सकता है।
3. सुई का काम कौन नहीं कर सकता?
उत्तर : सुई का काम तलवार नहीं कर सकती।
4. उत्तम प्रकृति का क्या लक्षण है?
उत्तर : उत्तम प्रकृति का यह लक्षण है कि बुराई के बीच रहकर भी वह अपनी अच्छाई नहीं छोड़ती।
5. मांगने के बारे में रहीम क्या कहते हैं?
उत्तर : रहीमजी कहते हैं, कि माँगना मृत्यु के समान है।

पद्य 20

1. मनुष्य चाहे तो किसे धाम सकता है?
उत्तर : मनुष्य चाहे तो काल को भी धाम सकता है।
2. धरती की शान किसे कहा गया है?
उत्तर : धरती-शान धीर मनुष्य को कहा गया है।
3. मनुष्य की वाणी में किसका आहवान है?
उत्तर : मनुष्य की वाणी में युग का आहवान है।
4. धरती की शान कविता के रचयिता कौन हैं?
उत्तर : 'धरती की शान' कविता के रचयिता पंडित भरत व्यास हैं।
5. कवि मनुष्य को क्या पहचानने के लिए कहता है?
उत्तर : कवि मनुष्य को अपनी छिपी शक्तियाँ पहचानने के लिए कहता है।

पद्य 22

1. 'वीरों का कैसा हो वसन्त?' कविता की कवयित्री का नाम लिखिए।
उत्तर : 'वीरों का कैसा हो वसन्त ?' कविता की कवयित्री का नाम सुभद्राकुमारी चौहान है।
2. प्रकृति के तत्त्व क्या पूछ रहे हैं?
उत्तर : प्रकृति के तत्त्व पूछ रहे हैं कि वीरों का वसन्त कैसा होना चाहिए।
3. वधू-वसुधा में क्या परिवर्तन आया?
उत्तर : वसुधारूपी - वधू का अंग-अंग पुलकित हुआ है।
4. कवयित्री कुरुक्षेत्र से क्या कहते हैं?
उत्तर : कवयित्री कुरुक्षेत्र से कहते हैं कि तुम जागकर देशवासियों को अपने अनन्त अनुभवों के बारे में बताओ।
5. कवयित्री की कलम की क्या विवशता है?
उत्तर : कवयित्री की कलम की यह विवशता है कि वीरों का वसन्त कैसा हो, यह कुछ खुलकर लिखने की उसे अनुमति नहीं है।

पद्य 24

1. मृग कस्तूरी को कहाँ ढूँढता है?
उत्तर : मृग कस्तूरी को वन में इधर-उधर ढूँढता है।
2. हमारा जन्म कृतार्थ करने के लिए किसकी सेवा करनी चाहिए?
उत्तर : हमारा जन्म कृतार्थ करने के लिए हमें संतों की सेवा करनी चाहिए।
3. भवसागर तरने के लिए कौन-कौन से पाँच तत्त्व हैं?
उत्तर : भवसागर तरने के लिए ये पाँच तत्त्व हैं साधु का मिलना (सत्संग), हरिभजन, दया की भावना, नम्रता और परोपकार।
4. सबसे श्रेष्ठ धन कौन-सा है?
उत्तर : संतोष ही सबसे श्रेष्ठ धन है।
5. कस्तूरी कहाँ रहती है?
उत्तर : कस्तूरी मृग की अपनी नाभि ही में रहती है।

निम्नलिखित प्रश्नों के दो-तीन वाक्यों में उत्तर लिखिए :

पद्य 14

1. मानव की क्या स्थिति हो गई है?

उत्तर: मानव ईश्वर बनने का प्रयास कर रहा था। उसे सारी सृष्टि पर अपना नियंत्रण स्थापित करना था। परंतु आज वह सब छोड़कर अपने ही विनाश में लग गया है।

2. आज मनुष्य किस संघर्ष में रत है?

उत्तर: आज लोग एक-दूसरे को परास्त करने में लगे हैं। एक नए संसार की रचना के लिए मनुष्य वर्तमान जगत के वैभव का नाश करने में लगा है।

3. कवि श्री नरेन्द्र शर्मा के हृदय में कैसी व्यथा है?

उत्तर: कवि श्री नरेन्द्र शर्मा संसार में हो रहे संहार के दृश्यों को देखकर बहुत दुखी है। उसे लगता है कि ऐसी स्थिति में उसकी चिंता करनेवाला कोई नहीं है। उसकी करुण कथा को सुनने में किसी की दिलचस्पी नहीं है। कवि अपनी पीड़ा के घूंट पी लेने में ही अपनी भलाई समझता है। सारी दुनिया को दुःख में डूबी देखकर वह भी गम के समुद्र में डूब जाना बेहतर मानता है। उसे लगता है कि ऐसी स्थिति में उसका कोई भी निशाना सही बैठनेवाला नहीं है। इस प्रकार कवि के हृदय में घोर दुःख और निराशा है।

पद्य 20

1. मनुष्य को कौन-सा वरदान मिला है?

उत्तर: मनुष्य की आत्मा में स्वयं भगवान रहते हैं। इसलिए उसके प्राणों को अमरता का वरदान मिला है।

2. कवि ने पृथ्वी के लाल से क्या कहा है?

उत्तर: कवि ने मनुष्य को पृथ्वी का लाल कहा है। कवि उससे कहता है तेरे अंदर बहुत-सी शक्तियाँ हैं जिनका तुझे ज्ञान होना चाहिए।

3. हिम्मत से काम लेने पर मनुष्य क्या कर सकता है?

उत्तर: मनुष्य अगर हिम्मत से काम ले तो धरती पर फैल रहे पापों के प्रलय को रोक सकता है। उसके सामने पशुता भी अपना सिर झुका सकती है।

पद्य 22

1. 'कह दे अतीत अब मौन त्याग' ऐसा कवयित्री ने क्यों कहा है?

उत्तर: देश के इतिहास में वीरता और पराक्रम दिखानेवाले अनेक शूरवीर हो गए हैं। इनसे हम अपनी स्वाधीनता और गौरव की रक्षा के लिए बलिदान देने का पाठ सीखते हैं। इसलिए कवयित्री ने 'कह दे अतीत अब मौन त्याग' ऐसा कहा है।

2. रंग और रण का विधान कैसे हैं?

उत्तर: एक ओर कोयल की तानें और वसन्त के रंग हैं तथा दूसरी ओर मरु पर युद्ध के गीत गाए जा रहे हैं। इस तरह एक-दूसरे की विरोधी प्रवृत्तियों के कारण रंग और रण का विधान है।

3. 'वीरों का कैसा हो वसन्त?' ऐसा कौन-कौन पूछ रहे हैं?

उत्तर: 'वीरों का कैसा हो वसन्त?' ऐसा हिमालय पर्वत, सागर, पूर्व-पश्चिम दिशाएँ, पृथ्वी और आकाश तथा क्षितिज भी यही प्रश्न पूछ रहे हैं।

4. कवयित्री सुभद्राकुमारी चौहान किसे दुर्भाग्य मानती है?

उत्तर: आज भूषण और चन्द्र जैसे वीररस के निर्भय कवि नहीं हैं। लोगों में बिजली जैसा जोश और जोश भर देनेवाले छन्दों का भी अभाव है। कवयित्री इस स्थिति को देश का दुर्भाग्य मानती है।

5. किन ऐतिहासिक घटनाओं के आधार पर कवयित्री ने 'वीरों का वसन्त' बताया है?

उत्तर: हनुमान द्वारा लंका को जलाना (लंकादहन), कुरुक्षेत्र में महाभारत युद्ध, हल्दी घाटी में राणा प्रताप तथा सम्राट अकबर

का युद्ध, तानाजी द्वारा सिंहगढ़-विजय ये हमारे इतिहास की बहुत प्रेरक घटनाएँ हैं। इन्हीं के आधार पर कवयित्री ने 'वीरों का वसन्त कैसा हो' यह बताया है।

पद्य 24

1. संत की सेवा करने से क्या लाभ होगा?

उत्तर: संत का हृदय पवित्र होता है। संत भगवान का ही रूप है। उसकी सेवा करने से जीवन में कृतार्थता अर्थात् सफलता प्राप्त होगी।

2. कबीर भगवान के स्मरण का क्या महत्त्व बताते हैं?

उत्तर: मनुष्य का यह स्वभाव है कि दुःख का समय आने पर वह भगवान को याद करता है और सुख के दिनों वह भगवान को भूल जाता है। कबीर कहते हैं कि यदि सुख में भी हम भगवान को न भूलें तो हमारे जीवन में कभी दुःख नहीं आएगा।

निम्नलिखित प्रश्नों के चार-पांच वाक्यों में उत्तर लिखिए :

पद्य 7

1. बालक श्रीकृष्ण के स्वरूप का वर्णन कीजिए।

उत्तर: बालक श्रीकृष्ण की मूर्ति बड़ी मनोहर है। वे अपने हाथों में मक्खन लिए घुटनों के बल चल रहे हैं। उनके मुँह में मक्खन लगा हुआ है। उनके गाल सुंदर और आँखें चंचल हैं। उनके माथे पर गोरोचन का तिलक लगा हुआ है। उनकी लटें मदमस्त भौरों जैसी सुंदर लग रही हैं। वे अपने गले में कठुला की माला पहने हुए हैं। इस प्रकार श्रीकृष्ण की छबि अत्यंत मनमोहक है।

2. सूरदास अपने-आपको धन्य क्यों मानते हैं?

उत्तर: सूरदास श्रीकृष्ण के अनन्य भक्त हैं। श्रीकृष्ण के अतिरिक्त वे अन्य किसी का ध्यान नहीं करते। श्रीकृष्ण की मनमोहक छबि सदा उनकी आँखों में बसी रहती है। यह छबि उन्हें अनुपम सुख प्रदान करती है। वे श्रीकृष्ण की इस छबि को दुर्लभ मानते हैं। उन्हें अपने प्रभु की इस अनोखी मूर्ति के दर्शन हुए हैं। इसलिए वे अपने आपको धन्य मानते हैं।

3. सूरदासजी ने किन उदाहरणों द्वारा अपनी अनन्य भक्ति प्रकट की है?

उत्तर: सूरदासजी कहते हैं कि मैं श्रीकृष्णरूपी जहाज का पंछी हूँ। मैं उन्हें छोड़कर और कहीं नहीं जा सकता। श्रीकृष्ण की महिमा भूलकर मैं और किसी देवता का ध्यान नहीं कर सकता। श्रीकृष्ण जैसी गंगा का जल मिलने के बाद मुझे कुँए का जल पीने की चाह नहीं है। मेरा मन - मधुकर श्रीकृष्ण की भक्ति का अंबुज रस चखने के बाद अन्य किसी रस की इच्छा नहीं रखता। मेरे प्रभु तो कामधेनु के समान हैं। उनको छोड़कर मैं बकरी का दूध दुहने क्यों जाऊँ?

इस प्रकार सूरदासजी ने विभिन्न उदाहरणों द्वारा अपनी भक्तिभावना प्रकट की है।

4. 'मेरो मन अनत कहाँ सुख पावै।' पंक्ति का आशय स्पष्ट कीजिए।

उत्तर: यह पंक्ति भक्त कवि संत मीराबाई के पद से ली गई है। इसका अर्थ है कि मेरा मन कहीं और शांति नहीं पा सकता। इस पंक्ति में मीरा ने भगवान श्रीकृष्ण के प्रति अपनी अनन्य भक्ति को व्यक्त किया है। वे कहती हैं कि संसार के अन्य विषयों में उनका मन स्थिर नहीं हो सकता, क्योंकि उनका हृदय केवल श्रीकृष्ण में ही शांति और सुख का अनुभव करता है।

5. 'जैसे उड़ि जहाज को पंछी, फिरि जहाज पर आवै।' पंक्ति का आशय स्पष्ट कीजिए।

उत्तर: यह पंक्ति भक्त कबीरदास के एक दोहे से ली गई है। इसका तात्पर्य यह है कि *जिस प्रकार कोई पक्षी जहाज से उड़कर दूर जाता है, लेकिन जब उसे कहीं ठिकाना नहीं मिलता, तो वह पुनः जहाज पर लौट आता है, उसी प्रकार मनुष्य भी ईश्वर को छोड़कर संसार में सुख ढूँढता है, लेकिन अंत में उसे एहसास होता है कि असली शांति और सुख तो ईश्वर की भक्ति में ही है। यह पंक्ति सांसारिक भटकाव और अंततः ईश्वर की शरण में लौटने की भावना को प्रकट करती है।

पद्य 20

1. 'धरती की शान' कविता का केन्द्रीय भाव स्पष्ट कीजिए।

उत्तर: 'धरती की शान' कविता में कवि ने मनुष्य को धरती का 'सर्वशक्तिमान प्राणी' बताया है। कवि के अनुसार मनुष्य में अनेक प्रकार की शक्तियाँ छिपी हुई हैं। मनुष्य अपनी इन शक्तियों को नहीं पहचानता। इसीलिए वह असहाय बन जाता है। सच यह है कि मनुष्य महाकाल बन सकता है। उसकी आवाज युग बदल सकती है। वह चाहे तो ऊँची-से ऊँची उड़ान भर सकता है। इस प्रकार कविता का केन्द्रीय भाव मनुष्य को अपनी शक्तियों को पहचानने के लिए प्रेरित करना है।

2. 'धरती की शान' कविता में कवि ने किन प्राकृतिक दृश्यों का चित्रण किया है? कैसे?

उत्तर: कवि ने कविता में पहाड़, नदियाँ, धरती, आकाश, हवा जैसे प्राकृतिक दृश्यों का चित्रण किया है। कवि ने मनुष्य को असीम शक्तियों से संपन्न बताया है। वह कहता है कि मनुष्य चाहे तो पर्वतों को फोड़ सकता है। वह चाहे तो नदियों के प्रवाह को मोड़ सकता है। वह अगर ठान ले तो धरती और आकाश को जोड़ भी सकता है। मनुष्य पवन-सा गतिमान है। इसलिए वह आकाश में ऊँची-से ऊँची उड़ान भरने में समर्थ है।

3. मनुष्य के लिए कोई भी कार्य असंभव नहीं है। काव्य के आधार पर अपने विचार प्रकट कीजिए।

उत्तर: मनुष्य अत्यंत समर्थ प्राणी है। वह चाहे तो पहाड़ों को फोड़ सकता है। वह चाहे तो नदियों के प्रवाह की दिशा बदल सकता है। वह मिट्टी से अमृत निचोड़ सकता है। वह चाहे तो काल को भी रोक सकता है। इस प्रकार मनुष्य हर असंभव कार्य को संभव बना सकता है।

पद्य 22

1. 'हल्दीघाटी' और 'सिंहगढ़' से कवयित्री का क्या तात्पर्य है?

उत्तर: मुगल सम्राट अकबर अनेक राजपूत राजाओं को अपने अधीन करना चाहता था, परन्तु सफल नहीं हुआ। महाराणा प्रताप अपनी स्वाधीनता गँवाने के लिए तैयार नहीं हुए। अंत में हल्दी घाटी के मैदान में अकबर और राणा प्रताप की सेनाओं में भयंकर युद्ध हुआ। इसी प्रकार सिंहगढ़ भी मुसलमान शासक के अधीन था। उस पर अधिकार करने के लिए शिवाजी महाराज के वीर सरदार तानाजी ने उस पर आक्रमण किया। कड़ी टक्कर के बाद सिंहगढ़ हाथ में आ गया, पर अद्भुत वीरता दिखाते हुए तानाजी मालसुरे शहीद हो गए।

कवयित्री कहना चाहती है कि हल्दी घाटी और सिंहगढ़ के संघर्ष बताते हैं कि वीरों का वसन्त कैसा होना चाहिए।

2. हे कलम बँधी स्वच्छन्द नहीं' ससंदर्भ समझाइए।

उत्तर: 'वीरों का कैसा हो वसन्त?' यह कविता तब लिखी गई थी जब देश पर अँग्रेजों का शासन था। अँग्रेजी सत्ता ने देश में दमनचक्र चला रखा था। उस समय अँग्रेजों के अन्याय के विरुद्ध लिखना अपराध माना जाता था। ऐसा लिखनेवालों को कड़ी सजा दी जाती थी। उनकी रचनाएँ जप्त कर ली जाती थीं। उसी संदर्भ

में कवयित्री लिखती हैं कि मेरे लिखने पर पाबंदी है। मैं चाहूँ तो भी कुछ खुलकर लिख नहीं सकती।

पद्य 24

1. कस्तूरी और मृग के उदाहरण के द्वारा कबीर ने क्या संदेश दिया है?

उत्तर: कस्तूरी मृग की नाभि में रहती है, पर मृग को इसका पता नहीं होता। वह उसे वन में यहाँ-वहाँ ढूँढता-फिरता है। कबीर कहते हैं कि संसार के लोगों की यही दशा है। परमात्मा उनके हृदय में निवास करता है, पर वे अज्ञान के कारण इस सत्य को जान नहीं पाते। वे उसे पाने के लिए इधर-उधर चक्कर लगाते रहते हैं।

इस प्रकार कबीर कहते हैं कि मनुष्य को अपने हृदय में ही ईश्वर की खोज करनी चाहिए।

2. कबीर सज्जन और दुर्जन में क्या अंतर बताते हैं?

उत्तर: कबीर कहते हैं कि सज्जन अच्छे लोगों से संबंध बनाकर उसे कायम रखता है। वे रूठते हैं तो भी उन्हें बार-बार मनाकर संबंध को जोड़े रखता है। दुर्जन का व्यवहार इससे उलटा है। जैसे मटके को जरा-सा धक्का मारने पर वह फूट जाता है, उसी तरह दुर्जन व्यक्ति टूट रहे संबंध को पूरी तरह तोड़ने में संकोच नहीं करता।

इस तरह सज्जन में जोड़ने और दुर्जन में तोड़ने की बुद्धि होती है।

3. कबीर ने संतोष की महिमा किस प्रकार बताई है?

उत्तर: कबीर कहते हैं कि मनुष्य को लालच के जाल में नहीं फँसना चाहिए। जो कुछ भगवान ने उसे दिया है, उसी में संतुष्ट रहना चाहिए। मनुष्य को गायें, हाथी, घोड़े तथा खान से मिलनेवाले बहुमूल्य रत्न मिल जाएँ, फिर भी धन-संपत्ति के लोभ से वह मुक्त नहीं हो सकता। जब तक यह लोभ है, तब तक उसे सुख-शांति नहीं मिल सकती। यदि मनुष्य जो कुछ उसके पास है, उसी में संतोष माने तो सभी तरह के धन उसे मिट्टी के समान तुच्छ लगने लगेंगे। उसे अनुभव होगा कि संतोष से बड़ा कोई धन नहीं है।

निम्नलिखित पठित पद्यांश को ध्यानपूर्वक पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखिए:

पद्य 10

(1)

1. भू-लोक का गौरव किसे कहा गया है?

उत्तर: भू-लोक का गौरव भारतवर्ष को कहा गया है, क्योंकि यह प्रकृति का पुण्य लीला-स्थल है और यहाँ हिमालय तथा गंगा जैसी महान धरोहरें स्थित हैं।

2. नर सृष्टि का विस्तार कहाँ हुआ था?

उत्तर: नर सृष्टि का विस्तार सबसे पहले भारतवर्ष में हुआ था, क्योंकि इसे भगवान की भव-भूतियों का प्रथम भंडार कहा गया है।

3. भारतवर्ष की प्रशंसा में कवि ने क्या कहा है?

उत्तर: भारतवर्ष की प्रशंसा में कवि ने इसे संसार का सिरमौर (श्रेष्ठतम देश) कहा है और बताया है कि यह विश्व का सबसे पुरातन देश है। इसके अतिरिक्त, भारत को ऋषियों की भूमि बताया गया है, जहाँ ज्ञान, धर्म और संस्कृति का विकास हुआ।

पद्य 14

(2)

1. धब्बों की तरह क्या मिट रहा है?

उत्तर: धब्बों की तरह संपूर्ण देश की पहचान मिट रही है, अर्थात् चारों ओर विनाश और तबाही फैल रही है।

2. धरती-अंबर की क्या स्थिति है?

उत्तर: आकाश से अंगारे बरस रहे हैं और धरती लपटें उगल रही है, जिससे चारों ओर विनाश का माहौल है।

3. इस काव्य में कवि का कौन-सा भाव प्रकट हुआ है?

उत्तर: इस काव्य में कवि ने विश्वव्यापी पीड़ा, विनाश, असमानता और मानवता की करुण स्थिति को व्यक्त किया है। वह यह दर्शाते हैं कि जब संपूर्ण विश्व संकट में है, तो अकेले उनकी पीड़ा कोई विशेष नहीं है।

पद्य 20

(3)

1. मनुष्य की क्या ताकत है?

उत्तर: मनुष्य की ताकत – मनुष्य में अद्भुत शक्ति और सामर्थ्य है। वह पर्वतों को फोड़ सकता है, नदियों का रुख मोड़ सकता है, और अपने परिश्रम व बुद्धिमत्ता से असंभव को संभव बना सकता है। उसकी इच्छाशक्ति और परिश्रम उसे महान बनाते हैं।

2. आत्मा में भगवान है ऐसा क्यों कहा गया है?

उत्तर: आत्मा में भगवान होने का कारण – कहा जाता है कि मनुष्य की आत्मा में ईश्वर का अंश होता है, क्योंकि उसमें अपार ऊर्जा, सृजनशीलता, और अच्छाई की शक्ति विद्यमान होती है। जब वह अपने भीतर की सकारात्मकता और शक्ति को पहचानता है, तो वह असंभव को भी संभव कर सकता है। इसी कारण उसकी आत्मा को ईश्वर तुल्य बताया गया है।

3. माटी से अमृत निचोड़ने का क्या अर्थ है?

उत्तर: माटी से अमृत निचोड़ने का अर्थ – यह एक रूपक (अलंकारिक) अभिव्यक्ति है, जिसका अर्थ है कि मनुष्य अपने परिश्रम और बुद्धि से किसी भी कठिन परिस्थिति में भी सफलता प्राप्त कर सकता है। जैसे किसान बंजर भूमि को उपजाऊ बना सकता है और उसमें से अन्न पैदा कर सकता है, वैसे ही मनुष्य कठिन परिश्रम से महान उपलब्धियाँ हासिल कर सकता है।

पद्य 22

(4)

1. 'वीरों का कैसा हो वसन्त' काव्य की रचना किसने की है?

उत्तर: वीरों का कैसा हो वसन्त' नामक काव्य की रचना सुभद्रा कुमारी चौहान ने की है।

2. प्रकृति के तत्त्व क्या पूछ रहे हैं?

उत्तर: प्रकृति के तत्त्व प्राची, पश्चिम, भू, नभ, उदधि और हिमाचल आदि पूछ रहे हैं कि वीरों का कैसा हो वसन्त?

3. कवि कुरुक्षेत्र से क्या कहते हैं?

उत्तर: कवि कुरुक्षेत्र से कहते हैं कि हे कुरुक्षेत्र! अब जाग जाओ और बताओ कि वीरों का कैसा हो वसन्त?

(5)

1. हल्दी घाटी और सिंहगढ़ किनकी ज्वलंत स्मृतियों को जाग्रत करते हैं?

उत्तर: हल्दी घाटी और सिंहगढ़ राणा और ताना की ज्वलंत स्मृतियों को जाग्रत करते हैं।

2. कवि की कलम की क्या विशेषता है?

उत्तर: कवि की कलम स्वतंत्र है, वह किसी बंधन में बंधी हुई नहीं है।

3. प्रस्तुत काव्य कौन-से रस में लिखा गया है?

उत्तर: प्रस्तुत काव्य वीर रस में लिखा गया है।

विभाग D: लेखन-विभाग

निम्नलिखित परिच्छेद को पढ़कर नीचे दिए गए प्रश्नों के उत्तर लिखिए:

प्रश्न : (1)

1. लेखक का हृदय क्यों फटता है?
2. मनुष्य का सबकुछ कब नष्ट हो जाता है?
3. संसार के सारे सुख क्षणभंगुर क्यों हैं?
4. गीता क्या सिखाती है?
5. आपकी दृष्टि से संस्कृति का क्या महत्त्व है?
6. इस परिच्छेद के लिए एक उचित शीर्षक दीजिए।

उत्तर : 1 लेखक का हृदय इसलिए फटता है क्योंकि वह देखता है कि आज का समाज हमारी संस्कृति के मौलिक सिद्धांतों की अवहेलना करता है।

उत्तर : 2 जब मनुष्य का चरित्र नष्ट हो जाता है, तो उसका सबकुछ नष्ट हो जाता है।

उत्तर : 3 संसार के सारे सुख क्षणभंगुर इसलिए हैं क्योंकि वे अस्थायी होते हैं और समय के साथ नष्ट हो जाते हैं।

उत्तर : 4 गीता जीवन की कला सिखाती है।

उत्तर : 5 हमारी संस्कृति का हमारे जीवन में बहुत महत्त्व है। यह हमें हमारे मूल्यों, परंपराओं और रीति-रिवाजों के बारे में सिखाती है। यह हमें एक अच्छा इंसान बनने और समाज में रहने का तरीका सिखाती है।

प्रश्न : (2)

1. हमें कौन-सी खबरें नहीं चौंकाती और क्यों?
2. बाढ़ या अकाल को लेकर देशवासियों का रवैया क्या है?
3. हमारा राष्ट्र कहाँ तक विस्तृत है?
4. भारतीय किस बात को लेकर निश्चित हो जाते हैं?
5. अकाल की विभीषिका हमें कैसे प्रभावित करती है?
6. इस परिच्छेद के लिए एक उचित शीर्षक दीजिए।

उत्तर : 1 हमें सूखे या बाढ़ की खबरें नहीं चौंकाती क्योंकि अब हमने इन्हें सहजता से स्वीकार कर लिया है।

उत्तर : 2 बाढ़ या अकाल को लेकर देशवासियों का रवैया निश्चितता का है। वे इन समस्याओं के समाधान का उत्तरदायित्व सरकार और समाज के खाते में डालकर निश्चित हो जाते हैं।

उत्तर : 3 हमारा राष्ट्र कश्मीर से कन्याकुमारी तक और कच्छ से लेकर अरुणाचल तक फैला हुआ है।

उत्तर : 4 भारतीय इस बात को लेकर निश्चित हो जाते हैं कि बाढ़ या अकाल जैसी समस्याओं का समाधान सरकार और समाज करेंगे।

उत्तर : 5 अकाल की विभीषिका हमें कई तरह से प्रभावित करती है। एक क्षेत्र के सूखाग्रस्त होने पर समस्त देश को उसका परिणाम भुगतना पड़ता है।

उत्तर : 6 इस परिच्छेद के लिए उचित शीर्षक है "अकाल की विभीषिका"।

प्रश्न : (3)

1. शिक्षा का अर्थ क्या है?

2. बुरे समय में स्त्रियाँ स्वावलम्बी कैसे रह सकती हैं?
3. हमारा घर कैसे स्वर्ग बन सकता है?
4. कैसी औरतें परिवार को तबाह कर देती हैं?
5. स्त्रियाँ सुशिक्षित होने से घर में क्या बदलाव होगा?
6. इस परिच्छेद के लिए एक उचित शीर्षक दीजिए।

उत्तर: 1 शिक्षा का अर्थ - शिक्षा केवल किताबी ज्ञान या अक्षरज्ञान नहीं है, बल्कि यह जीने की कला है।

उत्तर: 2 स्त्रियाँ कटाई, बुनाई, सिलाई, कटाई और कुटीर उद्योगों में निपुण होकर स्वावलम्बी रह सकती हैं।

उत्तर: 3 स्त्रियों के शिक्षित होने से घर स्वर्ग बन सकता है।

उत्तर: 4 नासमझ और फूहड़ औरतें परिवार को तबाह कर देती हैं।

उत्तर: 5 सुशिक्षित और सुसंस्कृत स्त्रियों से घर जीवंत विश्वविद्यालय बन जाता है।

उत्तर: 6 "स्त्रियों की शिक्षा और स्वावलम्बन"

प्रश्न : (4)

1. उत्तम छात्र प्रातःकाल में कब उठता है? स्नान के बाद वह भगवान की प्रार्थना क्यों करता है?
2. छात्र के लिए व्यायाम क्यों आवश्यक माना गया है?
3. व्यायाम पश्चात् क्या करना चाहिए?
4. कौन-सा ज्ञान न होने से हानि हो सकती है?
5. यह परिच्छेद किसे केन्द्र में रखकर लिखा गया है?
6. इस परिच्छेद के लिए एक उचित शीर्षक दीजिए।

उत्तर: 1 उत्तम छात्र सूर्योदय से पूर्व उठता है। स्नान के बाद वह भगवान की प्रार्थना करता है ताकि उसे सही मार्गदर्शन मिले।

उत्तर: 2 व्यायाम के बिना शरीर सबल, सुन्दर और सुगठित नहीं हो सकता।

उत्तर: 3 व्यायाम के बाद थोड़ा जलपान करना चाहिए और फिर समाचारपत्र पढ़ना चाहिए।

उत्तर: 4 संसार, देश, नगर तथा पड़ोस की गतिविधियों का ज्ञान न होने से हानि हो सकती है।

उत्तर: 5 यह परिच्छेद एक उत्तम छात्र की दिनचर्या को केंद्र में रखकर लिखा गया है।

उत्तर: 6 "एक आदर्श छात्र की दिनचर्या"

प्रश्न : (5)

1. तुलसीदासजी ने समय के बारे में क्या लिखा है?
2. संसार में सबसे बलवान कौन है?
3. महान बनने के लिए क्या करना होगा ?
4. हमारी सबसे बड़ी भूल क्या है?
5. कौन-सी महान हस्तियाँ समय के कारण महान बनी ?
6. इस परिच्छेद के लिए एक उचित शीर्षक दीजिए।

उत्तर: 1 तुलसीदासजी ने लिखा है कि जब फसल सूख जाए, तब वर्षा होने का कोई लाभ नहीं है। इसी प्रकार, समय बीत जाने के बाद पछताने से कोई फायदा नहीं होता।

उत्तर: 2 संसार में सबसे बलवान समय है।

उत्तर: 3 महान बनने के लिए समय को पहचानकर उसका सही उपयोग करना होगा।

उत्तर: 4 हमारी सबसे बड़ी भूल यह है कि हम सोचते हैं कि हम समय को नष्ट कर रहे हैं, जबकि सच यह है कि समय ही हमें नष्ट कर रहा है।

उत्तर: 5 गांधी, ईसा, न्यूटन, विवेकानंद आदि महान हस्तियाँ समय के सही उपयोग के कारण महान बनीं।

उत्तर: 6 "समय का महत्व"

निम्नलिखित पत्रलेखन कीजिए :

[**सूचना** : यहाँ दिए गए पत्र-लेखन के उत्तर विद्यार्थीओ की सहायता के लिए सिर्फ एक नमूना है । विद्यार्थी/शिक्षक अगर चाहे तो अपनी सूझ-बुझ से इसमें कमी-ज्यादती कर सकते हैं ।]

(1) आपका नाम राज मल्होत्रा है, आप सुरत आदर्श सोसायटी में रहते हैं। आप अपने परम मित्र शाश्वत जो नवरंगपुरा, अहमदाबाद में निवास करते हैं, उनके जन्मदिन के अवसर पर जन्मदिवस की सौगात के साथ एक पत्र लिखकर भेजते हैं।

उत्तर:

राज मल्होत्रा
सुरत आदर्श सोसायटी,
सुरत।

दिनांक: 15/04/2015

प्रिय शाश्वत,
सप्रेम नमस्कार!

सबसे पहले तुम्हें जन्मदिन की ढेर सारी शुभकामनाएँ। यह दिन तुम्हारे जीवन में सुख, समृद्धि और सफलता लेकर आए। मुझे याद है कि हम बचपन से ही इस दिन को बड़े उल्लास से मनाते आए हैं। इस बार मैं तुम्हारे साथ इस अवसर पर उपस्थित नहीं हो पा रहा हूँ, लेकिन मेरा मन तुम्हारे पास ही रहेगा।

तुम्हारे लिए एक छोटी-सी सौगात भेज रहा हूँ, आशा है कि यह तुम्हें पसंद आएगी। जन्मदिन के इस विशेष अवसर पर ढेर सारा प्यार और शुभकामनाएँ स्वीकार करो।

तुम्हारा मित्र,
राज मल्होत्रा

(2) 13, चाणक्यपुरी, नई दिल्ली से पूजा मुखर्जी, सागर सोसायटी, इन्दौर (म.प्र.) में रहनेवाली अपनी सखी अभिलाषा को 'स्वच्छता अभियान' के बारे में पत्र लिखती है।

उत्तर:

पूजा मुखर्जी
13, चाणक्यपुरी,
नई दिल्ली।

दिनांक: 02/05/2016

प्रिय अभिलाषा,
सप्रेम नमस्कार!

कैसी हो? आशा है कि तुम कुशलता से होगी। आज मैं तुम्हें एक बहुत महत्वपूर्ण विषय 'स्वच्छता अभियान' के बारे में लिख रही हूँ। सरकार और समाज मिलकर इस अभियान को सफल बनाने में जुटे हैं। हमें अपने घर, मोहल्ले और सार्वजनिक स्थानों को स्वच्छ रखना चाहिए।

यदि हम अपने आस-पास स्वच्छता बनाए रखते हैं, तो कई बीमारियों से बच सकते हैं। प्लास्टिक कचरा कम करने, गीले-सूखे कचरे को अलग करने और साफ-सफाई का विशेष ध्यान रखने से हमारा पर्यावरण भी सुरक्षित रहेगा। हमें भी इस अभियान में सक्रिय भूमिका निभानी चाहिए।

मुझे विश्वास है कि तुम भी इस विषय पर अपने विचार साझा करोगी। शीघ्र उत्तर की प्रतीक्षा रहेगी।

तुम्हारी सखी,
पूजा मुखर्जी

(3) 313, नवयुग भवन से सागर वड़ोदरा-निवासी अपने मित्र जयदीप को प्रजासत्ताक दिन के अवसर पर उनकी शाला में आयोजित समारोह का वर्णन करते हुए पत्र लिखता है।

उत्तर:

सागर
313, नवयुग भवन,
वड़ोदरा
दिनांक: 27/01/2017

प्रिय जयदीप,
सप्रेम नमस्कार!

कैसे हो? आशा करता हूँ कि तुम स्वस्थ और प्रसन्न होंगे। मैं तुम्हें अपनी शाला में आयोजित गणतंत्र दिवस समारोह के बारे में बताना चाहता हूँ।

हमारे विद्यालय में यह कार्यक्रम बहुत धूमधाम से मनाया गया। मुख्य अतिथि के रूप में नगर के प्रसिद्ध समाजसेवी आमंत्रित थे। उन्होंने राष्ट्रीय ध्वज फहराया और हमें गणतंत्र दिवस का महत्व समझाया। विद्यार्थियों ने देशभक्ति गीत गाए, नाटक प्रस्तुत किए और शानदार परेड निकाली। यह सचमुच एक प्रेरणादायक अनुभव था।

काश, तुम भी यहाँ होते! यह समारोह देखकर हम सभी का देशप्रेम और भी प्रबल हो गया। जल्द ही मिलते हैं।

तुम्हारा मित्र,
सागर

(4) 76, अनंतवाडी, मंगलेश्वर, पूना से काजल राजकोट-निवासिनी अपनी सखी भूमिका को 'बचत का महत्व' समझाते हुए पत्र लिखती है।

उत्तर:

काजल
76, अनंतवाडी,
मंगलेश्वर, पूना।
दिनांक: 20/10/2019

प्रिय भूमिका,
सप्रेम नमस्कार!

कैसी हो? आज मैं तुम्हें 'बचत के महत्व' पर अपने विचार साझा कर रही हूँ। जीवन में आर्थिक स्थिरता बनाए रखने के लिए बचत करना अत्यंत आवश्यक है। छोटी-छोटी बचत से हम बड़े सपने पूरे कर सकते हैं।

अनावश्यक खर्चों से बचकर और आय का एक निश्चित भाग बचत में लगाने से भविष्य में किसी भी आकस्मिक स्थिति का सामना किया जा सकता है। हमें बैंक, डाकघर या अन्य योजनाओं में नियमित रूप से बचत करनी चाहिए। याद रखना, "बचत किया हुआ पैसा, कमाए हुए पैसे से अधिक मूल्यवान होता है।"

मुझे उम्मीद है कि तुम भी इस आदत को अपनाओगी। जल्दी ही उत्तर देना।

तुम्हारी सखी,
काजल

(5) जयंतनगर, आंबावाडी, अहमदाबाद से विजय आणंद-निवासी अपने मित्र को मोबाइल फोन का उपयोग विवेक से करने के लिए सुझाव देते हुए पत्र लिखता है।

उत्तर:

जयंतनगर, आंबावाडी,
अहमदाबाद।
दिनांक: 05/02/2024

प्रिय मित्र, विजय
सप्रेम नमस्कार!

कैसे हो? आज मैं तुम्हें मोबाइल फोन के विवेकपूर्ण उपयोग के बारे में कुछ बातें बताना चाहता हूँ। मोबाइल फोन हमारी ज़िंदगी का एक अहम हिस्सा बन गया है, लेकिन इसका अति प्रयोग हानिकारक हो सकता है।

अधिक समय तक मोबाइल का उपयोग करने से हमारी आँखों पर बुरा प्रभाव पड़ता है, एकाग्रता में कमी आती है और समय की बर्बादी भी होती है। हमें इसे केवल आवश्यक कार्यों के लिए ही उपयोग करना चाहिए, विशेष रूप से पढ़ाई और अन्य रचनात्मक कार्यों में ध्यान केंद्रित करना चाहिए।

आशा करता हूँ कि तुम मेरे सुझावों पर ध्यान दोगे। जल्दी मिलते हैं।

तुम्हारा मित्र,
विजय

निम्नलिखित रूपरेखा के आधार पर कहानी लिखकर उसे उचित शीर्षक एवं बोध लिखिए :

[**रचना:** यहाँ दी गई कहानी के उत्तर विद्यार्थियों की सहायता के लिए सिर्फ एक नमूना है। विद्यार्थी/शिक्षक अगर चाहे तो अपनी सूझ-बुझ से इसमें कमी-ज्यादती कर सकते हैं।]

(1) एक गाँव गाँव के बाहर रास्ते पर एक स्कूल विद्यार्थियों का पढ़ने आना एक विद्यार्थी का परीक्षा में चोरी करने का इरादा पढ़ाई में ध्यान न देना प्रथम परीक्षा में चोरी का मौका न मिलना अनुत्तीर्ण होना पछतावा होना चोरी न करने का संकल्प - पढ़ाई में जुट जाना अच्छे अंकों से उत्तीर्ण होना जीवन धन्य होना चोरी न करने का इनाम बोध शीर्षक।

उत्तर:

ईमानदारी का इनाम

गाँव के बाहर एक स्कूल था, जहाँ आसपास के गाँवों से बच्चे पढ़ने आते थे। उनमें से एक लड़का मोहन था, जिसे पढ़ाई में बिल्कुल रुचि नहीं थी। वह हमेशा खेलकूद में लगा रहता और जब परीक्षा पास आती, तो वह नकल करने की योजना बनाता।

एक दिन, उसने सोच लिया कि इस बार परीक्षा में चोरी करेगा और अच्छे अंक प्राप्त करेगा। परंतु जब पहली परीक्षा का दिन आया, तो उसे चोरी करने का कोई अवसर नहीं मिला। घबराहट और तैयारी न होने के कारण वह परीक्षा में अनुत्तीर्ण हो गया। जब परिणाम घोषित हुआ, तो उसे बहुत पछतावा हुआ। उसे एहसास हुआ कि उसने कितना समय व्यर्थ किया।

उस दिन से मोहन ने निश्चय किया कि वह कभी भी चोरी नहीं करेगा और मेहनत से पढ़ाई करेगा। उसने दिन-रात मेहनत की, समय पर स्कूल जाता और शिक्षकों के मार्गदर्शन में पढ़ाई करता। अगली परीक्षा में उसने बेहतरीन प्रदर्शन किया और पूरे गाँव में उसकी सराहना हुई। वह जान गया कि सच्ची सफलता मेहनत से ही मिलती है।

बोध: ईमानदारी और परिश्रम का फल हमेशा मीठा होता है।

(2) एक नाई एक मुर्गी चर्चा - ईज्जत बढ़ाना डालना - साधारण मुर्गी सोने का अंडा देना नाई का अमीर हो जाना शहरभर में नाई को एक

साथ सब सोना पाने की लालसा - मुर्गी को मार लालच में सबकुछ खो देना बोध शीर्षक।

उत्तर:

लालच का फल

एक गाँव में रामू नामक नाई रहता था। एक दिन उसे एक मुर्गी मिली, जो रोज़ एक सोने का अंडा देती थी। धीरे-धीरे वह अमीर हो गया, और उसकी प्रसिद्धि चारों ओर फैल गई। लोग उसकी ईमानदारी की तारीफ़ करने लगे।

लेकिन कुछ ही समय में उसके मन में लालच आ गया। उसने सोचा, "अगर यह मुर्गी रोज़ एक अंडा दे सकती है, तो इसके पेट में बहुत सारे अंडे होंगे। क्यों न इसे मारकर सारे अंडे एक साथ निकाल लूँ?"

लालच में आकर रामू ने मुर्गी को मार डाला, लेकिन जब उसने पेट खोला, तो उसमें कोई सोने का अंडा नहीं था। अब वह अपनी मूर्खता पर पछताया, लेकिन बहुत देर हो चुकी थी। इस तरह लालच के कारण उसने अपनी सारी संपत्ति खो दी।

बोध : लालच बुरी बला है।

(3) एक राजा लड़ाई में हारना गिरना चढ़ना फिर चढ़ना जुटाना - विजय प्राप्त करना शत्रु का भय गुफा में छिपना छत पर मकड़ी का गिरना अंत में सफलता राजा को प्रेरणा साहस बोध शीर्षक।

उत्तर:

हार से जीत तक

प्राचीन काल में एक राजा था, जो एक युद्ध में बुरी तरह हार गया था। शत्रु के भय से वह जंगल में भाग गया और एक गुफा में छिप गया। वहाँ उसने देखा कि एक मकड़ी बार-बार जाला बुनने की कोशिश कर रही थी, लेकिन बार-बार गिर रही थी।

राजा ने ध्यान दिया कि मकड़ी बिना हिम्मत हारे बार-बार चढ़ रही थी और अंत में सफल हो गई। यह देखकर राजा को प्रेरणा मिली। उसने भी अपनी हार को स्वीकारने के बजाय फिर से सेना एकत्रित की, अपनी गलतियों से सीखा, और पूरी तैयारी के साथ दुश्मनों पर आक्रमण किया। इस बार उसने शानदार विजय प्राप्त की।

बोध : निरंतर प्रयास ही सफलता की कुंजी है।

(4) दो मित्र समुद्र में तूफान नौका टूटना दोनों का एक ही तख्ते का सहारा लेना - तख्ता केवल एक का भार संभालने में समर्थ 'मेरी माँ को संभालो' ऐसा कहकर अविवाहित मित्र का तख्ते को छोड़ देना दूसरे मित्र का बचना बोध - शीर्षक।

उत्तर:

सच्ची मित्रता

राम और श्याम बचपन के मित्र थे। एक दिन वे समुद्री यात्रा पर निकले, लेकिन अचानक तूफान आ गया, और उनकी नौका टूट गई। दोनों को बचने के लिए एक तख्ता मिला, लेकिन वह केवल एक व्यक्ति का भार सह सकता था।

श्याम समझ गया कि यदि दोनों तख्ते पर चढ़ेंगे, तो वे डूब जाएँगे। उसने राम का हाथ पकड़ते हुए कहा, "मेरी माँ को संभालो," और उसने तख्ते को छोड़ दिया। राम बच गया, लेकिन श्याम समुंद्र की लहरों में समा गया। राम जीवनभर अपने मित्र के बलिदान को याद करता रहा और उसकी माँ की सेवा में अपना जीवन समर्पित कर दिया।

बोध: सच्ची मित्रता त्याग और बलिदान से परिपूर्ण होती है।

(5) बूढ़ा किसान चार लड़के आपस में झगड़ना किसान की मृत्यु नजदीक बूढ़ा चिन्तित - पुत्रों को पास बुलाना एक लकड़ी देकर तोड़ने को कहना- लकड़ी को चारों द्वारा आसानी से तोड़ना लकड़ी का गट्टर तोड़ने में सभी असमर्थ - बोध - शीर्षक।

उत्तर:

एकता में शक्ति

एक गाँव में एक बूढ़ा किसान अपने चार बेटों के साथ रहता था। उसके बेटे हमेशा आपस में झगड़ते रहते थे। किसान इस बात से बहुत चिन्तित रहता था।

अपनी मृत्यु से पहले उसने अपने बेटों को बुलाया और उन्हें एक-एक लकड़ी दी और तोड़ने को कहा। सभी ने आसानी से लकड़ी तोड़ दी। फिर उसने लकड़ियों का एक गट्टर दिया और उसे तोड़ने के लिए कहा। चारों ने कोशिश की, लेकिन कोई भी उसे नहीं तोड़ सका।

बूढ़े किसान ने समझाया, "यदि तुम अकेले रहोगे, तो आसानी से टूट जाओगे, लेकिन अगर तुम एकजुट रहोगे, तो तुम्हें कोई नहीं हरा सकता।" बेटों को अपनी गलती का एहसास हुआ और उन्होंने जीवनभर एकता बनाए रखने का संकल्प लिया।

बोध : एकता में ही सच्ची शक्ति होती है।

निम्नलिखित में से किसी एक विषय पर 150 शब्दों में निबंध लिखिए :

[**सूचना:** यहाँ दिए गए निबंध के उत्तर विद्यार्थी/ओ की सहायता के लिए सिर्फ एक नमूना है। विद्यार्थी/शिक्षक अगर चाहे तो अपनी सूझ-बुझ से इसमें कमी-ज्यादती कर सकते हैं।]

1. पर्यावरण और प्लास्टिक

प्लास्टिक आज के समय में एक अत्यधिक उपयोगी सामग्री बन चुकी है। यह हल्का, मजबूत, सस्ता और आसानी से ढाला जा सकता है। प्लास्टिक का उपयोग पैकेजिंग, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणों, निर्माण सामग्री, कपड़े, चिकित्सा उपकरण और कई अन्य क्षेत्रों में किया जाता है। इसकी बहुमुखी उपयोगिता के कारण यह उद्योगों में अनिवार्य बन गया है।

हालांकि प्लास्टिक की उपयोगिता बहुत अधिक है, इसके नुकसान भी काफी गंभीर हैं। सबसे बड़ा नुकसान यह है कि प्लास्टिक का नष्ट होना बहुत धीमा होता है और यह पर्यावरण में कई वर्षों तक बना रहता है। प्लास्टिक कचरे का एक बड़ा हिस्सा महासागरों में जाकर समुद्री जीवन को नुकसान पहुँचाता है। प्लास्टिक के कारण भूमि, जल और वायु प्रदूषण बढ़ता है, और यह जैव विविधता को भी प्रभावित करता है। प्लास्टिक का अत्यधिक प्रयोग कचरे की समस्या को गंभीर बनाता है और इसके निपटान के तरीके भी सीमित हैं।

प्लास्टिक का उपयोग निश्चित रूप से हमारे जीवन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है, लेकिन इसके पर्यावरण पर होने वाले प्रतिकूल प्रभावों को नजरअंदाज नहीं किया जा सकता। इसलिए, यह आवश्यक है कि हम प्लास्टिक के उपयोग को कम करें, इसे पुनः प्रयोग करें और पर्यावरण के प्रति जागरूकता फैलाएँ ताकि आने वाली पीढ़ियों के लिए एक स्वच्छ और सुरक्षित पर्यावरण सुनिश्चित किया जा सके।

2. मातृप्रेम

मातृप्रेम, एक माँ के प्रेम का अर्थ है, जो सबसे पवित्र और अद्वितीय होता है। माँ का प्रेम असीम होता है, जो हमें जीवन की प्रेरणा और शक्ति प्रदान करता है। यह एक माँ की अदला-बदली और निःस्वार्थ प्रेम की कहानी है, जो हमें हमेशा समर्थ और सुरक्षित महसूस कराता है।

मातृप्रेम एक ऐसा बंधन है जो जीवन भर चिरन्तन बना रहता है। माँ का प्रेम हमें सही और गलत के बीच अंतर का अहसास कराता है और हमें सही मार्ग पर चलने के लिए उत्तेजित करता है। उसकी निःस्वार्थ प्रेम और बलिदान हमें विश्वास और साहस देता है कि हम किसी भी मुश्किल में सफल हो सकते हैं।

मातृप्रेम अनगिनत रूपों में दिखाई जा सकता है। यह वह बलिदान है जिसे माँ हमारे लिए करती हैं, उनकी अनदेखी, उनकी मेहनत, उनका धैर्य, और उनका स्नेह। माँ हमें जीवन में असीम प्यार और सहायता प्रदान करती हैं, जो हमें सामर्थ्य और सामग्री से समृद्ध बनाता है।

समाप्त करते हुए, मातृप्रेम एक आध्यात्मिक बंधन है जो हमें जीवन की सबसे महत्वपूर्ण मूल्यों को सीखने और समझने में मदद करता है। यह हमें समझाता है कि प्रेम का अर्थ निःस्वार्थिकता, समर्पण, और सहयोग है, और माँ का प्रेम हमें हमेशा खुश और समृद्ध बनाता है।

3. सिनेमा से लाभ-हानि

सिनेमा, आधुनिक जीवन में मनोरंजन का एक महत्वपूर्ण साधन है। यह एक माध्यम है जिसके माध्यम से हम विभिन्न कहानियों, विचारों, और अनुभवों को साझा करते हैं।

पहले बात करें, सिनेमा का लाभ। सिनेमा एक ऐसा माध्यम है जो मानव जीवन की विभिन्न पहलुओं को दर्शाता है। यह हमें अलग-अलग समाज, संस्कृतियों, और जीवन शैलियों की जानकारी देता है। सिनेमा के माध्यम से हम नए विचारों को समझते हैं और अपनी दृष्टि को बदलते हैं। यह हमें मनोरंजन के साथ-साथ सामाजिक संदेशों को समझने का भी अवसर प्रदान करता है।

हालांकि, सिनेमा के उपयोग के बारे में कुछ हानिकारक पक्ष भी हैं। कई बार सिनेमा के अश्लील और विवादास्पद संदेश हमारी सोच को असहिष्णुता और विवादात्मक बना सकते हैं। विशेष रूप से बच्चों और युवाओं पर अवरोधनीय प्रभाव पड़ता है।

अतः, हमें सिनेमा का सही रूप से उपयोग करना चाहिए। हमें ऐसी फ़िल्में चुननी चाहिए जो सामाजिक संदेशों को प्रोत्साहित करें और शिक्षात्मक हों। साथ ही, हमें अश्लीलता और हिंसा को बढ़ावा देने वाली फ़िल्मों से दूर रहना चाहिए। सिनेमा का उपयोग करते समय हमें यह भी याद रखना चाहिए कि यह एक मात्र मनोरंजन का साधन है, जो हमें बारीकी से निर्मित किया गया है।

4. मेरा प्रिय नेता - बापू

महात्मा गांधी, जिन्हें हम प्यार से बापू कहते हैं, एक अद्वितीय नेता थे जिनका योगदान स्वतंत्रता संग्राम में अत्यधिक महत्वपूर्ण रहा। उन्होंने सत्याग्रह और अहिंसा के सिद्धांत को अपनाया और अंग्रेजों के विरुद्ध नागरिक अधिकारों की लड़ाई में महान परिणाम प्राप्त किए।

बापू ने भारतीय समाज को एकता और अखंडता की ओर प्रेरित किया। उन्होंने असहिष्णुता, अंधविश्वास, और अन्य बुरी आदतों के खिलाफ लड़ा और जनता को साकारात्मक सोच और स्वतंत्रता के प्रति प्रेरित किया।

उनके नेतृत्व में चली गांधीजी की अहिंसा की धारा ने देश को एक साकारात्मक राह पर ले जाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। उन्होंने खेदा, धर्म, और देशभक्ति के माध्यम से जनता को एकत्रित किया और उन्हें आजादी की लड़ाई में सहायक बनाया।

बापू की विचारधारा, अनूठी साहसिकता, और सद्भावना हमें आदर्श नेतृत्व की ओर प्रेरित करती हैं। उनकी अद्वितीय व्यक्तित्व और शिक्षाएं हमें सच्चे नेतृत्व के महत्व को समझाती हैं और हमें समाज में साकारात्मक परिवर्तन लाने के लिए प्रेरित करती हैं। इसलिए, बापू को मेरा प्रिय नेता माना जाता है जिनका योगदान हमारे देश के इतिहास में अविस्मरणीय है।

5. मेरा प्रिय लेखक - काका काळेलकर

काका काळेलकर, एक प्रमुख भारतीय लेखक, संवेदनशीलता और समाज के मुद्दों पर अपने अमूल्य योगदान के लिए प्रसिद्ध हैं। उनकी रचनाएं सामाजिक न्याय, समरसता, और साहित्यिक विचारों को स्पष्ट करती हैं।

काका काळेलकर की लेखनी उनके संवेदनशील मन का प्रतिबिम्ब है। उनकी पुस्तकें समाज में सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक और सांस्कृतिक मुद्दों को उजागर करती हैं।

काका काळेलकर ने भारतीय समाज की समस्याओं पर गहराई से जांच की है और अपनी रचनाओं के माध्यम से समाज को जागरूक करने का प्रयास किया है। उनकी लेखनी में एक विशेष गहराई और समझदारी है, जो हर पाठक को प्रभावित करती है।

काका काळेलकर के उपन्यास, लेख, और भाषण साहित्य की संपदा हैं। उनकी कथाओं और विचारों के माध्यम से हम समाज में सुधार और समृद्धि की ओर बढ़ सकते हैं। इसलिए, काका काळेलकर मेरे प्रिय लेखक हैं, जिनकी रचनाएं मेरे जीवन में गहरा प्रभाव छोड़ती हैं।

6. प्रदूषण - एक विकट समस्या

आज हम प्रदूषण की दुनिया में जी रहे हैं। जल, स्थल और आकाश पर प्रदूषण के दैत्य ने अपना अधिकार जमा लिया है। सर्वत्र प्रदूषण के कारण हमारा जीवन एक भयावह चक्रव्यूह में फँसकर रह गया है।

प्रदूषण बहुमुखी दैत्य है। वह वायु प्रदूषण, जल-प्रदूषण और ध्वनि प्रदूषण के रूप में अपनी जीभ लपलपा रहा है। हम दूषित वायुमंडल में साँस ले रहे हैं। पीने के लिए लोगों को स्वच्छ, निर्मल जल नहीं मिल रहा है। दूषित जल और जंतुनाशक दवाओं के कारण अनाज की फसलें भी दूषित हो रही हैं। आधुनिक यंत्रों का शोर हमारे कानों के परदे फाड़ रहा है। प्रदूषण के इन विविध रूपों ने इस सुंदर सृष्टि के अस्तित्व पर ही प्रश्नचिह्न लगा दिया है।

प्रदूषण की इस विकट समस्या के मूल में औद्योगिक क्रांति और बढ़ती हुई आबादी है। मिलों, कारखानों और वाहनों

से निकलनेवाला धुआँ वातावरण को विषैला बना रहा है। गैस प्लांटों से गैस रिसने की दुर्घटनाएँ पर्यावरण को खौफनाक बना रही हैं। औद्योगिक संस्थानों से निकलनेवाला रासायनिक कूड़ा-कचरा तथा शहर की गटरों का पानी नदियों, झीलों तथा समुद्रों के पानी में विष घोल रहा है। रेलगाड़ियों, विमानों, मोटरों के हार्न; रेडियो, दूरदर्शन तथा लाउड स्पीकरों से निकलनेवाली ध्वनियाँ ध्वनि प्रदूषण को बढ़ा रही हैं। खेल-कॉमेडियाँ, पटाखे तथा बम विस्फोट भी ध्वनि प्रदूषण की वृद्धि में सहयोग दे रहे हैं। शहरों की गंदी झोंपड़पट्टियाँ, मशीनीकरण की बढ़ती प्रवृत्ति और वनों तथा वृक्षों का बेतहाशा विनाश प्रदूषण के मुख्य कारण हैं।

हर तरह का प्रदूषण जीवन का शत्रु है। वायु प्रदूषण के कारण वायुमंडल में कार्बन डायऑक्साइड की मात्रा बढ़ती जा रही है। इससे पृथ्वी के पर्यावरण के ऊपर रहनेवाला ओझोन गैस का सुरक्षा-चक्र बुरी तरह प्रभावित हो रहा है। पृथ्वी पर के तापमान के अनियमित होने से ऋतुओं का परिवर्तन चक्र भी गड़बड़ा रहा है। वायु तथा जल के प्रदूषण से तरह-तरह के घातक रोग फैल रहे हैं। खेती की पैदावार नष्ट हो रही है। धरती का उपजाऊपन घट रहा है। ध्वनि प्रदूषण के कारण मानव बहरेपन, अनिद्रा, रक्तचाप तथा मानसिक रोगों का शिकार बन रहा है।

प्रदूषण से पूरी तरह मुक्त होना संभव नहीं है, पर उसे कम अवश्य किया जा सकता है। इसके लिए लोगों में जागरूकता पैदा करनी होगी। वनों के विनाश को रोकना होगा और वृक्षारोपण की प्रवृत्ति में तेजी लानी होगी। यदि हम समझदारी से काम लें, जनसंख्या का वृद्धि दर कम कर सकें और यंत्रों के उपयोग पर अंकुश रखें तो प्रदूषण की समस्या से बहुत हद तक निपट सकते हैं।

यदि मानवजाति सुख-शांति से जीना चाहती है, तो उसे प्रदूषण के विषधरों को पिटारी में बंद करना ही होगा।

7. व्यायाम और स्वास्थ्य

व्यायाम का हमारे जीवन में अत्यधिक महत्व है। यह न केवल शरीर को तंदुरुस्त रखता है, बल्कि मानसिक शांति भी प्रदान करता है। "स्वस्थ शरीर में स्वस्थ मन का निवास" यह कथन व्यायाम की महत्ता को बखूबी दर्शाता है। शरीर को चुस्त-दुरुस्त रखने के लिए हमें नियमित रूप से व्यायाम करना चाहिए। यह हृदय, मांसपेशियों, और जोड़ों को मजबूत करता है, साथ ही शरीर में रक्त संचार को बेहतर बनाता है।

व्यायाम से मानसिक स्थिति भी मजबूत होती है। यह तनाव, चिंता और अवसाद को दूर करने में मदद करता है। योग, दौड़, तैराकी, और खेल-कूद के माध्यम से हम अपनी सेहत को बेहतर बना सकते हैं। इसके अलावा, व्यायाम से वजन नियंत्रित रहता है, और हम विभिन्न बीमारियों से भी बच सकते हैं।

इसलिए, एक स्वस्थ जीवन के लिए नियमित व्यायाम अत्यंत आवश्यक है। हमें अपनी दिनचर्या में इसे शामिल करना चाहिए।

8. हमारे राष्ट्रीय पर्व

भारत में तीन प्रमुख राष्ट्रीय पर्व मनाए जाते हैं, जो हमारे राष्ट्रीय एकता और स्वतंत्रता के प्रतीक हैं। ये पर्व हमारे देश की गौरवमयी परंपराओं और संघर्षों को याद दिलाते हैं।

गणतंत्र दिवस 26 जनवरी को मनाया जाता है, जब भारत ने संविधान अपनाया था। यह दिन हमारे लोकतंत्र की शक्ति और उसकी गरिमा को प्रदर्शित करता है। 15 अगस्त को स्वतंत्रता

दिवस मनाया जाता है, जो भारत के ब्रिटिश शासन से स्वतंत्र होने का प्रतीक है। इस दिन हम अपने स्वतंत्रता सेनानियों को श्रद्धांजलि अर्पित करते हैं। गांधी जयंती 2 अक्टूबर को महात्मा गांधी के सम्मान में मनाई जाती है, जो हमारे स्वतंत्रता संग्राम के महान नेता थे।

इन पर्वों का उद्देश्य राष्ट्रीय एकता को बढ़ावा देना और समाज में शांति और भाईचारे की भावना फैलाना है।

9. वृक्षारोपण

वृक्ष सदा से ही मनुष्य के मित्र रहे हैं। वे प्रकृति की उपकार-भावना को प्रकट करते हैं। उनसे मनुष्य को बहुत कुछ मिलता है। वे मानव जीवन के आवश्यक अंग हैं। इसीलिए प्राचीन काल से हमारे यहाँ 'वृक्षारोपण' की बड़ी महिमा रही है। देश में वृक्षों की अधिकता, देश के सुख, सौभाग्य और समृद्धि की निशानी है।

वृक्षारोपण को एक पुण्यकार्य माना गया है। एक वृक्ष लगाना और उसका संरक्षण करना उतना ही महत्त्वपूर्ण है, जितना किसी संतान को गोद लेना और उसका पालनपोषण तथा विकास करना। अग्निपुराण में तो कहा गया है कि जो व्यक्ति वृक्ष लगाता है वह अपने तीस हजार पितरों का उद्धार करता है।

वृक्षारोपण से मनुष्य को अनेक लाभ मिलते हैं। वृक्षों के फलने-फूलने से सूने स्थान भी सुंदर बन जाते हैं। वृक्षों की हरियाली मन को प्रसन्न करती है। उनकी शीतल छाया गर्मी की दोपहर में सुख-शांति देती है। उनके फूल-फल तथा पत्ते लकड़ी हमारे लिए बहुत उपयोगी होते हैं। वृक्षों से कागज, दियासलाई आदि बनाने की कच्ची सामग्री, गोद, भाँति-भाँति की जड़ीबूटियाँ और तेलों की प्राप्ति होती है।

वैज्ञानिक और भौगोलिक दृष्टि से भी वृक्षारोपण बहुत महत्त्वपूर्ण है। वृक्षों से वायुमंडल शीतल और शुद्ध बनता है। शुद्ध हवा लोगों को स्वस्थ बनाती है। वृक्षों के आकर्षण से बादल वर्षा करते हैं और अकाल का भय दूर होता है। खेतों के चारों ओर वृक्ष लगाने से वर्षा में उनकी मिट्टी का संरक्षण होता है और अनाज का उत्पादन बढ़ता है। नदी के किनारे वृक्ष लगाने से उसके किनारों का कटाव रुकता है। सड़कों के किनारे वृक्ष लगाने से उनकी शोभा बढ़ती है और पथिकों को छाया मिलती है।

सचमुच, वृक्षारोपण हमारा एक सामाजिक कर्तव्य है। वह जीवन को स्वस्थ, सुंदर और सुखी बनाने की एक योजना है। प्रति वर्ष वनमहोत्सव मनाकर हमें इस योजना में जरूर सहयोग देना चाहिए। यह खुशी की बात है कि आज हम वृक्षारोपण के महत्त्व को समझने लगे हैं। आज शहरों में 'वृक्ष लगाओ' सप्ताह मनाए जाते हैं। नगरपालिकाएँ भी वृक्षारोपण के कार्यक्रम को प्रोत्साहन दे रही हैं। स्व. प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी के जन्मदिवस पर भी वृक्षारोपण करने की परंपरा चल पड़ी है और अधिकाधिक वृक्ष लगानेवाले व्यक्ति या संस्था को 'वृक्ष-मित्र' पुरस्कार भी दिया जाता है।

इसमें संदेह नहीं कि देश में हरेभरे वृक्ष जितने अधिक होंगे, देश का जीवन भी उतना ही हराभरा होगा। इसलिए हमें वृक्षारोपण की प्रवृत्ति को उत्साहपूर्वक अपनाना चाहिए।

10. विज्ञान - वरदान या अभिशाप

विज्ञान एक अद्वितीय शक्ति है जो मानवता को नए उत्थान की ओर ले जाती है, लेकिन यह भी अभिशाप बन सकती है। यह

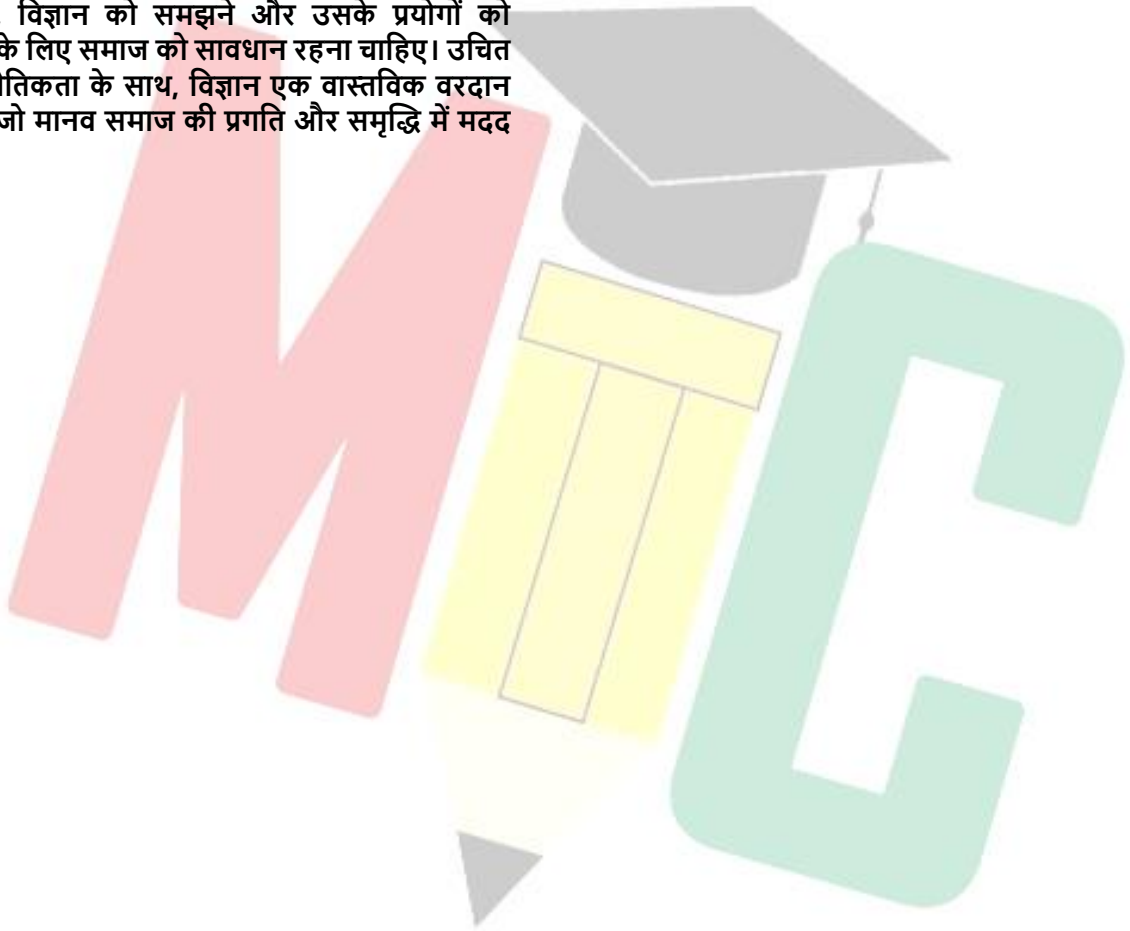

विज्ञान की उपलब्धियों पर निर्भर करता है कि वह समाज के लिए एक वरदान बने या एक अभिशाप।

विज्ञान के प्रयोगों ने मानव जीवन को अधिक सुखद और सुरक्षित बनाया है। उदाहरण के लिए, चिकित्सा विज्ञान ने नई औषधियों और उपचारों का अविष्कार किया है जिससे लाखों लोगों की जान बचाई गई है। और इंजीनियरिंग विज्ञान ने औद्योगिक क्रांति लाई है, जिससे लोगों को बेहतर और आसान जीवन जीने की सुविधा मिली है।

हालांकि, विज्ञान के प्रयोगों के दुष्प्रभाव भी हैं। उदाहरण के लिए, औद्योगिकीकरण के चलते प्रदूषण बढ़ा है, जो जलवायु परिवर्तन, जल संकट, और वन्यजीवों के अंत की ओर ले जा रहा है। और बायोटेक्नोलॉजी के द्वारा विकसित जीवाणुओं और जीनेटिक मॉडिफिकेशन के नियंत्रण में कमी भी भयानक हो सकती है।

इसलिए, विज्ञान को समझने और उसके प्रयोगों को नियंत्रित करने के लिए समाज को सावधान रहना चाहिए। उचित नियंत्रण और नैतिकता के साथ, विज्ञान एक वास्तविक वरदान बन सकता है, जो मानव समाज की प्रगति और समृद्धि में मदद करता है।

Subject : English (Solution)

Section A

1. Read the extracts and answer the questions :

Unit 1

Paragraph : (1)

1. Why did Edie envy the cubs?
2. What idea did Edie get?

Answer : 1

Edie envied the cubs because they got their food without any effort, and he wished he could have a hunter like their mother.

Answer : 2

Edie got the idea of stealing a cub from the cheetah family.

Paragraph : (2)

1. Why was it not dangerous for Edie to steal a cub?
2. What did the mother cheetah do in the evening?

Answer : 1

It was not dangerous for Edie to steal a cub because a cheetah never attacks a man, based on his experience.

Answer : 2

In the evening, the mother cheetah hid her cubs in a thick bush and went to a stream.

Paragraph : (3)

1. What was the reaction of the mother cheetah when she found her cubs missing?
2. What happened to the mother cheetah at last?

Answer : 1

The mother cheetah became angry and jumped wildly when she found her cubs missing. She also sniffed all around but could not find them.

Answer : 2

At last, the mother cheetah became sad and cried for the whole night until the next evening.

Paragraph : (4)

1. Why was Shanno angry with Edie?
2. According to Shanno, what must a hunter do?

Answer : 1

1. Shanno was angry with Edie because he was lazy and wicked. He had stolen the cubs, breaking the rules of their tribe and dishonoring them.

Answer : 2

According to Shanno, a hunter must hunt with his own strength and skill.

Paragraph : (5)

1. How does the cheetah kill its prey?
2. Why do cubs and young cheetahs sometimes die?

Answer : 1

The cheetah kills its prey by creeping silently behind it and then leaping up to catch it.

Answer : 2

Cubs and young cheetahs sometimes die because the cheetah does not preserve its prey, which can lead to starvation.

Unit 3

Paragraph : (1)

1. How can you say that music was in Mohan's blood?
2. What was Mohan initially trained in?

Answer : 1

Music was in Mohan's blood because he was born into a family of musicians, and he grew up surrounded by them, with music being a natural part of his life.

Answer : 2

Mohan was initially trained in vocal music.

Paragraph : (2)

1. What did Mohan's mother do?
2. What did Mohan try to do with the guitar?

Answer : 1

Mohan's mother supported his decision to follow his heart's desire and encouraged him to pursue his passion.

Answer : 2

Mohan tried to modify the guitar to make it suitable for playing pure Indian classical music.

Paragraph : (3)

1. What did a relative tell Mohan?
2. What did the other relative tell Mohan?

Answer : 1

A relative told Mohan that he needed to work very hard with the new instrument.

Answer : 2

The other relative told Mohan that if he had chosen the sitar, he would have been in competition with his siblings, and that he still needed more time with the new instrument.

Paragraph : (4)

1. How did Mohan react to the criticism of his relatives?
2. What did Mohan decide?

Answer : 1

Mohan was depressed and cried for the whole night, feeling disheartened by the criticism.

Answer : 2

Mohan decided that he was made for the guitar and that it would become his identity. He was determined to succeed with the guitar.

Paragraph : (5)

1. What was important for Mohan?
2. How did Pandit Vishwa Mohan Bhatt create the Mohan Veena?

Answer : 1

For Mohan, it was important that the sound of the instrument expressed his vision and what he wanted to convey through it.

Answer : 2

Pandit Vishwa Mohan Bhatt created the Mohan Veena through untiring efforts and a deep understanding of the ragas, eventually modifying the guitar to suit his artistic expression.

Unit 4

Paragraph : (1)

1. Describe the new goat bought by Abbu Miyan.
2. What did Abbu Khan call the goat?

Answer : 1

The new goat was pretty, white as snow, had two little horns, and bright red eyes.

Answer : 2

Abbu Khan called the goat "Chandani."

Paragraph : (2)

1. Who was Govinda?
2. How did Abbu Chacha look to Govinda?

Answer : 1

Govinda was Abbu Miyan's neighbor.

Answer : 2

Abbu Chacha looked happy and healthy to Govinda.

Paragraph : (3)

1. What was Chandani attracted to?
2. What did Chandani like about the hills?

Answer : 1

Chandani was attracted to the hill.

Answer : 2

Chandani liked the beauty of the hills and the refreshing breeze that blew through them.

Paragraph : (4)

1. What were Chandani's emotions when she reached the hilltop?
2. What did Chandani feel?

Answer : 1

Chandani was overflowing with joy and wonder when she reached the hilltop.

Answer : 1

Chandani felt as if she were meeting her mother after years of separation. She was very happy and free.

Paragraph : (5)

1. How did Chandani prepare for the fight?
2. What did Chandani look like?

Answer : 1

Chandani stood firm on her legs, slightly bent her head, and aimed her strong horns at the wolf.

Answer : 2

Chandani looked like a brave soldier ready to fight a cruel enemy.

Unit 6

Paragraph : (1)

1. How did the author react when he saw the girl for the first time?
2. Describe the young girl.

Answer : 1

The author looked at her intently as she came to his window, and she noticed his gaze.

Answer : 2

She had pale skin, shiny black hair, and dark, searching, and lively eyes.

Paragraph : (2)

1. What was the girl doing when the train left the platform?
2. Why could the author not hear what the girl said?

Answer : 1

The girl was standing alone on the platform, looking at the author and smiling.

Answer : 2

The noise from the train's bell and the hissing of the engine drowned out her words.

Paragraph : (3)

1. What kept the author awake for the rest of the journey?
2. Why did the author forget about the girl when he reached Dehra?

Answer : 1

The author couldn't stop thinking about the girl's face and her dark, bright eyes.

Answer : 2

When he reached Dehra, other things occupied his mind, causing him to forget about the girl.

Paragraph : (4)

1. What did the author feel when he saw the girl again?
2. What was the girl's reaction when she saw the author?

Answer : 1

The author felt an unexpected thrill when he saw the girl again.

Answer : 2

The girl smiled and seemed pleased that the author remembered her.

Paragraph : (5)

1. What did the author decide?
2. What does the author say about the girl?

Answer : 1

The author decided that one day, he would break his journey at Deoli, spend a day in the town, make inquiries, and find the girl.

Answer : 2

The author says that the girl stole his heart with nothing but a look from her dark, impatient eyes.

Paragraph : (6)

1. Why does the author always look out of the window?
2. Why would the author never break his journey at Deoli?

Answer : 1

The author looks out of the window to see the same unchanged face of the girl smiling at him.

Answer : 2

The author prefers to keep hoping and dreaming about the girl rather than confronting reality by breaking his journey at Deoli.

Unit 7

Paragraph : (1)

1. How many days does Jignesh plan for?
2. What does Mr Bakshi advise Jignesh?

Answer : 1

Jignesh plans for a month.

Answer : 2

Mr Bakshi advises Jignesh to avoid planning for a long period and not to set difficult goals. He suggests being practical.

Paragraph : (2)

1. What will boost Jignesh's confidence?
2. What discourages Jignesh?

Answer : 1

Following the timetable for some days will boost Jignesh's confidence.

Answer : 2

Jignesh is discouraged by the fact that he cannot follow the timetable.

Paragraph : (3)

1. What is Antim's question?
2. What does Mr Bakshi tell Antim?

Answer : 1

Antim's question is whether a blood donor can acquire HIV.

Answer : 2

Mr Bakshi tells Antim that it is safe to donate blood to an HIV patient because the instruments are sterilized and the donor cannot get infected.

Paragraph : (4)

1. What is Harish's problem?
2. What is the result of his habit?

Answer : 1

Harish's problem is that he has a habit of chewing gutkha.

Answer : 2

The result of his habit is that his teeth are spoiled.

Paragraph : (5)

1. What are Harish's hobbies?
2. What is Mr Bakshi's advice to Harish?

Answer : 1

Harish's hobbies are reading newspapers, magazines, and playing the tabla.

Answer : 2

Mr Bakshi advises Harish to keep his mind engaged in activities like reading, playing the tabla, or spending time with friends to get rid of the gutkha habit.

Unit 9

Paragraph : (1)

1. Who is called a spastic?
2. What could Reshma do?

Answer : 1

A spastic is a person who has no control over his/her hands and legs from birth.

Answer : 2

Reshma could just sit in her wheelchair and watch life outside from her balcony.

Paragraph : (2)

1. What were the children doing?
2. What did the girls do on seeing the brown ball?

Answer : 1

The children were kicking a big red ball and jumping with the movement of the ball.

Answer : 2

The girls started screaming when they saw the brown ball.

Paragraph : (3)

1. What happened when Reshma's mother came to take her?
2. What was Reshma's reaction?

Answer : 1

When Reshma's mother came to take her, she noticed some movement in Reshma's lap and heard faint creaks.

Answer : 2

Reshma was puzzled and said that the ball "came from the sky."

Paragraph : (4)

1. From where does the shoveller migrate?
2. How did the bird fall in the park?

Answer : 1

The shoveller migrates from the cold regions of Russia.

Answer : 2

The bird fell in the park because it had lost its way due to strong wind and got exhausted while trying to join its flock.

Paragraph : (5)

1. With what did Reshma prepare Mitra's bed?
2. What happened when Reshma woke up?

Answer : 1

Reshma prepared Mitra's bed with some grass.

Answer : 2

When Reshma woke up, she found that Mitra was missing and cried loudly for him.

Paragraph : (6)

1. Why was Reshma's mother happy?
2. Reshma would never be lonely again because.....

Answer : 1

Reshma's mother was happy because she saw a broad smile on Reshma's face, brightened by the setting sun.

Answer : 2

Reshma would never be lonely again because she had Mitra, the bird, as a companion.

Unit 10

Paragraph : (1)

1. What do the Vedas talk about?
2. What have we always tried?

Answer : 1

The Vedas talk about the oneness of man and nature.

Answer : 2

We have always tried for the preservation and prosperity of all species, including mankind, on this earth.

Paragraph : (2)

1. What must we learn?
2. 'We are birds of the same nest.' How?

Answer : 1

We must learn to progress and prosper together happily or perish together miserably.

Answer : 2

We are birds of the same nest because, despite our differences in skin color, clothing, language, religion, and culture, we share the same home—our earth.

Paragraph : (3)

1. What is our idea of peace?
2. To what is our idea of peace not limited?

Answer : 1

Our idea of peace is not just the absence of war but an all-encompassing harmony that includes nature and all of creation.

Answer : 2

Our idea of peace is not limited to just men, countries, or communities.

Paragraph : (4)

1. What does the shanti mantra warn us?
2. What are we doing in trying to master ecology?

Answer : 1

The shanti mantra warns us not to disturb, abuse, pollute, or destroy nature and our surroundings.

Answer : 2

In trying to master ecology, we are destroying ourselves and our own home.

Paragraph : (5)

1. What do the Jain sadhus do to protect the smallest creature?
2. What did Mahavir Swami believe?

Answer : 1

Jain sadhus put a cloth over their mouths, drink boiled water, and avoid eating before sunrise and after sunset to protect even the smallest creatures.

Answer : 2

Mahavir Swami believed that we should not disturb or hurt even a stone for selfish purposes.

Paragraph : (6)

1. What did the rishis believe?
2. What was the realism of our ancient seers?

Answer : 1

The rishis believed that every matter in the universe is living and that there is nothing like non-living.

Answer : 2

The realism of our ancient seers was that everything is in a process of evolution.

Paragraph : (7)

1. Who stopped the king from hunting the deer?
2. According to the disciples, shooting an arrow at the deer was....

Answer : 1

The two disciples of Rishi Kanva stopped the king from hunting the deer.

Answer : 2

According to the disciples, shooting an arrow at the deer was as bad as putting fire on a heap of flowers.

Paragraph : (8)

1. What does the extract say about ahimsa?
2. What does ancient wisdom teach the world?

Answer : 1

The extract says that ahimsa was deeply ingrained in ancient people and became a tradition of Indian culture.

Answer : 2

Ancient wisdom teaches the world the philosophy of universal peace and harmony.

Unit 11

Paragraph : (1)

1. Where is the Valley of Flowers located?
2. From where does the track of the Valley of Flowers start?

Answer : 1

The Valley of Flowers is located in Chamoli district of Uttarakhand, near Ghaghariya town.

Answer : 2

The track of the Valley of Flowers starts from Govindghat.

Paragraph : (2)

1. How was the Valley of Flowers discovered?
2. Why did the mountaineers name it "The Valley of Flowers"?

Answer : 1

The Valley of Flowers was discovered when three British mountaineers lost their way while returning from a successful expedition.

Answer : 2

The mountaineers named it "The Valley of Flowers" because they were stunned by the variety and colors of the flowers they saw there.

Paragraph : (3)

1. Who started visiting the Valley of Flowers?
2. When was the Valley included in the World Heritage Site?

Answer : 1

Renowned mountaineers, trekkers, and botanists started visiting the Valley of Flowers.

Answer : 2

The Valley of Flowers was included in the World Heritage Site in 1988.

Paragraph : (4)

1. How does the Valley of Flowers find a reference in the Ramayana?
2. Why do Indian yogis come to the Valley of Flowers?

Answer : 1

The Valley of Flowers finds a reference in the Ramayana when Hanuman flew to this place to bring the sanjeevani plant to heal Lakshmana.

Answer : 2

Indian yogis come to the Valley of Flowers to meditate for long years in its peaceful environment.

Paragraph : (5)

1. What is the official name of the site?
2. What did the botanists discover in the Valley of Flowers?

Answer : 1

The official name of the site is "Nanda Devi and Valley of Flowers National Park."

Answer : 2

Botanists discovered 58 new plants in the Valley of Flowers.

Paragraph : (6)

1. What is the importance of Brahmkamal?
2. Which is the dominant flower in the Valley?

Answer : 1

Brahmkamal is important because it is used for medicinal purposes and as a religious offering to the goddesses Nanda Devi and Sunanda Devi.

Answer : 2

The dominant flower in the Valley of Flowers is from the Asteraceae family, which includes 62 species.

Paragraph : (7)

1. Name any five animals found in the park.
2. How many species of mammals and birds are found in the park?

Answer : 1

Five animals found in the park are snow leopards, grey langurs, Himalayan black bears, red foxes, and musk deer.

Answer : 2

There are 13 species of mammals and 114 species of birds found in the park.

Section B

Read the stanza and answer the questions :

Poem 1

Stanza : (1)

1. What does the river do over the pebbles?
2. Through what does the river glance?
3. To whom is the river compared?

Answer : 1

The river dances over the yellow pebbles.

Answer : 2

The river glances through the flowers and foliage.

Answer : 3

The river is compared to a child at play.

Stanza : (2)

1. What does 'swelling river' mean?
2. How does the river flow over the rocks?
3. How does the river flow by the rose-banks?

Answer : 1

'Swelling river' means the river is growing larger, either due to rain or an increase in water volume.

Answer : 2

The river flows over the rocks louder, faster, brawling, and leaping.

Answer : 3

The river sweeps by the rose-banks.

Stanza : (3)

1. Towards what is the river flowing?
2. To whom is the river compared?
3. Explain 'Seeming still, yet in motion.'

Answer : 1

The river is flowing towards the ocean.

Answer : 2

The river is compared to mortal prime (the peak of human life).

Answer : 3

'Seeming still, yet in motion' means that although the river appears calm and still on the surface, it is continuously moving forward.

Stanza : (4)

1. Where does the river dash into?
2. Why does the poet compare the sea with Eternity?
3. Write the rhyming words from the stanza.

Answer : 1

The river dashes into the sea.

Answer : 2

The poet compares the sea with Eternity because it is vast, endless, and beyond human understanding.

Answer : 3

Rhyming words: sea – eternity, sounded – rounded.

Poem 2

Stanza : (1)

1. What does the poet say about a country life?
2. What does the poet say about the weather in a country?
3. What does the poet enjoy in a country?

Answer : 1

The poet says that country life is sweet and enjoyable.

Answer : 2

The poet describes the weather in the country as moderate, with neither extreme cold nor heat.

Answer : 3

The poet enjoys walking in the fresh air, seeing fields of wheat, and admiring beautiful flowers in the countryside.

Stanza : (2)

1. Write the rhyming words from the stanza.
2. When do the farmers wake up?
3. How long do the farmers work?

Answer : 1

The rhyming words from the stanza are: lark-dark, sheep-sleep.

Answer : 2

The farmers wake up in the morning with the lark.

Answer : 3

The farmers work from morning until almost dark.

Stanza : (3)

1. What makes the morning pleasant for the farmers?
2. How do the farmers spend their life?
3. What do the farmers like to do?

Answer : 1

The pleasant morning is made enjoyable by the singing of birds on green and tender branches.

Answer : 2

The farmers spend their lives with contentment and merriment.

Answer : 3

The farmers like to follow the plough and engage in useful agricultural work.

Poem 3

Stanza : (1)

1. If you can't be a tree.
2. If you can't be a pine, ...
3. What does the poet advise if you can't be a pine on the top of the hill?

Answer : 1

If you can't be a tree, be a bush.

Answer : 2

If you can't be a pine, be a scrub in the valley.

Answer : 3

The poet advises that if you can't be a pine on the top of the hill, be the best little scrub by the side of the rill (a small stream).

Stanza : (2)

1. What does the poet advise if you can't be a muskie?
2. What does the poet advise if you can't be a bush?
3. Write the rhyming words from the stanza.

Answer : 1

The poet advises that if you can't be a muskie (a large fish), be the liveliest bass in the lake.

Answer : 2

The poet advises that if you can't be a bush, be a bit of the grass that makes the highway happier.

Answer : 3

Grass – bass And Make – lake

Stanza : (3)

1. Write the rhyming words in the stanza.
2. What does the poet say in this stanza?
3. 'We can't all be captains, we've got to be crew. What does this line mean?

Answer : 1

Crew – do And Here – near

Answer : 2

The poet says that not everyone can be a leader (captain), but everyone has a role to play (as crew). There is work for everyone, whether big or small, and each person should do their assigned task.

Answer : 3

This line means that not everyone can be a leader, but everyone has an important role to play in life. Each role, whether big or small, is valuable.

Stanza : (4)

1. What does the poet say about success and failure?
2. If you can't be the sun, ...
3. ...., then just be a trail.

Answer : 1

The poet says that success and failure are not determined by size or status but by how well you perform your role. You should strive to be the best at whatever you do.

Answer : 2

If you can't be the sun, be a star.

Answer : 3

If you can't be a highway, then just be a trail.

Poem 4

1. What does the wind do?
2. What did the poetess not know about the sun?
3. How does the sea breathe?

Answer : 1

The wind wrinkles the water, creating ripples on the surface of the sea.

Answer : 2

The poetess did not know that the sun could splinter the blue sea, meaning that sunlight could break into shimmering reflections on the water.

Answer : 3

The sea breathes in and out upon the shore, referring to the rhythmic movement of waves as they rise and fall along the coastline.

4. Read the passage and answer the questions :

Read 13

Passage (1)

1. Who was angry?
2. What scared Sher Khan?
3. What did Mother Wolf tell Sher Khan?
4. What did Mother Wolf name the man's cub?
5. What did Sher Khan call the wolves?

Answer : 1

Mother Wolf was angry.

Answer : 2

Mother Wolf's burning green eyes scared Sher Khan.

Answer : 3

Mother Wolf told Sher Khan that the man's cub was hers, and he would live with them and eventually hunt Sher Khan.

Answer : 4

Mother Wolf named him "Mowgli, the Frog."

Answer : 5

Sher Khan called the wolves "thieves."

Passage (2)

1. What did Father Wolf teach Mowgli?
2. What did Baloo teach him?
3. What did Bagheera teach Mowgli?
4. What was the law of the Jungle?
5. Who taught Mowgli to keep away from men?

Answer : 1

Father Wolf taught Mowgli how to hunt.

Answer : 2

Baloo taught Mowgli how to climb trees.

Answer : 3

Bagheera taught Mowgli how to climb steep rocks.

Answer : 4

The law of the Jungle was that Mowgli must never hunt cows or buffaloes because they belong to men.

Answer : 5

Baloo and Bagheera taught Mowgli to keep away from men.

Passage (3)

1. Who was Akela?
2. What was Sher Khan doing?
3. What did Bagheera want?
4. What did Mowgli pick up from the hut?
5. What happened in summer in the jungle?

Answer : 1

Akela was the leader of the wolf pack.

Answer : 2

Sher Khan was preparing young wolves against Akela, who had grown old.

Answer : 3

Bagheera wanted Mowgli to bring the "Red Flower" (fire) from the man's hut.

Answer : 4

Mowgli picked up a fire-pot filled with fire.

Answer : 5

The sun dried all the soft grass, and animals like bucks and birds suffered from heat and thirst. The wolf pack became restless.

Passage (4)

1. Who was proud of Mowgli?
2. Who ran away with fright?
3. What happened to Mowgli?
4. What did Mowgli tell Bagheera?
5. What did Bagheera tell Mowgli ?

Answer : 1

Akela and Bagheera were proud of Mowgli.

Answer : 2

Sher Khan ran away with fright.

Answer : 3

Mowgli felt deep pain inside him and started crying for the first time in his life.

Answer : 4

Mowgli told Bagheera that he did not want to leave the jungle and asked if he was dying.

Answer : 5

Bagheera told Mowgli that those were tears, which men have when they cry, and that he should let them fall.

Read 19

Passage (1)

1. What did the nurse find every morning?
2. What did the princesses do every night?
3. What did King Rovin want to find out?
4. In how many days had the secret to be found out?
5. What was the reward?

Answer : 1

The nurse found their dresses a little bit dirty and their shoes worn out every morning.

Answer : 2

The princesses went out somewhere and danced every night.

Answer : 3

King Rovin wanted to find out where the princesses went during the night.

Answer : 4

The secret had to be found out within three days.

Answer : 5

The reward was that whoever found out the secret could marry a princess.

Passage (2)

1. Where did the princesses go the next night?
2. What did Mihir pick up the next night?
3. Where did the princesses do on the third night?
4. What did Mihir take with him?
5. What happened when Mihir ate the magic seed?

Answer : 1

The princesses went to the golden forest the next night.

Answer : 2

Mihir picked up some leaves from the golden forest the next night.

Answer : 3

On the third night, the princesses went to a palace, danced with princes, and drank juice in golden cups.

Answer : 4

Mihir took two golden cups with him.

Answer : 5

When Mihir ate the magic seed, he disappeared.

Read 21

Passage (1)

1. Who was a great lover of books?
2. What did the librarian think?
3. Why did the librarian doubt Swamiji?
4. How was the librarian's doubt cleared?
5. According to Swamiji, what sharpens the mind?

Answer : 1

Swamiji was a great lover of books.

Answer : 2

The librarian thought that Swamiji was not actually reading the books and was just trying to impress everyone.

Answer : 3

The librarian doubted Swamiji because he would return a big volume of Sir John Lubbock's work the very next day, which made it seem impossible for him to read it in such a short time.

Answer : 4

Swamiji humbly asked the librarian to question him about the books. Swamiji answered all the questions correctly, which astonished the librarian and cleared his doubt.

Answer : 5

According to Swamiji, concentration and continence sharpen the mind.

Passage (2)

1. Who was Sharatchandra Chakravarti?
2. How can we master everything we wish?
3. From which book did Sharatchandra Chakravarti ask questions?
4. What did Sharatchandra Chakravarti say about Encyclopedia Britannica?

5. "It is really very difficult to read many volumes in one lifetime." Who said this statement?

Answer : 1

Sharatchandra Chakravarti was a disciple of Swamiji.

Answer : 2

According to Swamiji, by observing strict continence, we can master everything we wish and develop a sharp memory.

Answer : 3

Sharatchandra Chakravarti asked questions from the Encyclopedia Britannica.

Answer : 4

He remarked that it is really very difficult to read many volumes of the Encyclopedia Britannica in one lifetime.

Answer : 5

Sharatchandra Chakravarti said this statement.

Read 22

1. Who was John Dillinger?
2. Why did he want new fingerprints?
3. What did he do to remove his old fingerprints?
4. What happened when he compared his new fingerprints with his old ones?
5. What did the guard tell the boys?

Answer : 1

John Dillinger was an American gangster.

Answer : 2

He wanted new fingerprints because his old fingerprints were on the files of the FBI.

Answer : 3

He put the tips of his thumbs and fingers in acid to remove his old fingerprints.

Answer : 4

When he compared them, they were exactly the same as before.

Answer : 5

The guard told the boys that the train did not stop at that station on Sundays. He also said that the train had only stopped to inform them that it did not stop.

Read 23

1. What did Masahiro do with the cranes?
2. Where was the golden crane?
3. Which cranes did Mitsue and Eiji like?
4. Which crane did Mrs Sasaki choose?
5. Why did Mrs Sasaki choose the tiniest crane?

Answer : 1

Masahiro borrowed some thread and tacks from Nurse Yasunaga and hung the first nine cranes.

Answer : 2

The golden crane stayed in its place of honor on the table.

Answer : 3

Mitsue and Eiji liked the golden crane best.

Answer : 4

Mrs. Sasaki chose the tiniest crane made of fancy green paper with pink parasols on it.

Answer : 5

She chose it because small ones are the most difficult to make.

6. Read the conversation and answer the questions:

Conversation (1)

1. What does the customer plan?
2. Why customer would like to go to beach?
3. Which place is suggested by the Travel Agent?
4. What does the customer would like to know?
5. What is the distance from Ahmedabad to Goa?

Answer : 1

He is planning a vacation tour for his family.

Answer : 2

Because his children love beaches and he wants a place where they can enjoy the beach.

Answer : 3

The travel agent suggests Goa.

Answer : 4

He wants to know the distance from Ahmedabad.

Answer : 5

It is about 1100 km.

Conversation (2)

1. What does Dilipbhai want to plan?
2. Why does Darshana want to go to Mangalore?
3. What does Ranjanben remember about the trip?
4. What does Dilipbhai remember about the trip?
5. Why Darshana wants to travel by Konkan Railway?

Answer : 1

He wants to plan this year's family trip.

Answer : 2

Because she found the previous trip exciting, especially the journey by the Konkan Railway.

Answer : 3

She remembers the beautiful sea-shores, palm trees, and the villages and towns seen along the way by train.

Answer : 4

He remembers the railway stations, porters, and passengers.

Answer : 5

Because the journey on the Konkan Railway was the most memorable part of the previous trip.

Conversation (3)

1. Who is worried?
2. What problem does the patient have?
3. What choice does the doctor give to the patient for his diet?
4. What promise is made by the patient to the doctor?
5. What does patient not like to eat?

Answer : 1

The patient is worried.

Answer : 2

Although he can walk steadily, he sometimes feels weak.

Answer : 3

The doctor advises that he can take either fruits or fruit juice daily (and later mentions vitamin pills as an alternative if needed).

Answer : 4

The patient promises to start taking fruits from today.

Answer : 5

He does not like eating fruits.

Conversation (4)

1. Where are the friends going for picnic?
2. What are they going to see in the zoo?
3. What will Rahim do to make the trip memorable ?
4. What Nisarg, Firoz and Kandarp are going to bring?
5. Who is going to bring the snacks?

Answer : 1

They are going to Indroda Park.

Answer : 2

They plan to see the zoo animals, the botanical garden, and also the skeletons of blue whales and a dolphin.

Answer : 3

He will bring his camera to click pictures.

Answer : 4

- Nisarg will bring some books on wildlife and the plant kingdom.

- Firoz will bring a book written by Salim Ali on birds.

- Kandarp will bring his sketch book.

Answer : 5

They all will bring something to eat (each will contribute snacks).

Conversation (5)

1. Neha is looking for whom?
2. What description is given by Neha for Mr Anurag?
3. What is the age of Mr Anurag?
4. What does Mr Anurag always wear?
5. Where Mr Anurag is likely to be found?

Answer : 1

She is looking for Mr. Anurag.

Answer : 2

He is described as being pretty tall with short hair, wearing glasses, and having a moustache and a beard. He always wears a black suit.

Answer : 3

He is about 40 years old.

Answer : 4

He always wears a black suit.

Answer : 5

He will be around the Water Projects section.

Section D

15. Do as directed :

Change the text as shown :

(1) That boy has hurt his foot. So he cannot go to school. He is sitting with his friend. He is reading a story.

(Change into Plural Form.)

Begin like this: Those boys have....

Answer : 1

Those boys have hurt their feet. So they cannot go to school. They are sitting with their friends. They are reading stories.

(2) A tree is very useful. It gives us fruit. A bird builds its nest in a tree. It gives shade to an animal.

(Change into Plural Form.)

Begin like this: Trees are very....

Answer : 2

Trees are very useful. They give us fruit. Birds build their nests in trees. They give shade to animals.

(3) Rachana draws a rangoli. Sheetal writes on the black board. Neha brings balloons. Dev and Kiran decorate the classroom.

(Change into the Simple Past Tense.)

Begin like this: Rachana drew a....

Answer : 3

Rachana drew a rangoli. Sheetal wrote on the blackboard. Neha brought balloons. Dev and Kiran decorated the classroom.

(4) The teacher is telling a story. The children are listening to her. But Rohan is getting bored. He is thinking of playing cricket.

(Change into the Past Continuous Tense.)

Begin like this: The teacher was telling...

Answer : 4

The teacher was telling a story. The children were listening to her. But Rohan was getting bored. He was thinking of playing cricket.

(5) Raj flies a kite. Little Harsh stands with him. He enjoys watching the kites. He jumps with joy.

(Change into the Simple Past Tense.)

Begin like this: Raj flew a....

Answer : 5

Raj flew a kite. Little Harsh stood with him. He enjoyed watching the kites. He jumped with joy.

(6) The old man carries a basket on his head. It is full of fruits. The man gives some fruits to the children. They eat them happily.

(Change into the Simple Past Tense.)

Begin like this: The old man carried....

Answer : 6

The old man carried a basket on his head. It was full of fruits. The man gave some fruits to the children. They ate them happily.

(7) We celebrate Independence Day. The children decorate the classroom. They prepare some speeches. The teacher helps them.

(Change into the Simple Future Tense.)

Begin like this: We will....

Answer : 7

We will celebrate Independence Day. The children will decorate the classroom. They will prepare some speeches. The teacher will help them.

(8) Mother made tea. Did Jatin like tea? Father and Sheetal enjoyed a movie. Gaurav played with his dog.

(Change into the Simple Present Tense.)

Begin like this: Mother makes

Answer : 8

Mother makes tea. Does Jatin like tea? Father and Sheetal enjoy a movie. Gaurav plays with his dog.

(9) Kavita runs fast. But Deep and Anand walk slowly. The teacher shouts at them. They laugh.

(Change into the Present Continuous Tense.)

Begin like this: Kavita is running...

Answer : 9

Kavita is running fast. But Deep and Anand are walking slowly. The teacher is shouting at them. They are laughing.

(10) I am a teacher. You are a student. This is your class. That is your book.

(Change into Plural Form.)

Begin like this: We are....

Answer : 10

We are teachers. You are students. These are your classes. Those are your books.

(11) There is a dish on the table. There is a mango in it. The servant is arranging the other table. There is a flower in the pot.

(Change into Plural Form.)

Begin like this: There are dishes...

Answer : 11

There are dishes on the table. There are mangoes in them. The servants are arranging the other tables. There are flowers in the pots.

(12) Mohan visits his grandmother. He goes by bus. He reaches the village in two hours. He then walks his way to his grandmother's house.

(Change into the Simple Past Tense.)

Begin like this: Mohan visited....

Answer : 12

Mohan visited his grandmother. He went by bus. He reached the village in two hours. He then walked his way to his grandmother's house.

Section E

17. Write a paragraph on the following topic with the help of the points in about 100 words

[**IMPORTANT NOTE** : The Answers to the paragraphs given here are just a sample to help the students. Students/teachers can improve and enhance them with their own suggestions if they wish.]

(1) The Tiger Our National Animal

Points: national animal-wild animal-where it is found-strong and ferocious-colour-bright eyes-padded feet-female tiger-flesh-eating -hunts animals-kills cattle and sheep

Answer :

The Tiger Our National Animal: The tiger is India's national animal. It's a wild creature found in forests and jungles. Tigers are known for their strength and ferocity. Their orange coat with black stripes makes them easily recognizable. They have bright, piercing eyes and soft, padded feet that help them move silently. Female tigers are called tigresses. Tigers are carnivores, meaning they eat meat. They hunt animals like deer and sometimes even kill cattle and sheep for food.

(2) The Summer

Points: months of the season-very hot days are longer-thin, cotton clothes-roads are deserted in the afternoon-we feel lazy-hill stations-ice-creams-fruits-flowers bloom - Holi is celebrated

Answer :

The Summer: Summer in India usually includes the months of April, May, and June. These months are very hot, and the days are long. The sun shines brightly, making the roads deserted in the afternoons. We often feel lazy due to the heat. Many people escape the heat by visiting hill stations. Summer is also the time for delicious treats like ice cream and juicy fruits like mangoes and watermelons. Many flowers bloom during this season, and we celebrate the colorful festival of Holi.

(3) Holi

Points: when it is celebrated - victory of good over evil-the Holi fire is worshipped-fasting - how Dhuleti is celebrated

Answer :

Holi is a Hindu festival celebrated in the spring, usually in March. It symbolizes the victory of good over evil. On the eve of Holi, a bonfire is lit, representing the burning of evil. People often fast before the bonfire. The next day, Dhuleti is celebrated with great enthusiasm. People throw colored powder

and water on each other, creating a joyful and colorful atmosphere.

(4) The Republic Day

Points: 26th January-national festival-great joy-main function in Delhi-how it is celebrated all over the country

Answer :

Republic Day is a national festival celebrated on 26th January every year. It's a day of great joy and pride for all Indians. The main celebration takes place in Delhi, the capital of India. A grand parade is held, showcasing India's military might and cultural diversity. Similar celebrations are held all over the country, with flag hoisting ceremonies and cultural programs.

(5) My Hobby

Points: many hobbies-your hobby-what you do to maintain your hobby-how it is useful to you

Answer :

Everyone should have a hobby. A hobby is something we enjoy doing in our free time. My hobby is reading. I read different kinds of books, like stories, novels, and biographies. I maintain my hobby by visiting the library regularly and setting aside time each day for reading. Reading helps me learn new things, improves my vocabulary, and expands my imagination. It also helps me relax and unwind.

(6) My Favourite Leader

Points: name-qualities that you admire in him/her - his/her life-work and achievements - how you are inspired

Answer :

My favorite leader is Mahatma Gandhi. I admire his qualities of truthfulness, non-violence, and simplicity. He dedicated his life to India's freedom struggle. His work and achievements, like leading the Salt March and promoting Swadeshi, inspired millions. Gandhi's life inspires me to be honest, courageous, and to work for the betterment of society.

(7) A Science Fair

Points: where was it held-different sections like Physics, Biology and Chemistry-displays in the sections-entertainment and education

Answer :

I recently visited a science fair held at my school. There were different sections for Physics, Biology, and Chemistry. Students displayed interesting projects, like a working model of a solar cooker in the Physics section and a model of the human digestive system in the Biology section. The Chemistry section had displays of various chemical reactions. The fair was both entertaining and educational, making science fun and accessible.

(8) A Visit to a Fair

Points: Mahashivratri fair-where it was held- stalls selling flowers, bangles, clothes, utensils, toys, eatables and cold

drinks-crowd - beggars -pickpockets-giant-wheel and merry-go-round - magicians, jugglers, rope-walkers-fun

Answer :

I visited the Mahashivratri fair held near my town. There were many stalls selling flowers, colorful bangles, clothes, utensils, toys, and delicious food. The fair was very crowded. There were beggars asking for alms and some pickpockets trying to take advantage of the crowd. I enjoyed the giant wheel and the merry-go-round. There were also magicians, jugglers, and rope-walkers performing amazing tricks. It was a fun and memorable experience.

(9) Books-Our Best Friends

Points: man's best friends - intelligent reading is important-get information, knowledge - Inspiration from lives of great men-fill the mind with good thoughts-develops thinking power-friend to a lonely person

Answer:

Books are truly our best friends. Intelligent reading is very important. Books provide us with information, knowledge, and wisdom. We can gain inspiration from the lives of great men and women through biographies. Books fill our minds with good thoughts and help us develop our thinking power. They are also great companions for a lonely person.

(10) My Gujarat

Points: developed state-people-famous places - industries - arts and crafts-festivals-fairs - dances - chief cities

Answer :

Gujarat is a developed state in India. The people of Gujarat are known for their hard work and entrepreneurship. Gujarat is famous for its historical places like the Statue of Unity and Somnath Temple, as well as its beautiful beaches. The state has thriving industries, including textiles and chemicals. Gujarat is also known for its rich arts and crafts, like bandhani and pottery. Navratri, Diwali, and Holi are some of the major festivals celebrated in Gujarat. Garba is a popular folk dance. Ahmedabad, Surat, and Vadodara are some of the chief cities of Gujarat.

(11) Importance of Trees

Points: trees give us fruits, vegetables, flowers, wood, medicines, etc.birds build nests-make the surroundings beautiful - keep the environment clean-attract rain-prevent soil erosion

Answer :

Trees are essential for our survival. They give us fruits, vegetables, flowers, wood, and medicines. Birds build their nests in trees. Trees make our surroundings beautiful and keep the environment clean and healthy. They attract rain, which is vital for agriculture. Trees also prevent soil erosion, protecting the land from damage.

(12) A Visit to a Garden

Points: trees and flower plants-fountain - birds singing in trees-butterflies - children on slides and swings-some running about - people sitting on lawns and benches - balloonman and ice-cream seller

Answer :

I visited a beautiful garden yesterday. There were tall trees providing shade and colorful flower plants blooming everywhere. A fountain in the center of the garden added to the beauty. Birds were singing sweetly in the trees, and butterflies fluttered among the flowers. Children were enjoying themselves on the slides and swings, while others were running around playfully. Some people were sitting on the lawns and benches, relaxing and enjoying the fresh air. A balloon man and an ice-cream seller were also present, adding to the festive atmosphere.

(13) My Favourite Sportsperson

Points: your favourite sportsperson-his performance - his/her qualities - his/her contribution to the game-your feelings

Answer :

My favorite sportsperson is Virat Kohli. His performance in cricket is exceptional. I admire his dedication, hard work, and never-give-up attitude. He has made significant contributions to Indian cricket. I feel inspired by his passion for the game and his commitment to excellence.

(14) Navaratri

Points: very popular-festival of nine nights - worship Goddess Amba - raas-garba every night - traditional dresses-ornaments - music

Answer :

Navaratri is a very popular festival celebrated in Gujarat and other parts of India. It is a festival of nine nights, dedicated to the worship of Goddess Amba. Every night, people gather to perform raas-garba, a traditional folk dance. They wear colorful traditional dresses and beautiful ornaments. The atmosphere is filled with music and joy.

(15) A Science Fair

Points: where was it held-different sections like Physics, Biology and Chemistry-displays in the sections-entertainment and education

Answer :

I recently visited a science fair held at my school. There were different sections for Physics, Biology, and Chemistry. Students displayed interesting projects, like a working model of a solar cooker in the Physics section and a model of the human digestive system in the Biology section. The Chemistry section had displays of various chemical reactions. The fair was both entertaining and educational, making science fun and accessible.

18. Write an e-mail in about 30 words :

[**IMPORTANT NOTE:** The Answers to the E-mails given here are just a sample to help the students. Students/teachers can improve and enhance them with their own suggestions if they wish.]

(1) Write an e-mail in about 30 words to your friend pooja1234@gmail.com, inviting her to attend a party at your new house.

Answer :

To : pooja1234@gmail.com
Subject : Invitation to my House Party
Dear Pooja, Hello Pooja , How are you ? Thank you for reading my e-mail. I hope you are very well. I am also fine and good here. the purpose of my e-mail is that Invitation to my House Party. I'm hosting a party at my new house this Saturday. I would love for you to join us and celebrate together. Hope to see you there! Your Best friend, Lakshya

(2) Write an e-mail in about 30 words to your grandfather at haresh.yagnik@gmail.com, telling him about the award you got at the prize distribution function held in your school.

Answer :

To : haresh.yagnik@gmail.com
Subject : I Won an Award!
Dear grandfather, Hello grandpa , How are you ? Thank you for reading my e-mail. I hope you are very well. I am also fine and good here. the purpose of my e-mail is that I Won an Award! I'm excited to share that I won an award at the prize distribution function at school. It was such an honor! Can't wait to tell you more about it. Your obedient, Dhruv

(3) Write an e-mail in about 30 words to father at jayesh77@gmail.com, requesting him to allow you to join an education tour.

Answer :

To : jayesh77@gmail.com
Subject : Request to Join Educational Tour
Dear father, Hello papa , How are you ? Thank you for reading my e-mail. I hope you are very well. I am also fine and good here. the purpose of my e-mail is that Request to Join Educational Tour I would like your permission to join an educational tour organized by my school. It would be a great learning experience. Please consider allowing me to participate.

Your obedient,
Rohit

(4) Write an e-mail in about 30 words to your friend at yash.champ@gmail.com, congratulating him on winning a gold medal at the state level chess championship.

Answer :

To : yash.champ@gmail.com
Subject : Congratulations on Your Gold Medal!
Dear Yash, Hello Yash, How are you ? Thank you for reading my e-mail. I hope you are very well. I am also fine and good here. the purpose of my e-mail is that Congratulations on Your Gold Medal! Congrats on winning the gold medal at the state chess championship! That's an amazing achievement, and I'm really proud of you. Keep it up! Your friend, Samir

(5) Write an e-mail in about 30 words to your cousin mita56@gmail.com, telling her about your results.

Answer :

To : mita56@gmail.com
Subject : My Exam Results
Dear Mita, Hello Mita, How are you ? Thank you for reading my e-mail. I hope you are very well. I am also fine and good here. the purpose of my e-mail is that My Exam Results I just got my results, and I'm happy to share that I did well! I'll tell you all about it when we meet. Hope you're doing great! Your faithfully, Rita

(6) Write an e-mail in about 30 words to your friend tom.fernandes@gmail.com, telling him about how you celebrated Uttarayan, the festival of kites.

Answer :

To : tom.fernandes@gmail.com
Subject : Celebrating Uttarayan
Dear Tom, Hello Tom, How are you ? Thank you for reading my e-mail. I hope you are very well. I am also fine and good here. the purpose of my e-mail is that Celebrating Uttarayan. I had a fantastic time celebrating Uttarayan! We flew so many kites and enjoyed the festivities with family and friends. It was so much fun! Your best friend, Ronak

OR

Write a report in about 75 words :

[**IMPORTANT NOTE:** The Answers to the reports given here are just a sample to help the students. Students/teachers can improve and enhance them with their own suggestions if they wish.]

(1) Prepare a news report to be published in your school magazine about an exciting inter-school football match in which your school won the exciting match. (When was the match played? With whom?-Where it was held? - Who won the match)

Answer :

Exciting Football Match Victory!

Riyan Prajapati

School Report Team 9 - A

On 3rd February, our school played an exciting football match against Sunshine School at the city sports ground. It was a thrilling game with both teams playing hard. After a nail-biting second half, our team won the match with a score of 3-2. The players showed great teamwork and skill. All the spectators cheered loudly, and it was a memorable win for our school!

What a memorable a day it was !

(2) Prepare a report on your visit to a school for the Deaf and Dumb.

(When did you visit the school? - Where it is located? - What did you see in the school?)

Answer :

Visit to a School for the Deaf and Dumb

Dhruv Patel

School Report Team 9 - B

On 1st February, I visited a school for the Deaf and Dumb located near our area. The children there communicated using sign language, and I was amazed by their skills. The teachers were kind and dedicated to helping the students learn. I saw the students engaged in various activities like art and music, and it was inspiring to see how well they communicated and learned.

What a memorable a day it was !

(3) Local doctors conducted an Eye-examination camp in your school. Prepare a report on the camp for your school magazine.

(Where was the camp conducted? Who was the chief guest? - What were the suggestions by the doctors?)

Answer :

Eye-Examination Camp at Our School

Vivek Trivedi

School Report Team 9 - C

Our school hosted an Eye-Examination Camp on 2nd February, where local doctors checked the students' eyes. The camp was conducted in the school hall, and the chief guest was Dr. Ramesh Mehta. The doctors suggested that we should avoid long screen time and take regular eye breaks to protect our vision.

They also encouraged us to get eye check-ups every year.

What a memorable a day it was !

(4) Your school felicitated five students for their performance at the SSC examination. Write a report on the function to be included in your school magazine.

(Where was the function held? - Who were felicitated? - Who was the chief guest? - What was the advice for the students?)

Answer :

Felicitating SSC Top Performers

Mahesh Dave

School Report Team 9 - A

On 31st January, our school organized a felicitation ceremony to honor five students who performed excellently in the SSC examination. The event was held in the school auditorium. The students, who had achieved the highest marks, were presented with awards by the chief guest, Mr. Rajesh Kumar. He advised them to continue their hard work and always strive for excellence.

What a memorable a day it was !

(5) A Musical Night organized by your school on the school grounds. Prepare a report to be published in the school magazine.

(Who organised the Musical Night?-Who were the singers? - Who attended the show? - Who welcomed the chief guest?-Where was the collection of the show donated?)

Answer :

Musical Night Fun

Harsh Shah

School Report Team 9 - B

On 4th February, our school organized a Musical Night on the school grounds. The event was a huge success, with performances by talented singers. The show was attended by students, teachers, and parents. The chief guest, Mrs. Priya Sharma, was warmly welcomed by the school principal. All the proceeds from the event were

donated to a charity supporting underprivileged children.

What a memorable a day it was !

(6) The Annual Sports Day of your school was organised on the sports ground of your school. Write a report for your school magazine.

(When was the sports day organised? - Who organised the event? - Who was the chief guest? - Who felicitated the sports persons on the ground?)

Answer :

Annual Sports Day Celebration

Riyan Patel

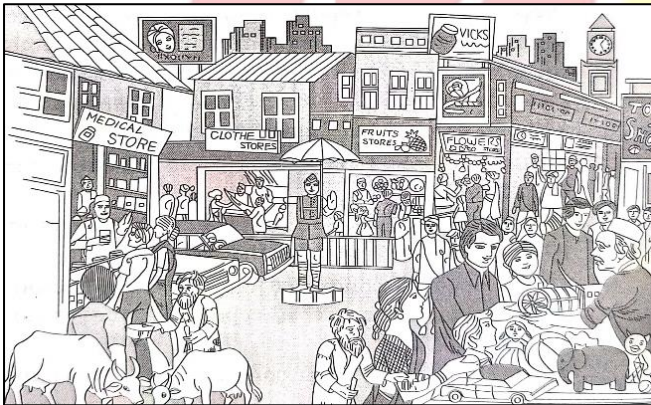
School Report Team 9 - A

Our school's Annual Sports Day was organized on 2nd February at the school sports ground. The event was a grand success, with students participating in various sports and games. The chief guest, Mr. Amit Verma, was present to cheer on the participants. He also felicitated the winners, encouraging them to keep up their sportsmanship and dedication. The day was filled with energy and excitement!

What a memorable a day it was !

19. Describe the picture in about 10 sentences :

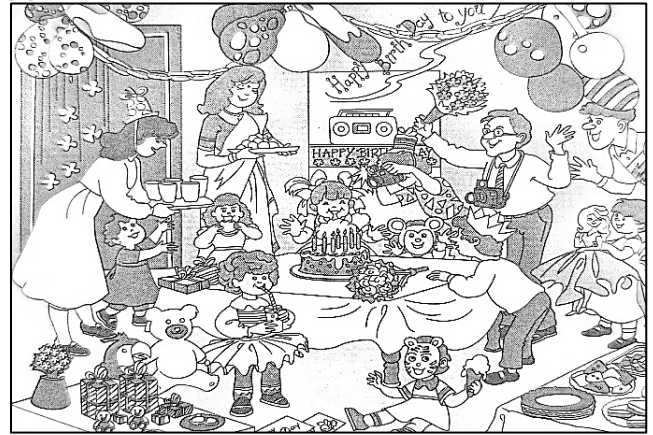
(1)

Answer (1)

- This is a picture of a market.
- There are cloth shops, fruits stores and a medical store in the market.
- The hawkers are standing with their carts.
- A hawker is selling toys.
- He has a toy-train, a car, a doll and many other toys.
- The traffic policeman is standing and controlling the traffic, A few cows are standing in the middle of the road.
- Beggars are begging for alms.
- There is a clock tower in the market.

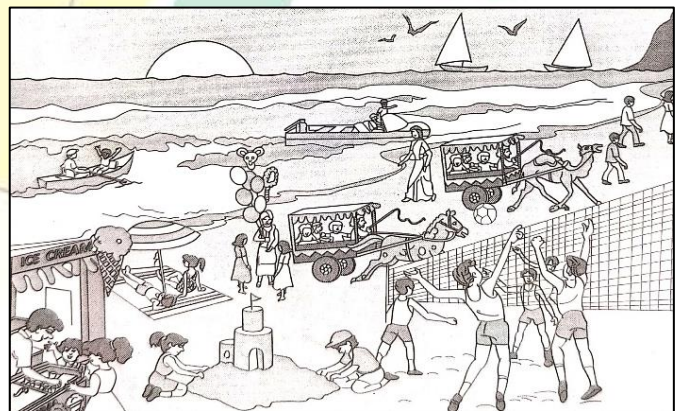
(2)

Answer (2)

- This is picture of a birthday party.
- It looks like everyone is having a lot of fun.
- There are balloons and streamers hanging from the ceiling.
- There is a birthday cake with candles on the table.
- There are people of all ages at the party.
- Some people are eating cake and drinking juice.
- Some people are dancing and singing.
- There is a man taking pictures of the party.
- There are a lot of presents wrapped in colorful paper.
- The birthday girl is wearing a party hat and blowing out the candles.
- It looks like a great party!

(3)

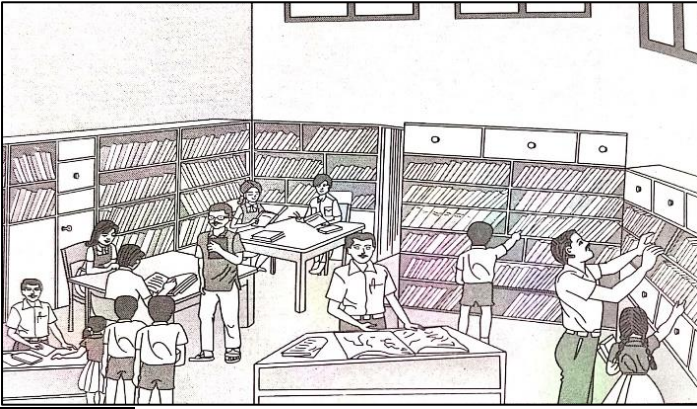

Answer (3)

- This is a picture of the seashore.
- There are four boats in the sea.
- It is evening.
- Some boys are playing volleyball on the beach.
- Some children have made a sandcastle.
- A few men and women are taking a stroll on the beach.
- There is a camel-cart and a horse-cart, too.
- Children are enjoying the rides in these carts.
- There is a balloon-man, too.
- There is an ice cream seller on the seashore.

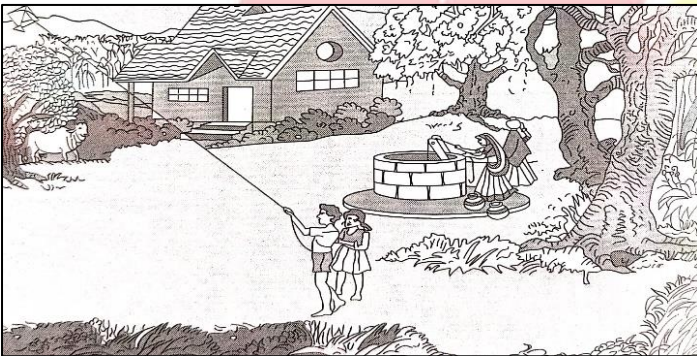
(4)

Answer (4)

- This is picture of a library.
- There are many shelves filled with books.
- Some people are reading at tables.
- A few children are looking for books.
- One boy is talking to a man. The man looks like a teacher.
- There are two women helping other people.
- Everyone seems focused on reading.
- The library is bright with big windows.
- It looks like a nice place to learn.

(5)

Answer (5)

- This is a picture of a farm.
- It is a big farm.
- There is a house on the farm.
- There are many big and shady trees on the farm.
- There is an old banyan tree near the house.
- There is a well to the right of the house.
- One woman is drawing water from the well.
- There are two earthen pots near her.
- Another woman is carrying a pot on her head and walking away.
- The cow-shed is to the left of the house.
- A girl and a boy are flying a kite.

(6)

Answer (6)

- This is a picture of Diwali celebrations.
- The house is decorated with many earthen lamps.
- A woman is standing at the door.
- She has an earthen lamp in her hand.
- The door of the house is decorated with festoons made of marigold flowers and leaves of the Ashoka tree.
- Two girls are sitting down on the ground.
- They are drawing a rangoli.
- They have bowls of different powder colours with them.
- Children are bursting crackers.
- Everyone looks happy.